

RODALOM TÖRTÉNET

1990 1

AKADÉMIAI KIADÓ

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA
1990. LXXI. évfolyam Új folyam XXI.

Szerkesztőbizottság

AGÁRDI PÉTER, BÉCSY TAMÁS, BIRÓ FERENC, CSETRI LAJOS, FÜLÖP
LÁSZLÓ, KENYERES ZOLTÁN, E. NAGY SÁNDOR, OROSZ LÁSZLÓ,
POSZLER GYÖRGY, VÖRÖS IMRE, WÉBER ANTAL

Főszerkesztő:

NAGY PÉTER

Felelős szerkesztő:

TARNÓC MÁRTON

Szerkesztőség:

BÉCSY ÁGNES szerkesztő, SÁNDOR ISTVÁN technikai szerkesztő,
RATZKY RITA a kritikai rovat vezetője
1052 Budapest, Pesti B. u. 1. III. em. 51/c. Tel.: 137-7819

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

Az olvasóhoz 3

CSÍKVÁRI GÁBOR: A reménytelenség poézise (Hajnóczy Péter:
A halál kilovagolt Perzsiából) 5

FORUM

TANDORI DEZSŐ: Kosztolányi Dezső 23
FENYŐ ERVIN: Feleselő naplók 38
NAGY JÁNOS: Azonos-e az új Isten az új Krisztussal? 55
BERÉNYI ZSUZSANNA ÁGNES: Kuncz Aladár és a szabadkőmű-
vesek 62

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

IRODALOM TÖRTÉNET

1990. LXXI. évf. 1. sz.

Új folyam XXI. 1. szám

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

AZ OLVASÓHOZ

Mióta újra indult az *Irodalomtörténet*, azaz 1969 óta, egyszer, a beköszöntő számban szoltunk az olvasóhoz, a lap programját körvonalazva. Abból a meggyőződésből kiindulva, hogy egy folyóirat szerkesztőinek nem a maguk véleményét kell elmondaniuk, hanem az általuk közölt szövegeken keresztül kifejezniük szerkesztői véleményüket, nem láttuk sem ildomosnak, sem szükségesnek a szerkesztés és kiadás belső nehézségeiről tájékoztatni az olvasót. Most azonban kénytelenek vagyunk gondjainkkal fedetlenül előállni.

Az *Irodalomtörténet* léte van veszélyben. Folyóiratunk, amely 1912 óta jelenik meg, s jól-rosszul, de mindig legjobb szándéka szerint szolgálta szakmánk továbbfejlődésének ügyét, folyamatosságában alig-alig szenvedett: csak az 1948-as évfolyam maradt ki (ez volt a tudományszervezés terén a nagy váltás éve), majd 1960-ban megszűnt, hogy 1969-ben újraéledjen. Ez volt létében a legnagyobb cezúra: ekkor formátumában is, talán némileg jellegében is megváltozott. Az „Új folyam” 1969 óta folyamatos; de egyre súlyosabb válságba került. E válság nem személyes — bár menet közben volt olyan is, nem is egy, nem is könnyű —, hanem döntően anyagi természetű.

A nyolcvanas évek eleje óta az Akadémiai Kiadó fokozatosan elveszítette érdeklődését a magyar folyóiratok iránt. Ezt mi is súlyosan megszenvedtük. Amíg korábban „tanári melléklet”-re is futotta s a lap be tudta tartani a szabályos megjelenés ütemét, 1987/88-ban már akkora volt a nyomdai lemaradás, hogy — kiadói utasításra — össze kellett vonnunk két évfolyamot egybe; igaz, annak a reményében, amit a kiadó bizton állított, hogy ezzel egyszer s mindenkorra megoldottuk gondjainkat, s a lap folyamatossága biztosítható.

Sajnos, ebből azonban semmi sem lett. A lemaradás pillanatokon belül visszaállt: a lapot egy évvel előbb megszerkesztettük, leadtuk, mint ahogy remélhettük, hogy megjelenik. Most a helyzet még súlyosabb: a jelenlegi — eleve csonka — évfolyam az egyetlen, amelyről azt remélhetjük, hogy egészében megjelenik; hogy utána mi lesz, azt senki sem tudja. A kiadó nem bírja tovább viselni a magyar tudományos folyóiratok ráfizetését (bár ezek között az *Irodalomtörténet* a legszerényebb), az Akadémia lázasan keresi a megoldást; a saját folyóiratainak eltartását elsősorban a patronáló tudományos társaságoktól várja. Ugyanakkor a Magyar Irodalomtörténeti Társaság érdemben érdektelen az *Irodalomtörténet* fennmaradása vagy megszűnése kérdésében, nem tudományos folyóiratot akar, hanem valamiféle irodalomnépszerűsítő kiadványokat.

Továbbra is meggyőződésünk, hogy az irodalomtörténeti szakmának legalább két, s szakmailag más-más elképzelés szerint szerkesztett szakfolyóiratra van szüksége. Abban a közel tíz esztendőben, amíg ez nem így volt, ennek a szükségessége sokszorosan bebizonyosodott. A magyar irodalomtörténet, mint „nemzeti tudomány”, megérdemel annyit a magyar nemzettől, hogy két szakfolyóirata legyen. Ha ennek anyagi és technikai feltételeit nem tudja biztosítani, akkor magyarságáról és tudományosságáról egyarányt szomorú bizonyítványt állít ki.

A magunk részéről továbbra is mindent meg fogunk tenni, hogy folyóiratunkat életben tartsuk, s ha lehet, feltételeit közelebb hozzuk egy valóban élő folyóirat nélkülözhetetlen feltételeihez. Ehhez kérjük olvasóink megértését, kitartását és erkölcsi támogatását.

A főszerkesztő

CSÍKVÁRI GÁBOR

A REMÉNYTELENSÉG POÉZISE

(HAJNÓCZY PÉTER:

A HALÁL KILOVAGOLT PERZSIÁBÓL)

A regény önéletrajzi indíttatású. Ez a tény ismert és kézenfekvő a mai olvasó számára, egyben meg is nehezíti a mű „önfenntartó szöveggént” való szemlélését. El kell vonatkoztatnunk ettől az önéletrajziségtől, Hajnóczy Péter tragikusan lezárult pályájától, novelláinak szintén meglévő autobiografikus alapjaitól, és el attól, hogy az általa megélt társadalomtörténeti szituációnak, jó néhányan élményeinek is (így vagy úgy) részesei vagyunk: a fiatal (?) humán értelmiség jó néhány tagja, hovatovább egy rétege megélte-megéli a hasonló jellegű sorshelyzeteket. A mű vizsgálatának evidens, de könnyen tévútra vezető szempontját adná, ha mint egy adott korszak meghatározott társadalmi rétegének életérzését és sorsát reprezentáló kulcsregényt tekintenénk. Jóllehet igaz, hogy ez a regény is, Hajnóczy más művei is emlékeztetnek „szociografikus látletelekre”, értéküket mégsem ebben a vonásban kell keresnünk. A műveken kívüli vonatkoztatási pontok, legyenek bármilyen lényegesek a művek geneziséhez és a befogadók (esetleges) élményközösségét tekintve, nem a műveket minősítik, csak az adott társadalomtörténeti korszakot, amelyben megfogantak. Éppen Hajnóczy epikája késztet arra, hogy kényesen ügyeljünk: sem értékesnek, sem értéktelennek ne minősítsük szociológiai közelítés alapján. A műbeli, teremtet világ immanens törvényszerűségei nem szociológiaiak, hanem irodalmiak, s e regény időtállóságát és esztétikai minőségét is csak ezek döntik el, s nem az alkotó és rétege iránt érzett rokon- vagy ellenszenv, a felismert (vagy el nem ismert) közösség.

A cselekményes elemek

A fabula, amely a művet formailag is keretbe foglalja, lényegében leíró jellegű, rögzítő-analizáló: az otthoni magányában az alkohol szenvedélyével küszködő, elgyengült akarató ember állapotrajza. Az első pohártól a vizionálásig tartó folyamat a szüzséelemek foglalata, ebben a folyamatban idéződnek fel az élettények, jelennek meg a látomások, bontakozik ki egy sors analízise és leltára.

A cselekményes elemek az előéletet idézik fel, igen sajátos, bonyolult térhálót alkotó időszerkezetben. A megjelenítés ürügyét a jegyzetek közt való lapozgatás adja, valójában azonban e történettöredékek egységes folyamatba rendeződnek, és azt az utat vázolják fel, amelyen a főhős az önpusztító alkoholizmusig eljutott. Ha e térhálót síkba rendezve kiterítenénk, a történet tizennyolc éves korában, az otthonából való távozásnál és a kurvával kötött házasságnál kezdődne. Folytatása a rákoscsabai tél, segédmunkásként a kőművesek mellett, ezután következik a Krisztina-történet, a vidéki munka a földmérőknél, majd a szénhordás. A kazánfűtő-epizód helye az idősorrendben nem állapítható meg pontosan, de valahol a rákoscsabai tél vagy a földmérés után következik. Az Ágival való házasság, az író-lét és a kényszeres, önkínzó-öngyilkos alkoholizmus a végpont, a regény megírásának ideje. Lényegében egy teljes életpálya, a felnőttkor küszöbétől a halál küszöbéig, természetesen vázlatosan, a legfontosabb állomások felsorolásával. Lineáris rendben a történet akár negatív nevel(őd)ési regény is lehetne, némely társadalomkritikával és kései, keserűen megbölcslült önkritikával. Ez a bonyolult időszerkezet azonban sokkal komplexebb jelentésegység kifejtésére alkalmas. Mindenekelőtt párhuzamosan haladhat az állapot és az előzmények megjelenítésében. Szinte mértani pontossággal kiszámított ritmusa van az egymásra következő jeleneteknek: a múlt képei és a szobai pillanatok felváltva követik egymást, de a múltbeli jelenetek sem időrendben, hanem az emléke-

zet szubjektív időérzékelése és rekonstrukciója szerint csapongva. A csapongás ugyanakkor nem véletlenszerű: mindenütt ott vannak az átkötő kapcsok, továbbvivő átmensek: az egyes események, állapotok hasonlósága, tér és/vagy időbeli, oksági érintkezése hívja elő a memóriából a következő eseményt, állapotot. Ez a ritmus egyszerre érzékelteti a zaklatottságot és az önfegyelmzésre tett erőfeszítéseket. Ebben érhető tetten az ábrázolásra ráterhelődő kifejezési többlet: az elmondott események változása egy lelkiállapot, pontosabban: egy pszichés stádium ilyen hatásfokkal meg nem fogalmazható érzelmi jellegű konnotátumait érzékíti meg: a megkapaszkodás kétségbeesett kísérletét. Ez a szerkesztésmód nem ábrázolja, hanem kifejezi mindazokat az összetevőket, amik ebben az erőfeszítésben részt vesznek. A fokozatos lerészegedés az ismert hiánytünetek, a fizikai-szellemi görcsök oldására irányul, s az oldás arra, hogy egyszerre szembenézzen múlttal és jelennel, megfogható és értelmezhető rendszerré konstruálja a széteső és – mint kiderül – embert pusztító, egyéniséget romboló, a legjobb belső erőket felemészítő előtörténetet és a pusztulás felé imbolygó jelent, és hogy mindezt több síkon művé avassa: mint élményanyagot beépítse és magát a beépítés erőfeszítését, alkotói folyamatát is megörökítse, mint általános érvényű és értékű mozzanatot. Mindezek mellett-fölött az aktuális, a pillanatnyi jelen elszenvedése, elviselése áll: az egymást követő poharak (tudhatóan) csak igen rövid megkönnyebbülést adnak, s ezt az alkoholbetegség lelkileg-fizikailag kínzó stádiumai követik gyors egymásutánban. Ez az állapot is regényelem, ugyanazon céllal, mint a múlt eseményei: leküzdeni és értéket-értelmet adni nekik a szembenézés által, a művé avatás szertartása-kínja által („Íme, a rettenetes üres, fehér papír, amire írnom kell . . .”) és a szertartás-kín folyamatát is művé emeli mint a lehetséges alkotói (a legáltalánosabb értelemben vett alkotói) folyamatok egyik lehetséges formáját, magatartás-típusát. Ezt a kifejezés-terhet viseli a szerkezet azáltal, hogy a rövid, alig több mint 100

oldalal regényben harminc idő- és térváltás történik. Egyre gyorsuló, egyre feszítettebb lesz a ritmus. Az egymást váltó elemek összekapcsolási módjai (amely módok egyszerre reprezentálják a szigorú koncentrációt igénylő introspekciót és a valósághoz: az életúthoz való intellektuális – érzelmi viszonyulást) is jelentést sugallnak.

A cselekményes, életrajzi-történeses elemek összeszerkesztésének alapelve a metonímia, a többszörös oksági érintkezés. Elsősorban a múlt elemei vannak oksági sorban: egy kialakulatlan, de belső nyugtalanságtól feszített, magában elhivatottságot érző és ennek megvalósítására eltökélt egyéniség kilép a számára el nem fogadható, meg nem élhető szellemi-társadalmi-családi közegből; a kilépés folytán körülötte támadt légűrt kitölti az (eleve elvetélt) házassággal; a nyomor embernyzó fizikai munkákba hajszolja, amik részben felemésztik fizikai-szellemi erejét, részben elszigetelik az esetleg építő-fejlesztő emberi közegtől, és bezárkózó-védekező magatartásra kényszerítik; ennek folytán párválasztás helyett is méltatlan, sekélyes kapcsolatokkal kell beérnie: az egyre nyomasztóbb szakadék a meglévő belső igények, szándékok, gyarapodó szellemi tőke, meg a tényszerűen létező élethelyzet: a testi-lelki magány és nyomor között lassan behajszolják az alkoholizmusba, s hiába és későn érkeznek a kibontakozás lehetőségei: a méltó, önfeláldozó társ, az első művek és velük a későbbiek: az alkotói kiteljesedés elérhető közelségbe kerülő távlata, az alkoholizmus elhatalmasodása a pusztulás (vagy a belső bomlás) szélére sodorja. Rövid, szikár, szárazon logikus gondolatmenet, sorsleltár. Az egyes tények szükségszerűen vonzzák következményeiket, a folyamat végzetes és visszafordíthatatlan. A szerkesztés szintjén, a műbe való bedolgozottság szintjén is érvényesül a metonimikus elv: a fabula által felrajzolt folyamatállapot meghaladásának egyetlen lehetséges útjaként mutatkozik az alkotás, tehát az életanyag regénnyé formálásának nemcsak oka, hanem egyszersmind célja is a mű, az (egyre bizonytalanabbá váló) jövőbe való átívelés lehetőségét rejti

a látszólagos rendetlenség mélyén rejlő szigorú formai rend, a tények egymásból és egymásba folyásának felismerése, tudatosítása, önértékű etikai-időbeli rendszerre alakítása. A jelen állapot rögzítéséből így okszerűen következik a múlt mélységeibe csigavonalban való lehatolás egy végtelen spirál mentén. Ekképpen sorjáznak egymás mellé a történetstörödékek: Krisztina felidézi a strandon titokban megivott sört, a sör a jelenben tilalmasan elfogyasztott bort, a borospohár ismét a strandot a sörrel, a sör a rákoscsabai kőművesegedekkel töltött, az emberi szó közegét száralmas erőfeszítéssel kereső időket, amikor a fiú cseresznyepálinkára invitálta alkalmi ismerőseit, a pálinka ismét Krisztinát, a lány jogászhallgató-státusa ismét saját segédmunkás-létét és írói terveit, amik (Krisztina-történet kezdetéhez képest) a jövőben lassan kezdenek megvalósulni, s ez is újra a Krisztina-ügy jövőbeli eseményeit idézi, és így tovább. Tudatos, aprólékosan pontos szerkezet ez, minden időpillanat egyetlen, jelenbeli mozzanatban ér össze és tölti be funkcióját, adja meg a fiú életének és regény szerkezetének oksági rendjét, kulcsát. A szaggatottság, a cselekmény szegmentumokra bomlása az oksági-metonymikus összefüggés mentén felfejtethető-rendezhető, egyszersmind meghaladja a modern regény immár szokásosnak tekinthető alineáris kronológiáját, mert nem önértékű időjáték, nem pusztán arra szorítkozik, hogy a szubjektív időérzékelést szemléltesse egy szerkesztési fogással, hanem jelentéssé avatja, érzelmi-hangulati-intellektuális tartalmak kifejezőjévé emeli a szerkesztést. Az ábrázoló réteg: maguk a történetstörödékek önmagukban nem bontanak ki totalitást, az általuk kirajzolt teljesség nem haladja meg egy novella totalitásfokát, jóllehet látenszen tartalmazza az adott társadalomtörténeti korszak nem egy lényeges vonását. Ábrázol bizonyos társadalmi-hierarchikus elemeket, megjelenít egyes, kisebb-nagyobb társadalmi rétegeket jellemző magatartás- és gondolkodásformákat (lásd pl. a kőművesek, a szénhordók és a rendőr esete, Krisztina családja, saját, elhagyott családja, a zugszobrász és ivócim-

borái, az alkalmi ismerős a gárdonyi vasútállomáson és annak rokonai, ismerősei stb.), ezek azonban éppen a kifejezett, a szerkezetben kinyilvánított életérzésben, lelkiállapotban szintetizálódnak, teszik érzékletessé a túl mélyre vetett, már a „csírázás” folyamán életerejét kénytelenül felemészítő fiatalember diakron portréját, egy szubjektumban való öszszegződésük adja meg nekik a teljességet, egy lehetséges-elképzelhető életút tágabb koordinátaívá illesztve össze őket, az „eredmény”: a reprezentált életérzés, állapot kifejezésével. Az „énregény” így, ezzel az áttétellel válik egy jelentésképegyben társadalmi regénnyé, villantja fel a leltározott sors kereteit, tágabb összefüggéseit. Elsődlegessége mégis a kifejező rétegnek van: az adott társadalomtörténeti korszak ábrázolása-megidézése szubjektív, és valójában azért teljesíthető ki a jelenben létező befogadók számára objektív mi-voltában, mert konkrét valóságának maguk is részesei. Ha ez a részesség megszűnik, a jövő befogadói számára a mű nem ábrázol annyit, ilyen teljességet, mert a benne-élés, mint kiegészítő ismeretanyag, művön kívüli támasztékrendszer megszűnik, s megmarad a szerkezetben megnyilvánuló kifejező réteg, ami emellett magasabbrendű, az emberi lényet illető, s nem mulékony-konkrét, társadalomtörténeti szituációhoz rögzített tartalmi ellen.

A Krisztina-történetet a regényben terjedelme elkülöníti a többitől. Hosszabban és aprólékosabban idéződik fel, mint a többi töredék, s a részletekből összeáll az egész történet, a strandon való megismerkedéstől a „csendes, és végleges szakításig”, ellentétben a többi, kisebb-nagyobb részletben megjelenő adalékkal. A szerelmi história kitüntetett helyzetét a jelek szerint példázatos értékének köszönheti. A főhős egy adott lelki és egzisztenciális állapota summázódik benne általa, valamint Krisztinában és rokonaiban egy olyan világnézet- és magatartásforma, amely megérdemli, hogy közelebbről felidéztessek, és hogy a főhős hozzá való viszonyulása élesebben kirajzolódjék. Eltekintve ezen tartalmi jellegű motívumoktól, a Krisztina-történet azt a sajátos kompozí-

ciós szerepet is kapja, hogy – az állapotleíró fabula mögött, mintegy másodlagos összekötő láncként – felfűzze a szűzsé-elemeket, ezáltal az idő- és térelemek hálózatában mintegy párhuzamosan futva megerősítse a kompozíció egységét. A cselekményszerkesztés szintjén tehát ez a történet-sor viszonylagos önállósággal rendelkezik, s csak azért nem szakad le a fabuláról, mint különálló elbeszélés, mert a kifejezés szintjén funkciója nem különbözik a többi történetselemtől, azoknak a fejlődés- és állapotrajzban betöltött szerepéről. Sőt, viszonylag terjedelmes és alapos leírása nyomatékossítja azokat: azáltal, hogy kiemelődik a hasonló jellegű, az élet-sors menetére, valósággal predesztinált mivoltára nézve megegyező következtetéseket sugalló-kifejező történetstörédek közül, lehetőség nyílik rá, hogy szinte nagyító alatt vizsgál-tassék, feltáratuló anatómiája analógiás alapon a többiekét is megvilágítsa. Így a Krisztinával való megismerkedés pillanatában a fiúban működő szellemi és fizikai kapcsolatéhség, mint igen erős, de értékében legalábbis megkérdőjelezhető, erkölcsi-etikai mivoltában csonka és zsákutcában vezető motívuma más, régebbi és későbbi kapcsolatteremtési kísérleteire és azok előzményeire és körülményeire is fényt derít, a kapcsolat ki nem elégítő, emberileg visszahúzó, nyilvánvalóan pótlék és eszköz jellegű minősége, s ráadásul ennek mindvégig világos tudata a magány ellen való kétségbeesett küzdelem más eseteire is érvényes, Krisztina és rokonainak emberi (?) megnyilvánulásai a fiút körülvevő perszonális mikroklíma más, korábbi-későbbi elemeire is jellemzők, s a kapcsolat elhalása, a rajta való felülemelkedés a más zsákutkákból való kilábolás igényére és az erre való belső képességre is bizonyíték. Ezért, ennyiben példázatszerű az életfolyamatban ez az epizód, ez indokolja kibontását.

A cselekményes elemek nyelvi megformálásának taglalása átvezet a narráció – reflexió viszonyának, illetve ezek nyelvi sajátosságainak területére.

A fabula és a cselekményes szűzséelemek: az élettörténet a maga sajátosan kifejező szerkesztésmódjában mind narra-

A narratív és reflexív elemek

tív elem. Olyan írói beszéd, amelynek első megközelítésben két rétege rajzolódik ki: az egyik a szigorúan, már-már rigorózus precizitással megtartott egyes szám harmadik személyű, „idézőjeles” előadásmód, a másik a Krisztina-történet megjelenítésében alkalmazott, bizonyos fokig hagyományosabb, ábrázoló mesélés. A domináns az első, amelyik biztosítja a regény belső kohézióját azáltal, hogy megadja a belső homogeneitást és kifejező funkcióval is bír.

Elsőként a domináns narratív réteg homogeneitásának tulajdonságáról.

Sem a főhős, sem a többi szereplők nem lépnek elő, nem szólalnak meg, nem tevékenykednek a hagyományos regényben megszokott helyen és időben: előlépve az írói beszéd mögül, egyes szám első személyben és jelen időben. Mindvégig az író beszél hőseiről és helyzeteiről, nem önállóan működteti hőseit és helyzeteit. Külső formai tekintetében a párbeszédnek szokásos mondatkezdő gondolatjelein felváltják az idézőjelek, a gondolatok, érzelmi-intellektuális motívumok felidézése is e grafikai jellel történik, konsekvensen kiszorítva a hagyományos, a maguk helyén és idejében megszólaló-történő önálló figurákat és szituációkat. A narráció tehát nem megidézi-megjeleníti a múltat és a jelent, hanem krónikás módjára elmeséli, végig múlt időben és kijelentő mondatokban. Ez a krónikás monotonitás is kifejező erejű: minden sorban dokumentálja a hősnek önmagával (= az alkotónak önmagával!) szembeni kívül-felülállását, vagyis azt a (lehetetlenség határát súroló) belső fegyelmet és önmaga-meghaladását, ami még az adott állapotban is képessé teszi (és egyedül ez teszi képessé!) az alkotásra, egyben a mű kívülről-felülről való, kínosan tárgyilagos-szemléléséremegítelésére. A homogeneitás első funkciója tehát éppen ez a magatartást kifejező, tárgyilagos-szigorú „krónikás” szerep, amely az említett formai, nyelvi-mikrostrukturális szinten jelenik meg.

A második jellegzetesség leginkább negatívan közelíthető meg. A szobában ülő deliráló férfi önmagát mint egy élethelyzet-sorozat eredményeként megjelenő emberi és alkotói végeredmény-típust vizsgálja. Teszi ezt azért, hogy a maga, érzelmi-hangulati konnotátumoktól mentes, pusztán a tények megidézte valójában nézzen szembe a folyamattal és az eredménnyel, s mindezt úgy tegye, hogy sem önmagát, sem olvasóját ne készítse érzelmi-hangulati azonosulásra vagy éppen elutasításra, hanem mint egy matematikai művelet sor végén az adott állapotba, emberi-alkotói stádiumba elvezessen, annak magától értetődő, sorsszerű mivoltát, szükségképpen való bekövetkezését, és e bekövetkezésen túl a szinte irracionális reménységet, a meghaladni vágyást, a kibontakozni-akarást, a művé lényegülést sugallja és szemléltesse. Ez a végeredmény azonban szükségképpen feltételezi azt a kettősséget, ami a tények szárazon tárgyilagos szemléletének racionalizmusa és a kifejezni kívánt, végső, a vágyak-remények szintjén létező irracionalizmus között belső, katartikus feszültségként létrejön. A feszültség éppen a szerkesztésmód szaggatottságában, a történetstörédek szegmentumszerűségében gyökerezik, mint ezt a cselekményes elemek kompozíciós szisztémája szemléltette. Ha mármost a tények (= személyek és helyzetek) nem az emlékezet és az adott (= a szobában ülő férfi lassú lerészegedésével illusztrált) állapot kifejeződésének rendelődniének alá, hanem kiszabadulnának ez alól a kontroll alól, ennek kettős következménye volna.

Egyrészt a történetstörédek autonóm, anekdotikus egységekké önállósulnának (ráadásul még a legtárgyszerűbb megfogalmazásban is óhatatlanul redundánssá válnának, hiszen kísértetiesen hasonló, vagy éppen megegyező minőségű élethelyzetek ismétlődnek és érlelik a végállapotot), s ezáltal mintegy „lepattanának” a fabuláról, pusztán illusztratív anekdotákká degradálódva. Emellett hangsúlyosabbá válna az autobiografikus eredet, ezáltal önérdékű, öndokumentáló, vagyis sokkal korlátozottabb terjedelmű és

értvényű tartalomelemekké alacsonyodnának az életrajzi tények, hovatovább egy megnevezett alkoholista kórtörténetévé. Vagyis meglazulna a szerkezet és esetleges-egyedivé válna a figura életrajza. Másrészt az állandó vibrálás a jelen állapot és a benne-általa, az állapot sajátos belső törvényszerűségei szerint megidézett múlttöredékek között csakis az alkalmazott: rögzített, a fabula szemszögét formailag is minden pillanatban megőrző tér- és időaspektusból kiindulva lehetséges, csak így alkalmazkodik a narráció a cselekményes elemek kompozíciójában megjelenő, kifejező mozzanathoz, minden más narratív eljárás éppen ezt a szegmentumszerűséget, vibráló oda-vissza csatolást mosná el, tenné nagyon is esetlegessé, bízna a véletlenszerű befogadói felhangoltság, asszociatív beleérzés függvényévé.

Ebben a narrációban, amelyik a külső-felső alkotói pozíciót reprezentálja, a történetstörödékek nem szabadulhatnak a legcélszerűbb, kifejezés-központú alkotói felhasználhatóság korlátai közül, az önállóságukat minden pillanatban megszüntető-visszavonó „harmadikszemélyűség” felügyelete és ezáltal idő- és térkoordináták szabadon és metonimikus összefüggések mentén történő változtatása alól.

A homogeneitás második jellegzetessége tehát a szerkezet-hez való igazodás, a cselekményes elemekhez való hozzásimulás, a kifejező jelleghez való alkalmazkodás.

A mesélés módja így egyszerre fejezi ki az ars poeticaként az utolsó oldalak egyikén megfogalmazott (erre és más művekre egyaránt érvényes) alkotói módszert „... hűvös, kissé kopár, száraz hangon — megtartva tárgyától a három lépés távolságot — elbeszélje, leírja [...] munkáiban”: az emberi szétesés ellen menedékként megkeresett, megtalált követelményt: a tárggyal szembeni elfogulatlanságot és az önmagával szemben megkövetelt szigorú, szemléleti és alkotómódszerbeli önfegyelmet, és valósítja meg (a kizárásos módszerrel kikísérletezett) az adott tartalmi elemeket adekvátul egye-

dül kifejező, annak szabadságot biztosító narratív formát.

A távolságtartás önmagában nem volna egyéb, mint önkényesen megválasztott attitűd. Így azonban, ezzel a szerkezettel vállalt célazonossággal több mint formával jelzett belső fegyelem, puritánság: a külső forma szintjén megvalósított komplexitás, amely összefonódik a cselekvés-történetes elemek kompozíciójával. Valójában még az elemzés szintjén is alig választható szét a narráció nyelvi közege és a szerkezet kifejező mivolta, oly mértékben feltételezik egymást. A mű rejtett, belső hálózata fölé hajolva fölfénylik ez a tudatosság, amely felismeri ezt a kölcsönös determinációt, megvalósítja a legmagasabb szintű egységet belső és külső forma elemei között.

Másodjára a Krisztina-történet narrációjáról.

Ez sajátos kettősséget mutat. Nagyrészt megegyezik a többi cselekményelemek narrációjával, úgy kezdődik, folytatódik a kórházban tett látogatásig, majd viszonylag rövid, de jelentős megszakítás után tart az első közös vacsoráig, s azt követően ismét visszatér a harmadik személyű, idézőjeles formához. A narráció eddig tárgyalt módjától tehát csak két rövid jelenet tér el, a beszélgetés a kórházban és a beszélgetés a vacsora elején. Az előbbi ezek közül inkább monológ, Krisztina anyjának magánbeszéde, a második, alig öt oldal terjedelemben Krisztináé. Itt és csakis itt jelennek meg a hagyományos gondolatjelek a megszólalók szavai előtt, jelezve, hogy ezúttal valóban megidéződnek a mondatok, hogy formai és tartalmi mivoltukban egyaránt kiemelkedő fontosságúak.

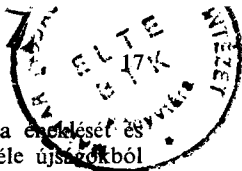
Kiemelkedő fontosságúak, mert stilizálók-jellemzők. A kórházi ágyon fekvő mama a legostobább közhelyek foglatában fejt ki vélekedését magáról, helyzetéről, Krisztináról, az élet dolgairól, a sekélyességnek és butaságnak olyan esszenciáját foglalja életfilozófiájába, ami megérdemli a szó szerint való idézést. A meghökkentő bárgyúság egy pillanatra a fiút is lerántja magához, hasonló stílusban válaszol,

amit táplál a lánnyal szembeni kiszolgáltatottsága is. A vendéglőben, a vacsora előtt folyó beszélgetés még mindig ugyanebben a hangnemben és színvonalon folyik, a magány szülte kiszolgáltatottság ennyire meggyöngíti a fiú szellemi-érzelmi felsőbbrendűségét, ennyire behatol hadállásaiba. A legpejoratívabb értelemben vett kispolgáriság, primitív önzés és korlátolttság szintetizálódik Krisztinában és anyjában, egyben már-már jelképpé is nő, egy gondolkodás- és magatartásforma jelképévé, amit mint értéktelensége miatt értékmérőt állít az emlékező, életét leltározó férfi korábbi önmaga kiforróban lévő értékrendszere, alakuló emberi magatartása mellé.

Az ebben a két rövid részletben alkalmazott nyelvi eszközök világítják meg igazán a narráció nyelvi közegét. A hang mindvégig valóban kopár, színtelen, pontos és lényegretörő. Dísztelenségében a köznyelvi kommunikációhoz, fegyelmezett kimértségében, a mondatok azonos modalitásában, rövidségében és mindvégig korrekt megszerkesztettségében a tudományos nyelvhasználathoz közeledik. A mama és Krisztina magánbeszédei megmaradnak ugyanilyen dísztelennek, de a mondatok kiüresednek, reklámszlogenek és újságcímek laposságára emlékeztetnek, megtelnek tartalmatlan töltelékanyaggal, információtartalmuk az ábrázoló szinten a nullához közelít, a kifejező szinten a földhözragadt butaság, a körmönfont önzés, a táncdalszöveg-intelligencia benyomását keltik. Valóságos nyelvi remeklés ez a néhány oldal, olyan szöges ellentétben áll a narráció ezt megelőző és követő minőségével, olyan találó stilizáló ereje van.

A narratív cselekményes elemsort kiegészítik-elmélyítik a reflexív elemek: a történetet megszakító víziók, a „rémképek”, a delirium tremens küszöbén imbolygó férfi „kizárolagos tulajdonai”.

Az első Krisztina „klimpírozása” közben jelenik meg, tehát a múltban, az alkoholizmus kezdeti szakaszában, a delírium rémének megjelenése előtt, s felmerülése a fiú tudatában többé-kevésbé szándékos.

Ő viszont, talán, hogy elviselje valahogy Krisztina éneklését és zongorázását, egy füzetre gondolt, amelyben különféle újságokból kivágott cikkek és főként képek voltak . . .”

Ilyen értelemben az első látomás, a Fejvadászok Malaysiában a rémképek geneziséhez is elvezet. A színes magazinok megdöbbenő élességű, agresszív színvilágú, tárgyuknál vagy éppen technikájuknál fogva sokkoló tartalmú képei alkotják a rémképek elemeit, ezek rendeződnek a belső szorongás és az alkohol együttes hatására víziókká. A képi elemek szürrealisztikus egységbe rendeződnek, tv-híradók, horrorfilmek, pornómagazinok, reklámfotók és fényképes híradások színei, alakjai, jelenetei rétegződnek egymásra, megdöbbenő plasticitással, a legpuritánabb nyelvi megformálás ellenére is harsány érzikéséggel jelennek meg, ahogy „az ital lassan-lassan előcsalogatta őket szívének rejtett zugaiból . . .”. Minden egyes látomás külön-külön is elemezhető volna, de végeredményben mindegyik az erőszak, a pusztulás, a perverz szadizmus, a tehetetlen kiszolgáltatottság, a rettegés, a megalázás, a vér és a gonoszság szálaiból szövődik. Közös hangulati jellemzőjük a halálfélelem, a rettegésig fokozódó szorongás – egyben pedig a velük való szembenézésre kényszerítő, a precíz leírásukban-feljegyzésükben megjelenő önkínzó bátorság. A látomásoknak önértékükben is jelentésük van, az alkoholizmus okát és egyben eredményét jelentő szorongás tárgyi-asulásai. Egyben pedig fejlődési tendenciává is rendeződnek, ahogy az első, szándékos felidézéstől (a lány zongorajátéka közben) eljutnak a feltolulásig, a hivatlanul való megjelenésig, ahogy egyre sokkolóbb részletekkel bővülnek, és egyre gyakrabban és egyre tolaodóbban uralkodnak el a beteg férfi képzeletén. A víziósorozat ezen a szinten az állapotleírás-érzékeltetés része, a fabula kísérő vonulata, a visszafordíthatatlanul a pusztulás felé haladó szellem kórképe.

Ha azonban a képeket konkrét megjelenési helyükről kiemeljük és sorba állítjuk, hangulati-érzéki jelentésük összefüggésbe kerül. Kegyetlenségből, agresszív indulatokból, kínzásból, pusztításból, a legaljasabb ösztönök eluralkodá-

sából felépülő külvilág képe rajzolódik ki, egy, az irracionálisan értelmetlen, embertelen és pusztító világ keltette szélsőségesen, tragikusan pesszimista életérzés. Ilyen összefüggésben a látomások, a világ képei, a legtágabb értelemben vett objektív külvilágnak a szorongó objektum szürrealisztikus látomásokká átszűrődő benyomásai. Az egyéni életsors ebbe az összefüggésrendszerbe ágyazódik be, ebben a világban realizálódik, ennek terhére vonzolja az egyedi konfliktusok többletterheként, ezt szemléli, éli meg részesként tehetetlen döbbenettel és iszonyattal. A látomások tehát a szó szoros értelmében reflexiók, reflexiók a világra, az emberi élet legtágabb értelemben vett koordinátarendszerére. Ebben az értelemben a rémképek tágabb tárgyi totalitást villantanak fel, sajátosan szubjektívat természetesen, a lírai totalitás felé haladót. A szorongásérzés okként és okozatként, létrehozóként és eredményként fogja keretbe a víziókban megjelenő objektív világot. Az a totalitásfok, amely az egyéni életsors általánosításában és absztrahálásában jelent meg a történelem elemek kompozíciója szintjén, kiegészül a látomás-elemek lírizáló totalitásigényével.

A látomások sorát mintegy bevezeti néhány gondolattöredék, emlékforgács, ami jellegében a víziókkal nem azonos, de szerepe hasonló. A kőműves öngyilkossága, az I...i temető zománcablájának felirata, a bitófa műszaki leírása stb. olyan töredékek, amelyeknek beépítése, az adott helyen és időben való megjelenése mintegy szemlélteti a múltbeli fiú és jelenbeli férfi képzeletének szertelen csapongását, a fantázia morbiditását, az idegek zaklatottságát. Mindegyik gondolattöredék a pusztulás, az erőszakos halál fogalmkörében mozog, s az ezektől való irracionális szorongás érzetét kelti. Egyben mazochisztikus öngyötrést idéz fel, a morbid emlékekkel, ötletekkel, tárgyakkal való foglalkozás magára erőltetett, látszólagos közömbösségét, ami úgy tűnik, nem egyéb, mint a tőlük való félelem leküzdésének kísérlete, a szorongás megfékezésére irányuló, a testetlen szorongást megtestesítő és ezáltal legyőzni remélő, a belső egyen-

súlyt így helyreállító művelet. Ilyen értelemben hangulatilag bevezeti, kiegészíti a rémképek sorát — egyben pedig megadja a kulcsot azok metaforikus beszerkesztettségéhez.

A szemléltető példa a kőműves öngyilkossága. A férfi jegyzetei előtt-között ülve egy novellára való anyagot keres, sőt, már benne jár a megírás folyamatában, s közben leküzdhetetlen kényszerétől hajtva újból elindul az újabb, retteggé várt lerészegedés felé. „Pont olyan” ez a pillanat, mint a kőművesé lehetett, amikor a szöveget önnön koponyájába vert. Saját háza építése közben (= a lassan formálódó mű) követi el a legborzalmasabb, tudatosan megvalósított, kegyetlen pontossággal végrehajtott öngyilkosságot (= az előre láthatóan a delíriumos halálhoz vezető alkoholizmus). Az emlék a pillanat és a helyzet kísérteties hasonlósága, érzelmi-hangulati azonossága folytán merül fel, szakítja meg a történessort, jöllehet azzal semmiféle oksági összefüggésben nem áll, szemléltető-megérzékítő ereje okán az adott helyen többet mond, mint a férfi állapotára vonatkozó bármilyen leírás. Szerepe azonos a költői metaforával, és szemléletessé tevő ereje is azzal rokon.

Az első vízió, amely valójában egy reális látvány (a magazimból kivágott, a malaysiai fejvadászokat ábrázoló fénykép) felidéződése, szintén felfejthető metaforikus kapcsolatban áll felidéződése körülményeivel. A fiú Krisztina zongorajátékának hallgatása közben eleveníti fel a látványt, a fényképezéshez „beálló” mosolygó két alak, kezükben a levágott emberi fejjel a kegyetlenségnek, a gyilkos közönynek, az érzéketlenségnek olyan vizuálisan sokkoló összegződése, amit Krisztina végtelen, közönyös önzésének, kegyetlen érdekhajhászásának ismeretében a fiú méltán érezhet hasonlónak a lányhoz és köréhez, s önmaga, magányossága általi nyomorult kiszolgáltatottságában felismerheti a fejvadászok áldozatát, aminthogy a lány fals klimpírozásában is a fejvadászok önelégült mosolyát. A lány hozzá való érzelmi viszonya erősen emlékezteti a fiút a fejvadászok viszonyára áldozatukhoz: éppen olyan árucikkszerű tárgy, a külvilágnak és

önmagának felmutatható trófea a lány kezében, mint a levágott fej a fejevadászokéban, s Krisztina számára az emberekkel szembeni magatartásnak ez éppen olyan természetes formája, mint amelyet a fejevadászok mosolya demonstrál. Krisztina és a vele való kapcsolat minden minőségi jellemzője összefoglalható ebben a képben, megjelenése a fiú belső látása előtt tehát nemcsak a fantázia szertelen játéka, hanem egy érzelmi-hangulati állapot költői képben való megérzéktése. Ez a kép, az elsőhöz hasonlóan, minden indoklás, átkötés nélkül jelenik meg, s hozzá véve, hogy nyelvi kivitelezése éppen olyan puritán, mint a történelemnek bármelyikéé, a megfajított összefüggés hatásában a legmerészebb, asszociatív költői kép hatásával vetekszik. Saját, a mű rendszerében értelmezhető prózai metaforarendszer genezisének vagyunk tanúi, egyben kezünkbe adatik az asszociációs rendszer kódja is, ami az adott műben érvényes. A két kép között (Krisztina a zongoránál – Fejevadászok Malaysiában) a szemantikai azonosság nagyon mélyen, a fiú érzelmeiben, etikai rendszerében rejlik, továbbá az adott helyzet, a Krisztinával való kapcsolat életelözményeiben, mindabban, amit a mű egésze fejt ki. Ilyetén módon ez a szemantikai azonosság az egész mű ismeretében fejthető fel, s csak ekkor nyilvánul meg érzelmi-hangulati hatása is a megdöbbenő képzettársításnak. A hatást növeli, erősíti a hasonlító és a hasonlított elemek távolsága, a fogalmi tartományok különbözősége. A távolság/különbözőség alkalmat, lehetőséget ad olyan tartalmak kifejezésére, melyek közvetlenül nem fogalmazhatók meg, vagy nem ilyen erővel, az egyes nyelvi jel megérzéktítő ereje „nem bír” ilyen súlyú tartalmakat, s főleg nem az adott nyelvi anyagból épülő prózai műben. Ábrázolni nem lehet ezt az érzelmi-hangulati tartományt, csak kifejezni – erre szolgálnak a metaforikus nyelvi mikrostruktúrák, adott esetben a fabulához hasonlósági alapon fűzött reflexív elemek.

A rémképek sorra követik egymást, a napozás a strandon, mint emlék a szobában ülő férfi képzeletének újabb vízióját

hívja elő. A kép alapelemei rokonok a napozás testhelyezetével, a többiek érzelmi-hangulati állapotának szélsőségeit és Krisztina mellett való érzelmi hánykódásait szemléltetik. A részegedés egyre előrehaladottabb fokán feltartóztathatatlanul követik egymást a víziók, egyre kevesebb egyértelmű fogózót kínálva a tételes megfejtésnek, egyre inkább általános, világkép jellegű tartalmakat közvetítve, egyre bonyolultabb asszociációk hozzák őket a felszínre. Mivel azonban a metaforikusság, mint kulcs már adott, nincs is szükség minden esetben a közös szemantikai alapok felderítésére: a víziók érzelmi-hangulati tartalmai már megadták az alaphangot, a képek sora életérzéssé szintetizálódik.

A látomások sorában feltűnik egy, melynek kitüntetett a helyzete és a jelentése. Ez a Perzsia-vízió. A delírium küszöbén ez az utolsó, mindent felszívó, mindent jelképpé sűrítő, az asszociációk láthatatlanná vált szálait ismét valóságossá varázsló látomás. A halott városban minden elem megfejtendő: a félig vagy teljesen összeomlott mustársárga házak, a valaha gyönyörű és gazdag város képében a remélt, álmodott, vágyott belső gazdagság, a művekké épülő lelki erő, az élet alkotásban megépülő teljessége jelenik meg, visszavonhatatlanul elpusztulva, egy évszázadnál is hosszabb idő óta (= a sors egy valahai, régi-régi fordulója óta).

Perzsák lakták a várost: egzotikus, mesés nép mesés gazdagsága szemlélteti az álmok-vágyak mesés gazdagságát. A távoli, az elérhetetlen Á., és az erdő, az édesvíz, ami a sivataggá vált városon túl várja: a gyógyulás, az élet reménytelen reménye, s a kapaszkodás, a kínzó araszolás a romok között a haláltusa maga, a biztosan tudott, de minden erővel, kétségbeesett kínlódással elkerülni-meghaladni vágyott pusztulás. S e kép fogantatásának, a pusztulástudatot megelőző, még remélő-vágyakozó állapotnak is tanúi vagyunk: a strandon, Krisztina mellett fekvő rajzolódik ki először a zuhogó fényből. Amikor még Á. nem áll a távoli erdő fái között, de a város már halott, sárga, s csak rajta túl, a felmorzsolódott életen túl, az elvetélt életreményeken túl zöl-

dellnek a fák a nyugati szélben. A regény utolsó szavai ezek, a delíriumba belezuhanó férfi emlékezéseibe temeti halála tudatát, amely néhány lappal előbb (a végső, halálos részegséget megelőző pillanatban) még szörnyű bizonyossággal világított a sárga város felett: semmit sem lehet újra kezdeni, a sors beteljesült, a végzet a maga és a világ rossz választásainak tragikus logikájával már be is következett.

A halál kilovagolt Perzsiából Hajnóczy Péter legtudatosabb, legteljesebb, önmaga rendszerében befejezett és egyben sok dimenziójú alkotása. Ha időrendben nem is, a kompozíció tudatosságában: a cselekményes elemek kifejező célzatú szerkesztésében, az egyéni életsors képletté formálásában, a reflexiók életérzést reprezentáló kiteljesítésében, a legnemesebb értelemben vett nyelvi egyszerűség, puritánság kivívásában és a prózanyelv metaforizálásában az életmű csúcsa. A regényforma megújulásának egyik lehetséges végpontja ez a polifon szerkezet, az új magyar regény egyik legnagyobb ígérete. Modell, amely követő-megújító folytatásra vár.

FORUM

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ

(AZ ÉLHETŐ LÍRA III.)

Az öröklétkész állapot — ha megkockáztathatunk megint egy ily furcsa fogalmat —, mintha mindenkori Nagy Ábrándja lenne a költészetnek; másrészt legközelebbi valója is, már a legmagasabb vonulatán. Azt állítanánk ezzel, hogy a kiemelhetően (kiemelkedően) élhető, öröklétkész elemeket tekintjük a líra csúcseinak? Szó sincs erről; hiszen ki bírna s kívánná megannyiszor csak s csak „csúcsokat élni”; másrészt óhatatlanul s ildomosan bukkan elő efféle gondolat, ha vállalkozásunkat Kosztolányival folytatjuk, íme: hiszen elképzelhető lenne, hogy tőle inkább a kevésbé ismert mindenkori-miénket emeljük elő itt — tennénk is ezt szívesen, a maguk öröme is nagyobb lenne, újdonságosabb; tennénk, ha nem adódna ellentmondás akkor épp a tárgyban.

Az élhető líra-elemekről szólván, hadd említsük általánosságban most csak annyit: nem idézhetőségek gyűjteményére gondolunk az élhető elemek (a legközelebbiül ilyenek) keresgélésekor; hanem hogy „ma” és „itt”, s „nekünk” mi látszik — engedtessek ennyi szóváltozat, játék — *éltetőnek* a költészetből, méghozzá valami azonnaliséggel; mi kész rá, hogy *készségünk* legyen, sőt, már ilyenné fejlődött legyen netán; továbbá, hogy *készséges* mivoltunkban, ha lehet, erősítsük magunkat mind e dolgok terén. S hogy azt lássuk, mi egyéb dolgok kapcsolódnak közvetlenül, „magán a költészen” túli érdekként, versolvasó és költészetkutató valónkhoz. Kosztolányi azok közé tartozik, akik mint ha legnagyobb bőséggel kínálnák ily anyagukat.

A szegény kisgyermek panaszai, természetesen, kezdését, a „Mint aki a sínek közé esett . . .” alapképét kínálja elsőül. Emlékeztetnénk inkább a befejezés köztudat-lehetőségére: „Menj, kisgyerek. Most vége ennek is.” Néhány (gyönyörű) átkötő-sor következik, bennük elengedhetetlen túlzás a hiteles hatáshoz („de én előttem már a semmi van”; s vajon túlzásnak nevezhető-e bármely hiteles költői helyzetben ez a túl-kimondás; eldönthetetlennek érzem „ma”). S akkor, tehetetlenségi nyomatékkal támaszkodva az előző sorra, ez jön: „A semmiség. Még egynéhány merész év, / aztán a férfikor s a sárga vénség”. A „még egynéhány merész év”, s ezzel a tartalom-dallammal: lelkünk színpadának örök végszókészletébe tartozik. Merészelek ezzel a kopott hasonlattal élni, mert itt következik az, hogy: „Menj, édesem, bocsáss meg a dalosnak, / ki mostan a színpadra kényszerít . . .” Nem említve azt, hogyan tud Kosztolányi alaphangzatúan megszólaltatni oly kéteségeket — oly szívszorítóan aztán mindenkorig! —, mint a „menj, édesem”, s más hasonlók, kiemelhetnénk, hogyan szerepel, annyi ikertárs mellett (más költők szereposztásaitól nem függetlenül, de önállóan) a „dalos”, s ez a „bocsáss meg . . .” is olyan, hogy felülmúlni Szép Ernő tudja csak a *Bocsássatok meg* című vers-litániában. De József Attilánál a „mit érdekelne”, Adynál a „cifra szolga” képzetkörének társa, sőt, egyszerre gúnyorosabb, elevenebb, mégis tudósabb társa ez a vonatkoztatás: „írigy szemek keresztitüze közé menj, / hadd nézzék benned, mi az irodalmi”. Feloldhatatlan ellentét kifejezője ez a . . . tulajdonképpen „jajdulás”. Ahogy minden anyagunk leghitelesebb, eredendő állapota áldozatul esik a közlés specifikumának. Már csak erre is ellen-esély aztán az öröklétkész állapot: ha bármi elér oda. Az ily helyeket (is) kutatjuk itt, sorra.

Az idő-közegben élni kényszerülő örökkévalóság-elemeknek szép, de nem önromboló paradox-állapota, hogy tartalmilag ellentmondanak egymásnak, még hozzá olykor homlokegyenest. Fokozódik az ily hatás, ha annyira jellegzetes helyen szerepel az egyik formálódás, mint a „Kisgyerek”

zárulása: ahol a piacra vitt igazi való, a „kirabolt” életanyag (mintegy megszemélyesült élő) a szerzőnek is szégyene, maga is pironkodni kénytelen. Mezítelenül született, mezítelen megy, hát: „Menj, menj, szegény”. (Megint ilyen alapkifejezés, édességrárázkodás nélkül ott még!) S a „Bús férfi” végén: vagy majdnem ott: „Ordítsak-e? Hogy áll a buta kő is, / mely látta egykor győztes életem . . .” Merő ellentét az előbbiekhöz képest. Boldog, aki hallgat, azaz: aki – csak „ami”. Igaz, ezek olyan párhuzamosságok, melyeknek a nem is oly végtelenben már sejlik a találkozása. Ha már a „Bús férfi” zárulásánál tartunk egy pillanatra, hadd emeljünk ki itt is egy közbeszédbe illő alapfordulatot, melynek ős-megformálása versben ez a két sor, s főleg a második: „Jaj, nékem és neked, / jaj, jaj nekünk”. Elemibb ez a csupa elvont-fogalomszerű kifejezésből építkező együttes még az előtte járó, igazán képi szépségű közléseknél is, mint amilyen ez: „A lámpa lezuhan / s a szív megáll” (igazán a kifejezés lehetőségének egyik csúcsa pedig!), vagy „A gyertya fogyva-fogy / s lassúbb a vér”. Egyáltalán, figyeljünk fel rá, hogy a nagyobb ívű Kosztolányi-mondatokban, képekben, szakasz- vagy sorcsoportokban, melyek ilyesként váltak öröktárgyainkká, mennyi összetevő elem lehetséges, melyeknek mindegyike legalább annyira végleges, „tökéletes”, érvényhordozó, mint a teljesebb „egész”, melyet egyebek között szolgál (is). Nyelvünk érintkezés-lehetőségének Kosztolányi így az egyik legemberközibb mestere, érintése – világian – „felszentel” dolgokat. (Közhasználatúvá tesz.)

Nagy szervessége mindebben, hogy az, amit mondani akar, ugyanabból a szövetből van, mint az, amivel (ahogy) mondja. Erre egyre inkább rájövünk; az utóbbi évtized is hozott itt változást a felfoghatásnak. Észrevevődik, talán, most már minden eddiginél jobban – mert nem „mindennapi kenyérnek”, vagy ellenkezőjének kell Kosztolányi a számunkra –, hogy az ő verseinek leglényegesebb szövődése alighanem a lény-köztiség, a megszólítás, s ez nem modor, nem kényszerű eszköz, hanem költészet-lényeg, mindennapi közvetlen-

ség . . . s mint ilyen, maga a szinte megvalósíthatatlan. Ezért tarthatta érdemesnek ő, hogy erre törekedjen; illetve ezért alakult egy ily „hajlandóságú” szellemnek ilyképp hajlítgatott költészete. Anyaga törhetetlen; de hajlékony abban, hogy a másikhöz, az embertárshoz idomulna. „Jaj, mi az ember. — — — —” Ezzel zárja hosszú forma versét, mely a „Lám, ma újólag az álom . . .” kezdősor-töredékből indul ki. Ezek a nagyciklus-kezdősorok, e belsők különös helyzetet élvezhetnek a mi kis „gyűjteményünkben”: nevezetességük révén sugallatosak. Hiszen valami fontos vers kapcsolódik hozzájuk, indul belőlük, válik lehetővé ihletküszöbük által. Itt egy ilyen, csakugyan törmelékelemekből való: „1914. Siessünk . . .” Hogy az, amit mond, mint álom, egyazon anyagból van a fogható, ellenőrizhető tényleges nyelvi anyagszerűséggel, mondtuk az imént. Hanem ehhez ezt a ténylegeset és biztonságosat előbb azzá kell tenni, amiként azután megjelenik. Kosztolányi öröklétkész elemeikhez meg kell jegyeznünk: a magyar nyelvnek ez a költői kifejezéslehetősége öelőtte nem volt meg, ez a kifejezésmód vele teremtdött meg, ez a megszólítás-közvetlenség, e stilizáció-az-azonnaliségért. A nyelvi sors „hálája”, hogy minden, ezért végzett *munka* nyoma most már különös szépség-többletként jár együtt a Kosztolányi-kifejezéssel. Ezt, például, évtizeddel ezelőtt, magam sem láttam igazán, s nem is olvastam róla.

Vagyis, hogy a nagyon-is-jellegzetesség mellett a jeltelenség eleganciája is tud az övé lenni. Ha így (ha innen) nézzük a „Bús férfi” oly darabjait, vagy ekképp érzékelünk más, sokszor formajáték-alapúnak tekintett (bár jelentésben-jelentőségben efféléken túlmutatónak elismert) műveket a Kosztolányi-életműben, mint a *Légy áldott, régi hely* . . . kezdetű ötször négysoros szakaszsorjázás, aligha merészség megkockáztatnunk: itt nem a rímjáték, nem a virtuozitás a szembeszökő, hanem az *egyszerű elemek használata*. Régi hely, régi ház, régi tej, régi láz . . . és zaj, csend, jaj, cseng, hó, hő, nyitó, építő stb. Megtoldva a forma visszatérő-azonosságával, a gesztussal (az áhítatéval például), és valami

árnyalatnyi fokozással, bonyolítással. De ezzel is mind: alig. Ezeknek a szépséges szavaknak a „légy áldott” tartása s a „régi” jelzése megadja azt a keretet, hogy szegény-mivoltukból élénk léphetnek. S ennyi a vers. Ennyi az eszköztára. Sallangja semmi. S mégis játék eleme érződik benne, esetleg szertartásé (hogy az ellenkező végletet fogadjunk el); holott semmi másról nincs szó, csak a szinte-szólaltathatatlan megszólaltatásáról. *Ráadásul* úgy, hogy többféle mellék-járulék értelem (formai) is társítható a műhöz. Nem tartozik ez a vers az „élve élt” Kosztolányi-helyeink közé; ám amikor azt kutatjuk, hogyan is alakulnak az ily helyek, a nyomok a már említett „szent jeltelenségbe” vezetnek vissza. Aligha véletlen költői szerkesztés-szervesség, hogy az említett vers mellett áll az, amelyik úgy kezdődik, hogy „Itt fekszenek csodásan ők” (s ez ily élhető hely már a számomra, a „csodásan” jóvoltából), az ősök, s ő, aki ír róluk s egyébről, mintha ágyuk peremén állna, s úgy borong csöndesen azon, „hogy mit izennek énnekem / a Kosztolányi-csontok”. Az a belső lét-tudás hozta létre a Kosztolányi-féle öröklét-helyeket, amely *csodásnak* tudta látni a nyugovókat. Vagy a bárminőket.

Csodája-e épp a legköz-éltebb verseinek, hogy egy-egy fő-helyük máig friss marad, sőt, alapvető jellegét mindinkább kibontja, „használatát” többször nélkülözhetetleníti? Vagy, akár, majdnem egy-egy egész verse is így: az *Éjjel az alvó mellett*, például. Hadd idézzük mégis csak részeit: „Éjjel, ha alszol, s hallom, hogy lehelsz, / megrémülök: ez az, mit szeretek?” Általános riadalmunkra érzünk rá, s a közelragaszkodás értékeinek újabb felfokozódásának korszakváltás-idején főleg aktuális ez. A bensőségesebbé váló (megmaradó) értékek veszélyeztetettsége nemcsak külvilági, de „filozófiai”, szemléleti, képzet-világi, s azután, persze, biológiai, „szerveződési”, s ki tudja még, fájdalmat előrevetítve, hányféle. Másutt már volt mód rámutatni, hogy az „És hallgatom, hogy lopja életét / a semmiből a gyöngye fújtató”, e szép sorpáros első fele költészetünkben mire utal vissza. De

az Arany – Kosztolányi (egyoldalú) átfedés az általunk vizsgált költészeti anyagféleség s jelleg továbbélésére (a szó mindjét értelmében) utal; erre érdemes figyelni épp itt. S a líra gyakorlatától sem áll távol ennek az „élhetésnek” a lényege; Kosztolányira ilyképp gondolva, gyanítható, hogy épp a nagyon köztudatos nagyon nagy verseinek kiemelkedő helyei könnyedén lelhetnek konkrét továbbélési esélyt, s ennek hitele is volna (van): ha például egy „dantei hangütésű”, mondjuk, tercinás vers így kezdődnek: „Vendége voltam . . .” Ám a való materiához visszatérve: ezek a Kosztolányi-örökhelyek már olyas életet kezdtek „bennünk”, hogy külön formaszándék szélsősége, citátumozás túl-jellegzetese nélkül használhatók akár, nagy indokkal, nagy kapcsolat kifejezőiként. Az „Alvó”-vers, az emberi kapcsolat (a szeretetkapcsolat bármilyen végzetes, odaadásos változatának) végzetességéről nem minden helyén szól kőlap-tömörséggel, de a legszebb részletek egyikét akár „jellegként” is őrizzük, s hatása ennek (például ennek a részletnek is) olyan, mint az elnyűhetetlenül mindenkori élményt kiváltó tömör, mégis fölfejthetetlen rejtelmű (ritka) versfogalmazásoké. (Kosztolányinál is akad ily kivétel túlján is kivétel, különleges alapsor, rész: a *Csáth Géza*-vers néhány helye, a *Szeptemberi áhitat* több sora, menete.) Idézzük még ezt, az „Alvó”-ból: „Jaj, én bolond, hogy erre építetek” (mármint arra a lidérces hirtelenséggel felismert törékeny-lényegű valakire- valamire, s a lény, a beszélő legfontosabbját . . . !) „nagyobb bolond énnálam nincsen itt, / bölcsebb a zülött kártyás, a hajós, / ki a viharra bízza kincseit”. Az utolsó sor a már ismert helyzeti előnyt élvező, utólagos sugallóhatással (az előtte-voltakéval) önállóan is hat képzeletünkre, ha netán felidézzük, s pontos képet rajzol. A nagyon egyszerű emberközi beszéd „klasszikus” (és jeltelen) eredménye a verset záró „Vigyázz, vigyázz” (idézőjel eleve: ott). (Tudjuk, hogyan alakult ki e sor tömörsége; a Kosztolányi naplófeljegyzés-kötetecske értékes anyaga nemrégiben adott hírt róla. Látszik – érdemes utánalapozni ott –, mennyire nem egy-

szeri, villámcsapásszerű találat eredménye az, ami később, hadd ismételjük a szót, sugallatosan hat.)

S közbevetőleg, a nagyon nagy helyeket közelítő igen telitalálatos, felejtethetetlen élehetőségek körébe tartozik az „Alvó”-vers szomszédjában látható sorpár a *Játék első szemüvegemmel* végéről: „Ablak, / mutasd nekem, hol az a boldogabb lak?” Az áhitat a „mókában” is csorbítatlanul él itt, és a tréfa merő szomorúságba vált; épp csak hogy *meg* is váltja olvasóját, nem hagyja reménytelenben. Ez egyszerűsmind adalék (ily feltételezés) az eredendőség-helyek élhető mivoltának belső alakulásáról, létrejöttéről. Hanem hát mondani sem szükséges, hogy valami „emberi mozzanat” túlsúlya a nagy költői vívmány mellett (ezzel párban: további helyi értéknövekedéssel!) szinte mindig ott hat az ily örökhelyeken.

Csaknem véletlenül, a *Mások* című vershez lapoztam vissza, s ott ez a részlet várt kijelölve: „idegen arcukon a gond / s oly idegen ruhájukon a gomb”. A már-már kínzatos rím (bár, azt hiszem, joggal érezzük, hogy *tetszik!*), a meglepő sorrend, ahogy az állítólag (csak így?) fontosabb áll elől, s koronát rá a csekély (Kosztolányinál vagyunk!), a jelteletlenebb rak; megannyi rejtek képzetünk kabátról s gombról így tudatosság túlján . . . a hatás része. Szavakról szól a versszak előtte, s e szavakat, persze, „szegény” szájak mondanak. S hogyan? „Ájulva” – mily túlzás. De csak azért e túlzás, hogy az ellentét (sic!) párját előkészítse: „olyan hideg”. És most jön a gond s a gomb. Az „Alvó”-vershelyek méltó párjai ezek a valamelyest elhanyagoltabbak (az egész *Mágia*-kötet, ahol ez a vers szerepel, mostohábban áll a köztudatban-köztudattal), nézzünk egy ilyen részletet: „megdöbbenek – oly furcsa minden náluk” (igaz, van ez szebben is Kosztolányinál másutt, de az ereje, feledhetetlensége itt is végső), „szemük, szemük akár a messze tenger”, s most jön, akármi bizarrul, az igazi örökhely, esendőségében-esetlegességében is az: „hogy végtelenül idegen kezekkel / lassan-lassan megsimítják az álluk”. Nemcsak a félteni

való, nemcsak az, amire feltettük üdvünket, sorsunkat, boldogságunkat stb., bármi nagy-szavas fogalmunkat, nemcsak az olyan életre halálra fontos. Révülten, ájult-idegenül, mégis forrón, pontosan (pontoskodva akár, a még megrendítőbb pontosság kedvéért) szólhatunk és érezhetünk azokkal kapcsolatban (!) is, akikkel hagyományos módon már semmi kapcsolat. De örökhelyek ők. Az életmű későbbi helyén a *Halottak* szól erről közismerten.

Örökhelyek — s a tárgy szellemétől „ihletetten”, eszünkbe juthat ily változat: öröklétek ezek az örök létek. És talán innét a mi vizsgálódásunk alapja is: az egyszerűből indul, és az egyszerit (a magunk megragadni, örökíteni vágyott pillanatát, élménykészségét) vissza-közelítő mindenkorit csak így merjük érinteni. Ám akkor már: mintha nem is akarnánk „soha” kevesebbet. Ez a nagy vers-örökhelyek, élethezőségek *etikai* hatása. Bármily különös kimondani „ma” ilyet: valami jobbra vezetnek rá, valami többre és különbre — legalább mint lehetőségünkre.

A *Mágia*-kötet nyitása, számomra, három évtizednél is régebb óta makacsul a leginkább kulcs-szerepű Kosztolányi-vershelyek egyike. E fölfogásnak kitűnő, éltető „visszaigazolódásai” támadtak azóta. Nem is időzöm hosszasan a *Köszönytűn*él, mely nem hibátlan vers — vagyis bizonyára az, csak nem az örökhelyek hiánytalan sorjázása —, mégis, ha nem stilizációjától hökkenünk el, ha tehát közbeszédnek érezni képesek vagyunk az emelkedettség-látszatát, a legközelebb-jegyű megszólalások egyike. „Úgy félek, hogy ezt a homályos, ódon, / vén bánatot egy éjjel elveszítem, / és véle együtt életem s a szívem, / a szívem is, és megvigasztalódom”. Semmi póz, ma ezt érezzük már, semmi frivolitás, semmi magakelletése a vers-szemlélet lehetőségnek. A *Csáth Gézá*nak, konkrétabb és elkeseredettebb, elveszettebb drámával ugyanezt zendíti meg befejezésében. S ez a motívum vonul végig az egész Kosztolányi-verséletművön. Mi több: ez a felfogás az (egyik)alapozója az örökhely-keresésnek is; e szempontnak ez egyik tápja (ha úgy tetszik: távlata, távlatadója, távjaja).

Persze, a *Mágia*-kötetben lelhető a *Koporsó és bölcső* közt is, és ennek a versnek igazán nem hiányolhatjuk *éltségét*. Többször megfeledkeztem a lelőpontról, s (egyetlen egyszer a magam közvetlen *feldolgozó* élménykörömről is hadd szólhassanak!...) a *Kösöntyő* megtűnődése után vágníni kezdtem a *Koporsó és bölcső* közt egy-egy részletére. A lassúságára (ahogy indul; s tulajdonképpen ez kívánczozna csak zárójelbe: íme, mennyire nem a memorizálásról, a szöveg-alak-élésről van szó az örökhely-tudattal, az éléssel, a használással), arra a különös, belső hangsúlyviszonyra, ahogy csöndesen marad befejezetlen-pattogó a nyitány két mondata: „ha . . .” kezdődnek érdemben e mondatok, s nincs válasz, hogy „mikor is ez a ha”.

Ez csak egy egyetlen sornyi külön versszakban érkezik meg válaszként: „Várj akkor engem, mert jövök egy este.”

Mi mindenre használhatók ezek a „sorok”, ezek a csúsztatások, arányítások, meglepetések, várhatóságok, körüljárhatóságok, elkövetlenségek – soroljuk? A vers élete kezdődik igazából itt; ezzel az élhetőséggel. Ahogy a *halottakra* gondol Kosztolányi, ahogy „a másokra” – így éled valódi céljaira megannyi vers-elem az élhetőség által, s amit környezetéből, az idáig nem „emelkedő” anyagokból, a többi sorból, szakaszból, eszkből, megvalósulás-részletből stb. nyer, azt adja vissza, többszörözve, e környező helyeknek; van az életmű-értéknek oly összetevője is, amely az – egyszerűsítő szóval – emlékezetesnek nevezett helyekből áramlik vissza. Ilyen sorok, mint (a visszatéréskor): „zárj a karodba, ne keresd a szívem” („melyet előnt a csúf, fekete vér”), s „csak nézd kialvó, fénytelen szemem” (s: „csak simogasd a főmet csendesesen”), e sorok, e jellegek nagy életet tudnak belopni, együtt-hatóvá tenni a magunk bármi csekélyebb jelenségvilágába(n). Sokszor, bár ez nem elemzési kategória, nem tudjuk megindultság nélkül „elbírní” ezt a többletünket, amely átélésükből – persze, saját életanyagunkhoz épülődve – adódik. (Szélső értéként, talán: magam egyszer most még ezt a két sort, hogy „Némán lefek-

szem a fehér, nagy ágyba, / én, szólni nem tudó öreg baba”, ezt is személyesen-túl tudtam érteni, minden „zavaróján” túl – ha ugyan maradt ily eleme –, s a dolgokra gondoltam, múltakra, eseményekre, történésekre, melyek csak így térhetnek vissza, kiszolgáltatottan, emlékezetünkbe és „életünkbe”, mely nem az ő életük többé; s minden vadromantika, kísértetesség és túlság lefosztott, ismétlem, még egy ily vershelyről is.)

Még valamit, a „mások-téma” köréből, s e kötetből. Az *Innen a szobámbul* című vers, teljes hűséggel e tárgyhatározáshoz, arról számol be, amit költője az ablakából lát: idegen életek kis színpadain. Két mozzanatot fontos felidézni, mindkettő a felgyorsuló befejezése, a részletek utáni összerántásé. Az egyik: ily élhető örökhely, talán az alábbiak második sora; ezekről az idegenekről, nem-tudni-kikről szól: „Sötét szívem lesz az úr mindenütt, / s ők menekülnek óriás batyukkal –” Az a fájdalmunk foghat el minket itt, olykor, talán, amit akkor érzünk, ha miattunk – vagy lehetségesen miattunk; vagy csak velünk összefüggésben; vagy velünk összefüggő, nekünk aztán e tűntükkel visszahozhatatlan veszteséget okozó (szándékos a szó ellentmondása!) – semmibe vesző, futamodó, riadó lényekre kell gondolnunk kivédhetetlenül. A megkísértett veszteség alaphelyzete – amiből valóság lett, tragikusan. S a nagy jeltelen nyelvi, ember-közi telitalálások egyike zárja a költeményt, ennyi csak: „Mi lesz velük?”

Egyetlen szereplővel is elképzelhető ez az alaphelyzet; s van is rá egy örökhely: *Ha negyvenéves* . . . a vers címe. S erről van szó: „Ha negyvenéves elmúltál, egy éjjel, / egyszer fölébredszt és aztán sokáig / nem bírsz aludni”. Hogy mennyire nem „pont” a negyven a kulcsforgalom, nem az ilyképpen tartalom az tehát: mulatságos bizonyossága (s megingt kénytelen a kutató a maga példatárához folyamodni szegényesen), hogy megtörténhet, felidézzük a részletet, de a szám nem jut eszünkbe . . . alighanem negyven . . ., de ezt csak az ismert Kosztolányi-életadatból vehetjük ily fájoan

bizonyosra. Tehát ennek a vershelynek is van valami más „öröklét-tartalma”, evidenciája, önmagánál-többje, ami nem abból jön létre, hogy „nagyon” a meglétünkre vonatkozatható; hanem valami dallam találkozik a közléssel, valami tagolás is, talán, a dallammal még külön, s mindez nagyon egyszerű ténykérdésről szól. A vers maga mintha befogná sok későbbi (vagy ez időbeli) nagy-költemény számos alaprészét, tartalmazná ezek csíráját. Ilyesmikkel – mindnek van, szinte mindnek, jobb kibontása másutt – : „Nézed a szobádat / ott a sötétben . . .” (Nem is említjük a megfelelőeket.) „Csodálkozol, hogy föld és csillagok közt / éltél. Eszedbe jut egy semmiség is . . .” S nincs bánat „se”, csak józanság és figyelem, majdnem nyugodtság. Egy sóhaj, és . . . Két nagyon egyszerű kijelentés. Most nem az ember – emberközi közlés nyelvévé. Hanem ama beszédé, melyet önmagával (önmagában) folytat a létezésünk; ami ehhez nélkülözhetetlen anyag, tudás: „A fal felé fordulsz. Megint elalszol.”

(A „Hajnal, éjfél közt ocsúdva mély sötétbe fölriadtam” kezdés már *A bús férfi panaszai* sorában tökéletesen mutatja e tárgyat. És itt van arról is szó – megint feledhetetlen élet-elemünk –, hogy „csak negyven, ötven, hatvan év”, s hogy ennek közvetlen szomszédjában állhat ez: „hogy a föld száguld az úrben / óriás, zúgó robajjal mind ijedve vágatunk”. Az élhető helyek kiegyensúlyozó szerepe: egyszerre ott benünk ez a végletesség, s az azon túli.)

Sokszor mintha nem is annyira az összefoglaló, mondás- vagy szentenciaszerű versközlemény válhatna így-élt anyagunkká (mint például ebből a versből sem az, „hogy a szám se tud beszélni s száj helyett beszél a szív”, jóllehet ezt mottóként gyakorlatiasabban, azonnalibb szétsugárzás reményével lehetne használni; s rámutat ez is arra, hogy az élıhetőség nem a praktikum ténylegességével egyenlő, korántsem!), inkább (az érzékletességet is jól „tűző”) valami-rejtelem-egyszerűségű fogalmazás, mint az „és a gáz arany dzsidával silbakolt az úton” e költeményből, már-már alapképszerűen érzem előbukkani emlékezetemből, ily fények láttán, vagy

megfordítva: kis jelenetet tudok elképzelni, valami érzetem-helyzetem körébe-gondolni e kelléknél-több révén. Itt, persze majdnem a végső szubjektivitás lehetséges (s ez hat, valószínűleg); főként ennek jellegére, egyáltalán-meglétére, egy alig-kategória struktúrájára próbálom felhívni a figyelmet. A líra örök jellegére vet fényt azonban, hogy ily elkerülhetetlen velejárója, mely ennyire logikusan egyéni-egyedi-egyszeri, az iméntiek szerinti fokon bűvő-természetű, ha úgy tetszik, leheletnyi. Mert elképzelhető, hogy valakinek, a „Bús férfi”-ből vett példapárral, *A kalauz* az élhető-maradandó emléke („olyan, mint egy ember, mint egy utas”), ebből tud általánosítani, ezzel tud nagyobb teret keríteni saját képzelet-eszméje köré; más viszont az épp „eggyel arrébb” lelhető versből, az unaloméból (melynek „hangulata” a kalauzos versétől mindazonáltal nem különbözik alapvetően) emeli ki ezt: „Az élet az nagyon rövid / de, jaj, oly lassan múlik el”, s affélét érez, hogy a tragikus kurtaság legalább ily „drámaian” részletes, gyötörő, hogy aztán a semmi-végkifejlethez vezessen; esetleg úgy élhető e két sor, ahogy eredetileg áll helyén: passzivitásban, merő reflexióként.

A költő szándékával sem vág egybe okvetlenül kiünk-kiünk ily élhetőség-érzete. Az „Egy régi név kiált az életemben” kezdetű vers, vagy az *Ilona*: megannyi ily később-aztán-élhető csattanó; vagy a szabadvers-korszak *Piac*-versében látjuk, mily élvezetét lelte Kosztolányi az „alma és ibolya” egymásmellettijében; nem tudott betelni vele; ami e sorok íróját illeti, most egyik sem hat rá „élhetőség-jegggyel” a felsoroltak közül itt. Ám ez nem is vita tárgya.

Hálátlanul ne bánjunk megint Kosztolányival, hogy mert anyagbősége e dolgunkhoz is oly túlnyomó, a végén még az ellenpéldákat keressük tőle. Van, úgy hiszem, amit majdnem kötelező felsorolni, s azért is, mert a többször emlegetett szubjektivitás okán, meg mert valami pedagógiai szándéka is volna ez írásaink sorának; s legalább „rajtunk ne múlják”. Valamint: a lírát is jellemzik a visszatérések, ismétlések — nagy gazdaságosság ez, felismert célszerűség: hogy tudni-

illik az elemít és eredendőt nem árt minél többet sulykolni is azért. Hát ne maradjon említetlen — még ha az ellenpéldák is, látom jegyzeteimből — ide fognak tudolni óhatatlanul (de csak a kiemelés, az ellentét hangsúlyviszonyaiban!), mi „minden” lelhető így a legismertebb nagy-költemények közül néhányban, a kései, az utolsó korszakból: *Halotti beszéd* s a már említett két vers. Mert igaz ugyan, hogy a szabadvers-korszak *Nagy a reggel* című verse egészen közhasznú könnyűséggel (s dehogy könnyeden! csak megjegyezni-könnyűn) ad ily tanulságot: „Minden nap újra csalódom, / mint mindenki” — ennek épp a jelentős sugalma hiányzik a jelentős igaza mellől, belőle stb. (Majd ellenpéldát is hozunk, nehogy a szabadvers lássék elmarasztalva lenni ekképp.) Menynyivel kiábrándítóbb akkor már a látszólag oly telt, „boldogságos” verskezdet a napszakról, mennyivel inkább a reménytelent, a „csalódást” adja (nem egy színig azt, persze, dehogy! csak többlet-értékként azt is) a „Bús férfi”-részlet: „Kávéval és kacajjal jó / a reggel”. Ó, hát ez jut el az „Ordít-sak-e? . . .” zárásig. A vers ott így folytatódik, nem a mi élıhetőség-véglegesség-kategóriánkba illőn: „Hancúrozzuk, fiam, a sok / gyerekekkel”. Itt említem meg akkor a szabadvers-példát, mielőtt a „leltározásra” térnénk befejezőleg. A *Ha játszanak a gyerekek . . .* kezdet című vers jellegzetesen a menetel-emlékü élıhetőségek közé tartozik a számomra, a szekvencia és a végkifejlet *mint jelleg* marad meg így. A játékra sokat készülődő, fontoskodó gyerekek képe . . . aztán a játéké . . . , melynek oly hirtelen vége. Hat sor az egész, s tanulsága: „Nincs ennek közepe, / csak eleje és vége . . .” Önmagában nem élıhető, kicsit száraz ahhoz, sem hangalakja, sem érzéki köre, sem rendkívüli fogalmazásmódja nem észlelhető, talán nincs is. A *gondolat* öröklét-jegyű itt, ennek ki-sugárzása: „Mondd, nem ilyen-e éppen / az ember élete is, mely elkezdődik, / aztán gyorsan befejeződik? S a közepe, mint a semmi.” Mintha nyersfordítás lenne, „egy kínai versé” ugyanakkor az, *amit* mond (ritkaság, hogy ennyi elég, s hogy Kosztolányinál!), képzetemben a gyermeki játékhoz, magá-

hoz a játszáshoz társul most már alap-felhangként, ellentmondásosan, s nem szabadulok ettől „a tudattól”. Ez az élıhetőség sokszor csak ennyi.

A *Szeptemberi áhitat*ból könnyű idézni – mondhatja bárki. S természetes is! Nem mernék „idézni”: oly majdnem-mindegy, mit emelünk ki, ha *csak* arról van szó. Ám nézzünk mást. Ahogy a „gáz silbakolásának” képét valami ködös úton, vagy este szobánkban, tehát „*Esti kérdés*”-ként idézhetjük fel (s az egész „élıhetőség” is amolyan esti-kérdésbeilleszthetőség kérdése, úgy látom épp!), jól gondolható, hogy a „Nem volt a föld még soha ily csodás”-sort egyáltalán nem áhitattal, inkább az erdőben füttyörésző ember magabiztatásával idézzük, vagy „idegesen”, görcsösen, oly helyzetben, amikor a föld egyáltalán nem csodás, a környezet inkább a többletet igényelné (vagy épp nem igényli!), s emlékként, ellentétként stb., vagy a már említett módok valamelyikén (vagy egyéb mód, egyszerien, egyedien, de ha szokásunkká válik, már valami köz-érvényt közelítő magánrendszer szerint is azért!) mondogatjuk a sort. Ugyanígy: „Aztán a délután is furcsa nékem”. Eszünkbe juthat ez (bármiféleképp, persze!) úgy is, hogy épp csak valami furcsa . . . vagy délután lett . . . vagy visszaemlékezünk arra, hogyan lett (hogyna lett?) gyerekkorunkban délután (s ennek rejtelmére épp a vers gyerekkor-émlék motiváltsága, bízom benne, itt helyén a szó, az ad alapot). Azután: „A felnőttek érthetetlenül beszélnek”. Nem okvetlenül a távolság, a különbözés élıhetőség-sora ez. Hanem a megfoghatatlansága *azáltal*, hogy ez a különös „érthetetlenül”-alak, vagyis nem „ért-hetetlenül”, mert a szótagszám így kívánta, vagy szótagszám-ürüggyel „valami” ezt az alakot kívánta megjelentetni „végre”, ez a szóalak képzetkeltően sűrűlódik más meglévő képzetekhez, nem hagy nyugodni. És szöveggörnyezete, a téllal, sárral és halállal, nagyobb teret kerít körébe. Ráadásul van egy másik különös alak is, az *estente* (amikor is bűgó hangja van a szélnek). És mindez rokon azzal a miniatűr-képszerűséggel, ahogy hirtelen megszólítást kapunk: „Vagy nézd az

estét, a kormos zavarba / kis műhelyébe dolgozik a varga, / csöpp láng előtt . . ." Mennyi furcsaság! S ezzel (is) felejt-hetetlen a kép. És ha nincs is mire, megjegyezzük, avagy – ugyanígy – felhasználjuk. Érthetlen, „szegényen és hiába”. Erre pedig ezt: „s az ámulattól szinte égig érek”. Mert, mondhatni, közben nem történt semmi. De nem is a „cse-kélyesség” holmi hasonlata ez mind!

„Mit akar tőlem ez a titkos élet?” Nem lehet-e akár mindennapi felkiáltásunk is? Ugyanígy, kifejezésbeli furcsaságával (vagy: ezzel segítve), ilyes rész: „az ígéret, / s az ámulattól szinte égig érek”. Mintha „az ígéret-” alak állna itt, fülünk hajlamos így hallani. Ám ha nem, akkor is . . . ! A *Hajnali részegség* zárulása egyenesen megkerülhetetlen. (S mily különös, hogy a Kosztolányi-hitetlenség vagy a „Kosztolányi-hit” alapkategóriáit, ezek sejtethő körvonalait elfogadva, közelebb áll hozzánk ez a „mégis csak egy nagy ismeretlen Úrnak . . .”, mint a „Nézd csak, tudom, hogy nincsen mibe hinmem” túlabbra-mondott Semmije; de ez is változhat, ennyit már érzünk épp.) Csakígy a *Halottak egésze* (majdnem egésze). „. . . és Shakespeare elfelejtett angolul.” Szomorúság fog el, ha erre gondolok? Mulatságos, ha felidézem? Egyik se. Objektíven bizarr? (Mi az?!) S akkor hát – valóban: mi ez? Ha nem a „titkos élet”. És egyáltalán: a példák szaporítása helyett (s igazán nem volna igazságos, ha a „kártyás” versciklusát kerítenénk előtérbe még, vagy „Bús férfi”-idézetekkel próbálnánk bizonyítani gyanúnk tételét: egyáltalán, nem különös-e, vagy nem meghökkentően természetes-e, végső soron, hogy ez „idézetek egy régi-régi műből”, például most a Kosztolányi-életműből, ötven és hetven éve „távlatából” nézve nem, hogy nem fakulnak, de – annyi állítólagos értékbizonytalanodás közepette – mintha egyértelműbben volnának érvényesek, mint valaha. Vajon mely sugarú körben? Végtelen sugarúban, hallom önmagam válaszát. Csak, mert valósan próbálom élni a lírát, azt kérdezem azonnal: mekkora e „kör” terepén a népsűrűség? Ám akkor egyetlen említést is „valami” lehet,

említés arról, hogy egy-egy vershely „élhető”, valami lehet valakinek, aki ezt hinni talán nem elegendőképp „merész”. Mint ama csöndek, melyek nem érnek össze végül, mert ki magyarul hallgat, ki svédül; mindez itt, mondanám esszé-szerűen, magyarul van, ne feledjük.

TANDORI DEZSŐ

FELESELŐ NAPLÓK

„[...] vezess rendszeres naplót. [...] Véleményem szerint minden embernek, aki írni tud, naplót kellene vezetnie. Csakhogy pl. egy napszámosnak, egy gyári munkásnak, egy kézművesnek stb. csupán ritkán adódna olyan napja, amelynek leírása más embereket is túlságosan érdekelne; eközben az olyan helyzetű ember, amilyen pl. Wellington herceg, különösen miután benyomult Spanyolországba stb. vagy a waterlooi csata idején, vagy korábban Lord Nelson, nyilván írhatott volna naplót, ami módfelett érdekes lett volna. — Ha azonban nem az a napló fő rendeltetése, hogy nyomtatásban megjelenjék vagy hogy felolvastassék, hanem az idővel való gazdálkodás és az önellenőrzés, akkor egy szabólegény naplója egyéni szempontból éppen olyan értékes, mint amilyen érdekes pl. Ferenc József ő császári felsége naplója lehetne a maga felkent személye számára”

— írja 1857 novemberében Széchenyi István, Béla fiához írott *Intelmeiben*. Ő maga — tanácsához híven — 1814-től haláláig vezetett naplót, leszámítva döblingi életének tizenegy évét, 1848 szeptemberétől 1859 október elejéig.

A XIX. század első felében sokan vezetnek naplót. Horvát István éppúgy, mint Kazinczy, Bártfay László és Bölöni Farkas Sándor csakúgy, mint Petőfi vagy Eötvös. Feljegyzéseik nemcsak egyéni életük, egy korszak felbecsülhetetlen értékű dokumentumai. Mindaddig, amíg el nem vesztette szeme világát rendszeresen vezette naplóit Széchenyi István barátja, küzdőtársa, a reformkor Kossuth és Széchenyi mellett harmadik kiemelkedő politikusa, ifj. báró Wesselényi Miklós is. 1822. március 4-ével megkezdett naplófüzete előtt ő maga így vall a naplóírás Széchenyi által szentségesnek nevezett voltáról:

„Egy napi-könyvet kell tartani annak, aki életét mint egy egészet át akarja futni tekintetével, s a múltot használni kívánja a jövőre s jelenvalóra. De midőn létének tragikomédiájából egy jelenést jegyez fel s utozásának történeteit írja, ne forogjon sem annak valaki előtt való felolvasása s a sajtó alá való menése eszébe[n]. Különben a maga mentségére s nem tulajdon tanuságára ír. Nincs belső valóságunknak egy hűségesebb tüköre, mint egy ily naponként folytatott autobiográfia. Gyakran repülő életünk ezen tűnő képei előtt állva csudáljuk, hogy az egy-két esztendővel öregedett alig esmér rá a kevés évekkal ifjabb önnönmagára. Mint egy csak most nemesi címet nyert büszkeséggel nézünk ma, egy egész éjjel bölcsebbek, a tegnapi csak paraszt vagy polgári napra. Ily nagy a környülmények hatalma! Gunyoljuk egy megejtett hibánkat, s ha azon környüállások jelenének újra meg, jórészt másodszor esnénk abban [sic!] a hibába. — Csakhogy soha is ezeknek olvasásában az előbbi jobb ember szemlélésén annak feddő tekintetere ne kellessék elszárgulnom! —”

A két ifjú barát, Széchenyi és Wesselényi, 1821–22-ben együtt utazták végig Nyugat-Európát. A császári s királyi huszárkapitány és az erdélyi báró. A magyar reformkor későbbi két kiemelkedő személyisége. Mindketten naplót vezettek. Közös utazásukon írott följegyzéseik egymás-, illetve szembeállításra nagyszerű ötlet. Az ötlet Maller Sándoré volt, s a Helikon Kiadó eléggé nem dicsérhető módon fölismerete az ötletben rejlő lehetőséget: 1986-ban egy kötetben jelentette meg Maller bevezető tanulmányával és jegyzeteivel Wesselényi Miklós és Széchenyi István 1821–22-es útinaplóját *Feleselő naplók* címen.

Amióta 1978-ban a Gondolat Kiadó több mint ezerháromszáz oldalon kiadta Széchenyi István naplóinak magyar nyelvű válogatását, törlesztett kissé abból az adósságból, amellyel a magyar könyvkiadás tartozik Széchenyi napijegyzeteinek teljes magyar nyelvű megjelentetésével. Nem így történt Wesselényi naplóinak esetében. Óhatatlan a kérdés: vajon nem tartozik-e hozzá Wesselényi Miklós sorához mindaz, ami műveivel, naplóival, leveleivel történik?

„[...] nagy publicisztikai művei közül a *Balítéletekről* a kiadás nehézségei miatt lényegében elkésett, s így nem hatott méltóképpen, a *Szózat* nagy elméleti alapvetése mellett pedig elment a közvélemény”

írja Trócsányi Zsolt *Wesselényi Miklós* című könyvében (Akadémiai Kiadó, 1965). S bár a *Balítéletektől*-t nem oly rég reprintként (!) kiadta a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, áthallásokra oly érzékeny korunkban máig sem akadt vállalkozó, amely az 1843-ban (!) megjelent *Szózatot* csonkítatlanul közreadná. A naplók eredeti kéziratai Kolozsvárt vannak – ha még léteznek egyáltalán. Magyarok számára hozzáférhetetlenek. Kiadásukra gondolni utópia – vagy elképesztő merészség. Ugyanis a Magyar Országos Levéltár a naplókról egy második világháború előtti, olykor alig olvasható mikrofilmet őriz. Aki megjelentetésükre vállalkozik e mikrofilm alapján kénytelen dolgozni, ha egyáltalán elfogadja az ezzel járó többletmunkát. Súlyosbító tény, hogy a jelenlegi kritikus gazdasági helyzetben a feljegyzések teljes közreadását egyetlen kiadó sem szorgalmazza. Wesselényi egyedüli, Magyarországon fellelhető naplófüzetét az MTA Könyvtár Kézirattára őrizi. A naplófeljegyzések 1837. június 15-től – 1838 márciusát leszámítva – 1838. április 6-ig tartanak. Megjelentetésükre mindmáig egyetlen kiadó sem érzett indítást.

Mindezek tudatában nagy örömmel és fokozott várakozással vettem kezembe a *Feleselő Naplókat*, amelyben Maller Sándor közreadta Wesselényi Miklós 1821–22-es nyugat-európai útinaplóját. Ugyanezt a naplóegységet adta ki 1925-ben báró Wesselényi Istvánné Jósika Ágnes – gondolom ekkor még az eredeti kézirat alapján – *Báró Wesselényi Miklós útinaplója 1821–22* címmel.

Esztétikailag különlegesen szép könyv a *Feleselő naplók*. Kifejező a címlap, áttekinthető és igényes a nyomdatechnikai munka. Külön elismerést érdemel a Kiadó és a könyv tervezője, Nagy András, hogy a két napló áttekinthetőbb olvashatósága érdekében Széchenyi naplójegyzeteit fekete, Wesselényiéit barna színnel nyomtatták. Ez a szokatlan megoldás ezúttal nem csupán látványos: szolgálja az olvasót.

A könyv alcíme: Egy barátság kezdetei. A naplók elé Maller Sándor bevezető tanulmányt írt, amelyben leírja hőseink közös történetét Széchenyi 1848 szeptemberi kényszerű

döblingi útjáig. A szerkesztő érdeme, hogy a fő szöveg elolvasása előtt az olvasó figyelmét ráirányítja arra a problémára, amely őt magát is legjobban izgatja: sikerült-e megőriznie Széchenyi Istvánnak és Wesselényi Miklósnak kettejük személyes barátságát, miközben sorsuk és politikai nézeteik alapján útjaik elágaztak.

Maller kitűnően ír. Tanulmánya magávalragadó olvasmány. Árad belőle a téma és a korszak szenvedélyes szeretete, és egy rendkívüli ritka képesség: Maller Sándor nagyon szeret mesélni. Színesen, érdekfeszítően teszi. Nagy empátiával éli végig hősei sorsát, és romantikusan oldja föl az ellentmondásokat: sorsukon átgázol a történelem, de személyes barátságuk kiállja az idő próbáját. Ezt a választ lényegében hitelesnek fogadhatjuk el. Maller a rendelkezésre álló dokumentumokat olvassa össze, s fokozódó izgalommal száguld végig a szinte átfoghatatlan-megfejtethetlen kettős politikusi pályán. Kitűnően ismeri a kort, és nagy áttekintéssel árnyalja hősei történetét más korabeli nagyságok leveleit, vallomásait, feljegyzéseit idézve. Ezek a hivatkozások legtöbbször helytállóak és gazdagítják a témát. Egyetlen kivétel van csupán: Kemény Zsigmond Wesselényi-tanulmánya. Miért? Kemény 1851-ben írta visszaemlékezését. Wesselényi már nem élt, de Széchenyi még igen. És Döblingben olvashatta is – ha kedve lett volna rá – báró Kemény Zsigmond vélekedését báró Wesselényi Miklósról. Mindenekelőtt ezt kell tekintetbe vennünk. Ugyanis Kemény ezzel a tudattal írta írását. Akkor is, ha arra emlékezik mit mondott Wesselényi 1846-ban, azokban a feszült napokban, amikor őt, báró Kemény Zsigmondot arról akarta lebeszélni, hogy Széchenyi István lapjánál vállaljon állást; akkor is, amikor ugyanezekből a napokból idézi Wesselényi Miklós dühödt véleményét a fiatal Széchenyiről s kettejük 1822-es nagy kolostorélményéről, La Trappe-ról. Kemény Zsigmond megtehetette volna: erről nem beszél. Mindenekelőtt az ő személyiségéről árulkodik mindaz, amit Wesselényiről, Széchenyiről visszaemlékezésében elmond. Ezek után érthető,

hogy amikor Maller Sándor könyvének 21. oldalán La Tappe-ra és Széchenyre vonatkozóan idézi Wesselényi 1846-ban elhangzott enyhén szólva indulatos kitörését — bármily óvatosan is teszi ezt Maller — az olvasó zavart él át, és nem tudja kibogozni: kinek a személyéhez is társítsa az idézett mondatokat. Nem célom Kemény írását értékelni, de kockázatosnak és figyelemzilvának érzem hivatkozni rá akkor, amikor egy 1851-ben írt tanulmány alapján egy 1822-es igen mélyreható élményről kívánunk valós képet nyerni. Ám hogy hogyan éltek át akkor ők ketten, Széchenyi és Wesselényi — a naplókából, a könyvben néhány oldallal később bárki elolvashatja.

Maller Sándor tanulmányának az a része sikerült kevésbé, amely Széchenyi és Wesselényi eltávolodását s állandó konfliktusait elemzi. Az esszé nagyobbik egysége azonban, mely barátságuk kezdeti s felívelő szakaszával foglalkozik — 1832-ig — igen magas színvonalú. Kitűnő az indítás: hiszen találkozhattak volna már a bécsi kongresszus idején is! . . . És miközben Maller leírja, mi történt Széchenyi gróffal és Wesselényi báróval 1814-ben, egy városban, más-más körökben mozogva — bemutatja ifjú hősei életútját, látni próbál a Sors szerint: keresve-kutatva azokat a gondolatokat, eszméket, érzéseket, amelyek találkozásukat, egymásra-csodálkozásukat egyszer, majd, nem is oly hosszú idő múlva, elengedhetetlenné teszik. A homályból kirajzolódik egy találkozás sorsszerű valósága.

Rendkívül szemléletes az 1820-ig, első találkozásukig terjedő időszak leírása, én magam például soha nem értettem ilyen világosan mit jelentett Széchenyi életében Byron hatása; izgalmas az alig dokumentálható debreceni első találkozás, a barátság kezdeti szakaszának története; pontos és pszichológiailag is igaz, amit Maller Wesselényiről mond már az 1821-es naplórészletek alapján, jól látja hősei különbözőségét, de jól is mondja el, csakúgy, mint közös utazásukat, a 20-as évek történetét s a drámai 1831 — 32-es levélváltást, amely először tükröz érdemi nézetkülönbségeket.

Problémám Maller Sándor tanulmányával ott kezdődik, ahol Széchenyi és Wesselényi 1832-öt követő súlyos konfliktusait ábrázolja. Hiányoznak ugyanis a Wesselényi-idézetek. Nem tudjuk mit él át Wesselényi Miklós 1832-től 1848-ig, nem ismerjük véleményét Széchenyiről. Ettől megbillen a tanulmány egyensúlya, és Széchenyi István személye oly színben tűnik föl, mintha igazságtalanná vált volna barátjához. Így az esszé utolsó, valamivel több mint hét oldala Széchenyit terhelő kérdéseket sugall. Az idézett dokumentumok alapján jogosan. De mi az, ami kimaradt? Amit nem vett tekintetbe Maller Sándor? Hogyan árnyalják a kettős portrét azok a Wesselényi-idézetek, amelyek hiányoznak a naplók elé írott esszéből?

Széchenyi naplója 1835. március 3-án:

„Wesselényi volt nálam! Sohasem fogadta meg a tanácsomat . . . most reám akaszkodik — elront és eltípor mindent, mit oly hosszú ideje — annyi fáradsággal vetettem, munkáltam.”

Ugyanezen a napon a báró szokatlan nagy terjedelemben foglalkozik Széchenyihez fűződő kapcsolatával:

» . . . [Széchenyi] már 32 eszt[endő]s korában kiemelkedett a csak verseny s csak rókavadászat szűk köréből, azt — tudom én —, hogy az akkor hatalommal ébredő n[em]z[e]ti szellemnek s azon nemesebb szikrának kell tulajdonítani, mely keblében mindég csillámlott; de azt is hiszem, hogy abban nékem igen nagy részem volt. Midőn a sors minket egybe hozott (1820) volt-e még akkor neki hazánkról s nemzetiségünkről csak képzete is? Nem az volt-e vallomása, hogy „nekünk nincs hazánk” — — hogy „nem érdemli az, hogy érte valamit tegyünk” — — „hogy nem is lehet azért semmit is tenni”? Nem mondta s hitte-e, miszerint ő mint gazdag ember jót és hasznost teszen azáltal, hogy Bécsben költi el pénzét, mert — úgymond — azáltal a pénz cirkulációba jön s az ipar segítettik? — Nem kellett-e gondosan kerülnöm hazáról s annak jussairól, törvényeinkről, sérelmeinkről stb. előtte sokat szóllani, nehogy pedantnak — zsiros magyarnak tartson, s hogy töleml szellemi elidegenedés be ne vágja utomat reá hatni? — — Minő önmehtagadással s vigyázattal kellett vele bánnom, hogy nem általam vezetve, hanem maga által képzelje magát az én elveimre s nézeteimre jutva lenni! Minő gyön-

gédén kellett keblében azon heverő húrokat felvonni s összehangzásba hozni, melyek az én keblemben már gyermeki éveim óta hatalommal zengettek!»

Nem idézhetem teljes terjedelmében e naplóbejegyzést — ez meghaladja lehetőségeimet. De itt fogalmazza meg Wesselényi véleményét az 1825-ös s az öt évvel idősebb Széchenyiről is. Az idézett szövegből jól érzékelhető, hogy Wesselényi Miklós 1835. március 3-án úgy látja, hogy az a Széchenyi István hidegült el tőle, akit ifjabb éveiben ő vezetett rá arra, ami későbbi munkáiban testet öltött. Majd ezt írja:

„. . . szerencse, hogy a Duna hídja és regulációja oly teret nyitott meg előtte, melyen használhatott a nemzeti ügynek, s a kormánynak is kedvességében maradhatott; ha ez nem jön közben, minő alakban jelenik ő meg ez vagy amaz előtt?”

Naplójegyzete végén megörökít egy jelenetet:

„Ma jött bizonyos hír, hogy a szegény öreg Császár megholt: a Casinoba[n] valánk sokan együtt, midőn megtudtuk; — s én voltam egyedül, kinek könnyűk áztatták a hír hallására szemeit, és mégis engem üldöznek, mint Felség ellenségét.”

Két nappal később, 1835. március 5-én Széchenyi kezét csókol a nádornak. Valóban úgy, ahogy Maller Sándor írja: Wesselényiért? E napon Széchenyi a következőket jegyzi fel naplójában:

»A személynökhöz, beszélek vele W[esselényi] dolgában. Mon dieu, quel homme! [Istenem, micsoda ember!] Azután a főherceghez megyek. Beszélek vele W[esselényi] amnesztiája dolgában . . . stb. stb. „Nem, nem, hadd szolgáltsassék igazság . . . Egyik fő oka ő annak, hogy a mi jó urunk stb. stb. stb. — Csakis majd a kegyelem útján . . .” Attendrissement [elérzékenyülés], a kezét nyújtja, én megcsókolom. Imponálónak találom. [. . .]»

Én e szövegből úgy látom, hogy Széchenyi alattvalói és személyes részvétből csókol kezét József nádornak, aki bátyját vesztette el a két nappal korábban elhunyt I. Ferenc csá-

szárban. József nádor megrendül, elérzékenyedik, midőn bátyja jut eszébe. Maller Sándor ettől a – szerintem döntő – körülménytől eltekint, s a legfontosabb két mondatot – „Egyik fő oka ő [Wesselényi] annak, hogy a mi jó urunk stb. stb. stb.”; „Imponálónak találom” – nem idézi. Hiába kérni megy tehát Széchenyi Wesselényi ügyében, kézcsókja a részvét és hűség, az uralkodói hatalomba vetett bizalom kifejeződése. Az is igaz viszont, hogy az adott helyzetben Wesselényi érdekét is így képviselte legjobban.

De haladjunk tovább. Nézzük meg, milyen helyzetben adta Széchenyi Wesselényinek azt a tanácsot, hogy a Wurmbranddal vívandó párbajban löje agyon ellenfelét. Ez Trócsányi Zsolt könyve szerint csupán börtönt, Maller Sándor tanulmánya szerint pert és halálos ítéletet vont volna maga után. A jelenetet Wesselényi 1836. április 12-én így örökíti meg naplójában:

»... azt is hozzá tette Széch[enyi]: hogy odafenn [Bécsben] a dolog legkomorabb kimenetelét várják, s azért úgymond „csak lödd agyon”. Hogy a kormány a dolgot aszerint veszi, könnyen meg tudom fogni, minden esetben nyereségét látja, ha vesz[t]lek, eléri, mit oly rég óhajt, ha W[urmbrand] általam hal, jelen a kívánt alkalom engem nyakon fogni; s így örömost áldozza fel azt az én vesztem előtte oly drága árért. Hogy Széchenyi ez ügyben annyira az iszkitelő [Judás] szerepet játsza, hogy óhajtja, azt nyilván kimutatja, s eszközli egyiknek elvesztét s azáltal az én bizonyos vesztemet okozza — ez előttem az emberi erkölcsi elficamodások legmegfoghatatlanabbjai közé tartozik. Hát oly régi barátság, annyi együttérzés, fáradozás, annyi szent fogadások így folynak szét egy fonák képzet v[agy] talán még fonákabb vágy mián?»

Igaza van Wesselényinek? Vagy nem inkább ő szeretné, hogy igaza legyen? Nem a mindenkori vesztes erkölcsi fensőbbsege szólal meg itt a világban ügyesebben eligazodó, sikeresebb felett? Hiszen a kettős veszélyben még mindig az a jobbik eset, ha Wesselényi lövi agyon Wurmbrandot, s nem az őt. Börtön jár érte, per, esetleg halálos ítélet — de nem azonnali halál. Széchenyi tehetetlen. Kétségbeesett állapotát

jól szemlélteti 1836. április 10-i naplóbejegyzése. Wesselényi felkeresi őt és arra kéri, hogy amennyiben meghal a párbajban, gondoskodják róla, hogy 60 ezer pengő forintja örökül jusson egy magasabb szellemű leányiskolára. „Ezt megígértem! — Szánalmas igazán!” — így Széchenyi. Előtte pedig ezt írja:

„Én lelövöm őt — ő engem — ez így rendben — ám nyomorékká lövetni, ez irtóztató! Nagy szerencse . . . rendben lenni — jó lelki-ösmerettel bírni — mert oly helyzetben, aminő az enyém (!), iszonyú volna — nem bírni véle! Ezért hát hálát adok”.

Nem tudja megmenteni barátját, hiába akarja. Wesselényi makacs, kívánja az áldozat szerepét, kívánja, hogy becsületében, igazságba vetett hitében végsőkéig kitartva mártírrá, hőssé legyen! Ez idegen Széchenyitől. Tehetetlen ezzel szemben. De tehetetlen a párbajozó Wurmbrand is. Bocsánatot kér a viadal előtt, pisztolyt nem is visz magával — Wesselényi ragaszkodik a párbajhoz, s bár fáj a karja vív: megsebesül, ellenfelét nyomorítja meg.

Wesselényi naplójegyzete néhány nappal a párbaj után, 1836. április 26-án:

„Széch[enyi]nél; ő aggódik, hogy a híd dolgában sem fogván egészen kedvező rezolúció érkezni, s a rendek azt el nem fogadván az egész dolog elmarad. — Kért, munkálkodnám ez ellen; igaz, neki ezen tárggyal polgári pályája, létezése s hatása szorosan egybe van kötve, s miután a Theatr dolga bukott, ha ez is megbukik, nagy csapás lesz reá nézve; ezen tárgyaknak mindent feláldozott, sokakban elveit, popularitását; sokszor a jó ügynek s a legszentebb n[em]z[e]ti jussoknak ellene volt, csakhogy ezen tárgyaknak a kormányt megnyerje, s most mindez süker nélkül maradjon? — Részemről mindent elkövetek, hogy amennyibe[n] n[em]z[e]ti jussok engedik Széchenyit ily kedvetlenség ne érje. Tenné ő ezt az én helyemben? — Nem hiszem, — és éppen azért teszem én. —”

A tiszta, baráti áldozat hangja, de áldozaté! Ez az, ami Széchenyi számára hiúság, gőg, ez az amivel oly sokszor vádolja barátját. Ez idegen tőle.

És a levelek dolgában mi történt? 1837. május 5-én Kossuthot letartóztatják. Széchenyi tud róla, naplójában

megörökíti. Tehát nem csupán Wesselényi, Kossuth ellen is eljárás folyik. Híre terjed, hogy a hatóság mindkettőjük kapcsolatait ellenőrizni fogja. Ez az előzménye annak, hogy Széchenyi 1837. június 20-án visszakéri leveleit barátjától. Wesselényi ezen a napon ezt jegyzi fel:

„[. . .] Széch[enyi]; künn, ő rútol fél az elfogástól. Pénzére nézve azt mondta, hogy őstől kezdve fizessem kamatját, de csak kötelezővel [. . .].”

Wesselényi tehát nem említi, nem sérelmezi a levelek visszakérését. Nyilván azért nem, mert oktalanságnak érzi Széchenyi személyét az ő valószínű elfogatásával veszélybe sodorni. Még a kamatok fizetését sem érzi bántónak. Széchenyi, aki nem csupán saját személye, de bizonyára az általa képviselt ügyek miatt is aggódik, úgy érzem helyesen hallgat a gyakorlati érvre: Wesselényi Miklós barátságát nem úgy őrizheti meg, ha felesleges hűsködéssel saját biztonságát és az általa vitt nemzeti ügyeket kockáztatja. A fiscus november 17-én nyújtja be a Wesselényi elleni vádiratot. Itt szerepel először a vádpont, miszerint 1836. december 1-jén Kossuthhoz írott levelében felségáruló kijelentés szerepel: „Minden lépése borstörés volt a német orr alá, s ez helyes volt . . .” 1837. december 5-i naplójegyzetében a fenti mondatot Széchenyi is idézi a következő megjegyzéssel: „Ej, be nagy Hundsput ezen K[ossuth], hogy más embert is kompromitál . . .” Ezt a „más embert” Wesselényi Miklósnak hívták . . .

Sem célom, sem feladatom, hogy e recenzióban megírjam Széchenyi István és Wesselényi Miklós drámáját. Csupán néhány döntő fontosságú dokumentumra kívántam felhívni a figyelmet, melyek hiányától Maller Sándor tanulmányának befejező része elrajzoltta vált. — Az esszé megrendítő és hiteltelen jelenettel zárul: a vak Wesselényi hitet tesz a döblingi tébolydába szállított Széchenyi István becsületessége, tisztessége, nemzete iránti hűsége mellett. —

A könyv legnagyobb egysége a két napló. Közös utazás során írott két különböző napló még nem könyv — de a *Feleselő naplók* esetében az, mégpedig Wesselényi jóvoltá-

ból. Fájdalommal, ismeretlen után vágyódva indul el a hosszú nyugati utazásra — vágyódással s a beteljesülés édességével tér vissza szülőföldjére; Széchenyi száguld és sehol sincs otthon, Wesselényi jártában-keltében tűnődik, de lélekben soha el nem hagyja otthonát, szeretteit. Az ő lelkiségétől zárt egység és katartikus élmény a *Feleselő naplók*. Külön öröm egymás után olvasni a két barát feljegyzéseit; Wesselényi érzelmes, lassú tűnődései után Széchenyi zaklatott, örökké nyugtalan sorait. A könyvalkotásnak ez a módja ezúttal valóban élvezetes és tanulságos olvasmányt eredményezett.

Az útinaplók terjedelme — úgy tűnik — meghaladta a kiadó lehetőségeit. Ez lehet az oka annak, hogy Maller Sándor nem tudta teljes terjedelmében közzé tenni a két naplóegységet. Ha összevetjük a Széchenyi naplójából közölt szövegeket Oltványi Ambrus 1978-as magyar nyelvű kiadásával, feltűnő, hogy Maller milyen nagy munkát végzett. Számos helyen — hatvanegy esetben — közöl olyan napi bejegyzést, amely az Oltványi-féle kiadásból kimaradt, többször — huszonnégy esetben — egészíti ki, válogat újonnan fordított szövegrészt az ott megjelent anyaghoz, igen sok esetben javítja is az 1978-as kiadás tévedéseit, rosszul kibetűzött neveket, értelem zavaró elírásokat. Szövegelhagyásaival egyetlen esetben nem értek egyet, ott, ahol a La Trappe-i jegyzetek egy részét, a vendégek fogadására vonatkozó francia nyelvű szabályzatot elhagyta. Kár, hogy ennek a naplórészletnek ma sincs teljes magyar fordítása, holott Széchenyi számára — ezt Maller Sándor tanulmánya alapján is hittel állíthatjuk — La Trappe döntő élmény volt. —

Csak sajnálhatjuk viszont, hogy Széchenyi naplójegyzetei között a kiadás nem különbözteti meg az eredetileg németül írt folyamatos szöveget a francia, angol s más nyelven megfogalmazott részekről. A La Trappe-i jegyzetek nyelve például részben francia. Ezt a kiadvány nem jelzi. Filológiai tekintetben — még ha népszerűsítő kiadványról van is szó — ez mindenképpen veszteség. Ám ha így dön-

tött is Maller Sándor, a pontosság megkövetelte volna, hogy ezt a *Szó- és névmagyarázatok* előtt indokolja, jelezze. Ez elmaradt. Széchenyi esetében talán még elnézhető, hiszen a naplók teljes szövege rendelkezésünkre áll Vizsota Gyula kiadásában.

Wesselényi naplóját illetően sokkal nagyobb a baj.

Maller azt írja kötete 255. oldalán, hogy Wesselényi úti-naplóját Wesselényi Istvánné Jósika Ágnes bárónő válogatta, tette közzé *Báró Wesselényi Miklós útinaplója 1821–22 Cluj-Kolozsvár 1925*. Idézem:

„Válogatásunk, melyet az eredeti szöveg mikrofilm-másolatával összevetettünk, helyenként kiegészítettünk, s ahol kellett, kijavítottunk ennek alapján készült.”

Majd később:

[Wesselényi] „Helyesírását, a szövegűség és pontosság követelményeinek lehető érvényesítése mellett, egységesen végigvitt szempon, szerint igyekeztünk a mai használatnak megfelelően átírni, de változtatlanul hagytuk nyelvi és fogalmazásbeli jellegzetességeit, tájszavait, mára régiesnek tűnő kifejezéseit.”

A recensens felmegy az Országos Levéltárba, kikéri az említett mikrofilmet, és megkísérli összevetni a megjelent szöveggel, hogy nyugodt lélekkel írhatta le a dicsérő mondatot: a szerkesztő körültekintő, pontos munkát végzett. Szívesen leírná — de nem akar hinni a szemének.

Igaz, hogy a *Feleselő naplókban* közzétett Wesselényi-napló az 1925-ös kiadás alapján készült. Az ott megjelent szöveg tele van filológiai és egyéb pontatlansággal. A *Feleselő naplók* ezeket a hibákat szinte kivétel nélkül megismétli, átveszi, lényegében szentesíti. Jósika Ágnes válogatása bizonyos részeket — elsősorban a nemiséggel és a testi problémákkal kapcsolatos naplójegyzeteket — elhagyott, akárcsak a szövegek mostani kiadója. Wesselényi Miklós két nyelven írta naplóját: németül és magyarul. Magyarul kezdett írni például 1821. október 29-én, de két bekezdés után németül folytatta. Német a feljegyzések nyelve 1822. március 4-től

13-ig is. Az 1925-ös kiadás a napló kétnyelvűségétől eltekintett s a német szövegeket minden megkülönböztető jelzés nélkül magyarul tette közzé. S bár Maller Sándor a *Szó- és névmagyarázatok* előtt azt írja, hogy:

„... az idegen mondatokat, kifejezéseket Wesselényi nemegyszer maga fordította le, és () kerek zárójelbe tette: ezt a módszert folytatva, a könnyebb követhetőség kedvéért, a hosszabb idegen nyelvű részeket mi is magyarra fordítottuk, és a szövegben [] szögletes zárójelben közöljük”

a *Feleselő naplók* az 1925-ös kiadásnak előbb említett alapvető pontatlanságát is megismétli. A gyanútlan olvasó folyamatos szöveggént élvezheti Wesselényi 1821–22-ben írott magyar nyelvű mondatait az 1925-ben németből magyarra fordított napi jegyzetekkel. A fordítás nehézkes, magyartalan, régieskedő. Ha valaki elolvassa Wesselényi 1821. október 30-i naplóbejegyzésének második felét – „Annyira ‚Steif‘ valék” ... stb. –, elámul az idegen szavak bőségén s meg van róla győződve, hogy szegény Wesselényi Miklós magyarul bizony – enyhén szólva – nehézkesen fejezte ki magát. Nos, a naplójegyzet eredeti nyelve francia és a fordító már 1925-ben is megérdemelt volna egy szerény dorgálást fordítói teljesítményéért. De hogy több mint hatvan évvel később, 1986-ban a magyartalan mondatok ismét megjelenhettek! – ez végképp érthetetlen. A régies stílus nem lehet mentség, hiszen az 1986-os magyar olvasó számára kellett volna közvetíteni Wesselényi francia mondatait – világosan, érthetően, magyarul. Az archaizáló szándék fordított szövegnél egyébként is lehetetlen, hiszen az 1821–22-es magyar nyelvhasználathoz törni a fordított szövegrészeket már 1925-ben is képtelenség volt, nem beszélve az azóta eltelt hatvan évről. 1821–22-ben a német és francia nyelv jóval kiforrottabb, gördülékenyebb volt, mint az ugyanebben az időben használatos magyar. Nem talállok tehát elfogadható magyarázatot az archaizáló, magyartalan szövegfordításra.

De a *Feleselő naplók* — akárcsak Wesselényi 1925-ös kiadója — épp így elbánt az eredetileg magyarul írt szövegekkel is. Tekintettel arra, hogy a teljes naplószöveg összevetése a mikrofilmmel rendkívül időigényes vállalkozás, a szövegnek csupán egy részét néztem át: 1821. szeptember 23-tól 1821. november 14-ig, december 1-től 13-ig, majd az 1822. május 1-jétől 6-ig terjedő naplóegységet. Végtelen a hibák száma. Számtalan esetben tűntek el Wesselényi nyelvi sajátosságai, tájszavai. Egy múlt századi napló nem csupán történelmi dokumentum, nyelvtörténeti emlék is. Wesselényi esetében ráadásul a korabeli Erdélyből. A recenzens tanácstalanul áll: Maller Sándor tanulmányát olvasva tudja, hogy szívügyének tekintette e kötet megjelenését. Hogyan történhetett meg hát e kardinális hiba, amely különösen fájdalmas akkor, ha tekintetbe vesszük, hogy rendkívül nehezen hozzáférhető dokumentumot érint és évtizedekre teszi lehetetlenné a pontos, szövegű kiadás megjelentetését. Tenni akarunk Erdélyért, az erdélyi magyarságért, a magyar kultúra és történelemszemlélet tisztaságáért. Ha így van, tisztelettel kérem: kezdjük a legelején. Adjuk ki lehetőleg pontosan azokat a szövegdokumentumokat, amelyeket elődeink, nem is akárkik, egy báró Wesselényi Miklós írt, akinek naplója ma is oly hozzáférhetetlen, elérhetetlen olvasmány a nagyközönség s a kutatók számára egyaránt.

De lássunk néhány példát arra, milyen régies kifejezések maradtak el, váltak köznapivá Wesselényi magyar szövegében. A legtöbb esetben elmaradt például az „estve” szó régies írása, a „csudálkozás”, az „égy”, a „bizalmos”, a „tészik”; a „társóságok” többesszám harmadik személyű birtokviszonyt kifejező régies alakból „társaságuk” lesz, és sorolhatnánk vég nélkül: „talám” (talán), „férjfias” (férfias), „bolondobba” (bolondabbá), „kéntelen” (kénytelen), „utomról” (utamról), „beszéllé” (beszéli), „magoktartásának” (maguktartásának), „csikaja” (csikója), „csudállásra méltó” (csodálatra méltó), „Soprony” (Sopron), „ferteztetett” (fertőztetett), „rágolmozás” (rágalmazás), „éngem” (engem),

„mindég” (mindig), „béfogtam” (befogtam), „bizonyost” (bizonyosat), „bizodalmos” (bizodalmas), „felyül” (felül), „beszélleni” (beszélni), „földöket”, (földüket), „tehény” (tehén), „esmértem” (ismertem), „velek” (velük), „mejjemet” (mellemet), „onnat” (onnét), „könnybe lábogó szemem” (könnybe lobogó [sic!] szemeim), „fácányra” (fácánra), „égybekarcolt” (egybekarcolt), „főként” (főképp), „elébb-utóbb” (előbb-utóbb), „esmént” (ismét), „honyomtól” (honomtól), „holnapja” (hónapja), „holnaponként” (hónaponként), „félreesmerhetetlenül” (félreismeretetlenül [sic!]), „kün” (kint), „künnlévő” (kintlevő), „künnhagyják” (kinnhagyják), „erejekhez s természetekhez” (erejükhöz s természetükhöz), „szacskat” (szecskát), „kövicses” (kavicsos), „füven” (fűvön) – és így tovább . . .

Külön lista az értelmetlenül, hiányosan vagy pontatlanul lejegyzett mondatok sorozata, nem egyet közülük a szövegek kiadója átírt vagy módosított. Lássunk időrend szerint ezekből is néhány példát: *1821. szeptember 26.*: „. . . a maga érzésein férjfiisan uralkodva anyai keggel s lelki erővel magába fojtotta szomorúságát, s égy panasszal, égy könnycseppel sem akarta felháborítani igen is zajgó indulatimat” (. . . a maga érzésein férjfiisan felülemelkedve, anyai keggel s lelki erővel magába fojtotta szomorúságát, s egy panasszal s egy könnycseppel sem akarta felháborítani igen is zajló indulatimat); „Még égy utolsó forró csók, s kirohanék, felvettem magamat a künn készen álló paripámra s elnyargalva el. A falun kívül könnybe lábogó szemem visszafordítám, már csak a ház fedele látszott, gyors lovam haladása azt is a falal már elrejteté; még apám s Patakym temető-helyét látom s áldom, de már tűnik, s eltűnt, talám örökre eltűnt. –” (Még egy utolsó forró csók, s kirohanva felvettem magamat a kint készen álló paripámra s elnyargaltam. A falun kívül, könnybe lobogó szemeim visszafordítám. Már csak a ház fedele látszott, gyors lovam haladása azt is azokkal már elrejteté; már apám s Patakym temető-helyét látom s áldom, de már tűnik, s el is tűnt, talán örökre eltűnt.); *1821. október*

4.: „... az emberi szív belső rejtekeinek ...” (... az emberi szív belső sejtekeinek ...); „Igaz, hogy fájlaltam ehhez is nem érteni, de meggondolván, hogy ezen a földön...” (Igaz, hogy fájlaltam ehhez is nem érteni, de megindulván, hogy ezen a földön...); 1821. október 10.: „... este 10-kor Bécsbe[n] voltunk a 6 gyűhűvel.” (... este 10 órakor Bécsben voltunk.); 1821. október 13.: „... hogy égnéhányon nihány nyomoru nyulak lövésével nagyúri unalmokat üzhessék...” (... hogy néhány nyomorú nyulak lövésével nagyúri unalmakat üzhessék...); 1821. október 14.: „... a katolikus kápolnába mentem én is Széchenyiékkel.” (... a katolikus kápolnába mentem.); „... igen tiszta buzgóságra s elérzékenyedésre emeltek.” (... igen tiszta bizonyosságra s elérzékenyedésre emeltek.); 1821. október 16.: „Egy igen csinos, csak 12 tehénből álló Schweizereia vagyon.” (Egy igen csinos, csak 12 tehénből álló Schweizerei a vagyon.); 1821. október 20.: „... a sakkjátékra helyes kombináció s tiszta kalkulus kelletvén...” (... a sakkjátékra helyes kombináció kelletvén...); 1821. október 22.: „... gazdag ember a szegény legénynek...” (... gazdag ember a szegénynek...); „...Diószezen hozzám magát mutatta...” (...Diószezen hozzám magát mondotta...); „... nem azért, hogy szép reményeim füstbe mennének, mert a sors csapásai akármilyen vesztes elbírására is már eléggé megedzetek...” (... nem azért, hogy szép reményeim füstbe menének, mert a sors csapásai akármilyen vesztes elbírására is megedzetek...); 1821. október 23.: „A tegnapi szavának hanglejtése...” (A tegnapi szavának hanglejtése...); „... teljességgel nem látszik helytelennek...” (... teljességgel nem tetszik helytelennek...); „... szállása pedig úgy van elosztva s elfoglalva, hogy megcsonkítás nélkül egy szobát sem lehetett nekem adni...” (Egy szobát sem lehetett nekem adni...) [különösen sérelmezhető hiba, hiszen a mondat elhagyott része alapvetően módosítja a szöveg értelmét – felmenti Széchenyit, míg a csonka mondat súlyosan vádolja]; 1821. november 3.: „Az igen szép s tavaszi meleg idő-

ben [...] égy falka idétlen s a legszebb kilátásokat bezáró sűrűségek kivágásával igen sokat szépült.” (Az igen szép s tavaszi időben [...] egy falka idétlen s a legszebb kilátásokat bezáró sűrűségek kivágásával igen sokat épült.); 1821. december 1.: „... hiszem csillámló társaságokba[n] majd sohasem jelenik meg égy is azok közül, akikkel valójába[n] dolgok s hivatalbeli égybeköttetések vagyon.” (... hiszen csillámló társaságukban majd sohasem jelenik meg egy is azok közül, akikkel valójában dolguk s hivatalbeli egybeköttetések vagynak.); 1822. április 4.: „Utunk célja Anglia felé egy kerület Normandiának.” (Utunk célja egy kerülete Normandiának, Anglia felé.); 1822. május 1.: „Régi, óriási, a legjobban konzervált tölgyek most kezdtek zöldülni s félkopárságuk a többi, már teljes életbe virító zöld s virágos fák közt...” (Régi, óriási tölgyek most kezdtek zöldülni s félkopárságuk a többi, már éltükbe virító, zöld és virágos fák közt...) — — —

És így tovább...

De folytathatnám más jellegű hibákkal is. Ezek közül kettőt említek csupán. Érthetetlen, hogyan került a szövegbe a következő cím: „Wesselényi Miklós: *La Trappe históriája*” (159. oldal) — az eredeti kéziratban sehol nem található. Vagy: Wesselényi és Széchenyi is használja a „thoroughbred” angol szót. Például: *Wesselényi-napló*, 1822. május 2.: „... csak thoroughbred lovakat lehet így tartani.” *Széchenyi-napló*, 1822. május 9.: „Thouroughbred [sic!] szédületes!” Nincs itt valami ellentmondás? Ugyanis az említett angol szó „fajtisztát” jelent! A fordítás ördöge játszik hát velünk, amikor Széchenyi szövegében mint lónév szerepel? Vagy csakugyan így hívtak ott egy lovat? Vagy két különböző jelentésről van szó? „Fajtiszta” Wesselényinél, állatnév Széchenyinél?... De a probléma megoldását ezúttal bízzuk a következő kiadásra.

A kötetet Maller Sándor jól használható, rövid, áttekinthető jegyzetei zárják. A szüksézszerűség ezúttal erény: a szerkesztő mértéktartását és fegyelmét jelzi.

Végezetül: köszönöm, hogy a *Feleselő naplók* megjelent. Köszönöm Maller Sándornak és a Helikon Kiadónak. Izgalmas olvasmány. Jó és tanulságos könyv. Tanulságos munka. Folytatni kell[ene]. Esetleg . . . ne adjuk ki báró Wesse-lényi Miklós 1821 – 22-es útinaplóját?

FENYŐ ERVIN

AZONOS-E AZ ÚJ ISTEN AZ ÚJ KRISZTUSSAL?

Nincs benne a magyar irodalmi közvéleményben, hogy – eddigi ismereteink szerint – *Lenin*ről a világirodalomban az első verset a magyar Pásztor Árpád írta. Az Est 1917. december 25-i számában jelent meg a *Lenin* című verse.

A 32 soros, 8 versszakos, „Lenin! Lenin!” refrénű költemény így kezdődik:

„*Új Krisztus* jött. De oly közel ma még,
Hogy fel sem éri ez a nemzedék,
S nem súgja szent érzések percein:
Lenin! Lenin!”

Anatolij Fomics Illicsevszkij, a kijevi Sevcsenko Egyetem világirodalmi tanszékének professzora szerint „*lehetséges, hogy éppen a témában ez az első mű a világköltészetben*” (*Lenin v chudozsesztvennoj literature zapada*, Kijev, 1969. 89.).

A szerző a francia, a német és az angol nyelvű költészetben kutatja Lenin ábrázolását, s Pásztor Árpád versét példaként említi arra, hogy a költők a forradalmi gondolatokat egyházi szókinccsel, jelképekkel fejezik ki.

(Nem hallgathatom el Illicsevszkij nevének említésekor, hogy részt vett hazánk felszabadításában, kapcsolatban állt a Görgey brigáddal, magas magyar kitüntetést kapott tevékenységeért az 1970-es évek legelején. Sok segítséget kaptam

én is tőle, amikor 1970 és 1972 között meghívott tanárként a Sevcsenko Egyetemen tanítottam.)

Pásztor Árpád (1877–1940) neve a mai versolvasónak keveset mond, aki Tóth Árpáddal foglalkozik, találkozik vele. Író, költő, műfordító és újságíró volt. Tóth Árpád baráti köréhez tartozott. Emberi magatartásának egyik szép példázója: ő fejezte be Tóth Árpád naptári verseinek félbemaradt sorozatát, hogy az Özvegynek ne kelljen visszafizetnie az orvosságra előre felvett tiszteletdíjat.

Pásztor *Únt élet rabszolgáinak* című új verskötetét Tóth Árpád mutatta be az Est 1928. május 25-i számában. Ez ismertetésben a „szavak szobrásza” Pásztort rokon lélekként jellemzi. „Versei a részvét versei, az emberi meleg együttérzés szelíd manifesztációi . . . Most is azok a költeményei a legszebbek, melyekben kívülálló sorsok, tárgyak, emberek indítják útjára a lírai közlést. Ilyenkor világító erejű képek születnek fantáziájában” (Tóth Árpád: *Összes művei*, 4. k., 304., 305.).

Az *új Isten* című vers a Nyugat 1919. április 1-i számában jelent meg. Kötetben csak 32 évvel később olvasható a *Juhász Gyula és Tóth Árpád Válogatott művei* (Bp. 1951.) című kiadványban. Szabó Lőrinc, aki 1934-től kezdve több kiadásban jelentette meg Tóth Árpád verseit, a jegyzetekben mindig közli, hogy „*kimaradt Az új Isten c. költemény*” (harmadik kiadás, Bp. 1941. 276.).

(Az 1950-es évek elején a könyvtárakban lévő kötetek elejére beleragasztották *Az új Isten* című vers nyomtatott szövegét.)

A kritikai kiadás első kötetének (Bp. 1964.) 132–134. oldalán olvasható a vers szövege, a hozzá kapcsolódó jegyzetek az 566–567. oldalakon.

A legtöbbet vitatott verse ez Tóth Árpádnak. Volt idő, amikor még abban is kétségeskedtek, hogy az ő műve-e, mert sokan ennek a költeménynek a hangszerelését idegennek találták a költő lírájában.

Déry Tibor hitelesítette e vers szerzőségét (*Tóth Árpád Válogatott versei*. Bp. 1956. Előszó).

„Téma szerint egyetlen politikai verset írt, Az új Isten címűt. Történetesen tanúja voltam e vers keletkezésének. Nála aludtam, mint igen gyakran ez idő tájt, az öreg budai házban, a kis lakás elülső szobájában . . . Előttevaló este a Kommün örömeiről, gondjairól beszélgettünk. Reggel, mire kifialakúvá merevedve felébredtem, Tóth Árpád már az ablaknál ült, nadrágban, hálóingben, meztelen lábakkal, s a térdére fektetett papírlapon verset írt.”

Az új Isten gondolatai és versnyelve nem idegen azoknak, akik a költő prózáját ismerik. Az újságíró Tóth Árpád világ-szemlélete az 1910-es években sokkal haladóbb volt, mint a *Hajnali szerenád* és a *Lomha gályán* kötetek versei. Az újságíró nem tehette meg, hogy ne a magyar, ne az európai valóságról írjon, a költőnek ezekben az években az volt az ars poeticája, hogy művészi alkotásba nem való a társadalmi valóság, az egyéni élet baja.

A Debreceni Nagy Újság 1912. február 24-i számában az angol bányászsztrájkról írt.

„A szemben álló harcosfelek közül kétségkívül a munkások millió-jának van igaza, a következmények súlyos ódiuma a bányatulajdonosokat terheli . . . Ha valóban megindul a bérharc, kétségtelen, hogy a modern idők legmélyebbre ható forradalma lesz, talán az egész világ képének új vonást adó forradalom, mely az új idők új eszközeivel fog bizonyosságot szolgáltatni arról, hogy a huszadik század elpihentetett bányászcsákánya rettenetesebb és mélyebb nyomokat vágó fegyver a régi háborúk hadakozó kardjánál, s a munkásverejték fájdalmasabb s forróbb ösztönzője az új, rettenetesen néma harcok tereinek, mint a régi, lármás csaták mezőinek a kiömlő vér” (Tóth Árpád: *Összes művei*. 3. k., 219.).

A fenti újság 1912. április 2-i számában *A nagy sztrájk vége* címmel a következőket írta:

„Újra megkezdí munkáját a bányászcsákány, mely egy keserves hónapokon keresztül a szénbányák sötét és merev tömbjei helyett a burzsoá világrend még sötétebb és még merevebb tömbjeit, a kapzsiságot és a ridegséget döngette . . . Nem sikerült. S egy kicsit mindannyiunknak szégyene ez, kik e lázasan élő mai világban loholunk, szenvedünk és elesünk, kis emberek, kis célok és igények szerény és ügyetlen

bányászai... Ezért volna nagy szüksége a modern idők ember-tömegeinek továbbsegítő kitartásra, eszmehűsége, idealizmusra, amelyeket pedig manapság vétkes cinizmussal gúnyolni szokás” (i. m. 240–242.).

Az új Isten szövegkörnyezetében olvasható a *Nagy Lajos novellái* c. tanulmánya, a Nyugat 1919. április 16-i számában jelent meg. E cikk gondolatai és hangja rokon a nagy politikai versével.

„Lávakövek gránit-feleselésével zendülnek meg a kemény témák az író vésője alatt... a korhadtt, türhetetlen becsstelenségű világrend ellen törő lázadozás... börtönfalakat dönget ez a felvérző öklű líra, s az egyik börtön maga a fájdalmas zsongású ifjú test, a másik börtön a buta, ósdi renddel körülrácsolt társadalom. Itt érintkezik Nagy Lajos novellaköltése a legújabb generáció forradalmas hitvallásával, a világszemléletes irodalommal: a korhadtt régi világ képeit hű pontossággal tükröző szem e képek mögött belső tüzek izzásától fényesül: a lélek oldhatatlan vágyától egy jobb, nemesebb, igazabb világrend után” (i. m. 4. k. 147.).

Engem évtizedek óta izgat *Az új Isten* jelképes jelentése. 1953-ban a költő halálának 25. évfordulójára irodalmi estet rendeztünk Debrecenben az akkor még sokak ítéletében dekadens Tóth Árpád tiszteletére. A kritikai kiadás összeállításában is segédkeztem. 1978-ban, a költő halálának 50. évfordulóján *Az új Isten* jelentésében Lenint is látva tartottam előadást egy középiskolás baráti körben. [Az előadás rövidített anyaga meg is jelent az Útmutató műelemző baráti köröknek című kiadványban (Bp. 1980. 77–87.)]. Kardos László lehetségesnek nevezte fejtegetésemet, bizonyításomat.

Az 1986. évi centenáriumi tudományos ülésszakon Debrecenben szakemberek előtt – újabb anyagok birtokában – bizonygattam, hogy az új Isten Lenin is lehet. Vitát akkor magyarázatom nem váltott ki, visszhangjáról sem tudok.

Ki az új Isten? Kinek vagy minek a jelképe? A nyomtatásban, még a kritikai kiadásban is kis kezdőbetűvel olvashatjuk az „isten” szót, csak a „Vörös Isten” nagy kezdőbetűs: „Ím eljöttem! Eljött a Vörös Isten!”

Az elfogadott, a hagyományos jelképi jelentése az új Istennek a Tanácsköztársaság (*A magyar irodalom története 1905–1919-ig*. Bp. 1965.). Hasonló a véleménye T. Tedeschi Máriának *A XX. századi magyar irodalom tanítása a középiskolában*. Bp. 1971. 134. oldalán.

Makay Gusztáv értékelésében gazdagodott a fenti vélemény:

„Az új isten Tóth Árpád legpozitívabb politikai tartalmú költeménye, egyúttal a Tanácsköztársaság legszebb költői visszhangja irodalmunkban . . . Az 1919. március 21-én megvalósult proletárforradalmat lelkes ódával köszöntötte . . . A költő most már részletezi, hogy ki az új isten: a Vörös Isten a szocializmus jelképe. Az istenfogalom egyszerűen az egész világot átfogó hatalom, jelentőség metaforája a költészetben. A továbbiakban egyébként a korabeli szociáldemokrácia plakátjain látható, »vörös ember« alakjában testesíti meg a Vörös Istent” (*Tóth Árpád*. Bp. 1967. 90., 92.).

Joggal nevezhetjük az ez év elején elhunyt Kardos László professzor urat Tóth Árpád legjobb ismerőjének. Kitűnő monográfiája (Bp. 1955.) új fejezetet nyitott a költő utóéletében.

„Az új isten a proletárforradalom istene . . . Tóth Árpád a csodáló lelkesedés felső fokát isten-metaforákban próbálja és tudja kifejezni . . . Kissé problematikus az ellentét, hogy Tóth Árpád a materializmus forradalmát egyházas jelképekben ábrázolja . . . Az új Isten művészi és, politikailag is nagy jelentőségű mozzanata a kor irodalmának és ideológiai csúcspontja Tóth Árpád költészetének” (196., 198., 199.).

Komját Irén fejtegetései közelebb visznek a jelkép megértéséhez: Érdekes követni – és megérdemelne egy tanulmányt – hogyan hatolt be a lenini eszmék fénye 1917-ben a háborúellenes, kapitalizmusellenes, sokat szenvedett tömegek és írók tudatába, és milyen képük volt Leninről. Egyes íróknál volt például a Lenin-tiszteletnek bizonyos vallásos jellege . . . Pásztor Árpádnak . . . Az Est című lapban megjelent Lenin-verse így kezdődik:

„Új Krisztus jött”. De még ebben az eltévelyedésben is benne van az a meggyőződés, hogy Lenin fogja az emberiséget kivezetni az

imperializmus által rámért szörnyű szenvedésekből, és hogy Lenin nemcsak az oroszoké, de mindnyájunké” (*Irodalom—Forradalom, 1917—1919.* Bp. 1956. Előszó, 8.).

Illicsevszkij említett kötetében gazdag anyagot olvashatunk arról, hogy a német költészetben Lenint Mózessel azonosították.

„Azokban az években a fiatal realista írók gyakran használták a forradalmi tartalom kifejezésére az antik mitológiából, a Bibliából vett alakokat. S ez nemcsak a német irodalomra jellemző” (89.).

Így Komját Irén „eltévelyedése” szóhasználatát nem jogos, mert már a XIX. század magyar költészetében is általános gyakorlat volt az, hogy költőink az egyház szókincsével tették magasztosabbá, áhítatosabbá gondolataikat. („Szentegyház keblem belseje, / Oltára képed. / Te állj, s ha kell: a templomot / Eldöntöm érted”, Petőfi: *Honfidal*).

Petrányi Ilona tanulmányában többféle magyarázattal találkozunk:

„Az új isten, mely a véres földnek véréből megszülető Vörös Istent és a proletariátus győzelmét ünnepli... Az első világháború vége és a húszas évek eleje jellegzetes európai eszméáramlata a *krisztianizmus*. Krisztus éppúgy volt a kommunista forradalom, forradalmiság jelképe (Tóth Árpád ennek analógiájára jeleníti meg a kommunizmust mint allegorikus alakot, „Vörös Isten”-t), mint az erkölcsi megújodást, testvéries szeretetet hozó „új Ember”-é (*Az árnyból szőtt lélek*. Bp. 1981. 77., 79.).

Tamás Attila *A magyar irodalom története* (Bp. 1982.) című kötetben a következőket írta:

„Noha csöndes, szerény, öniróniára hajlamos egyéniség volt, 1919-ben a Tanácsköztársaság létrejöttét szenvedélyes hangú verssel üdvözölte” (303.).

Feltevéselem megerősítéséhez maga a költő segített hozzá. Az 1919. február 10-én kelt levelében ezt olvashatjuk:

„Érző és gondolkodó ember vagyok, s az öreg Európa nagy felfordulása engem is igen felforgatott. Nincs más megoldás, csak a kommunizmus! — ezt ordítja bennem minden belső hang. A nyomorúságos,

genőyes, rohadt emberi életet csak ez a nagy, vad orosz idealizmus teheti ismét élővé. A kommunizmus logikája és lírája hat át, s eddig rendben is volna a dolog. De aztán nagy bajok vannak: *én, a szelíd, csendes és inaktív Tóthárpád bármennyire átértem és átérzem a Vörös Messiást, a csodálatos Lenint*, mégis ezer és millió gátlás szegül bennem ellene . . . Jaj, nagy a zavar bennem, az én szelíd belső szerkezetem nem teremteztőtt földindulások szeizmográfjának. S a kommunizmus nagy eszmei magaslatai felé vad és lavinás utak visznek, a bolsevizmus útjai! Az elmélet dicső, de a módszer fáj az én kispolgári nyugalomra és rendre áhító lényemnek” (Petrányi Ilona: *Az árnyból szőtt lélek*. Bp. 1981. 69., 70.).

A fenti adatok: Tóth Árpád vallomása: „*Vörös Messiás, csodálatos Lenin*”, Pásztor Árpád példának tekinthető Lenin versének kezdő képe: „*Új Krisztus jött*”, az Illicsevszkij könyvében olvasható világirodalmi analógiák alapján következtettek arra, hogy *Tóth Árpád új Istene Lenin is lehet. Lenin is!*

Ez az állításom nem teszi feleslegessé az eddigi véleményeket, azokat gazdagítja. Ebben a vonatkozásban is igaz: a nagy versek több jelentésűek. Abban is biztos vagyok, hogy az új Isten nem a matematikai egyenlet törvénye szerint azonos Leninnel, naiv lenne ilyent feltételezni. Ellentmondásos volt a kor is, a költő szemlélete is, s ez is tükröződik a többértelműségben, a változtatható jelképekben, a kis és a nagy kezdbetűk zavarában is.

Így is látott Tóth Árpád, a „bocsánat” és a „részvét” költője. Ilyen ereje is volt költői nyelvének.

Lenin és Tóth Árpád? Barátkozzunk meg e kapcsolattal! Legyünk büszkék rá!

NAGY JÁNOS

KUNCZ ALADÁR ÉS A SZABADKÖMŰVESEK

A Magyar Életrajzi Lexikon 1886. január 1-ét, Ács Margit 1885. december 31-ét jelöli meg születésének időpontjaként és ezt idézi a legtöbb életrajz. Perdöntő a saját kezű életrajza. Ezt szó szerint idézem, a későbbiekben. 1886. január 1-én született.

Ihletett költő volt, bár regénye prózában öntött formát. A regény olvasásakor őszinte, közvetlen hangja jó ismerősünk-ké lépteti elő a szerzőt. Néhány szavas, láttató, lélektanilag hiteles jellemzése az olvasóba vésődnek, és átvesszük modern látásmódját, mely egyfajta már-már baráti megértéssé szelidülő emberséggel tekinti a gyengeségeket, máskor pedig humorának csillogása hozza közel mélyen humánus személyiségét. Azért mai az írása, mert emberi, örök eszmények fűtik, akárcsak a máig is időszerű és mindig újat mondó antik művészetet.

Nem meglepő az a felfedezés, hogy Kuncz Aladár szabadkőműves volt. A századeleji szabadkőműves mozgalom ugyanis a kor legégetőbb kérdéseiről: a szekularizációért, a felekezeti befolyástól mentes állami, ingyenes, kötelező népoktatásért, a nemzetiségi egyenjogúságért és legfőképpen az általános, egyenlő, titkos választójogért folytatott harcot írta zászlajára.

A szabadkőműves páholyokban szövetkezett e nemes célok megvalósítására a magyar szellemi élet szinte minden értékes tagja. Minden páholy más arcú volt, de a haladó gondolatokat az összes páholy valamennyi tagja vallotta. A radikális törekvések legerélyesebb szószólója, az egész szabadkőműves mozgalom elismert irányítója a főként szabad értelmiségieket tömörítő, Jászi Oszkár vezette „Martinovics”-páholy volt. A „Martinovics”-páholyban szívesen fogadták Kuncz Aladárt, jelentkezését nyereségnek tartották.

A meglepő voltaképpen az, hogy a mélyen vallásos szellemenben nevelkedett és buzgó katolikus Kuncz Aladár, aki 1902. húsvétján vallási zarándoklaton vett részt Rómában,

aki még az internálás során megkísérelt szökés alkalmával is Assisi Szent Ferenc „Fioretti”-jét menekítette féltett, legdrágább kincseként – magáévá tette a szabadkőművesség programját, pedig éppen a katolikus egyház egyes sajtótermékei támadták legélesebben a szabadkőműveseket, sőt az utolsó esztendőig a pápa átokkal sújtotta a mozgalom tagjait. Hogyan került Kuncz Aladár kapcsolatba a szabadkőművességgel és milyen hatások készítették arra, hogy felvételét kérje a szövetségbe, méghozzá éppen a legradikálisabb „Martinovics”-páholyba?

Kuncz Aladár már a családi házból hozta magával a haladó gondolkodás szellemét. Apja, Kuncz Elek is kiváló pedagógus volt. Liberalizmusa és szakmai tudása miatt tanárként, igazgatóként, majd a kolozsvári tankerület főigazgatójaként köztisztviselőként állt. A művelődés igénye, a kultúra légköre vette körül a Kuncz-testvéreket. Mind az öt fivérből a szellemi élet kiválósága lett.

A széles körű műveltséget nyújtó kolozsvári piarista gimnázium növendékei hamarosan megismerkedtek a modern irodalom legjobb műveivel, köztük a szabadkőműves Bródy Sándor írásaival. Az önképzőkör tevékeny és sikeres tagjaként korán kitűnt Kuncz Aladár szervezőképessége. „Madách-kör” néven irodalmi egyesületet alapítottak a tanulók. Tehát ez a szabadkőműves eszméktől állhatott mű *Az ember tragédiája* már középiskolás korukban megfogta az egyesület fogékony tagjait, valószínűleg anélkül, hogy a szabadkőműves mozgalomról bármit hallottak volna. (Madách Imre szabadkőműves volt. 1902. május 31-én szabadkőműves páholyt is elneveztek a Tragédia költőjéről.) Kuncz Aladár osztálytársával és legjobb barátjával, Laczkó Gézával együtt a francia irodalomért rajongott. Együtt iratkoztak be a budapesti egyetem tanári szakára. Kuncz Aladár magyar – latin – görög, Laczkó Géza magyar – francia nyelvre. Mindketten elnyerték az Eötvös Kollégium tagságát.

A Kollégium szervezetében is francia minta, a párizsi École Normale Supérieure példája érvényesült. A francia

nyelv és általában a nyelvoktatás megkülönböztetett szerepet játszott. A diákok gyakran kaptak franciaországi ösztöndíjat. Kuncz Aladárra hatást gyakorolt többek között az École Normale Supérieure egykori diákja, a francia nyelvet tanító Horváth János, a jeles és sokoldalú irodalomtörténész, aki szintén szabadkőműves volt. Habár a szabadkőműves páholyokról feltehetően nem szólt az előadások alkalmával, mégis a szabadkőműves gondolkodás vonásaival bizonyára Horváth János ismertette meg hallgatóit, köztük Kuncz Aladárt is.

Az egyetemen nyelvészetből annak a Simonyi Zsigmondnak, a kiváló nyelvésznek, a Magyar Nyelvőr szerkesztőjének lett a hallgatója, akit 1890-ben vettek fel a radikális „Demokrácia” szabadkőműves páholyba és szabadkőművesként oly sokat tett a diákság életkörülményeinek javításáért. A rendkívül tevékeny természetű Kuncz Aladár talán már ekkor bekapcsolódott a szabadkőműves irányítás alatt álló diákmozgalmakba — bár a szabadkőművességről talán még ekkor sem hallott.

Diáktársai között volt a magyar irodalom, költészet, történelem és tudomány, Kodály Zoltán személyében a zeneművészet későbbi sok jelese. Az európai szintű tudós, a vonzó egyéniségű pedagógus, a liberalizmus eszméit őrző Riedl Frigyes tanítványaiként a barátságon kívül a Nyugat íróiért érzett lelkesedés fűzte egymáshoz Babits Mihályt, Benedek Marcellt, Galamb Sándort, Király Györgyöt, Kosztolányi Dezsőt, Kuncz Aladárt és Reichard Piroskát. Román társaikkal is baráti viszonyt ápoltak.

Az Eötvös-kollégiumban és az egyetemen eltöltött lélekformáló esztendőik és a tanári vizsga sikeres letétele után 1908-ban Kuncz Aladár megkezdte tanári működését a VI. kerületi állami főgimnáziumban.¹ Ez az iskola még az 1950-

¹ A VI. kerületi állami főgimnázium 1908-ban VI. Lovag u. 18–19-ben nyert ideiglenes elhelyezést és 1910-ben költözött a VI. Munkácsy u. 26. szám alá. Főigazgatója Barna Mihály, majd annak nyugdíjba vonulása után, 1914-től dr. Finály Gábor lett.

es években is „szabadkőműves hírben állt”. (Keller Gyula ny. ig. h. szíves közlése szerint.) Kuncz Aladár kartársai közül Keil Alajos dr. a Nemzeti-páholy tagja, Endrei Ákos, a Cercle Français alapítója és első vezetője a kaposvári Berzsényi-páholyban fejtett ki szabadkőműves tevékenységet. Kuncz Aladár nagy lendülettel és hivatástudattal fogott a tanításhoz — és a tanármozgalmak szervezéséhez.

Ezeket az éveket a társadalmi harcok jellemezték. Kuncz Aladár egyéniségéből, neveltetéséből, a Kollégium széles látókört biztosító, haladó kultúrájából természetesen következett, hogy csatlakozott a mozgalmakhoz, majd élére állt tanártársainak. Munkahelyén kiváló szakemberek vették körül. Az iskolában több megbecsült tudós tanított. Gedai József és Szemkő Aladár az Országos Középiskolai Tanár egyesület választmányi tagja, Endrei Ákos és Dr. Szilágyi Sándor az Országos Középiskolai Tanár egyesület budapesti körének választmányi tagja, Usetty Ferenc pedig az Országos Középiskolai Tanár egyesület igazgatóságának tagja volt. Endrei Ákos Ady Lajossal, Ady Endre bátyjával közösen több tankönyvet írt. Oktatási reformot követeltek: a gyakorlat és a felvilágosodás, a demokrácia jegyében. A tanárok követelése 1910-ben értek forrpontra, amikor a szolgálati évek számát 30-ról 35-re és a heti kötelező óraszámot 18-ról 20-ra akarta emelni a kormány. Az Országos Középiskolai Tanár egyesület tiltakozásra szólította fel tagjait. A felhívás aláírói között található a legradikálisabb értelmiségiek Ady Endrétől Zigány Zoltánig.

Az összefüggésben megszerveződik a haladó tanármozgalmak vezérkara; Benedek Marcell, Kuncz Aladár, Laczkó Géza, Lengyel Miklós és Szabó Dezső részvételével. Szabó Dezső határozott hangú cikke miatt támadt kellemetlenségét Kuncz Aladár édesapja simította el.

A Nyugat munkatársai között a legtöbb szabadkőműves volt. Közéjük sorolható Kuncz Aladár is. Adyhoz hasonlóan cikkekben támogatta a Nyugatban a tanárok harcát. Ugyan is ekkor már Kuncz Aladár a Nyugat belső munkatársai

közé tartozott. 1911-ben felhívásban szólította fel tanártársait a Nyugat támogatására.

A Budapesti Tanári Kört Gaál Mózes elnök liberálisan irányította. A választmány tagja lett Ady Lajos, Kuncz Aladár, Lengyel Miklós és Balassa József, a kitűnő magyar nyelvész. Balassa 1898 és 1920 között a „Könyves Kálmán, az előítéletek legyőzéséhez” c. páholy egyik főmestere volt. Egyéniségére, tekintélyére jellemző, hogy a betiltás esztendeje, 1920 után őt választották az illegálisan működő szabadkőműves Nagypáholy nagymesterévé. A nemzetközi hírű, kiváló egyéniség 1945-ben hunyt el. Emlékét a róla elnevezett páholy is őrzi a szabadkőművesek között. Bizonyára főként az ő hatására lépett be 1910-ben Laczkó Géza a „Galilei”-páholyba, Lengyel Miklós 1910-ben a „Deák”-páholyba, Galamb Sándor 1911-ben a „Világosság”-páholyba és ilyen irányban befolyásolta Ady Lajost, Benedek Marcellt és Kuncz Aladárt is.

Így került a Nyugat irodalmi körén és a tanármozgalmon keresztül a radikális táborba Kuncz Aladár. 1913-ban a Társadalomtudományi Társulat Szabad Iskolájában őt előadásból álló sorozatot tartott a XIX. századi irodalmi és társadalmi áramlatokról. A szabadkőműves irányítás alatt álló Társadalomtudományi Társulat Szabad Iskoláját a Magyar Társadalomtudományi Egyesület támogatta. Ennek élén elnökként Pikler Gyula jogász, szociológus, a neves professzor, a diákmozgalmak egyik kiváltója állt, aki 1896-ban lépett a „Demokrácia”-páholyba, főtitkárként pedig Jászi Oszkár működött, a „Martinovics”-páholy alapítója és a radikalizmus elméleti megalapozója.

Szoros kapcsolatot tartottak fenn a Galilei-körrel. Ebben olyan kiemelkedő, radikális gondolkodók jöttek össze, mint Ágoston Péter, a „Bihar”-páholy főmestere, Apáthy István, az „Unió”-páholy főmestere, Fáber Oszkár, a „Martinovics”-páholy tagja, Harkányi Ede, a „Martinovics”-páholy alapító tagja (a Galilei-kör titkára), Kégl János, a „Martinovics”-páholy tagja, Kunfi Zsigmond, a „Demokrácia”-

majd a „Martinovics”-páholy tagja, Madzsar József, akiről egyes források a „Martinovics”-páholy tagjaként emlékeznek meg, Pogány József, a „Martinovics”-páholy tagja, Rácz Gyula, a „Martinovics”-páholy alapító tagja, Rudas László, Somló Bódog, Szabó Ervin, Székely Artúr, a „Martinovics”-páholy tagja, Szende Pál és Zigány Zoltán a „Martinovics”-páholy alapító tagjai és még sok más kiváló egyéniség. Csakhamar belépett 1914-ben a Galilei-kör fiatal tagja, Beck Salamon is a „Martinovics”-páholyba. Velük, tehát a nagyváradi „Bihar” és a kolozsvári „Unió”-páholy főmesterével és a „Martinovics”-páholy sok tagjával került közeli kapcsolatba Kuncz Aladár.

A Polgári Radikális Párt alakítására megjelenő felhívást a Világ 1914. május 29-i számában Kuncz Aladár Ady Endrével (1914, „Martinovics”-páholy), Balassa Józseffel, Bíró Lajossal (1911, „Martinovics”-páholy), Kernstock Károlylyal (1901, „Reform”-páholy), Laczkó Gézával (1910, „Galilei”-páholy), Lengyel Gézával (1911, „Martinovics”-páholy), Madzsar Józseffel (egyes források szerint „Martinovics”-páholy), Márfy Ödönnel, aki az illegalitásban csatlakozott a szabadkőműves mozgalomhoz, Nagy Endrével (1912, „Martinovics”-páholy), Purjesz Lajossal (1908, „Demokrácia”-páholy), Szende Pállal (1908, „Martinovics”-páholy) együtt írta alá. Ez a névsor híven tükrözi azt aényt, hogy a Polgári Radikális Párt elvi megalapozása, szervezetének, taktikájának kidolgozása a szabadkőműves páholyokban, elsősorban a „Martinovics”-páholyban történt. Kitűnik az is, hogy Kuncz Aladár elvbarátai, szellemi társai szinte kivétel nélkül a szabadkőművesek soraiból kerültek ki.

Ekkor már – Kosztolányi Dezsőt megelőzve, mert ő csak 1916-ban lépett be a „Világ”-páholyba, mint alapító tag – Kuncz Aladár maga is beadta felvételi kérelmét a „Martinovics”-páholyba.² Érthető, hogy a baráti, ismeretségi köre

² A „Martinovics”-páholy volt a magyar szabadkőműves-páholyok között a vezető radikális páholy. A szabad értelmiséget gyűjtötte egybe tervszerű felvételi taktikával. Nyilván így került közéjük

vonzotta, ezért adta be jelentkezését 1914. március 16-án ebbe, az értelmiség, főként az írók színe-javát tömörítő, legradikálisabb páholyba.

Az ajánló szavakból kitűnik, hogy a „keresőktől”, vagyis a tagságra jelentkezőktől minden szabadkőműves páholyhoz hasonlóan elvárták a jó hírnevet, megbízhatóságot, becsületességet, szilárd jellemet, szerénységet, egyszerűséget, de ezeken kívül a „Martinovics”-páholyba történő felvételnek feltétele volt a haladó gondolkodás is. Némileg megismerhetjük a páholy felvételi taktikáját. A „Martinovics”-páholyba minden új jelentkezőt meghatározott feladatra vettek fel. Kuncz Aladár részben a páholy tekintélyét volt hivatott emelni, másrészt harcos irodalmi tevékenységére számítottak.

A felvételre történő jelentkezéskor minden keresőnek fényképet is kellett mellékelnie. Ez a kép Kuncz Aladárról eddig kiadatlan volt. A páholy a francia fogság ellenére számított belépésére, csak hazatértéig elhalasztották a felvételét. Valaki — feltehetően a páholy titkára (1914-ben Zigány Zoltán) — ceruzával ráírta a fényképre: „Jelenleg fogoly Párisban”. Eszerint csak ennyit tudtak róla, pontos tartózkodási helye ismeretlen volt a páholy előtt.

A kedvező javaslatok ellenére sem került sohasem Kuncz

Kuncz Aladár. Elsőként a főmesteri tisztelet Zigány Zoltán polgári iskolai tanár töltötte be. Irányvonalát mindvégig a Jászi Oszkár vezette radikális program határozta meg. A felvételt kérőknek a páholy szabályai értelmében formanyomtatványt kellett kitölteniük, amelyet a „kezes” (a páholy egyik mestertagja) a páholy titkárától vagy főmesterétől kért, ha előre nem merült fel kifogás a jelentkező ellen. A kezes kötelessége volt az, hogy tájékoztassa a felvételt kérőt a szabadkőművesség lényegéről és kötelességeiről. A felvételi kérelmet is ő továbbította a páholy vezetőségéhez. A páholy szabályzata azt is előírta, hogy a kezesen kívül három ajánló véleményezése is szükséges volt, szintén formanyomtatványon. Három héten belül köteles volt az ajánló véleményezést adni. Csak a kedvező ajánlások beérkezése után lehetett szavazásra bocsátani a felvétel ügyét. Ilyen szavazásra Kuncz Aladár esetében már nem került sor.

Aladár neve a „Martinovics”-páholy anyakönyvébe, csak a „Keresők könyve”³ tünteti fel 96. sorszámon a nevét, lakcímét, születési adatait és kezesét, ajánlóit.

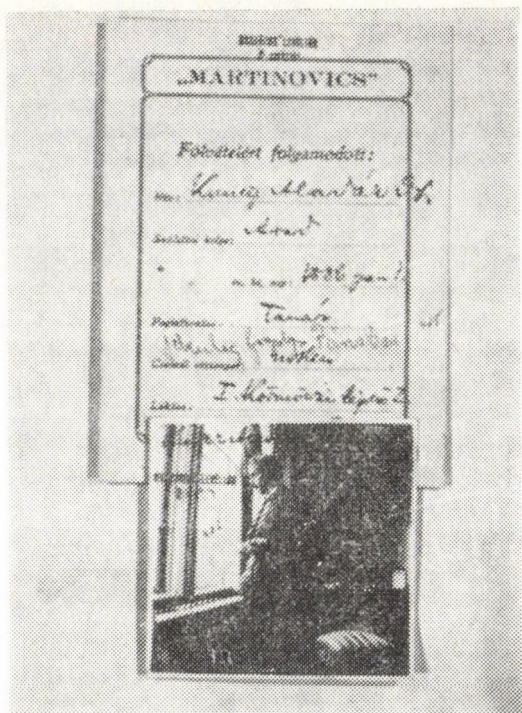
1914-ben újabb franciaországi tanulmányútján érte a háború kitörésének híre. Egy kis breton faluban, ahol vidám népünnepeken vett részt. „Így éreztem, hogy huszonnyolc évemmel befejeztem az életemet, vagy legalábbis befejeztem egy régi életmódot, régi világot.” Jól sejtette. Így érzett akkor egész Európa. A sejtelem valóra vált. Hiába sietett vissza a zsúfolt vonaton Párizsba, nem fért fel az utolsó hazainduló vonatra. Internálták. Az öt keserves esztendő jegyzeteiből született a *Fekete Kolostor*, Kuncz Aladár egyetlen örökéletű regénye, amely biztosítja számára a halhatatlanságot. A művet át-meg-átszövik a szabadkőműves eszmék: az emberi egyenlőségről, igazságosságról, emberségről, haladásról, ámbar nyíltan nem említi ezeket az elveket és szó sem esik a szabadkőművességről a regényben.

Embertelen körülmények között tartották fogva őket. Nem tettek kivételt a franciabarát turistákkal, Németh Andorral és Kuncz Aladárral sem. A háború szörnyűségei kiforgatták önmagukból az embereket, többször tüntettek a szerencsétlen foglyok ellen, őket okolva a háború szenvedéseiért. Ellenséggént nem kapták meg az internáltak a silány kosztot sem. Nagy szükségük volt segítségre, ezért fordultak hazai ismerőseikhez.

Az internáltakat családjukon, Laczkó Gézán, igazgatóján és barátján, a neves tudós régészen, Finály Gáboron kívül, akinek családjában volt szabadkőműves, a Magyar Vöröskereszt és a szabadkőműves páholyok is támogatták.

Például a „Könyves Kálmán, az előítételek legyőzéséhez” című páholy 1914–15. titkári jelentésében Tolnai J. Béla 1916. január 25-én írja: „E helyen említjük meg, hogy Franciaországban internált honfitársainknak pénz-, és természetbeni adományt juttattunk.”

³ Ide jegyezték be a felvételre jelentkezőket.

A volt diákok segítségéről több helyen megemlékezik a regény (163., 298., 437.).

Kuncz Aladár külsőleg és belsőleg is kicserélődött. A dandys külsejű ficsúr megkopott lett, de az átélt szenvedések tüzeiben nemes emberszeretete kiteljesedett, nemzetközivé, megbocsátóvá alakult. 1919-ben, amikor végre hazatérhetett az internálásból, hosszú időbe telt, míg a ránehezedő élményektől szabadulni tudott. 1920-ban már fel is oszlatták a szabadkőműves szervezeteket, addig pedig nem volt alkalom a felvételre.

Az illegális szabadkőműves páholyba nem lépett be. Az irodalmi élet szervezése kötötte le. Tudjuk, hogy 1929-ben

hazaköltözött Kolozsvárra és ott az Ellenzék, majd az Erdélyi Helikon szerkesztőjeként az egyéni hangú, a kisebbségi sorsot hordozó; megbékélést hirdető transzilvánizmus jegyében fogta össze közkedvelt egyéniségével, kiemelkedő ismereteivel, nagy tehetségével Erdély íróit — híven előző szabadkőműves elveihez, a mozgalomhoz, amelynek mindig meggyőződéses harcosa volt, de formálisan tagja sohasem lett.

DR. BERÉNYI ZSUZSANNA ÁGNES

Kivonatok a „Martinovics”-páholy felvételi irataiból:

Dr. Kuncz Aladár felvételi kérelme:

Született: „1886 I. 1. Arad” „főgymn. tanár, nőtlen, I. Körmöczi lépcső 2.” „Középisk. Kolozsváron, az egyetemet Pesten végeztem, mint az Eötvös koll. tagja. Egy évig Franciaországban tanulmányúton voltam. Nyugat-nak megindulása óta munkatársa vagyok. Önállóan Toldy Ferenc c. életrajz jelent meg (1907). Doktori dipl. a magy. ny. és ir.-ból.” Törvényszék előtt „nem” álltam. „Demokratikus és humanus eszméimért velem szolidárisokkal küzdeni” — a célom, amiért csatlakozom a szabadkőműves mozgalomhoz.

„Budapest, 1914. III. 16.”

A nyomtatott kérdőíven szereplő kérdésekre adott sietős válaszok és a rövidítések jelzik, hogy a kérelmezést formáságnak tartotta, felvételében biztos volt — no meg azt is, hogy a sokirányú tevékenység erősen igénybe vette minden idejét.

Kezese,⁴ Herzog Ede világot járt, művelt haladnivalóság ügyvéd, (Szende Pál jellemzése), ismeri Kuncz Aladár eddigi tevékenységét és anyagi helyzetét is.

„Főgymnáziumi tanár”, „I. Körmöczi lépcső”, „Keresőt hosszabb idő óta ismerem”, „feltétlenül jó hírű, megbízható, progresszív gondolkodású embernek ismerem”, „már hosszabb idő óta vesz részt

⁴ A kezesnek feltétlenül ismernie kellett a jelentkezőt, esküje értelmében csak megfelelő személyt javasolhatott a páholy tagságára.

progresszív mozgalmakban, mindenkor becsületesen állt helyt meggyőződéséért.” „Megengedhető minimum” legyen a tagdíja. „□-unk⁵ keresőtől foglalkozásának és tanulmányainak megfelelő intenzív munkát várhat; testvéreink pedig benne becsületes munkatársat nyernek.”

„1914 márczius 19.”

Ajánlója,⁶ dr. Fried Ödön is tudománykedvelő, progresszív, jóllehet „nem mondható zseniálisnak” (Harkányi Ede jellemzése), de régóta ismeri Kuncz Aladárt, így röviden, találóan tudja jellemezni:

„Igen, több éve” ismerem, „úgy kartársai, mint a progressive gondolkodók közt jó híre van”, „határozott, egyenes”, „progressív gondolkodású, különösen irodalom terén kiváló”, „kellemes, szerény modorú”, „nem” érdek vezeti a szabadkőműves mozgalomhoz, „igen” komolyan fogja fel a belépését.

„1914 ápril. 16.”

Másik ajánlója, Ember Jenő tanító sem „mondható zseniálisnak” (Harkányi Ede jellemzése), de simulékony modorával, szorgalmas kérdezősködésével a kutatás során kapott hű képet Kuncz Aladáról:

„A kutatás alatt ismertem meg”, „igen jó hírű, megbízható férfinak ismerik őt”, „szilárd jellemű, agilis és munkakedvelő”, „irod. műveltsége és modern világnézete van. Köztudomás szerint a Nyugat című szépirodalmi lapnak szorgalmas és tehetséges munkatársa.” „Kellemes modorú, szolid életmódot folytató embernek ismertem meg.” Önzését „kizártnak tartom” a mozgalomhoz való csatlakozásban. „Felvételt komolyan fogja fel.” „Dr. K. A. felvételével páholyunk nyerni fog úgy külső díszben, mint irodalmi fajsúlyában.” „melegen” ajánlom.

„1914. ápr. 17.”

⁵ Belső használatra így rövidítették a „páholy” szót. (Már a XVIII–XIX. században is használták ezt a jelet.)

⁶ Az ajánló általában már régebből ismerte a jelentkezőt, de előfordult, hogy csak a „kutatás” során ismerkedett meg vele. Ilyen esetben jeleznie kellett, hogy a tájékoztatást kiktől szerezte: szabadkőművesektől, vagy nem.

Harmadik ajánlója, Lengyel Géza író, a Huszadik Század és a Nyugat köréből ismeri Kuncz Aladárt.

„Ismerem, mintegy 5 év óta”, „jóhírű férfiú”, „erős és megbízható, öntudatos, aki közérdekű ügyekben már exponálta magát”, „igen művelt, különösen — tudomásom szerint — irodalmi tekintetben széles, alapos tudású, minden elfogultságtól ment.” „Szerény, nyugodt, szimpatikus modorú, életmódja egyszerű. „Önzését „kizártnak tartom” a jelentkezéskor, „igen” komolyak a szándékai. „Higgadt, jó ítéletű, gerinces ember, nyereségnek tartom felvételét.” „Melegen” ajánlom.

„1914 április 16.”

AZ OKTATÁS MŰHELYÉBŐL

A REALIZMUS, SZOCIALISTA REALIZMUS — AZ 1945 UTÁNI STÍLUSTÖRTÉNETI KUTATÁSOK TÜKRÉBEN

A realizmus a XIX. században kialakult stílusirányzat, ami századunk művészetében is többféle változatban továbbél, míg a realizmus fogalma a marxista esztétika „középponti kategóriája”.¹ Éppen ezért vált a felszabadulás utáni magyar művészetelmélet, irodalomtudomány, stílustörténet és művészeti közgondolkodás egyik leggyakrabban használt és legvitatottabb fogalmává. A realizmus szorosan összekapcsolódott a szocialista realizmus fogalmával, amelyek együttesen a szocialista kultúrpolitika ideológiájának és az állami művészetirányítás gyakorlatának is középponti kategóriái. Mindez erőteljesen meghatározta, hogy az egyes időszakokban hogyan használták és értelmezték e fogalmakat, mennyire szűkítették le vagy tágították ki jelentéskörüket, milyen funkciót és normatív értéktartalmat tulajdonítottak nekik. Ennek következményeként a realizmus, szocialista realizmus kérdéskörének tudományos kutatása jelentős mértékben függött a kultúrpolitikai feltételektől és az aktuális ideológiai szempontoktól. Természetesen, ahogy a tudományos megismerés a tárgyat függetlenebbül, a tudományos elvek és módszerek érvényesítésével kezdte kutatni, eredményei visszahatottak — ha áttételesen és ellentmondásosan is — a kultúrpolitika ideológiájára és gyakorlatára.

¹ *Magyar Irodalmi Lexikon* II. Főszerk.: Benedek Marcell. Akadémiai, Bp. 1973. 570.

A felszabadulás után elsőnek Lukács György az *Írástudók felelőssége* című könyve jelent meg. A tanulmánygyűjtemény a magyar irodalom legjelentősebb törekvéseit, alkotóit jellemezte és bírálta marxista szempontból. Lukács a realizmust nem stílustörténeti kategóriaként, hanem esztétikai-világnézeti kategóriaként értelmezte, ezért az író progresszív politikai elkötelezettsége és a kor leglényegesebb kérdéseivel szemben kialakított világnézeti állásfoglalása alapján Petőfit és Adyt állította irodalmunk hagyományának fő vonulatába. Nagyrealizmus koncepciójának néhány fontosabb elméleti kérdését itt is kifejtette: „Az igazi nagy író élményeinek mélysége és átfogó ereje éppen abban nyilvánul meg, hogy az objektív összefüggést, amely az egyén (privát) sorsa és korának döntő problémái között a *valóságban* fennáll, napvilágra hozza, tudatosítja, közkinccsé teszi. Minél mélyebben egyéniek ezek az élmények, annál bonyolódottabb, rejtettebb, érdekesebb összefüggések kerülnek ilyen módon a kézzel fogható felszínre. Ha Shakespeare és Goethe, Balzac és Tolsztoj művei valóban korai enciklopédiáját tartalmazták, akkor ez nem abban az értelemben veendő, mintha okvetlenül minden egyes fontosabb történelmi eseményt közvetlenül megtalálnánk bennük, [. . .] hanem úgy értendő, hogy nagy költői erővel és következetességgel ábrázolt egyéni sorsokban meglátjuk, megéljük a korukbeli társadalmi lét legmélyebb, az emberiség történelme számára súlyos és tartós jelentőséggel latba eső, igazán *döntő* problémát.”²

Lukács György a nagyrealizmus koncepcióját érvényesítette a XIX. századi francia regény fejlődését elemezve, és a balzaci realizmust állította szembe a naturalizmussal és a realizmus modernebb változataival. Somlyó György a modern francia regény (Proust, Gide) értékeire hivatkozott és óvatosan polemizált a filozófus felfogásával: „Hogy a realizmus szinte vallásos kizárással a teljes ember, az ember egészének egyedüli formája, azt csak az mondhatja, aki egyrészt

² Lukács György: *Ady: a magyar tragédia nagy énekesé*. In: *Írástudók felelőssége*. Szikra, Bp. 1945. 27–28.

nem ismeri mindazt a más irányú hatalmas anyagot, melyet az ember már létrehozott, vagy aki nem élte át mindazt, ami minden realista ábrázolásból *szükségképpen* kimarad (vagyis éppenséggel Lukács György nem, a művelt és mélységes szellemű gondolkodó). A realizmusból, amely a típus, az egy időhöz között legszélesebb átlag ábrázolását jelenti; s kirekeszti magából az egyénit, mindazt, ami nem tipikus, de ugyanakkor nem is, a semmibe foszló egyéni elv', ahogy ez az esztétika állítja, hanem éppen a mindig mindenütt jelenlehető, a *különből* az *általánosba* csapó, az egyszerűből egyetemesbe ömlő."³

Lám Leó vitába szállt Somlyóval, és axiomatikusan kijelentette: „a realizmus az egyetlen út a művészi kiteljesedés felé”, ellentétben a romantikával, amely „visszakívánja a feudalizmust, éppen mert idealizálja azt”. Véleménye szerint minden nagy író, Aiszkülosztól Dantén át Shakespeare-ig, Goetheig valójában mindenki realista volt.⁴ Somlyó György válaszában túl általánosnak nevezte a realizmus fogalmának e nagymértékű kitágítását, ami így „immár nem valami közös jelleget jelent, ami megkülönböztetné egyéb stílusoktól, hanem pusztán a jó, a nagy irodalmat”.⁵ A realizmus stílustörténeti kategóriájának feladása és értéknormává alakítása eszerint „csak annyit jelentene, hogy az írók írjanak remekműveket”.⁶

Sőtér István is történeti stíluskategóriának tekintette a realizmust, „a valóság megragadásának” egyik módozatának.⁷ A „valóság nem független” az alkotó szubjektumtól, annak érzékelésmódja, személyiségének benső világa hozzátartozik a valóság művészi birtokbavételéhez és ábrázolásához.

³ Somlyó György: *Jegyzetek Lukács György könyvéhez*. Magyarok, 1946. 2., 3. sz. 119.

⁴ Lám Leó: *A realizmus védelmében*. Magyarok, 1946. 4. sz. 181–182.

⁵ Somlyó György: *Válasz Lám Leónak*. Magyarok, 1946. 5. sz. 254.

⁶ Uo. 254.

⁷ Sőtér István: *Játék és valóság*. In: *Gyűrűk*. Szépirodalmi, Bp. 1980. 221.

hoz. A magyar regényepika realista tradícióját és művész útkeresésének ellentmondásait a történelmi-társadalmi fejlődés félbemaradottságából eredeztette, és szerintem „egyedül a paraszti osztály tudja megajándékozni íróit azzal a valósággal, mely nélkül a realizmus halovány vágy marad csupán, elsajátított módszer, örömtelen iskola. És Móricznak, legalábbis az *Erdély* első kötetében, már-már sikerül eljutnia, Báthory Gábor Erdélyének és a jelen Magyarországnak valóságát egyazon látomásba tömörítően, az ábrázolás nemzedékek áhította teljességéhez, ahhoz a teljességhez, mely az igazi realista regények sajátja.”⁸

Mátrai László *Krúdy realizmusa* című tanulmányában az író realizmusát megkülönböztette az ún. naiv realizmustól, amit a tapasztalati világ élményei és törvényei határoznak meg: „Mert van valami a naiv és vulgáris realizmusban, ami megakadályozza éppen a realitás intenzív és valós megragadását: a távlat- és kontrasztnélküliség, a dialektikus feszültségektől mentes magátólértetődés. Ezzel szemben a Krúdyféle lebegés a realitás olyan árnyalatait is kihozza, amiről sejtelmük sincs azoknak, akik ebben a realitásban nyakig benne élnek.”⁹ A tanulmányíró ezért Krúdyt az egyik legnagyobb magyar realistának nevezte, aki azonban mégsem tudott összefoglaló, nagy realista művet alkotni, mert „nincsenek döntő társadalmi élményei”.¹⁰

Lukács György az 1945–49 közötti időszak irodalmi vitáiban, alkalmi jellegű cikkeiben és tanulmányaiban többször is kifejtette nézeteit a realizmusról. Ferenczy Noémi kiállításának megnyitójára írta: „a realizmus abból áll, hogy a kor emberének lényegét és világának korszerűen igaz lényegét az ábrázolt érzéki valóságban fogja meg. Ha ez az ábrázolt valóság, ha az ábrázolás módja érzékien igaz és egyúttal s ettől elválaszthatatlanul eszmei tükörképe a kor

⁸ Uo. 225.

⁹ Mátrai László: *Krúdy realizmusa*. In: *A kultúra történetisége*. Gondolat, Bp. 1977. 302.

¹⁰ Uo. 303–304.

nagy kérdéseinek, akkor teljesen közönyös, vajon témáját a mindennapi életből, a fantáziából vagy a fantáziával átszőtt valóságból meríti-e.”¹¹ A témaválasztás szabadsága mellett a kifejezőmód és a stílusválasztás viszonylagos szabadságát is megfogalmazta: „A stílus kérdéseit nem elhatárolások szabályozzák, hanem a művészek fejlődésének belső dialektikája. Ámde a művész a társadalomban él és – akár akarja, akár nem – egy bizonyos világszemlélet alapján áll s azt fejezi ki stílusában.”¹² Lukács az elkötelezettség és a pártosság viszonyát, mint a marxista esztétika realizmuselméletének két kulcsfontosságú kategóriáját az ún. partizánelméletben foglalta össze. A leszűkített pártosság fogalma helyett – ami a lenini pártpropaganda tézisein alapult – a világnézeti elkötelezettséget hangsúlyozta, ami szerint a kommunista párt és a progresszív erők stratégiai céljaival kell egyetértsen a művész – ez egyben az emberiség világtörténelmi perspektíváját is jelenti –, de maga választhatja meg az önkifejezés és művészi ábrázolás sajátos útját, módszerét.

A második világháború előtt írt tanulmányait közreadó kötet, *A realizmus problémái* a lukácsi nagyrealizmus koncepció alapjait, a tükrözés-elméletet, a XIX. századi realista stílusirányzat formaelveiből kialakított esztétikai kategóriákat (tipikusság, népieség, pártosság stb.) és a szocialista realizmus művészi elveit fejtette ki részletesen.¹³ *A Nagy orosz realisták* második előszavában nyomatékosította, hogy a marxista esztétika a realizmust nem a történeti korstílusok és stílusirányzatok egyikének tekinti, hanem alapvetően alkotói módszernek, ami a maga teljességében teszi lehetővé a valóság adekvát művészi visszatükrözését.¹⁴ Tolsztoj realizmusa kapcsán megerősítette: „A régi nagy realisták köz-

¹¹ Lukács György: *Ferenczy Noémi*. In: *Magyar irodalom – magyar kultúra*. Gondolat, Bp. 1970. 468.

¹² Lukács György: *Szabad vagy irányított művészet*. In: *Magyar irodalom* . . . i. m. 405.

¹³ Lukács György: *A realizmus problémái*. Athéneum, Bp. 1948.

¹⁴ Lukács György: *Nagy orosz realisták*. Szikra, Bp. 1951. 16.

vetlen stílusbeli befolyásai Tolsztojra nem mutathatók ki. Tolsztoj realizmusának elvei *objektíve* jelentik a nagy realizmus továbbvitelét, *szubjektíve* azonban spontánul saját kora, saját országa ábrázolási problémáiból nőttek ki, állásfoglalásából kora nagy problémájával szemben: mi volt a falusi kizsákmányolók viszonya kizsákmányolóikhoz? A tolsztoji stílus kialakulására természetesen nagy befolyással volt a régi realisták tanulmányozása. De helytelen volna megkísérlni a nagy realizmus tolsztoji stílusát, egyenesen, művészi és irodalmi vonalon, a nagy régi realisták stílusából levezetni.”¹⁵ Puskind sem stílustörténeti szempontból, hanem a mindvégig megőrzött forradalmi meggyőződése, a reakciós politikai rendszer és az elmaradott társadalmi viszonyok átfogó bírálata, a népköltészet felhasználása és az optimista perspektíva meghatározó elvei miatt sorolta a realizmushoz: míg a forradalmi demokratákat a nép felemelkedéséért vívott eszmei-művészi küzdelmükért.¹⁶ Dosztojevszkij a „megalázottak és megzsorítottak” külső és belső világának mély feltárásával tiltakozott „mindaz ellen, ami hamis és pusztító a modern polgári társadalomban”.¹⁷ A Tolsztoj-tanulmányban az átfogó korábrázolás, az élet- és műigazság kölcsönös összefüggése, a történelmi perspektíva, a jellemek tipizáltsága, a cselekvő ember középpontba állítása stb. azok a sajátosságok, melyek jellemzik az író realizmusát.¹⁸

Lukács nagyrealizmus koncepciójának axiomatikus pontja: „A szocialista realizmus a realista fejlődés legmagasabb formája.”¹⁹ Ezt a marxista történelemszemléletből eredeztette és a teleologikus társadalomfejlődés elmélettel kapcsolta össze: „Mivel ez így van a társadalom gazdasági szerke-

¹⁵ Uo. 167.

¹⁶ Uo. 29–74. és 77–140.

¹⁷ Uo. 159.

¹⁸ Uo. 163–275.

¹⁹ Lukács György: *A marxista kritika feladatai*. In: *Magyar irodalom* . . . i. m. 539.

zetében, így kell lennie a kultúrában, az irodalomban is.”²⁰ A szocialista realizmus alapvető különbségét a klasszikus, polgári realizmustól így jellemezte: „Mind a kettő az embert, a fejlődést és a lehanyatló embert keresi, az új és a régi tipikus ábrázolását, beleágyazva az egész társadalom mozgásába, átalakulásába. De a polgári realizmusnak nincs (legalább a XIX. században már nincs) világos, egyértelmű, a társadalmi valóságon alapuló perspektívája. Éppen a legnagyobbak – Goethe, Balzac, Stendhal, Tolsztoj – kénytelenek fiktív, utópista perspektívákkal dolgozni, hogy a haladásnak, az újnak ezt a sejtését, ami bennük él, és ami realizmusukat nagyra teszi külsőleg megérzéki; kénytelenek erre már csak azért is, hogy éles és jogos kritikájuk a kapitalista társadalommal szemben ne csapjon át nihilizmusba. Ez a kérdés pedig több mint tartalmi, több mint elvontan világnézeti kérdés. Mert perspektíva nélkül nincs költői világformálás, nincs igazi, szerves és egységes művészi forma. Az imperalista korszak általános, sokszor tudatos formafelbomlástása a nihilizmus, a cinizmus, a perspektívátlanság művészi következménye. A szocialista realizmusnak azonban van konkrét, már többé nem utópikus, hanem a társadalom valóságos mozgásának helyes felismerésén alapuló perspektívája. Ez teszi lehetővé a szocialista realizmusnak azt a gyökeresen új vonását, hogy hőseit, új embereit pozitív oldalukról tudja megeleveníteni. A pozitív hős ábrázolása a szocialista realizmusban egészen más lehetőségeket nyer, mint akár a legnagyobb polgári realizmusban.”²¹ Az idézet és az orosz, francia, német klasszikusokról írott tanulmányok nemcsak Lukács nagyrealizmus felfogását tükrözik, hanem azt a kultúrpolitikai-művelődésméleti célkitűzést is, hogy az európai irodalom legfőbb értékeinek létjogosultságát és folytonosságát elméletileg igazolja a szocialista kultúrában.

Az ún. „Lukács-per”-nek látszólag egyik főkérdése a nagyrealizmus koncepció, de a vita okai alapvetően ideoló-

²⁰ Uo. 539.

²¹ Uo. 544–545.

giai természetűek voltak, s ezért pártpolitikai síkon zajlott.²² Horváth Márton vitáiratában azért bírálta élesen a nagyrealizmus felfogást, mert ezáltal „Lukács elvtárs számára a látóhatár valamiféle irreálisan kitágított polgárkultúra látóhatára”.²³ Véleménye szerint a polgári társadalom antihumánus és művészetellenes jellegéből következik, hogy „a polgári realizmus minden óriási értéke mellett szükségszerűen alacsonyabbrendű, mint a szocialista realizmus”.²⁴ Horváth Márton rámutatott, hogy Lukácsnál a polgári realizmus túlértékelése együtt járt a szovjet szocialista realizmus műveinel lebecsülésével, holott „a főfeladat mégis az, hogy előretekintsünk, a szovjet művészet alkotó módszereit tanulmányozzuk”.²⁵

1949 után kizárólagos követelménnyé vált a zsdanovi szocialista realizmus felfogás. A sematizmus térhódítását a magyar költészetben Fülöp László így jellemezte: „Nem fogadta el az akkori közgondolkodás a stílárís bonyolultságot, az áttételességet, a komplikáltabb nyelvi hatásformákat, az összetett lírai formanyelv szerkezeti és stilisztikai megnyilvánulásait. Ha ilyesmivel találkozott, töprengés és latolgatás nélkül kimondta a kárhoztató szentenciákat, rögvest formai öncélúságról, l'art pour l'art maradványokról, dekadens formalizmusról beszélve. A kifejezőmód, a képn nyelv, a stílus tekintetében a lírai realizmus egyszerűsítő, konzervatív színezetű, erősen megmerevített válfaja volt az eszmény, a szocialista líra számára kijelölt egyetlen irány. A forradalmi világszemlélet alapján álló szocialista líra esztétikai elveiben, poétikai programjában szembeötlően konzervatívnak mutatkozott. [...] A költői nyelv pusztán esz-köz-funkciót teljesített, alárendelődött a témának, a direkt

²² Poszler György: *A „Lukács-per”*. In: *Az évszázad csapdái*. Magvető, Bp. 1986. 113–145.

²³ Horváth Márton: *A Lukács-vita*. In: *Lobogóink: Petőfi*. Szikra, Bp. 1950. 212.

²⁴ Uo. 218.

²⁵ Horváth Márton: *Magyar irodalom–szovjet irodalom*. In: *Lobogóink* . . . i. m. 260.

módon transzparens mondanivalónak; jelentősége elsikkadt. A stíluskérdéseknek csupán egészen periférikus szerep jutott.”²⁶

Ebben az időszakban a realizmus dogmatikus értelmezése és a szocialista realizmus sematikus megközelítése határozta meg az irodalomtudomány szemléletét is. Ez jelentős mértékben tükröződött *A realizmus kérdései a magyar irodalomban* címmel 1955-ben megrendezett irodalomtörténeti kongresszuson. Tolnai Gábor előadásában a realizmusnak a régi magyar irodalomban betöltött szerepét kutatta: „Annak tudatában végezzük ezt az elemző, értékelő munkát, hogy minden régi realista törekvés egy-egy állomása ugyan a realizmus győzelméért vívott harcnak, azonban egyik régi törekvés sem képes a realizmus minden igényének a maga teljességében eleget tenni.”²⁷ Ennek jegyében a realizmus – anti-realizmus kettős harcának tételét illusztrálta: „a feudalizmus kezdetén átmenetileg az antirealizmus dominál, kozmopolita antirealizmus, amely népi, egyéni tulajdonságoktól függetlenül, semantikus misztikus vonásokkal ruházta fel a magyar feudalizmus megalapítóit”, amit reneszánszban a realizmus győzelme váltott fel, amikor „a magyar líra uralkodó műfajjá válva kialakítja a maga realizmusát”.²⁸ Klaniczay Tibor korreferátumában kifejtette, hogy a „realista művészet szükségképpen haladó, de bizonyos korokban, bizonyos feltételek mellett nem realista irányzatok is tölthettek be nagyon is pozitív, sőt forradalmi szerepet”.²⁹ Vitatta a realizmus fogalmának használatát a reneszánsz előtti irodalomban. A XV. – XVIII. századi művészetben a realizmus három, „minőségileg egyre magasabbrendű fázisát” tartotta megkülönböztetendőnek: „a renaissance realizmusa, majd a rea-

²⁶ Fülöp László: *A lírai sematizmustól az új irányzatokig*. In: *A magyar irodalom története 1945–1975*. II/1. Szerk.: Béládi Miklós. Magvető, Bp. 77.

²⁷ *A realizmus kérdései a magyar irodalomban*. Szerk.: Klaniczay Tibor. Magvető, Bp. 1956. 20.

²⁸ Uo. 24–39.

²⁹ Uo. 61.

lizmusnak az a közelebből nem definiált és további vizsgálattal felderítendő szakasza, melyet nálunk Zrínyi képvisel és a polgári realizmus: a kritikai realizmus.”³⁰

Barta János a XIX. századi magyar társadalomfejlődés és a kritikai realizmus kibontakozását kölcsönhatásában vizsgálta. A periodizációban is ezt a szempontot érvényesítette: a kritikai realizmus forradalmi szakaszát, az 1849 utáni válság és a századfordulót megelőző elemző periódust különítette el. A realizmust a valóság ábrázolása alkotói módszerének tekintette, de irodalomtörténetileg korlátozta érvényességét, és az egyes időszakok és alkotók jellemzésénél stílustörténeti kategóriákat alkalmazott.³¹ Király István azért bírálta előadását, mert „Barta túlzottan megnöveli véleményem szerint a századvégi irodalom realizmusának jelentőségét, s ugyanakkor lebecsüli az előző fejlődési szakasz realista tendenciáit. Akarva-akaratlan eltorzítja ezzel némileg irodalmunk valóságos folytonosságát: szakadékot ás Arany és Ady, Mikszáth és Móricz közé.”³² Király István szerint ebben a korszakban a realizmus folytonosságát nem a formális mozzanatok és stíluselemek őrizték meg, hanem „a lényeg: a pozitív eszmeiség és a népiség igénye”.³³ A vitában e két álláspont körül polarizálódtak a nézetek; Pándi Pál, Markiewicz, Komlós Aladár, Fenyő István, Szamarin, Mezei József, Veres Péter, Tóth Dezső, Vianu stb. a realizmus marxista világnézeti felfogása, a realista – antirealista törekvések dualitása mellett foglaltak állást, míg Sőtér István, Horváth Károly, Nagy Miklós, Gyergyai Albert, Németh G. Béla a fogalom világnézeti értelmezését nem cáfolták, de a kritikai realizmus irodalomtörténeti megközelítésére és különböző mértékben a leíró, stílustörténeti jellemzésre törekedtek.³⁴

³⁰ Uo. 72.

³¹ Uo. 157–197.

³² Uo. 199.

³³ Uo. 210.

³⁴ Uo. 212–313.

Nagy Péter a szocialista realizmus meghatározását a Szovjet Írószövetség alapszabályából idézte, ami egyértelműen kimondta, hogy a realizmus a szocialista művészet „alapvető módszere, a művésztől azt követeli, hogy valószerűen, történelmileg konkrétan, forradalmi fejlődésben ábrázolja a valóságot”.³⁵ Ennek szellemében felsorolta és példákkal illusztrálta a valószerűség, a történelmi konkrétság, az összetettség, a népiség, a valószerűség, a tipikusság, a pozitív hős kiemelt szerepe stb. elveit mint a szocialista realizmus esztétikai jellemzőit. Scserbina a szocialista realizmus világméretű térhódításáról beszélt, és a sematikus, „örök realista” koncepciót bírálva Leninre hivatkozott, aki „feltételezi a szocialista realizmus módszerének általános *irányzata* mellett, a közös eszmei alap létezése mellett a különféle *áramlatok*, művészi formák, stílusok, műfajok létezését”.³⁶ A szekció ülés résztvevői lényegileg Nagy Péter felfogásával értettek egyet, csupán a magyar irodalom realista hagyományainak jelentőségét ítélték meg különbözőképpen.³⁷

Barta János az irodalomtörténeti kongresszus eredményeit a *Még egyszer a realizmusról* című tanulmányában foglalta össze. Legfontosabb feladatnak a fogalmak tisztázását tartotta: „Ugyanazon jelenséggel kapcsolatban egyikünk stílusról beszél, másikunk irodalmi irányról vagy irányzatról; mondják a romantika nem irodalmi irány, csak stílus, a realizmus viszont irodalmi irány, de nem egy a többi közönségesből; felmerül a ‚folyamat’ megjelölés is; mindezeknek most erős versenytársa támadt a ‚módszer’, az alkotó módszer fogalmában.”³⁸ Az irodalomtörténész Scserbinára hivatkozva a realista – antirealista tendenciák állandó ellentétét valló „örök realista” koncepciót történelmietlennek és dogmatikusnak minősítette. Éppen ezért javasolta, hogy

³⁵ Uo. 354.

³⁶ Uo. 386.

³⁷ Uo. 417–473.

³⁸ Barta János: *Még egyszer a realizmusról*. Debrecen. Alföld-füzetek 4. sz. 1956. 5.

különbséget kell tenni „az irodalmi-művészi igazság valamely típusa és az ezt hordozó, tisztán vagy fogyatékosan megvalósítani tudó irodalmi irányzat, a realizmus esztétikai és történelmi fogalma között”.³⁹ „A realizmus nemcsak irodalmi, hanem általános esztétikai, tudományos, filozófiai műszó, gyökere nyilvánvalóan a latin ‚res’ – dolog, tény, tárgy – és különösen kizáró jellegére kell ügyelnünk: ami reális, abból ki van zárva minden ‚idealizmus’, anyagtól független erők, eszmék, tényezők önálló hatékonyságának hite és minden erre épülő konstrukció: – ki van zárva belőle a fantasztikum, a mágia, a babona – mind olyasmi, ami számos nagy költőknek világnézetében, de legalábbis művészi látásában erősen megtalálható: – bizonyos jellemeket, emberi magatartásformákat, érzés- és eszmevilágot nem érzünk ‚reális’-nak, holott lehetnek nagyon értékesek.”⁴⁰ A legátfogóbb kategóriának a *korszakot* nevezte, amin belül jöhetnek létre *irodalmi irányzatok*, és ezeken belül használható az *áramlat*, *csoport*, *iskola* fogalma. A marxista esztétika terminológiájában leggyakrabban használt módszer fogalmat átértelmezte, mivel „az voltaképpen azonos az irodalmi irány vagy irányzat fogalmával, tehát a szocialista realizmus is irányzat. A különbség közte és a többiek között mindössze az, hogy amazokban az irodalom művészi, stílusbeli, formai oldala viszonylag egységes, de bizonyos világnézeti különbségeket és a politikai ideológiában hatalmas eltéréseket mutatnak – a szocialista realista alkotásokban pedig nemcsak a világnézeti, de a politikai felfogás is azonos – ezzel szemben a költői-művészi jelleg tekintetében vannak elágazások, különböző áramlatok. Ilyen alapon a »módszere«, mint átfogó, áramlatok, stílusok, formák fölött álló fogalom eltűnik.”⁴¹

Az 1945 utáni magyar irodalomtörténeti és stílustörténeti kutatások számára meghatározó jelentőségű volt, amikor

³⁹ Uo. 9.

⁴⁰ Uo. 6.

⁴¹ Uo. 13.

Sőtér István 1954-ben — a realizmus-vitát megelőzve — tudományosan kritizálta az elvont, »örök« romantikafogalom jegyében” közelítő felfogásokat. A magyar romantikát átfogóan elemző tanulmánya szemléleti alapállását így fogalmazta meg: „a romantikával nem mint esztétikai kategóriával, hanem, mint történeti jelenséggel foglalkozunk, vagyis, mint olyan iskolával, áramlattal, melynek megvan a maga programja, célkitűzése — megvannak az esztétikai ismertetőjelei, témái, érzésállapotai, jellemeszményei stb. A romantikus író többnyire tudatos híve, követője a romantika iskolájának, ars poetikájának.”⁴² A Sőtér-tanulmányt követő vita alapkérdését, hogy a romantika stílus-e vagy irodalmi irányzat, Barta János már a realizmus vita új szempontjainak és eredményeinek felhasználásával próbálta megválaszolni: „a romantika nemcsak stílus, hanem irodalmi irányzat; jellegzetességei: funkció terén: az élményintenzitást növelő, a felszabadító és vallomásfunkció uralma; az entuziaszta, a sokoldalúan fogékony, élményekre éhes, beolvasztó, majd a költő-apostoli magatartás; költői anyagában az affektivitásnak, az archaikus szemléletnek túltengése, valamint a tapasztalati-történelmi-etnográfiai képanyag fantasztikus, olykor kelléktár-szerű tarkasága; a művészi eszközök terén a kifejezésre való törekvés túlsúlya az egységbe rendező forma fölött, tehát a forma nyíltsága, az ábrázolás zeneisége és festőisége, a nyelvben rejlő közvetlen érzelmi és esztétikai hatások kiaknázása, végül a hatásformák fentebb jellemzett tarkasága.”⁴³ A romantika kutatása a későbbiekben is fontos felismeréseket adott az irodalomtudományi és stílustörténeti vizsgálódásoknak. 1970-ben ismét Sőtér István fogalmazta meg: „Az irodalomtudomány eddig követett kényelmes eljárása volt, hogy az építő- és képzőművészet Wölfin-

⁴² Sőtér István: *A magyar romantika*. In: *Werthertől Szilveszterig*. Szépirodalmi, Bp. 1976. 122.

⁴³ Barta János: *A romantika mint esztétikai probléma*. KLTE Magyar Irodalomtörténeti Intézetének Közleményei, Debrecen, 1956. 4. sz. 113.

féle korszakstílus-kategóriáit átvitte az irodalomra.”⁴⁴ Ő az európai romantika kialakulásának analitikus feltárásával bizonyította a „korszakokról kialakított monisztikus felfogás” egyoldalúságát, hiszen „még egyazon esztétikai elv képviselőinél is a legnagyobb változatosságot, még egyazon feltételezett »stílus-korszakon« belül is a legellentmondóbb változatokat láthatjuk”.⁴⁵

Az SZKP XX. kongresszusa után Lukács György elméletileg próbált számot vetni a dogmatikus irodalomszemlélettel és realizmus felfogással. Korábbi tanulmányaihoz híven a realizmust mint esztétikai-világnézeti kategóriát alkalmazta, s a kritikai realizmusnak kiemelkedő jelentőséget tulajdonított. De fenntartotta azt a meggyőződést, hogy a polgári realizmus legjelentősebb képviselőinek a történelmi és világnézeti meghatározottsága lehetetlenné tette számukra, „hogy belülről ábrázolják a jövő emberét. A szocialista realizmus elhárítja ezt az akadályt. Minthogy világnézetiileg éppenséggel arra épül, hogy tudomást vesz erről a jövőről, minthogy a szocialista realista alkotásfolyamatot ez a perspektíva szabályozza, teljesen természetes, hogy épp azokat az embereket fogja a legnyilvánvalóbban belülről ábrázolni, akik ennek a jövőnek a megvalósításán munkálkodnak. Itt máris láthatóvá válik az első olyan mozzanat, amely a szocialista realizmust elválasztja a kritikaitól: az a képessége ugyanis, hogy lélektanilag és erkölcsileg a jövőt képviselő, a jövő felépítésén dolgozó embereket belülről ábrázolja.”⁴⁶ Lukács azért bírálta a sztálini voluntarisztikus történelem-szemléletet és a sematikus irodalomfelfogást, mert kiiktatta a fejlődés dialektikáját, ezáltal a művészi tükrözésben a valóság totalitása leegyszerűsödött, ami külsődlegessé tette és meghamisította a perspektíva teremtést. Ennek következté-

⁴⁴ Sőtér István: *Az európai romantika létrejötte*. In: *Werthertől . . .* i. m. 28.

⁴⁵ Uo. 13.

⁴⁶ Lukács György: *A kritikai realizmus a szocialista társadalomban*. In: *A kritikai realizmus jelentősége ma*. Szépirodalmi, Bp. 1985. 135.

ben a típusábrázolás sematikussá vált, a valóságviszonyok sokrétűsége és konkrétsága elszegényedett. A forradalmi romantika abszolutizálásának elve megfosztotta a cselekvő, pozitív hősöket a tipikusságuktól: „Egy elvont *Legyent* testesítenek meg és illusztrálnak, amelyek a gazdasági szubjektívizmus akar rákényszeríteni a valóságra ama hamis elmélet jegyében, hogy a kommunizmusba való átmenet hétköznapijaink közvetlen perspektívája.”⁴⁷

Lukács György realizmus-felfogásának filozófiai, ismeretelméleti és esztétikai megalapozására, és szisztematikus összefoglalására törekedett *A különösség mint esztétikai kategória* című művében. Eszerint a művészi megismerés alapvető sajátossága, hogy az egyes és az általános közötti dialektikus mozgásfolyamatban a különösség szférája válik az esztétikum adekvát világává. „Az esztétikai visszatükrözés — akár csak a megismerés folyamata — a valóság totalitását akarja a maga teljes tartalmi és formai gazdaságában megragadni, föltárni és a maga sajátos eszközeivel reprodukálni. Az ilyen visszatükrözés [. . .] határozottan megváltoztatja a szubjektív lefolyását, minőségi változásokat hoz létre a világ tükörképében. A különösség immár megszüntethetetlenül rögzül: ráépül a műalkotás formavilágára. A kategóriák egymásba való kölcsönös átcsapása és átmenete megváltozik: mind az egyediség, mind az általánosság megőrizve-megszüntetve, mindig a különösségben jelenik meg.”⁴⁸ *Az esztétikum sajátossága* című művében is kiemelt fontosságot tulajdonított a különösség szférájának, amely „a szubjektivitás és az objektivitás közti értékhangsúlyos közép helyzetére hozza, olyan középső helyzetbe, amely mindkét szélsőséget — az ember álláspontjáról, tehát antropomorfizálva — megszabadítja egyoldalúságától: a szubjektivitást magába zárt partikularitásától, az objektivitást pedig az emberektől való távolságtól. Azáltal, hogy a műalkotás — mint az esztétikai szféra köz-

⁴⁷ Uo. 193—194.

⁴⁸ Lukács György: *A különbség mint esztétikai kategória*. Magvető, Bp. 1985. 192.

ponti képződménye — ábrázoló módon megvalósítja az emberi bensőség és a külvilág, az emberi személyiség és világban betöltött sorsa közti szerves egységet, e két szélsőség megszűnten az ember az emberiség világává válik.”⁴⁹ A világnézeti elkötelezettség és a szocialista realizmus gyakran vitatott kategóriáját, a pártosságot így határozta meg: „lényegét a konkrét és tartalmilag fontos életkérdésekkel kapcsolatos konkrét állásfoglalás jelenti, most már úgy lehet meghatározni a valóban eredeti műveket, hogy azok tartalmilag helyesen foglalnak állást a kor nagy problémáival s a bennük megnyilvánuló újjal kapcsolatban, s ezek az állásfoglalások a művekben az eszmetartalomnak megfelelő s azt adekvát módon kifejező formában jelennek meg.”⁵⁰

A XIX. századi realizmus formaelvei és művészi ábrázolásának sajátosságai jelentős mértékben meghatározták Lukács György nagyrealizmus koncepcióját, különösen a tipikusságról kialakult nézeteit. A tipikusság érvényességét az egész művészettörténetre kiterjesztette, és a művészi visszatükrözés elméletét felhasználva általános esztétikai törvényszerűséggé emelte. „A valóság művészi visszatükrözésének nem pusztán az a feladata, hogy megnevezze — de még csak nem is pusztán az, hogy kiemelje — az emberekben, érzésekben, gondolatokban, tárgyakban, intézményekben, helyzetekben stb. fellelhető tipikus vonásokat, hanem minden ilyen tipizálás egyúttal azt jelenti, hogy az egyes mozzanatok vonatkozásai — mind magában az egy és alakban, mind pedig az egyes alakok egymáshoz fűződő kapcsolataiban — konkrét és mozgalmas rendszerre állnak össze, miáltal a mű egészében egy magasabb rendű típusosság keletkezik, amely az emberek életének, lényegének, sorsának, perspektíváinak fejlettségi foka szempontjából ítél valamit tipikusnak.”⁵¹ Ugyanezt a gondolatot más aspektusból világította meg

⁴⁹ Lukács György: *Az esztétikum sajátossága II.* Magvető, Bp. 1978. 231—232.

⁵⁰ Lukács György: *A különösség* . . . i. m. 251.

⁵¹ Uo. 303—304.

Az esztétikum sajátosságában: „Az általánosításnak mind az egészben, mind a részletekben megnyilvánuló igazsága ellenére minden egyes műalkotás intenzív végtelensége és totalitása egy ilyen konkrétan specifikált különösség szintjén rögződik. Tehát a tipikusnak ez a jellegzetessége, ahogyan a művészetben mindig előtérbe lép, csak azért uralkodhat az egész tételezési módon, mert a »világ«, amelyben szerepel, a maga egészében szintén felmutatja a különösség összes lényeges vonásait.”⁵²

A különösség szférájához hasonlóan a lukácsi esztétika más, alapvető kategóriái (mimetikus visszatükrözés, intenzív totalitás, meghatározatlan tárgyiasság, a művészet funkciója stb.) szintén a nagyrealizmus felfogásban gyökereznek vagy azzal lényegi kapcsolatban vannak. Tamás Attila írta: „Lukács György részint annak a koncepciónak az esztétikai (és részben történelmi) megalapozását kívánja nyújtani, mely szerint a realizmus az igazi művészet, részint pedig ennek a realizmusnak a mibenlétét kívánja feltárni. E koncepció alapelve: minthogy a művészet a valóság sajátos visszatükrözése, ennek legtökéletesebb formája a leghívebb, de sajátos törvények szerinti tükrözés: ez a realizmus. [. . .] Nem tisztázza azonban esztétikai műhöz szükséges egzakttsággal három adódó alapkérdést: 1. mit ért valóságon, 2. mit ért tükrözésen, 3. miért veszi föl kiindulásképp a művészet-tudomány párhuzamot.”⁵³ Tamás Attila ezeknek az alapkérdéseknek a problematikusságát elemezve mutatta ki a lukácsi realizmus koncepció ellentmondásait: „A jól alátámasztott alaptételtől való elrugaszkodás támpontjául Lukácsnak az az érv szolgál, hogy a regényíró a humanitás védelme a valóság tanulmányozására készíti, hogy „az emberi integritás védelme ad impulzust a legtöbb nagy realista valóságábrázolásnak”. Ez az érvelés azonban csak annyit bizonyít, hogy a kérdéses művészi igényeket kielégítő művek létrehozásához bizonyos

⁵² Lukács György: *Az esztétikum* . . . i. m. 248.

⁵³ Tamás Attila: *Polemikus gondolatok Lukács György esztétikájáról*. In: *Irodalom és emberi teljesség*. Szépirodalmi, Bp. 1973. 278–279.

kor- és műfaj meghatározta esetekben épp a szűkebb értelemben vett hű valóságtükrözés (realizmus) volt a legalkalmasabb. Ezt a módot Lukács teljesen *önkéntesen abszolutizálja*: egyetemessé és kizárólagossá teszi. Az így szerzett alaptételből következik azután, hogy a valóságra való művészi reagálásoknak más formáit művészetelleneseknek bélyegez – vagy pedig hozzájuk tágitja a valóság és a tükrözés fogalmát.”⁵⁴

Lukács György a stílustörténeti kérdéseket nem tekintette relevánsnak sem a realizmus koncepciójában, sem más művészeti korok, irányzatok, esztétikai törekvések stb. megítélésében. A stílust a művészi tükrözés felől, a tartalom és forma egységének megvalósításaként, illetve hiányaként értelmezte.⁵⁵ Ha bizonyos stíluskategóriákat használt, akkor ezeknek mindig határozott világnézeti jelentőséget, világképi tartalmat tulajdonított. Az irodalomtörténeti periodizációban is ezért utasította el a korstílusok és stíluskategóriák alkalmazását, mert nézete szerint ezekben feloldódik a világnézeti különbség, aminek a korszakok elkülönítésében, meghatározásában döntő jelentősége van.⁵⁶

A lukácsi nagyrealizmus koncepció mellett a dogmatizmustól elszakadni próbáló szovjet esztétika és irodalomtudomány nézetei, eredményei befolyásolták a hatvanas évektől a magyar marxista esztétika és irodalomtudomány ún. realizmus vitáit. A szovjet esztétika a realizmust mint művészeti módszert határozta meg, de a fogalom érvényességi körét próbálták némileg leszűkíteni: „nem örök idők óta fennálló módszere a művészetnek, hanem olyan művészeti módszer, amely konkrét történelmi feltételek, valójában az ember társadalmi jellegében végbement változások szülötte.”⁵⁷ Ám ez a „leszűkítés” sem vezetett a módszer fogalmának világosabb

⁵⁴ Uo. 287.

⁵⁵ Lukács György: *A különösség* . . . i. m. 217–218. és 254–264.

⁵⁶ Lukács György: *Az irodalomtörténeti periodizáció*. In: *A magyar* . . . i. m. 631–645.

⁵⁷ Borjev: *A művészeti módszer természetéről*. In: *Realizmus és modernizmus*. Szerk.: Héra Zoltán. Gondolat, Bp. 1959. 93.

és egyértelműbb meghatározásához. A terminológiai bizonytalanságból eredt a stílus fogalom körülhatárolatlansága: „Az adott művészeti módszerrel létrehozott művészet alkotja az adott stílus művészetét. A módszer ebben az értelemben az adott stílus műveinek megalkotásában alkalmazott mód. A stílus a maga eszmei-művészeti sajátosságaiban az adott módszer alapján kialakult művészet.”⁵⁸ Mindezek alapján nem meglepő a definíció eklektikussága: „A szocialista realizmus a szemléletes gondolkodás külön típusa – vagyis *módszer*; és művészet, amelynek meghatározott eszmei-művészi sajátosságai vannak, vagyis *stílus*; és korunk művészeti fejlődésének történelmi tendenciája, a művészet fejlődésének eleven folyamata – vagyis *irányzat*.”⁵⁹ A realizmus mint művészeti módszer felfogásában még kísért a realista-antirealista tendenciák örök ellentéte, de már nem abszolutizálták a realista ábrázolás formaelveit. „A világ minél teljesebb és átfogóbb művészi ábrázolása érdekében a modern realizmus a kifejezésnek egyes új elemeit is elsajátítja. A modern realizmust az jellemzi, hogy szférájába bevon mindenféle képletes, groteszk, allegorikus és hiperbolikus ábrázolást, mesét és motívumot. Ez a képletesség a hagyományos realista életábrázolással szervesen egybekapcsolódva módot ad a történelmi valóság igazi vonásainak és folyamatainak művészi kifejezésére.”⁶⁰ Scserbina viszonylag toleránsabb megközelítése is a világnézeti kérdés elsődlegességét hangsúlyozta, ezért a modern realizmushoz is csak a progresszív, baloldali elkötelezettségű polgári irodalom képviselőit sorolta. A szovjet szocialista realizmusról folytatott viták a realizmust lényegében olyan kultúrpolitikai viszonyfogalomnak értelmezték, amelynek segítségével élesen elválaszthatók a művészet haladó és reakciós, dekadens törekvései.⁶¹

⁵⁸ Uo. 102.

⁵⁹ Uo. 103.

⁶⁰ Scserbina: *A szocialista realizmusról*. In: *Realizmus...* i. m. 58.

⁶¹ Szucs kov: *Összegezzünk*. In: *Realizmus...* i. m. 189–245.

Szigeti József is a realizmus mint művészeti módszer felfogást vallotta. Határozottan bírálta azokat a nézeteket, amelyek a realizmust a XIX. században létrejött stílusirányzatnak tekinthették, vagy „csak” a reneszánsz után, a polgári társadalomban kialakult művészeti áramlatként értelmezték.⁶² Szerinte a realista és antirealista vagy formalista törekvések dialektikus ellentéte végigkísérte a művészet egész történetét, amelyben a realizmusnak naiv, kritikai és szocialista korszaka különíthető el. Az így felfogott realizmus lényegi sajátosságai: 1. „a konkrét, történelmileg változó embert állítja a művészi alkotás, alakítás középpontjába”, 2. „nem az apró részletek művészete, hanem összefoglaló, szintetikus képet akar adni az ember külső és belső társadalmi valóságáról: egy cseppben képes felmutatni a tengert, azáltal, hogy minden egyes életdarabot úgy formál, alakít, hogy a kor egész társadalmi valósága – intenzíven – benne legyen”, 3. „az emberalakításnak, az emberformálásnak a pátozával lép fel, amely pátoz persze a tudatosság nagyon különböző fokain kerül elénk történelmileg; a szocialista realizmusban bizonyára jóval magasabb szinten, mint korábban”.⁶³ A korstílusok jellemzését és a stíluskategóriák alkalmazását külsődlegesnek minősítette a polgári művészetelméletben. A stílust „mint a művészi, eszmei tartalom és a belső forma megjelenését a külső formában, következésképpen mint a művészi alkotás szubsztanciális egységének megnyilvánulása”-ként értelmezte.⁶⁴ Az 1973-ban megjelent *Marxista – leninista esztétika* című tankönyv realizmusra vonatkozó fejezeteiben Szigeti József lényegileg megismételte ismertetett felfogását.⁶⁵

⁶² Szigeti József: *Bevezetés a marxista esztétikába II.* Kossuth, Bp. 1966. 222–225.

⁶³ Uo. 239.

⁶⁴ Uo. 240.

⁶⁵ *Marxista – leninista esztétika.* Szerk.: Kis Tamás. Kossuth, Bp. 1973. 373–408. és 458–488.

A *Magyar Irodalmi Lexikon* realizmus szócikke a lukács felfogást követte, amikor a marxista esztétika középpont kategóriáját határozta meg: „A művészi visszatükrözés legmagasabb színvonalú módszere, amely a társadalmi-emberi valóság lényegének ábrázolására törekszik, s ezt a történelem minden szakaszában az adott kor társadalmi tudatának legfejlettebb lehetőségeivel, ezen belül a művészet legkorszerűbb formai vívmányainak felhasználásával valósítja meg.”⁶⁶ A realizmus történeti periodizálása Szigeti József koncepciójához igazodott: „A naiv realizmus a kezdetektől a polgári társadalom kialakulásáig tart. E nagy korszak közös jellemzője, hogy a fejletlenebb társadalmi alapok még nem tették lehetővé az emberi lét mélyebb törvényszerűségeinek behatóbban feltáró tudományok kialakulását, s ezek hiányában a realista szintű alkotások is csak ösztönösen tapinthatnak rá a mélyebben fekvő ellentmondásokra. [...] a „kritikai realizmusban a módszeres történeti-gazdasági elemzés, illetve ezek eredményeinek ismerete vált az ábrázolás előfeltételévé. [...] A szocialista realizmus a dialektikus és történelmi materializmus világnézetén alapuló művészi alkotó módszer, legjellemzőbb sajátossága tehát az, hogy a társadalmi jelenségeket következetes materialista szemlélettel és dialektikusan, összefüggéseikben, belső ellentmondásaikban és fejlődésükben ábrázolja.”⁶⁷ Az *Esztétikai Kislexikon* ugyanezt a felfogást képviselte, csupán a szócikk kifejtő részében nagyobb szerepet kaptak a lukácsi esztétika kategóriái. Mindkét lexikoncikk különválasztva, csak stilisztikai értelemben is foglalkozott a realizmussal: „a jelenségek minél valóságosabb, formahívebb reprodukálására törekvő stílus. [...] Az irodalomban a valóságos, gyakran előforduló történetek, események megírása, a mindennapi életből ismert jellemek megformálása, a szereplők alkatának, társadalmi helyzetének megfelelő stílusú dialógusok alkalmazása, a dokumentatív értelemben is hiteles, a közvetlen

⁶⁶ *Magyar Irodalmi Lexikon* II. i. m. 570.

⁶⁷ Uo. 571.

valóság élményét keltő, érzékletes leírások jellemzik; a képzőművészetben a valóság optikai képét, színeit, formáit és tárgyi-emberi viszonyait, arányait a közvetlen érzékelésnek visszaadó, s tematikában is az életszerű, köznapi motívumokhoz vonzó stílust nevezik realizmusnak.”⁶⁸ Csak ennek keretében ismertették és jellemezték röviden a XIX. századtól megjelenő realista stílusirányzatokat.

A stílusra vonatkozó szócikkekben már részletesebben bemutatták és szembesítették egymással a szakirodalomban megfogalmazódott álláspontokat, aminek alapján az *Esztétikai Kislexikon* így összegzett: „a stílus a művészi mű formaelemeinek olyan rendszere, amely azonos vagy rokon formaelveket érvényesít a különböző elemek válogatásában és alakításában, s ezáltal összehangolja, egységbe kovácsolja ezeket (V. Zsirmunszkij, W. Kayser, E. Staiger).” A szócikk a stílust a módszer fogalom alárendeltjének értelmezte, de a realizmus-viták egyik alapkérdését többszempontú mérlegeléssel közelítette meg: „a stílus minden értékszemponttól független klasszifikációs fogalom-e (E. Ermatinger, F. Kainz) vagy értékkritérium (R. Wellek, C. Walzel, H. Sedlmayr, H. Focillon, Th. Meyer Creene), itt helyes megközelítési módnak az a megfontolás látszik, hogy a stílárís komponáltság a művésziség elengedhetetlen feltétele, s ebben az értelemben értékhordozó formaelem, másfelől viszont a stílárís megoldások értéke a műalkotás konkrét tartalmának függvényében mérhető csupán, az önmagukban vett stílus-eszközöknek mint elvont formának tehát nincsen olyan abszolút értéke, amely az egyik stílust a másiknál eleve értékesebbé vagy csökkentebb értékűvé tenné.”⁶⁹

A nyugat-európai, illetve a magyar marxista esztétikában is megjelentek, újjáéledtek olyan nézetek, amelyek a realizmus fogalom kitágítását és esztétikai érték kategóriaként való használatát kezdeményezték. A *Parttalan realizmus?* című kö-

⁶⁸ *Esztétikai kislexikon*. Szerk.: Szerdahelyi István és Zoltai Dénes. Kossuth, Bp. 1979. 579.

⁶⁹ Uo. 622.

tetben R. Garaudy több szempontból kitűnően elemezte Picasso, Saint-John Perse, Kafka művészetének értéksajátosságait, és a felismert értékek védelmében, integrálása jegyében a marxista esztétika középponti kategóriájának kiterjesztését javasolta. Joggal bírálta a modern polgári művészetet eleve lebecsülő, értékeit kisebbsítő „zárt” realizmus felfogásokat, de ő túlságosan tágra értelmezte azt, ami túláltalános meghatározásokat eredményezett: „nincs művészet, amely ne volna realista, vagyis amely ne külső és tőle független valóságra vonatkoznék.”⁷⁰ Vagy: „Realistának lenni nem azt jelenti, hogy a valóságnak a képét utánozzuk, hanem hogy azt a tevékenységet utánozzuk; nem azt jelenti, hogy másolatot, másodpéldányt készítsünk a valóságról, hanem hogy részt vegyünk egy épülő világ teremtésében, s megtaláljuk belső ritmusát.”⁷¹ Ernet Fischer Kafka-tanulmányában megkülönböztette a realizmus fogalom szűkebb, stílustörténeti és átfogóbb, esztétikai értelmezését, s az utóbbi alapján „realizmusnak ismerünk el minden olyan művészetet és irodalmat, amely a valóság ábrázolásán fáradozik, amely úrrá akar lenni a valóságon, ha tehát Homéroszt és Aiszkhüloszt, Shakespeare-t és Cervantest, Rabelais-t és Swiftet a nagy realisták közé számítjuk, értelmetlenség volna kizárni ebből Kafkát.”⁷² Ernst Fischer többször nyomatékosan utalt rá, hogy az örök vagy nagyrealizmus felfogásnak ideológiai-politikai felhívó jellege is van, hogy a szocialista világ ne zárkózzon el a modern polgári művészet kiemelkedő alkotásaitól.⁷³ Ennek az igénynek csak kisebb jelei fedezhetők fel Knyipovics, Mittenzwei, Precht írásaiban vagy Lukács György *Kafka vagy Thomas Mann?* című tanulmányában, amelyek többé-kevésbé elismerték Kafka formaművészetének értékeit, de kimerítően bírálták az író világnézetét;

⁷⁰ Garaudy: *Utószó helyett*. In: *Parttalan realizmus?* Európa, Bp. 1964. 179.

⁷¹ Uo. 180.

⁷² Fischer: *Kafka*. In: *Parttalan* . . . i. m. 192.

⁷³ Uo. 191., 201 – 203.

majd a polgári realizmus világnézeti korlátaival a szocialista realizmus módszerének művészi magasabbrendűségét állították szembe.⁷⁴

Heller Ágnes Lukács *A különosság mint esztétikai kategória* című művének téziséből kiindulva a realizmust egyértelműen és kizárólag esztétikai érték kategóriaként fogta fel. A művészet kezdeteitől minden olyan műalkotást realistának, tehát értékesnek nevezett, amely megfelelt a „realizmus kritériumainak”. A kritériumokat Lukács műveiből dedukálta: „A valóság visszatükrözése a különosság szférájában; az emberi világ immanens voltának bemutatása; végül a „normalitás” mércéjén mérve a kort és embert, a reális érték hierarchia megvalósítása.”⁷⁵ Érdekes, hogy Heller Ágnes *Az esztétikum sajátosságáról* írott tanulmányában ezt a kérdéskört már nem érintette.⁷⁶ Nyíró Lajos történelmietlennek és arisztokratikusnak nevezte Heller Ágnes felfogását. A realizmus – antirealizmus kettős tendenciáját valló nézeteket elavultnak és szintén ahistorikusnak minősítette: „A realizmus, nézetünk szerint, történeti kategória. A XIX. században, a polgári társadalom fejlődésének egy bizonyos fokán, a polgári ideológiai alapján virágzott fel. Sőt, manapság, egyes országokban, ahol ehhez kedvező társadalmi, kulturális viszonyok állanak fenn, kivirágozhat, és számottevő sikereket arat-hat.”⁷⁷ Nyíró véleménye szerint a realizmus mint érték kategória használata Hellernél és Garaudynál egyaránt megfoghatatlanná és elasztikussá teszi e fogalmat, ugyanakkor ki-

⁷⁴ Knyipovics: *Franz Kafka*. In: *Parttalan...* i. m. 204–232. Mittenzwei: *Brecht és Kafka*. In: *Parttalan...* i. m. 233–246. Pracht: *Tegyük szabatosabbá vagy adjuk-e fel a realizmus fogalmát?* In: *Parttalan...* i. m. 247–270. Lukács György: *Franz Kafka vagy Thomas Mann?* In: *Világirodalom II.* i. m. 224–267.

⁷⁵ Heller Ágnes: *Korszerűtlen vita a szépről, jóról és igazról*. Kortárs, 1963. 4. sz. 608–612.

⁷⁶ Heller Ágnes: Lukács György „esztétiká”-járól. In: *Érték és történelem*. Magvető, Bp., 1969. 519–533.

⁷⁷ Nyíró Lajos: *Realizmusról általában vagy szocialista realizmus?* In: *Irodalomelmélet – korszerű művészet*. Magvető, Bp. 1967. 279.

rekesztő is, mert számos olyan valóban realista műalkotást kizár ebből a körből, amelyek jelentős, de nem kiemelkedő értékű.⁷⁸

A hatvanas évek elején, ahogy a fentebb ismertetett tanulmányok is jelzik, az irodalmi folyóiratokban széles körű vita bontakozott ki a realizmus és a szocialista realizmus fogalmáról, esztétikai és irodalomtörténeti értelmezéséről, stílustörténeti szerepéről. Nyíró Lajos a szovjet kezdeményezésekre hivatkozva *A XXII. kongresszus és irodalmi életünk néhány kérdése* című cikkében a realizmus dogmatikus értelmezésének felülvizsgálatát sürgette: a fogalmak tisztázásában a történetiség elvét kell érvényesíteni, pontosabban meg kell határozni a szocialista realizmus módszerének elveit.⁷⁹ Kezdeményezésével egyetértett Csetri Lajos, aki az e tárgykörben a *Tiszatájban* megjelent kisebb vita tanulságait is összefoglalta: „A módszer, az egyes irányzatok alkotó módszere a valóság tendenciáinak és a törvényeinek a kor társadalmi és ideológiai fejlettségi fokán létrejött világnézet szemüvegén való tudomásul vétele és feldolgozása, a kettő dialektikus egysége. Az egyéniség és temperamentum egyedileg színező prizmáján keresztül menve válik stílussá. Bármilyen ellentétes egyéniségek bármilyen ellentétes stílusán valósul meg, és bármennyire ellentmondó tendenciákat is egyesíthet magában, azért az egyes irányzatok egységét a módszer, vagyis a látott valóság és a valóság meglátásának módjában meglevő végső egysége biztosítja.”⁸⁰ Így a szocialista realizmus alapja nem a világnézeti egység, hanem a módszerfogalom összetartó ereje, amelynek határai kijelölik, hogy a „formai és stílustörekvéseiben is rendkívül különbségeket mutató írói irányzatokat meddig lehet összefogni

⁷⁸ Uo. 278. és 293–314.

⁷⁹ Nyíró Lajos: *A XXII. kongresszus és irodalmi életünk néhány kérdése*. In: *Irodalomelmélet* . . . i. m. 234–250.

⁸⁰ Csetri Lajos: *Realizmus vagy „örök” realizmus?* In: *A szocializmus irodalma*. Szerk.: Nyíró Lajos. Európa, Bp. 1966. 39.

egyetlen *esztétikailag egységes, meghatározott* irodalmi módszer égisze alatt”.⁸¹

Szili József is elutasította a realista – antirealista kettős tendencia elvét valló és az örök realizmus felfogásokat. A művészet fejlődését a korstílusok harca és az egyes korstílusokon belül is az ellentétes stílusirányzatok küzdelme jellemezte. A szocialista realizmus, „mint az átmenet művészete, csak megteremtheti egy új, nagy korstílus kibontakozásának feltételeit. Az új korstílust természetesen szintén a *sokféleség egysége* fogja jellemezni, de a jelenleginél nagyobb egysége.” Szili József nem zárta ki annak lehetőségét, hogy a szocialista kor stílusát „az avantgarde irányzatok vívmányait a szocialista eszmékhez asszimiláló, megszüntetve megőrző és túlhaladó”, a realista stílust is ilyen irányba terelő formanyelvi vonások *szintézisében*” fog megvalósulni.⁸² B. Nagy László polemizált Szili tanulmányával, megerősítve ezt az esztétikai felfogást, hogy „a nagy művek örök realizmusa az, ami ma is hat – és a realizmus ebben a felfogásban *nem* stílustipológiai fogalom, hanem ismét: centrális értékmérő”.⁸³ Kiss Lajos a realizmus mint művészeti módszer felfogást ismételte meg, erőteljesen hangsúlyozva a dogmatikus világnézeti szempontokat.⁸⁴

Lukács György a *Kritika*-beli vitában Szoltsenyicin-tanulmányát adta közre, amelyben a szocialista realizmus legfőbb feladatának és megújulási lehetőségének a sztálini korszak „kritikai feldolgozását” emelte ki.⁸⁵ A *Kritika* szerkesztőség elvi állásfoglalása jórészt egyetértett Lukács realizmus koncepciójával, de bírálta a filozófus „idealisztikus jellegű

⁸¹ Uo. 43.

⁸² Szili József: *Távlatok és feltételek*. In: *A szocializmus* . . . i. m. 257–258.

⁸³ B. Nagy László: *A realizmus — esztétikai fogalom*. *Kritika*, 1964. 2. sz. 45.

⁸⁴ Kiss Lajos: *A fogalmak értelme*. In: *Az esztétikum keresése*. Szépirodalmi, Bp. 1975. 18.

⁸⁵ Lukács György: *Mai szocialista realizmus*. *Kritika*, 1965. 3. sz. 29.

etikai szocializmus” felfogását, ami a szocialista realizmus értelmezésében is megnyilatkozott.⁸⁶

Major Máté az építészetben nem tartotta közvetlenül alkalmazhatónak az irodalomban érvényes szocialista realizmus fogalmát. Meghatározási kísérlete a stíluskategória értékelvűségét tartalmazta: „Realistának nevezhető [...] minden olyan építészeti alkotás, mely produkáló társadalmi egzisztálásának egy bizonyos időpontjában, a társadalmat – számunkra – érzékelhetővé, érezhetővé, érthetővé és élményszerűvé tudja tenni, és pedig a sajátosságában adott korlátok ellenére, anyagi fejlettségének és szellemi állapotának, mondhatni, teljességében. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha az alkotás az építészet materiális és spirituális, külső és belső feltételeit a legmagasabb szinten, tökéletes egységbe ötvözi.”⁸⁷

A realizmus-viták bizonyos mértékű összefoglalását jelentette az MSZMP KB Kulturális Elméleti Munkaközösségének elvi állásfoglalása. A szerzők a dogmatikus realizmus értelmezéssel való szakítást hangsúlyozták, a szocialista realizmust mint művészi módszert határozták meg. A módszer alkalmazásában nagy szerepe van a tudományos, dialektikus és történelmi materializmuson alapuló tudatosságnak. Ennek fontos követelménye a pártosság kategóriája, ami a két világrendszer harcában a szocializmus választását és a haladás eszméje melletti elkötelezettséget igényli a művésztől. A történelmi-társadalmi folyamatok hiteles és konkrét ábrázolása, a közösség és egyén viszonyának sokoldalú bemutatásának alapelvei: az emberközpontúság és a perspektivikusság. A dokumentum megfogalmazta, hogy megszűnt a XIX. századi kritikai realizmushoz kapcsolódó szocialista realizmuson belüli stílusirányzat kizárólagossága, ezért lehetőséget

⁸⁶ Szoltsenyicin és a mai szocialista realizmus. Kritika, 1965. 3. sz. 42–43.

⁸⁷ Major Máté: Építészet és realizmus. Kritika, 1965. 4. sz. 24.

kell biztosítani a művészi kísérletezésnek és a különböző stílusirányzatok versenyének.⁸⁸

Jelentős fordulatot hozott a magyar stílustörténeti kutatásban Klaniczay Tibor *A művészi stílusok helye a marxista kutatásban* című tanulmánya, ami fontos stíluskategóriákat és alapfogalmakat tisztázott, s a realizmus kérdéskörét is új megvilágításba helyezte. Klaniczay Tibor joggal bírálta a korábbi marxista esztétikát és irodalomtudományt, mert lebecsülte a stílustörténeti szempontokat, formálisan és történelmietlenül használta a stíluskategóriákat. Kiemelte Wölfflin kezdeményező szerepét a stílusrendszerek leírásában és formai sajátosságainak elemzésében. De egyben rámutatott, a szellemtörténeti és pszichológizáló stíluselméletek ahisztórikus alapozására és „az esztétikai kategóriává transzformált stílusfogalom” túláltalánosító, formális jellegére.⁸⁹ Ezt az alapvető szemléleti hasonlóságot mutatta ki a realizmus – antirealizmus dualizmusának doktrínájában és a lukácsi realizmus koncepcióban is: „ez az elmélet is a művészetek valamelyik történetileg meghatározott stílusrendszerét veszi alapul, s arra a jelenségre támaszkodva, hogy realista stílus-elemek a legkülönbözőbb korokban, más stílusoknak alárendelve is megtalálhatók, a realizmus kategóriáját egyrészt ahisztórikusan általánosítja, másrészt esztétikai érték kategóriává emeli. Bár a történeti értelmétől megfosztott realizmus egy helyesen felfogott esztétikai kategóriával, a valóság hiteles tükrözésének alapelveivel azonosult, az örök realizmus koncepciója a legfontosabb pontokon mégis formalista-szellemtörténeti elképzelésekhez hasonló eredményekre vezetett.”⁹⁰

Klaniczay Tibor részletesen elemezte a korstílusok és a művelődéstörténeti kategóriák viszonyát a művészetek és a kultúra fejlődésében. Szabatosan meghatározta a stílustörténeti periodizálás alapelveit és a korstílus, stílusirányzat,

⁸⁸ *A szocialista realizmus*. Társ. Szemle, 1965. 2. sz. 30–60.

⁸⁹ Klaniczay Tibor: *A művészeti stílusok helye a marxista stílus-kutatásban*. In: *A szocializmus irodalma*. i. m. 72–77.

⁹⁰ Uo. 77–78.

stílusáramlat fogalmát. A stílusváltások törvényszerűségénél a marxista történelemszemlélet és esztétika szempontrendszerét érvényesítette: „új stílus nem keletkezhet új tartalom, új művészi, írói magatartás nélkül. Az új formarendszert, vagyis az új stílust nem a formai elemek autochton, immanens fejlődése, hanem az új osztályérdekeket képviselő mondanivaló stílussteremtő ereje hozza létre. A mondanivalónak ez a prioritás az új stílus kialakulásakor azonban elvi, elméleti természetű, nem pedig kronológiai jelenség.”⁹¹ Fontos elméleti következtetése, hogy a stílus önmagában sem a történeti rendszerezésnek, sem az esztétikai értékelésnek nem lehet kizárólagos szempontja, de a stílus kutatás mindkettőnek „nélkülözhetetlen eszköze”: „a stílusok a formai jelenségek bonyolult és egystíluson belül is folytonosan alakuló, fejlődő rendszerét alkotják, amelyek egy gazdaság- és társadalomtörténetileg meghatározható korszakon belül szorosan összekapcsolódnak bizonyos kulturális, magatartásbeli, ízlésbeli, ideológiai jelenségekkel; az ilyen bonyolult és folyton változó jelenségkomplexumot pedig csak leírni lehet, nem pedig definícióba szorítani. Az egy-egy stílusra jellemző tartalmi, formai elemeknek nem az összessége, hanem csak túlsúlya; egy-egy stílusnak nem valamely döntőnek, leglényegesebbek kikiáltott sajátossága, hanem sajátosságainak egy csoportja szükséges ahhoz, hogy az illető stílus jelenlétéről beszélhessünk.”⁹²

Csetri Lajos egyetértett Klaniczay Tibor tanulmányának főbb elméleti téziseivel és stílustörténeti következtetéseivel. Elméleti kritikája Klaniczay stílus-fogalmának kettős értelemben vett leszűkítését érintette: „Először is stíluson bizonyos formai elemek rendszerét érti, a stílust élesen elkülönítve a tartalomtól és a formától, hasonlóan Ermatinger nézetéhez, mely a stílust a külső formával, vagy ha úgy tesszük, a technikával azonosítja. Másodszor, legalábbis szán-

⁹¹ Uo. 103.

⁹² Uo. 115.

déka szerint, stíluson csak korstílusokat ért, mégpedig igen erősen a képzőművészetek elméletében kialakult stílusfelfogás mintájára.”⁹³ Ebből következően Csetri nem találta eléggé tisztázottnak korstílus és a stílusirányzatok viszonyát, valamint az egyes korstílusokon, stílusirányzatokon belül a nemzeti sajátosságok szerepét. Rámutatott arra az ellentmondásra is, hogy a stílusok fejlődésében nem zárható ki teljesen az érték szempont.⁹⁴

Barta János szintén esztétikum és stílus szétválasztását tartotta problematikusnak Klaniczay stíluselméletében. A formai elemeknek a strukturáltsága „konkrétan az egyes művön érhető tetten. Az irányzatok egészével szemben a rangsorolás, föl- és leértékelés szempontja helyett itt előtérbe nyomul a stílus minőségi és minősítő jellege, a belőle kisugárzó hatás is. A „stílus” itt összekapcsolódik azzal a speciális esztétikai értékkel, amelyet én egységes átformáltságának vagy a művészi perspektíva egységének szoktam nevezni. Alapja ennek az a művészi szükségyszerűség, amely szerint a műalkotás organikus egység, minden eleme alá van vetve az egészen uralkodó struktúrának, és a részek szemléletéből valami totalitás alakul ki. [. . .] A stílus tehát nemcsak esztétikai kategória, hanem alapja is az értékelésnek. S az egyes művön nemcsak a stílus tisztasága lehet érték, hanem az adott esetben a kevert stílus is, mint jellegzetes egyedi változat.”⁹⁵

Klaniczay Tibor *Realizmus vagy szocialista realizmus és Stílus és módszer* című tanulmányai a realizmus viták összefoglalásának, és bizonyos értelemben lezárásának is tekinthetők. Szembesítette egymással a realizmus két alapvető felfogását: a nagyrealizmus elméletet, amely a módszert „korhoz nem köthető művészetfilozófiai elv”-ként értelmezte és a konkrét, történelmi irányzatként felfogott realizmust.⁹⁶

⁹³ Csetri Lajos: *Stílus és módszer*. Kritika, 1964. 10. sz. 41.

⁹⁴ Uo. 43.

⁹⁵ Barta János: *Stílus és stílusok*. Kritika, 1965. 7. sz. 10.

⁹⁶ Klaniczay Tibor: *Stílus és módszer*. In: *Hagyományok ébresztése*. Szépirodalmi, Bp. 1976. 503.

Egyértelműen az utóbbi mellett foglalt állást, feloldva a szakirodalom stílus vagy módszer terminológiai dilemmáját is: „Mivelhogy korstílus vagy stílusirányzat nincsen meghatározott alkotói módszer nélkül, módszer pedig megfelelő stílus nélkül, a vitakérdés nem a módszer vagy stílus problémája, hanem, az hogy a módszert vagy stílust történetileg konkrét, korhoz, irányzathoz kötött, keletkező, majd elmúló dolognak tekintjük-e, vagy pedig valamely örök konstansnak, a legkülönbözőbb korokban és irányzatokban visszatérő tipológiai jelenségnek. A dialektikus-történeti, illetve a történelmietlen-tipológiai álláspontok egyformán szembe kerültek, akár módszerről, akár stílusról beszélünk.”⁹⁷ Sőtér István mind a stílusok egyneműségét, mind a módszer kizárólagosságát elutasította: „A realizmust *egynek* tekinthetjük alkotó művészet számára kínálgató módszerek közül. [...] A módszerek többfélesége kimutatható egyébként a realizmus legnagyobb alkotóinál (gondoljunk Balzac realizmusának romantikus módszerlemeire), s a romantika legnagyobb művészeinél is megtaláljuk a realizmus eljárásait”.⁹⁸

Klaniczay Tibor tanulmányai azért tekinthetők a realizmus viták lezárásának, mert innen az utak elváltak. Körülbelül ettől az időszaktól a magyar irodalomtudományban és stilisztikában fokozatosan elterjedt, majd a hetvenes évektől általánossá vált a realizmus történeti, stílusirányzatként való értelmezése, míg a marxista esztétikában továbbélt a lukácsi nagyrealizmus koncepció és a szocialista realizmus mint módszer felfogás. A marxista esztétika mellett a kultúrpolitikai állásfoglalásoknak is középponti kategóriája maradt a realizmus–szocialista realizmus fogalma. Köpeczi Béla az MSZMP KB Kulturális Elméleti Munkaközösségének 1965-ös állásfoglalásával értett egyet: „A szocialista realizmus nem stílus, még csak nem is korstílus, hanem a való-

⁹⁷ Klaniczay Tibor: *Realizmus vagy szocialista realizmus*. In: *Hagyományok* ... i. m. 479.

⁹⁸ Sőtér István: *Az irodalomelmélet új irányzatairól*. In: *A szocializmus irodalma*. i. m. 15.

ság feltárásának és ábrázolásának módszere, amely a forradalmi munkásmozgalomra és annak ideológiájára épül, s különböző stílusirányzatokban nyilvánulhat meg. A szocialista realizmust nem szabad 'zárt' és 'befejezett' művészeti iskolának felfogni: a társadalmi valóság mozgásának megfelelően a művészeti gyakorlatban és elméletben egyaránt módosul."⁹⁹

A Csibra–Szerdahelyi *Esztétikai alapfogalmak* című tankönyv a lukácsi nagyrealista koncepciót és esztétikai kategóriákat összekapcsolta Szigeti József felfogásával. A módszer általános filozófiai-esztétika kategóriaként határozta meg, mert „a realizmusnak mint érték kategóriának a lényegjegyei minden korszakban különböző – fokozódó – intenzitással, különböző – egyre kifejtettebb – formában jelentkeznek: maga a realizmus is fejlődik, magasabbrendűvé válik”.¹⁰⁰ Szerdahelyi István *A realizmus az irodalomban* című kötet bevezetőjében megismételte meghatározását a realizmusról: „az autonóm művészeti visszatükrözésnek (az alkotói folyamat, illetve a műstruktúra valamennyi összetevőjére egyaránt vonatkozhatott) legmagasabb színvonalú módszere, illetve a legmagasabb szinten álló műalkotások, művészeti értékek összessége. Ilyen módon tehát egyszerre módszer- és értékfogalom.”¹⁰¹ Szilágyi Ákos az újabb szovjet szocialista realizmus vitákat ismertette, ahol az egyetlen módszer kizárólagosságát hirdető felfogást lassan felváltja a több művészeti módszer és stílusirányzat létjogultságát képviselő szemlélet.¹⁰²

⁹⁹ Köpeczi Béla: *A szocialista realizmus korszerűsége*. Kritika, 1965. 7. sz. 11–19., Köpeczy Béla (szerk.): *A szocialista realizmus I–II*. Gondolat, Bp. 1973.

¹⁰⁰ Csibra István–Szerdahelyi István: *Esztétikai alapfogalmak*. Tankönyvkiadó, Bp. 1975. 181.

¹⁰¹ Szerdahelyi István: *Realizmus, pártosság, népiség*. In: *A realizmus az irodalomban*. Szerk.: Szerdahelyi István. Kossuth, Bp. 1979. 13.

¹⁰² Szilágyi Ákos: *A „szocialista realizmus” fogalma a politikai gyakorlat tükrében*. In: *Nem vagyok kritikus!* Magvető, Bp. 1949. 151–187.

A hatvanas évek közepétől-végétől a magyar irodalomtudomány a realizmust alapvetően stílustörténeti kategóriaként értelmezte és alkalmazta a történeti kutatásokban. Esztétikailag, poétikailag behatóan elemezte és stílustörténetileg jól körülhatárolta a XIX. században megjelenő realista irányzatokat, a kritikai realizmustól a naturalizmusig, ugyanakkor igyekezett nem mereven elkülöníteni a XX. századi realizmus stílusváltozataitól (új tárgyiasság, népieség, mitikus realizmus, szocialista realizmus stb.). A stilisztikai kutatások – elsősorban Szabó Zoltán, Herczegh Gyula, Harsányi Zoltán elemzései – a stílusrétegek analitikus feltárásával és a szövegnyelvészet módszereivel jellemezték a huszadik századi magyar próza realista változatait.¹⁰³ Az irodalomtudomány és a stílustörténet nyitott kérdése, hogy a szocialista realizmusnak van-e stílus teremtménye szerepe, és a realizmus különféle irányzatai – nem monolitikus értelemben vett – egységet alkotnak-e?

MÉSZÁROS SÁNDOR

A BETELJESÍTETT SZEREPEK VERSE

(ARANY JÁNOS: *ROZGONYINÉ*)

„Hová, hová, édes férjem?”
 „Megyek a csatába:
 Galambócon vár a török,
 Ne várjon hiába.”
 „Megállj, megállj, édes férjem!
 Ne menj még csatába:
 Befordulok egy kicsinyég
 Öltöző szobámba.”

¹⁰³ Harsányi Zoltán: *Stíloselemzések*. Tankönyvkiadó, Bp. 1986.
 Herczeg Gyula: *A modern magyar próza stílusformái*. Tankönyvkiadó, Bp. 1975., Szabó Zoltán: *Kis magyar stílustörténet*. Tankönyvkiadó, Bp. 1982.

„Én kegyesem, szép hitvesem,
Ellenemre jársz-é?
Sima vállad, puha kebled
Töri az a páncél;
Félve tartod a nagy kardot
Remegő kezeden:
Mit keresnél, gyöngye asszony,
Véres ütközetben?”

„Azt keresem, hív magyar nő,
Véres ütközetben,
Hogy lehessen, élve, halva,
Mindig közeledben:
Súlyos a kard, de nehezebb
Százszor is a bánat;
Jobban töri, mint a páncél,
Kebelem utánad.”

Gyöngyös arany fejkötőjét
Sisakkal borítja,
Karcsú fűzött selyem vállát
Páncélba szorítja;
Kardot is köt: bársony övre
Gyémántos fogantyút;
Pici piros csizmáira
Szép ezüst sarkantyút.

Csalogatja csemegével
Muci paripáját;
Lebke szellő lebegtet
Tengerzöld ruháját;
Széles úton, poros úton
Felleget ver a ló,
Csillámlik a . . . villámlik a
Fényes acél patkó. —

„Fogadj Isten, húgom asszony
Itt az ütközetben;
Nyilat ugyan, amint látom,
Hoztál szép szemedben –”
„Uram király, Zsigmond király?
Nem oly divat már ma
Nyíllal lőni, mint felséged
Fiatal korába’.”

Galambócot a Dunáról
Ostromolni kezdik;
Folyamon is, szárazon is
Egyre törik, vesztik.
Elöl, elöl Rozgonyival
Kedves élet-párja
Hív szerelme, szép Cicelle,
Szentgyörgyi leánya.

Pogány török a Moráván
Érkezik új haddal:
„Most vitézek! hajós népek!
Közül-akarattal!”
Maga vivé Rozgonyiné
Ellenök a gályát,
Követi a sok dalia
Lobogós ruháját.

Szól az ágyú – szokatlanul
Durva ozmán fülnek;
Hajóira tűz kanócok,
Koszorúk repülnek;
„Vizet, vizet!” a pogányság
Ordítóz hiában;
Mind odaég, bár van elég
Víz a nagy Dunában.

Maga Murad ezt a dolgot
Nem veszi tréfára,
Közeledik nagy hadával
Törökök császára;
Százezerre megyen serge,
Sok basával, béggel,
Török, tatár — spahi, jancsár,
Válogatott néppel.

Kár volt neked, Zsigmond király
Mindgyárt megijedned,
Gyalázon a pogánytól
Egér-utat vened,
Fut a farkas néha-néha,
De szikrázó foggal:
Népedet te átkeletted
Szökve, mint a tolvaj. —

Spahi, jancsár utóhadnak
Ered az inába:
Sok rohan ott éles törbe,
Még több a Dunába;
Gyalogszerrel a király is
Csak nehezen futhat;
Jó Rozgonyi karja, kardja
Csinál néki utat. —

„Hej! ki hozza, kormányozza
Ide azt a gályát?
Vagy már senki meg nem menti
Magyarok királyát?”
„Én, én hozom, gyöngé asszony,
Hajómat az éjben:
Ülj fel uram, Zsigmond király,
Te is, édes férjem!”

Lászlóvárott a magyarság
Vala bátorságban.
Híre futott a csatának
Széjjel az országban.
Egy árva szó sem beszél
Zsigmond győzedelmét;
Mind a világ, széles világ
Rozgonyi Cicellét. —

Ha *A walesi bárdok* vagy a *Szondi két apródja* ismertségével nem vetekedhetik is, a *Rozgonyiné* Arany legnépszerűbb balladái közül való. Már első nyilvános felolvasásakor és 1953. január 5-i megjelenésekor is nagy tetszés fogadta, s a férjét a hadba kísérő, a galambóci csatában magát kitüntető, talpraesett, bájos Rozgonyi Cicellé azóta is meghódítja az olvasókat és a hivatásos elemzőket. Reviczky Gyula „a legkedvesebb magyar menyecské”-nek nevezi, Sőtér István „a magyar nő hősiességének, kitartásának és hűségének” apoleózisáról beszél vele kapcsolatban, Barta János pedig a csatádi körből bátor harcossá emelkedő úrhölgyként emlegeti (Reviczky Gyula: *Arany János Rozgonyinéja*, Reviczky Gyula összegyűjtött művei. Atheneum, Bp. 1944., Sőtér István: *Arany János balladái*. Magyar Helikon, Bp. 1960., Barta János: *Arany János*. Művelt Nép, Bp. 1953.). Talán ez az elementáris hatás, a hősnő lenyűgöző, a figyelmet magára vonó lényge is oka annak, hogy a vers elemzői a mű mélyebb rétegei vizsgálatának viszonylag kevesebb figyelmet szenteltek, finom, értő megjegyzéseik ellenére sem jutott eszükbe, hogy a *Rozgonyinét* egységes vízióként fogják fel, s a rész-szférákat, szereplőket, magát a hősnőt is e vízióra visszavezetve értelmezzék. Elemzésünk e központi jelentőségű, egységes látomás meglétét igyekszik majd igazolni a szerepvállaló egyén döntéseiben, a versben megnyilvánuló lélek- és társadalomszemléletben, és a szemantikán túli műrétegekben.

A vers indításakor Arany Rozgonyi és Rozgonyiné nyájasan érvelő párbeszédében lényegében emberi és szerepjátszó én, természetes bensőség és elbürokratizálódás, szabadság és határt szabó rögzítés ellentétpárjait villantja fel. A konfliktus a társadalomban élő ember talán legősibb, legállandóbb, leginkább húsbá vágó konfliktusa. Életünk során mindannyian megtapasztaljuk a különbséget identitást nyújtó, kiteljesítő és az egyént erős marokkal magukhoz láncoló szerepek között, megtanuljuk, milyen könnyen tud egy-egy szerep elbürokratizálódni, az emberi lényeg, a bensőség milyen természetesen, magától értetődően helyettesítődik a státusszal, jelmezzel, környezettel, a megkövült, hivalkodó homlokzattal. Minél erősebb az eldologiasodás, annál inkább érvényesül a szerep szeparációs, felszabdalozó jellege is. A különböző inspirációkkal, szabad lelki áramokkal bíró személyiséget a szerepek rögzítik, részekre szabdadják, az elkülönítő elővigyázatossági szabályok szigorú betartására kényszerítik, egyféle szerep dologgá – a katonát katona-dologgá, az orvost orvos-dologgá, az öregasszonyt öregasszony-dologgá – teszik, s az egyént megfosztják a szerepek közti szabad közlekedés, a szerepösszeötvöztetés lehetőségétől.

A férjét a csatába elkísérni akaró Rozgonyi Cicell lázadása a bensőséges, belülről vállalt szerep iránti föltétlen kíváncsólomból táplálkozik. A szép úrnő természetes asszonyi ösztöneivel a nő-szerep *lényegét* tartja szem előtt és elutasítja annak külsőleges homlokzatát, a megfigyelők számára összerendezett kifejezőkészségét, állandó attribútumrendszerét. Férje a női szerephomlokzat néhány alapvető elemét, az asszonyiságot reprezentáló ruha-jelmezt és környezetet kéri tőle számon („Én kegyesem, szép hitvesem, / Ellenemre jársz-e? / Sima vállad, puha kebled / Töri az a páncél; / Félve tartod a nagy kardot / Remegő kezében: / Mit keresnél, gyöngé asszony, / Véres ütközetben?”), ő azonban e külsőleges attribútumokat egy mélyebb, bensőbb szerepfelfogás nevében nyilvánítja semmisnek, felcserélhetőnek („Azt keresem, hív magyar nő, / Véres ütközetben, / Hogy lehessek, élve, hal-

va, / Mindig közeledben: / Súlyos a kard, de nehezebb / Százszor is a bánat; / Jobban töri, mint a páncél, / Kebelem utánad.”).

A „hív magyar nő” vonatkoztatási pontként, referenciális eszményként szerepeltetése is jelzi, hogy Rozgonyiné a szerepek szabad összeegyeztethetősége nevében utasítja el a rögzítő, határt szabó, tiltó, összeférhetlenségi viszonyok hálóját felállító szerepelőírást. „... s ez az érzelmi „önzés” oly harmonikusan simul tágasabb közösségi, nemzeti törekvésekhez, hogy megtöri a férj ellenállását”, „Mintha azt mondaná itt Arany, hogy az intimebb életkörökben való ösztönös eligazodás egybeesik az országos méretű ügyek szolgálatával” – utal a szerepösszehangolásra Imre László is. (Imre László: *Arany János Balladái*. Tankönyvkiadó, Bp. 1988.) A negyedik versszaktól kezdve aztán lépten-nyomon kitűnik a költeményből, hogy a szép asszony szerepösszeegyeztetést, mégpedig nagyon is sikeres szerepösszeegyeztetést hajt végre. Nőieségét igazából esze ágában sincs megtagadni. Nemcsak annak jelmezkészletét (bársony öv, gyémántos fogantyú, pici piros csizmák, tengerzöld ruha) menti át szerencsésen, nemcsak a királlyal pajkosan-talpraesetten évődő, a vitézek számára vonzó nő tud lenni (Követi a sok dalia / Lobogós ruháját), de igazából az egész vérpanorámán makulátlanul, kecsesen tipeg, szalad át. „Arany Rozgonyinéja nem valami csatározó Amazon . . . a költő nem annyira harcól és hadi zajról, mint egy kedves menyecske hűségéről dalol. A háború itt csak háttér – írja Reviczky Gyula, s ugyanő hívja fel a figyelmet Aranyra a nőiesség megőrzését talán mindennél tisztábban, meggyőzőbben hangsúlyozó leleményére, arra, hogy a hősnő a férjét és a királyt végszélyből kimentő gályát a segélykérő kérdésre a tapintatos „Én, én hozom, gyöngé asszony, / hajómat az éjben” – válasszal adja át. („Gyöngé asszonynak nevezi magát, mikor a mentő gályával jön s akkor sem feledkezik meg a férjéről.”)

A vers eleji szerepkonfliktus és a hősnő szerepfelfogásának vizsgálata után érdemes röviden szemügyre vennünk a Roz-

gonyiné-féle döntés legfontosabb jellegzetességeit, pszichológiai paramétereit. Mindenekelőtt szembetűnő e döntés azonnali készsége. Ha előzetes tépelődés előzte is meg, a költeményben ennek semmi nyoma. Férje úti készülődését látva Rozgonyinének mindenesetre már nincsen szüksége gondolkozási időre, a döntés, hogy férjét igenis elkíséri a csatába, készen áll, s ő rögtön hozzá is fog annak megvalósításához. Másrésről, bárha az elköteleződés azonnaliságát érzékeljük, semmi okunk rá, hogy ingatagnak tartsuk. Ellenkezőleg: a szép asszony állhatatosságához, döntése szilárdságához nem fér kétség. Döntési feszültségnek, a döntést rendszerint követő disszonanciának nyomát sem találjuk hősnünkben. Férje lebeszélő szavaira azonnal tud replikázni méghozzá kész és hibátlan érvendszerben, melyben döntése okait, értelmét és mint említettük a döntés alapjául szolgáló referenciacsoportot (Azt keresem, *hív magyar nő* . . .) – a kiemelés tőlem, N. B. – is megjelöli. S az sem véletlen, hogy e vonatkoztatási csoport virtuális: Rozgonyiné döntése bensőséges önakaratból fakad, külső jutalmat, igazolást nem vár a döntéshozó. Olyan az egész, mintha valamiféle tévedhetetlen, a helyes cselekvést mindig csálhatatlanul megszűgő demiurgosz állna rendelkezésére.

A hősnő spontán, magabiztos döntései konfliktusoktól mentes és tökéletes lelki struktúrát jeleznek. Rozgonyinéban az én-részek természetesen, harmonikusan illeszkednek egymáshoz. Ösztön én és felettes én, valóságos és vágyott én között nincsen distancia, feszültség, sőt a vers végére a tulajdonított én is hozzásimul a másik kettőhöz, hiszen a Rozgonyi Cicell győzedelmét széltében-hosszában beszélő tábor végül „vitéz-mivoltában” is elfogadja az asszonyt. Hasonlóan diadalmasnak, képességesnek mutatkozik az emberi lélek a személyközi kapcsolatokban is. Rozgonyi és Rozgonyiné viselkedéséből, elejtett szavaiból nemcsak az derül ki, hogy a házasság intézményét felelősségteljes komolysággal kezeli, hanem az is, hogy egymás iránti érzésük friss, eleven, bensőséges „. . . a harci vállalkozás gáncsolása szerelmi

vallomással ér fel” — hívja fel a figyelmet Imre László is a férj lebeszélő szavaiban megnyilatkozó udvarló jellegre, bensőséges melegségre, s a feleség vitális asszonyisága és megértő, tapintatos nőisége sem hagynak szemernyi kétséget a vonzalom erejét, őszinteségét illetően. (E vonzalom a csata végére sejthetően csak még erősebb, szilárdabb lesz, hiszen a közös vállalkozás, ha lehet, még jobban összekapcsolja majd a házastársakat.)

A diadalmas, bizonytalansági faktorokat nem ismerő, idő és körülmények hatalmának alá nem vetett szerelemhez, a pusztító konfliktusokról nem tudó, harmonikus emberi pszichikumhoz hasonlóan megoldottnak, rendezettnak mutatkozik a *Rozgonyinében* a társadalom is. Az emberi együttélés negativitásai csírájukban sincsenek e világban jelen. S nemcsak azért, mert a hősnő vitalitása, bensőséges spontaneitása minden kapcsolatra, intézményre, helyzetre átsugárzik; a társadalom a maga lényege szerint is otthonias, bensőséges a versben, az intézmények, hierarchiák, elvárási rendek, célértékek szilárdak ugyan, de az egyénnel szemben jóindulatúak, nyájasak. A vitézi, lovagi világ lényegi szerkezete szerint, és nem a homlokzatok, emblémák, lényegüktől elszakadt ceremóniák szintjén van jelen a műben. Privilegiumok és kötelességek kiegyensúlyozzák egymást, s a kivételezettek becsületes helytállással, vitézséggel hálálják meg a nekik juttatott kedvezményeket. Rozgonyi bátor, magabízó kötelességtudattal indul a csatába („Galambócon vár a török, / Ne várjon hiába.”), az ütközetben — feleségével együtt — mindig az élen jár („Elöl, elöl Rozgonyival / Kedves életpárja”) és az uralkodót is ő oltalmazza meg a vészhelyzetben („Gyalogszerrel a király is / Csak nehezen futhat; / Jó Rozgonyi karja, kardja / Csinál néki utat.”). Szerepkonfliktus lényegében csak a mű elején merül föl, merevséggel, hajthatatlansággal a hősnőnek a későbbiekben nem kell megküzdnie. Tulajdonképpen már Rozgonyi lebeszélő szavai is inkább szeretetből, mintsem a szereprendhez való doktriner ragaszkodásból fakadnak, az uralkodó pedig nemhogy meg-

rovóan, hanem egyenesen elfogadó, nyájas évődéssel fogadja a csatatéren a menyecskét („Fogadj Isten, húgom asszony / Itt az ütközetben; / Nyilat ugyan, amint látom, / Hoztál szép szemedben”). Az egyetlen, feladatát nem tökéletesen ellátó vershős Zsigmond, de az ő gyarlósága is inkább csak arra szolgál, hogy a költő ítéletmondó a visszavonuló uralkodót elmarasztalva a helytálló erkölcs feltétlen fontosságára hív-hassa fel a koronás főfigyelmét — „Kár volt neked, Zsigmond király / Mindgyárt megijedned, / Gyalázaton a pogánytól / Egér-utat vened” — no és hogy a magyarságnak királyával szembeni nemes lojalitása még inkább kidomborodjon (a mellett a szükségszerűség mellett természetesen, hogy a csatavesztést Aranynak mégiscsak rá kellett kennie valakire).

A lélek és az emberi társadalom e verslátomás szerint mentes a rossztól. A baj kívülről jövéseit azzal is hangsúlyozza a költő, hogy a rossz hordozóját, a törökséget buzgó serénységgel stigmatizálja, annak gyökeres másféleségét lankadatlanul hangsúlyozza („Pogány török a Moráván” „Durva ozmán fülnek”, „a pogányság”, „a pogánytól”). De igazából még ez a törököktől származó baj sem olyan nagy baj. Magyar veszteségről, halottakról, közvetlenül nem esik szó a költeményben, a csatavesztést — mint erre a mű elemzői közül többen rámutatnak — a szerző ügyesen elfedi, elbaggatellizálja, a nemzeti közösséget a költemény végén összeforrottnak, sőt diadalmasnak mutatja („Lászlóvárott a magyarság / Vala bátorságban. / Híre futott a csatának / Széjjel az országban”). Mintha a törökkel vívott csata csupán alkalom volna Rozgonyinének és a nemzetnek talpraesettsége, bajtársiassága, ereje, önbizalma kinyilvánítására, annak demonstrálására, hogy mindenkor, minden helyzetben helyén van a lelke.

„Az Arany-művek egy sajátos, eszményi és soha nem létezett világot tárnak elénk — világot, mely népi is, nemzeti is —, világot, melyben összhang és demokrácia uralkodik, a nép szabad és fegyverforgató, a fejedelem pedig a nép atyja

és gyermeke egyszersmind. Ebben a patriarchális világban az urak csak afféle idősebb testvérek, s szolgák nincsenek is. Ebben a világban szabadság és méltányosság honol . . . Az Arany fölidézte történelem éppoly meghitt és bensőséges, mint a *Családi kör* hangulata, ezé a csodálatos életképe, melyben jelen van mindaz az emberség, mindaz a nyugalom és biztonság, melyet Arany a nép legfőbb erejének, jövője biztosítékának érzett” – vonatkoztathatjuk teljes egészében a *Rozgonyiné* társadalomképére Sőtér István találó, összefoglaló jellemzését (Sőtér István: MTA Nyelv- és Irodalomtudományi osztályának közleményei XII. kötet 1–4. szám).

Az átláthatóság, elrendezettség, megoldottság, bensőséges családiasság látomása a *Rozgonyiné* minden szintjébe, rétegébe mélyen behatol. A sötét tónusú, víziós, foszlányos balladákkal szemben (*V. László, Ágnes asszony, A walesi bárdok*) itt az anyagi világ a maga gazdag szépségében, tapintható plasztikusságában jelenik meg. Az öltöző szoba, a szabad mező fényben, színben, frissességben fürdik. „Az egész csupa zengzetesség és szeretetre méltó, az életből ellesett, bizalmas részlet. Mily nyájas például *Rozgonyiné* útra kerekedése . . . A költő nem magas történeti szempontból, nem pátosszal vagy okoskodó szónokiassággal nézi az eseményeket, hanem egészen közélről, annyira, hogy meg tudja mondani, mi volt *Rozgonyiné* paripájának a neve, minő volt a patkója, és egész pontosan meghatározza az úrnő ruhájának színárnyalatát (tengerzöld)” – írja már Riedl is találóan (Riedl Frigyes: *Arany János*. 1887.).

A készülődés és az indulás színes pompája mellett a megérezkítő szenzualizmus kiváló leleménye a második versszak „*Sima vállad, puha kebled / Töri az a páncél*” harmadik, negyedik sora. Annál inkább említésre méltó e kifejezés, mert megnyilvánul benne Arany finom érzékisége is: az önmagában elvont, költőies „puha kebled” jelzős szerkezetet a hozzá feszülő páncél egyszeriben a tapintható anyagság szenzuális síkjára viszi át. (A szintáthelyezés szakasztott úgy

történik, mint a László-legenda híres sorában, ahol az átizzadás zseniális ötlete változtatja anyagszerűvé, rusztikusan valóságossá a király boldog testét.)

A vers harmonikus összehatását fokozza az erős zeneiség. A félrímes, nyolcas, hatos-nyolcas, hatos sorkombináció a hangsúlyos verselés egyik legmelodikusabb változata, a teltség, kerekdedség, határozottság benyomását a kétütemű hatosok végén álló, csengő, tiszta hímrímek is erősítik. „Többen valóságos csárdást hallottak a hangokban” – írja Pákh Albert a költemény pesti, szerkesztőségbeli felolvasásáról, Aranynak címzett 1853. január 5-i levelében.

A versmondatok feldarabolása a költeményben a tökéletes szimmetria jegyében történik. A nyolcsoros strófák két négy-soros alegységre különítése pontos és következetes. A dialógusok egyes szólamai – a költeménynyitó egysoros kérdést nem számítva – mindig a negyedik vagy a nyolcadik sorban érnek véget (a hatodik és tizenharmadik versszak két párbeszédrészre tagolódik, a második és harmadik strófák a kérdező, illetve a felelő szólamot foglalják magukba); a négy-soros alrészek viszonylagos elkülönítését Arany az írásjelekkel is hangsúlyozza, vesszőt csak egyetlen egyszer – a tizenegyedik szakaszban – találunk a versszak felezőpontján, hat-szor pontosvessző jelzi a tagolás szándékát. Az átkötések sohasem élesek, a sorvégek nem zökkennek, az összetartozó mondatrészek nem válnak el egymástól, a zeneiséget nemegyszer belső rímek („Maga vivé Rozgonyiné”, „Mind odaég, bár van elég”) alliterációk („lebke szellő lebegteti”) fokozzák, a variáló-megfeleltető második és harmadik versszak mellett a későbbiekben is gyakran bukkannak elő pontos grammatikai párhuzamok, gondolatritmusok („Gyönyös arany fejkötőjét / Sisakkal borítja, / Karcsú fűzött seelyem vállát / Páncélba szorítja;” „Széles úton, poros úton”, „Folyamon is, szárazon is”).

Nem lehet szó nélkül elmenni a vers néhány rendkívül tömör, a megoldottság, sokoldalú elrendezettség vízióját mint-

egy sűrítve összefoglaló költői státusmeghatározása, megszólító formulája mellett. A hetedik versszakban Arany a megoldottságot egyszerre három aspektusból is hangsúlyozza. A hatodik, hetedik, nyolcadik sorban Rozgonyiné előbb a férji megbecsülésre státusánál fogva is méltán számot tartó hitvesként, majd önmagában is szeretni való, szerelmet kiváltó nőként, végül pedig házastársának származásánál, társadalmi rangjánál fogva is méltó párjaként mutattatik be „Elöl, elöl Rozgonyival / Kedves élet-párja, / Hív szerelme, szép Cicelle, / Szentgyörgyi leánya”. Nem kevésbé művészien sűrítő, tömörítő a gályát hozó hősnő által használt válaszó – üdvözlő – megszólító formula. A tapintatos úriasszony – mint már szóltunk róla – először a gyöngé nő segítségével szoruló erős férfiak önérzetét nyugtatja meg, majd az átértézt alattvalói lojalitás, az interiorizált, belülről fakadó tisztelet hangján kínál helyet elsőként a magyar királynak és csak azután szólítja – immár közvetlen asszonyi melegséggel – férjét („Ülj fel uram, Zsigmond király, / Te is édesf érem!”).

Külön kell szólni még a *Rozgonyiné*ra oly igen jellemző archaizálásról. Arany a maga roppant nyelvi talentumával a grammatika minden rétegét átfogja, kedvvel válogat, alkot, teremt kifejező, nagy stílusértékű formulákat, az egyszerűbb mondattani inverzióktól („Nyilat ugyan, amint látom, / Hoztál szép szemedben”) az ősbibb grammatikai szemléletet látványosan kinyilvánító hiányos szerkezeteken („Most vitézek! hajós népek! / Közül – akarattal!”), az archaizáló toldalékoláson (ellenök, hiában), a régi igeragozási módok használatán (vivé, megyen) át egészen az önkényes szókurtításig (jancsár, serge). Az archaizmusok szintén alaposan kiveszik a maguk részét a megoldottság-vízió művészi érvényesítéséből. „Én kegyesem, szép hitvesem” – jelzi a megszólítás az emberi kapcsolatok, érintkezési formák méltóságos szépségét. „Jó Rozgonyi karja, kardja” – hangsúlyozza a jelző a magyar nemesember hűségét, bátorságát, vitézségét. „Magyarok királyát”, „Lászlóvárott a magyarság / Vala bátorságban” –

kelti az archaizáló birtokviszony, a gyűjtőnévképzőhöz kapcsolt régies létige alak a lélekszámban, erőben jelentős népcsoport benyomását.

Belülről vezérelt, csalhatatlan biztonsággal meghozott döntések, felettes én és ösztön én hasadását nem ismerő, érzelmei intenzitásában és tartósságában a körülményeknek nem alávetett lélek, bensőséges szerepeket kínáló, jogokat és kötelességeket igazságosan kiegyensúlyozó, az emberi viszonylatokat családias közvetlenséggel, melegséggel átítató, a rossz princípiumát önmagából kiiktató társadalom, a kooperáció, szolidaritás, bajtársiasság személyközi viszonyai által meghatározott, egészséges, erős nemzeti közösség – Arany víziója egy soha nem létezett és soha nem létezhető (bár az emberi tudat legmélyén korokon és időkön át makacsul megmaradó, továbbélő) világ látomása. E látomás kortörténeti vonatkozásaira, a kilenc részre szabdalt, nemzeti lététől való megfosztásra ítélt, titkosrendőrökkel megtömött országban betöltött vigasztaló, fájdalmat elcsitító funkcióra a mű elemzői majd mindegyike utal.

A történeties indokoltság azonban még nem föltétlenül jelent általánosabb érvényt, korokon átnyúló esztétikai erőt. A kérdés úgy is felvethető: elvárható-e az élet válságjellegét alapvető létélményként megélő huszadik századi olvasótól, hogy elfogadni, átélni, élvezni tudja ezt a totális, tökéletes idillt? S e kérdés nem alaptalan. Jelen sorok írója például a Sőtér István által „csodálatos életkép”-nek nevezett *Családi kör* patriarchális nyájasságát a komoly részletszépségek ellenére sem tudja fenntartások nélkül elfogadni. Csakhogy a *Rozgonyiné* és a *Családi kör* között van egy nagyon is lényegi különbség: a játékosság. Míg a békés, idilli szalontai estét az első szótól az utolsóig komolyan veszi és komolyan véteti Arany, a férjét a hadba is elkísérő szépasszony története teli van bájjal, játszi humorral. A lebegő melodikusság, a játékos archaizálás, a tökéletes ritmusú kérdések-megfelelések mintha mind azt sejtetnék-sugallnák, hogy nem kell ezt a tökéletesen

megoldott világot olyan komolyan venni. Játék ez csupán, bárha mély, az emberi lélek örök vágyait kifejező, szépséges játék.

NYILASY BALÁZS

TÓTH ÁRPÁD: *ELÉGIA EGY REKETTYEBOKORHOZ*

Tóth Árpád e verse a költő leggyakrabban emlegetett műveinek egyike, régóta az életmű hangsúlyos költeménye. Éppen ezért különös, hogy alaposságra törekvő, beható értelmezés-kísérlet még nem született. Az elemzők többsége – leegyszerűsítve a versszöveg szemantikáját – háborúellenes versről, a költő humanizmusáról, békevágyáról szól – elintézettnek tekintve ezzel a mélyebb interpretációt.¹ Legfeljebb megemlítik még – az ún. esztétikumról szólás jegyében – a mű középponti metaforáját, annak szerepét,² s e metafora tökéletes kibontását – végigvitelét a versen.³ E helyenként leegyszerűsítő, esetenként ideologikum- és ún. mondani-való-központú pragmatikus elemzéseken túllépve tartom szükségesnek bármely irodalmi műalkotás, így e vers interpretációjának elvégzését is, amire az alábbiakban tennék kísérletet.

I. *Kettős centrumú versszerkesztés*

1. *Idill és megzavart idill*

József Attila nagy gondolati verseinek elemzői már többször rámutattak, hogy a költő gyakran él egy természeti képből való indítás szituációjával, mely képben saját magát is elhelyezi. Hasonló az indítása Tóth Árpád versének is: „El-

¹ Kardos László: *Tóth Árpád*. Bp. 1965. 193–194.; Makay Gusztáv: *Tóth Árpád*. Bp. 1967. 76–82.

² Makay: i. m., i. h.; Nemes Nagy Ágnes: *64 hattyú*. Bp. 1975. 250.

³ Makay: i. m., i. h.

nyúlok a hegyen, hanyatt a fűbe fekve, / S tömött arany diszét fejem fölé lehajtja / A csónakos virágú, karcsú szelíd rekettye”. A versfogantató élményhelyzet ilyesfajta közlése költeménykezdő pozícióban azonnal *nagyfokú közvetlenséget* biztosít, méghozzá kétszeresen: egyrészt a költő és költeményének tárgya (pontosabban a költő és a reflexivitás kiindulópontját képező látvány) között, másrészt az alkotó és a befogadó között. Ennek eredete nagy valószínűséggel még a népdal természeti képekből történő építkezési konstrukciójához éppúgy visszanyúlik (erre a népdalszerű indításra Nemes Nagy Ágnes is utal⁴), mint az ember és természet ősi kapcsolatához, évezredes egységéhez. De éppúgy szerepet játszhat e közvetlenségben az alkotói személyiségnek egy ilyesfajta rendkívül hétköznapi-mindennapi szituációban történő ön-elhelyezése, ami által képes önmagát „befogadóközelbe” hozni, nagy idő- és térbeli távolságokat áthidalva így. Mindezt pedig egy nyelvileg egyszerű megfogalmazás hozza létre, amely – közelebb állván a mindennapi nyelv szókincséhez és szintaxisához – már önmagában véve is képes a fentebbi közvetlenséget sugározni. (A kezdő szituáció és a hangulat összefonódására, illetve a természettel való azonosulásra költőnk lírájában Barta J. is utal.⁵)

A költemény második, illetve harmadik sorában feltűnik a már a címben is szereplő rekettyebokor, illetve annak virágai, amik a műalkotás első három versszakának (ez lesz az első szerkezeti egység) meghatározó elemei lesznek, az ún. kettős centrumú egység egyik alappillérét képezvén. Előbb azonban érdemes felfigyelnünk e látvány-elem *retardációs bevezetésére*. Már a második sor első szavai („tömött arany diszét”) illetve a teljes harmadik sor (az utolsó megnevező-szó kivételével) a rekettye látványát-képét készítik elő, jelzők és jelzős szerkezetek nagy számával. A hétköznapi nyelv világából átlépünk a művészet, a költészet nyelvének szférájába. A

⁴ Nemes N. Á.: i. m., 248–249.

⁵ Barta J.: *Miért szép?* (T. Á. lírája). Alföld, 1976/11. 41–42.

jelzők és jelzős szintagmák ugyanakkor nemcsak előkészítik a központi fogalom belépését, de értékvilágukkal egyúttal előre minősítik is azt. A gazdagság (arany; dísz), a bőség (tömött) pozitív értékképzete mellett egy külső-vizuális (karcsú) és egy belső-spirituális (szelíd) kifejezés is elősegíti a rekettye és a hozzá fűződő költői viszony bemutatását. (Hogy a „szelíd” melléknév egyébként is fontos szerepet tölt be, arra a strófa utolsó sorában olvasható ismételt felbukkanása is utal.) A költő továbbra is jelen van a mű térstruktúrájában („fejem fölé”), de most alárendeltebb pozícióban. Végül pedig legalább ilyen fontos arra utalni, hogy a harmadik sorban feltűnik az egész mű determináns metaforája, ezúttal szinonimikus variációban („csónakos”). Ez egészül ki a negyedik sorban, amelyben kibomlik a metaforikus viszony (virág – sajka). E negyedik sorban a rekettye látványa újabb jelzőkkel ruházódik fel („ringó”; „apró légi”), folytatva ezáltal az értékviszonylatok kibontakoztatását; ehhez szinte észrevétlenül járul hozzá a „sajka” kifejezés, mely egyrészt lágy hangzásánál fogva tölt be jelentős szerepet, másrészt a hajó-metaphora újbóli, most már konkrét felbukkanásával.

A költemény eddig akár egy idilli kép is lehetne, egy bájos festmény versbéli megfogalmazása. Ám az ötödik sor jelentős változást hoz: a költői személyiség újbóli, ráadásul az egyes szám első személyű személyes névmás révén (ami a köznyelvben is ritka, elsősorban nyomatékosításkor-erősítéskor használjuk) történő erőteljesen hangsúlyozott felbukkanása megváltoztatja a vers hangulatát, viszonyrendszerét és szókincsét. Elsősorban a *többszörös ellentétezés* stilisztikai-retorikai eszközei, illetve a költői személyiség hangsúlyozása révén a mű innentől kezdve *kétpólusúvá*, még pontosabban *ket-tős centrumúvá* válik. Az egyik viszonyrendszer magja a költői személyiség, a másiké a rekettyevirág; a két elem állandó kölcsönhatásban van egymással, ami elsősorban a *személyiség aktivitásában és a virág passzivitásában* gyökerezik. A személyiség aktivitása minden esetben mint negatív tényező jelenik meg a virágok számára, megzavarván az idilli nyugal-

mat. A virágokhoz intézett szelíd-lágy kérésében a költő is csak így fogalmaz (kétszer is): „Tűrjétek kedvesen . . .” – tovább fokozva azok passzivitását. A „Ti . . . a hajnal harmatát gyűjtitek” is csak látszólagos aktivitást fed, hisz a harmat száll a virágokra, nem a virágok „gyűjtik” azt.

A kettős verscentrum egy másik alapvető ellentétét a személyisé magányossága-társtalansága, vele szemben a virágok *együttes csoportja* képi („Sok, sok ringó virág, száz apró légi sajka”; „hajóraj” ↔ „S én árva óriásként” – kiemelések mindenütt tőlem – Sz. Zs.). Ugyanez fejeződik ki abban is, hogy a virágokkal kapcsolatban többnyire a többszám második személyű, míg önmagával kapcsolatban mindig az egyes szám első vagy harmadik személyű (ez utóbbiról még szó lesz) grammatikai eseteket alkalmazza a költő („Tűrjétek”; „Ti nem tudjátok”; „Ti ringtok”; „Ti . . . gyűjtitek”; illetve „S én árva óriásként nézek”, „szívemből”; „fejem fölé”; „. . . riasztgat / A lomha óriás”). Újabb ellentét forrása a szókincs változása. Olyan kifejezések tűnnek fel a mű szövegében, amelyek az addigi idillinek látszó világgal teljesen szemben állnak (árva; bús ajkam; sóhaj; vihar; vész; megreszket). Éppúgy a virágok és az ember világának disszonáns volta rejtezik emögött, mint abban a polarizálásban, aminek alapmotívumát a virágok kicsinysége és a költői személyiség nagysága adja (*apró légi sajka én árva óriás*). De ugyanezen viszonyrendszer visszhangzik bennünk akkor is, amikor a vers szereplője állandó kedveskedéssel, féltő-óvó gesztusokkal fordul e piciny virágok felé („Tűrjétek kedvesen, ha sóhajjal riasztgat / A lomha óriás”).

Végezetül pedig egy látszólagos ellentétről! A virágok pozitív értékképzetek viszonyrendszerébe ágyazódva jelennek meg. Kézenfekvő lenne – talán túlságosan is – azt állítani, hogy az ember, a költő negatív értékképzetek hordozója. Lenne is rá némi okunk: vihart kelt, „váratlan sodrú vész”-t, „riasztgat / A lomha óriás”, „nyomor *aknáit rejt*”. Ám ez meglehetősen felszínes lenne és elhamarkodott. Ettől sokkal összetettebb és bonyolultabb a versbeni személyiség alakja.

Legfontosabb jellemzői a társtalanság, a magányosság (az „árva-lét”), a szomorúság, az elégikus (lásd a mű címét is) rezignáció, a komorság. (A „kozmosz magányosáról” szól Barta János is tanulmányában.⁶) Annál is inkább igaz ez, mivel a fenti — negatívnak látszó — elemekről (vihar, vész, riasztgat) kiderül: a *sóhajtás* áll háttérükben. E kifejezés egyébként is háromszor szerepel az első három versszakban (egyszer metaforikus szinonimikus változatban: a *bú vihe-dere*), még az árva, amely szintén kulcsszónak tűnik, kétszer. Így megállapítható, hogy a költői személyiség *nem érték-szerkezetében, hanem létállapotában áll* elsősorban szemben a virágokkal. *Negativitása önmaga viszonyrendszerében igaz.* Tulajdonképpen ez az az *alapszituáció, amiből mind a kettős verscentrum, mind ennek stilisztikai-retorikai-grammatikai következményei fakadnak!*

Az első versszak második négy sorának legjellemzőbb elemei a költői személyiség helyzetére-hangulatára utaló kifejezések és szószerkezetek (természetesen a virágokkal kölcsönhatásban): így az „én árva óriásként nézek rájuk” sor egyszerre fogható föl egy erőteljes öndeterminációként, és a vers „főszereplőjének” a virágokhoz, mint másik „főszereplőhöz” való viszonyulásként. Ez egyúttal utal a *látványból kibomló reflexió* megindulására: a virágok látványa indítja el a belső gondolatsort, aminek legfontosabb motívuma a *két léthelyzet (virág — költő) közötti feloldhatatlan disszonancia* — amiből a fentebbi ellentét sorozatok következnek. Ráadásul a *két alappillér közt a kapcsolat csak viszonylagos és felemás* (lásd aktivitás — passzivitás), hiszen a nyugalmat, békességet árasztó rekettyevirágok csak a látvány szintjén képesek „hatni” a költőre. Ugyanakkor a költő is csak „megremegtetni” tudja azokat, sóhaja „Vihar már nékik az, váratlan sodró vész”. Az alliteráció (vihar-váratlan-vész) csak még inkább kiemeli ezt, akusztikai szinten erősítve.

⁶ Uo. 43.

2. Idill és a személyes lét elégikus rezignációja

A második versszakban grammatikai váltást figyelhetünk meg. A strófa indítása egy nyomatékosított megszólítás, melyben a nyomatékosítás („Boldog, boldog”) – ami annál is jelentősebb, mivel strófakezdő pozícióban található – egyszerre fokozza a virágok addig is abszolút pozitív érték-képzetét, és utal közvetetten a költői lélekállapot ellentétes voltára. Ezt megerősíti, fokozza a rákövetkező újabb megszólítás („vidám lengők”), amelynek hatása hasonló az előzőhöz. Majd hirtelen idő- és térbeli tágulást magába foglalva következik a második sor („... gazdag / Nyárvégi délután nyugalmas kék legén”). A környezet nyugalmas, idilli volta (amit a lágy mássalhangzók felsűrűsödése éppúgy kifejez, mint az *ny* hangok alliterációja, a kék szín, és a ,lég’ kifejezés egyébként ritka, emelkedett költői használata, valamint a ,kék’ és ,lég’ szavak hangzásbéli egybeesése) egyszerre áll párhuzamban a virágok képzetével, és ellentétben a költői lélekállapottal.

A harmadik sorban a megszólítás felszólításba fordul át („Tűrjétek kedvesen”). Ám nemcsak ez biztosít grammatikai váltást, hanem az is, hogy a költői személyiség kívülről szemlélve önmagát egyes szám harmadik személyűségbe vált át („lelkének komor / Bányaiból”; „egy ily árva szörny, egy – ember!”). A képek tökéletes összhangban bomlanak ki egymásból (bánya-viheder-akna), abszolút szövegkoherenciát teremtve így *e trópus-lánc* segítségével. A szomorúság képzetét csak fokozza egyébként a banya-viheder metafora-pár egyrészt szemantikai síkon, másrészt azzal, hogy a mélység képzete kapcsolódik a ,bú’ fogalmához. (Ugyanez fejeződik ki a „kereng *fel*” kifejezésben.) Külön fogalmi-képszerkesztésbeli telitalálat, hogy a ,bánya’ metaforára nem a „mélyből felhozott természeti kincs” pozitív tartalmú gondolata, hanem a pusztító viheder következik, mely kifejezés idegenségével is riasztóan hat, nemcsak jelentésével. A személyiség elégikus rezignációjára utal a bú-borus-bánya-sóhaj kifejezé-

seken kívül a különösen riasztóan megdöbbenő hatású „szegény” önmeghatározó melléknév (itt főnévi használatban). Majd a hetedik sorban ismét a megszólítás-megnevezés retorikai sémáját alkalmazza a költő (immár harmadszor a strófán belül): „Ti nem tudjátok . . .”; sőt annak egy még közvetlenebb formáját, a többes szám második személyű személyes névmást. Ez a forma általában a megszólító és megszólított szoros kapcsolatára szokott utalni. Ez itt is igaz, ám ne feledjük: *a kapcsolat viszonylagos, a létállapot pedig merőben különböző*. A versbeni személyiség végső elkeseredésében egy esetleges robbanáskor mindenkit, önmagát is megsebző „nyomor aknai”-ról, „árva szörny”-ről szól, egyúttal egyetemessé téve, totalizálva magányosságából fakadó elkeseredettségét. Létérzékelését egy pillanatra az egész emberiségre kiterjeszti („. . . egy ily árva szörny, egy – ember!”).

3. *A vegetatív lét és az öntudattal bíró lét szorongató kettőssége*

E végletesen szörnyű strófazárlat után a harmadik versszakban a költő visszakanyarodik a virágok képzetéhez. Újra – most már fontos helyen: sor, sőt strófakezdő pozícióban tűnik fel a közvetlenségre hangsúlyozottan utaló többes szám második személyű személyes névmás – a megszólítás-megnevezés funkciójában. Visszatér a békés-idilli hangulat is, valamint a gazdagság motívuma („ezüst”; „arany”; „teljülvén”; „drága gyöngyként”). Majd újra a szóismétlés jelenségét figyelhetjük meg egy fontos szerepű kifejezés kapcsán. Mivel e szó („Ti”) rövid időn belül már harmadszor szerepel sorkezdő pozícióban, így az anapher (verssorok ismétlődő kezdőszava) egy speciális esetével állunk szemben.

Sajátos szerepet töltenek be a „Gond nélkül” névutós kapcsolat és a még jelentősebb „nem bolyongtok testetlen kincs után, / Sok lehetetlen vágynak keresni gyarmatát” sorok, mivel a virág-lét és az ember/költő-lét alapvető ellentétét fogalmazzák meg: *a vegetatív lét és a szellemi-lelki lét kettősségét, ami tulajdonképpen az egész alapszituáció implicit hátterül szolgál*.

Azonban a „kinsz” fogalma utal arra, hogy amit az ember szellemi-lelki lényként keres, értéket takar; méghozzá nem utilitáris-gazdasági, hanem spirituális-szellemi értelemben (lásd a „testetlen” jelzőt). Ezzel végső soron a költőnek mégis sikerül valami olyat felmutatni, ami ha nem is magasabbrendű (a mű világán belül) a békés virág-létnél, de legalábbis szembeállítható azzal mint érték. Hogy ez azonban nem képes abszolút vigaszként szolgálni, arra egyszerre utalnak a „lehetetlen vágy” és a „gyarmat” kifejezések.

A strófa utolsó sorában a vegetatív- és a szellemi-lelki-lét ellentétessége konkretizálódik: az embernek öntudata van, míg a virágnak nincs. Ám ennek meglete – figyelmeztet fájo szomorúsággal Tóth Árpád – egyszerre pozitív és negatív tényező. Pozitív, mert ezáltal *Ember* az ember, de negatív is, hisz ennek révén válik magányossá és örök bolyongóvá, akit „űz a konok kapitány”. A kapitány-metaphora egyébként nemcsak trópus voltánál fogva rendkívüli hatású, hanem mert válaszoló rímes pozícióban található, ill. mert egy sajátos jelző is szerepel előtte (amellyel alliterál is ráadásul) – „konok kapitány” – s amely jelző egyszerre utal magára a költői személyiségre, és – az ekkora újból megjelenő egyetemesítés-totalizálás segítségével (aminek grammatikai háttere az egyes szám harmadik személyű általánosító megfogalmazás) – az egész emberiségre. Ezen utolsósorban két olyan elemet is felfedezhetünk egyébként (öntudat; kapitány), amelynek anticipációs (előlegző) funkciójuk is van a költemény további menetét tekintve („vad hajós” – negyedik versszak).

II. Monocentrikus versszerkesztés

1. Leszorított lét – a halál mint vágyott „lét”-állapot

A negyedik versszak – mely egyben a második szerkezeti egység nyitása is – egy újabb öndeterminációval kezdődik: „Én is hajó vagyok”. Itt jegyeznénk meg, hogy a költemény

tulajdonképpen egyetlen metaforára, a hajó metaforájára épül; az ezzel kapcsolatos kifejezések a mű minden részében megtalálhatóak (csónakos-ringó-sajka-hajók-ringtok-kapitány-hajós-szirtek-bárkák-vitorlák-kalózok-özönvíz-Ararát-Noé stb.). Vagyis a mű kulcsszavai a *variációs annomina-tión* alapulnak. Azonban igen lényeges, hogy a negyedik strófában az alapmetafora (virág – hajó) átértelmeződik, és ezzel párhuzamosan átértékelődik: a költő önmagára vonatkoztatja e képet – többek közt ezért is lesz itt szerkezeti egysébeli váltás. Ez az *asszociációs képszerkesztés* teljesen megváltoztatja a művet. Eltűnik a virágok képzete, már csak a rájuk utaló, pontosabban velük rokonságot mutató *idillibékés hangulat marad meg* – de már csak meglehetősen elszórtan, nyomokban. Azaz eltűnik a metafora, de megmarad – közvetetten – a hangulata. Nem más ez, mint a reflexió⁷ megelőző látvány hiánya, illetve a mű vízió-jellegűvé válása. Ennek okát abban látom, hogy a költői személyiség, illetve az egész emberiség helyeződik a költemény közép-pontjába, azaz *eltűnik a kettős centrum, átadván helyét a monocentrikusságnak*.

Azonnal megfogalmazódik ez a negyedik versszak indításában: „Én is hajó vagyok”. Az ellentétes kötőszó („de”), valamint a vers folytatása jelzi azonban az alapvető változást: „kínok vasszögé”-ről, „vad hajós”-ról, „őrült utak”-ról van már szó. E strófában már a mondszerkesztés is összetettebbé válik (többszörös alá-, fölé- és mellérendelés). A versszak indítása után a költői személyiség egyszerre marad saját körén belül, és lép ki abból, egyszerre szemléli önmagát belülről és kívülről, valamint egyszerre szól önmagáról és – itt még csak közvetetten – a többi emberről. Ennek grammatikai eszközei a neutrális határozói és főnévi igenevek (hagyva; omolni; lenni), valamint a szintűgy viszonylag semleges grammatikai pozíciót jelző egyes szám harmadik személyűség lesznek (szorítja; visz szét; vonzza). A strófa

⁷ Nemes N. Á.: i. m., 250

második sorában a költői személyiség szomorú rezignáltsága is az eddigieknél erőteljesebben fogalmazódik meg, okát is megadva e létállapotnak: „... minden ízt / A kínok vas-szőge szorítja össze testté”, ahonnan külön kiemelendő az „összeszorít” kifejezés, amely szinte észrevétlenül fokozza a kín fogalmát, sőt az erőszakoltság érzését is felkeltheti. A harmadik sor két szempontból is igen jelentős: egyrészt itt található az összekötő elem a harmadik versszak utolsó sorával (vad hajós-öntudat-kapitány), másrészt e szövegkoherencia-egységen túlmenően azt is észrevehetjük, hogy a költői személyiség első szerkezeti egységben megfigyelhető aktivitása is meglehetősen viszonylagos lesz, mivel őt is egy belső erő („vad hajós”-öntudat-kapitány) kényszeríti cselekvésre; a költő találó és pontos szóhasználata szerint „visz szét”, amit kiegészített és alátámaszt a következő sorban a „Nem hagyva . . .” szókapcsolat.

Az előző versszaknál utaltunk arra, hogy az emberi öntudat meglelte nem képes abszolút vigaszként szolgálni a személyiség számára. Ezt fölerősítik itt az „örült út”, illetve a „zord út” kifejezések. A negyedik sor „lágý öböl” szókapcsolata pedig implicit módon utal vissza az előző szerkezeti egységben megfigyelhető békés-idilli hangulatra. Igazolni látszik ezt egyébként a rákövetkező „ringatni” szó is, amely két esetben is szerepelt az előző versszakokban, de mindig a virágokkal kapcsolatban. De hangsúlyozni kell: csak implicit vissza-utalásról van szó, egy mélyrétegbeli kapcsolódásról, hiszen *itt e hangulat a költői személyiséggel kapcsolatban fogalmazódik meg: ezen állapot számára való elérhetetlenségéről van szó.*

A negyedik versszak következő sorai a halál gondolatának leglíraibb megfogalmazásai közé tartoznak irodalmunkban, ami talán leginkább a metaforikus viszony tökéletes kibontásának és végigvételének (szög-mágneshegy-delej), valamint a szókincs abszolút áttételességének, idegen kifejezéssel az *improprietas*nak (olyan szóhasználat, amellyel a szerző közlendőjét nem a legpontosabban, legegyszerűbben, legközvet-

lenebbül fejezi ki) köszönhető („létentúli lét”; „békén omol-ni szét”).

A művészetek világában leggyakrabban negatív értéképzetekben feltűnő halál-motívum teljesen átértékelődik itt, pozitívvá válván vágyott „lét”-állapottá alakul át. Hogy az elmúlás jobb a kinnal teli létnél, már a romantika felfedezte. E gondolat itt a századelő jellegzetes világképével, a szecesz-szióval, valamint neoromantikus életérzéssel ötvöződve nyer megfogalmazást, amennyiben a halál egy új élet („létentúli lét”) kezdetét is jelenti egyben, ahol talán már megszűnnek a szenvedések és megpróbáltatások, s ahol valóban „hajó lehet az ember”, nem pedig „zord utak hörgő és horzsolt roncsa” — mely utóbbi szókapcsolat-sor akusztikus viszonyrendszerében is igen expresszív hatású (a *h* hangok alliterálása, a felsűrűsödő *r-zs-g-cs* hangkapcsolatok utalnak erre). A személyiség tehát az élet helyett a halál felé fordul.

2. Az ember-lét fájdalma és a pusztulás víziója

Az ötödik versszakban kitágítja a képet a költő: önmagáról egy kérdéssel áttér az egész emberiségre: „És hát a többiek? . . . a testvér-emberek”. Ítélete, szemlélete, viszonyulása egyszerre fogalmazódik meg az együttérzés és a távolságtartás jegyében („E hányódó, törött vagy undok, kapzsi bárkák”; „kalózik s könnyes árvák”). Folytatódik az előző versszakban elkezdődött asszociációs képszerkesztés, amit most már — az átvitel, a trópus szélesítése következtében (vitorlák-bárkák-kalózikok-vértengerek-özönvíz stb.) — *képtranzformációs eljárásnak* is nevezhetünk. Azonban igen lényeges, hogy az emberek megítélése akár pozitív, akár negatív formát öltve jelenik meg — a végkövetkeztetés, a „szörnyű sors” mindenki — a költő számára is (erre utal a többes szám első személyűségre való átváltás) — ugyanaz: „Tán mind elpusztulunk . . .”. Ezért nem lényeges igazán, hogy a költő kettéválasztja vagy sem az embereket — Kardos

László szerintem túlkonkretizálása szerint — a „háború vámszedőire” és a „könnyes árvákra”.⁸

Szokás e versszakot annak példajaként idézni, hogy Tóth Árpád itt fejezi ki legpregnansabban háborúellenességét; finomabb megfogalmazásban: itt foglal állást a háború öldöklései, szenvedései ellen. Ez bizonyára igaz is. Ám a mű szövege alapján azt is látnunk kell, hogy valójában *közvetlenül* szó sincs háborúról, legfeljebb áttételes értelemben. Vajon mit kezdhetnénk e strófával, ha nem lenne ismert az 1917-es keletkezési dátum? Nos, véleményem szerint Tóth Árpád *jóval általánosabban fogalmaz*, hogysem azt leszűkíthetnénk a háború elleni tiltakozás költői gesztusára. *Az is benne van, de annál ugyanakkor több is!* Itt is megjelenik ugyanis a már többször emlegetett egyetemesítés-totalizálás-általánosítás fogalomcsoportja. Éppúgy megnyilvánul ez az emberi szenvedés két alapmetaforájának (fogalmazhatunk úgy is: archetipikus toposzának) szerepeltetésében („vér s könny”), mint a bibliai özönvíz-motívum tudatos (hiszen végigvitt elemről van szó: özönvíz-Ararát-Noé) beléptetéséről aminek révén tágabb horizontok felé mozdul el a vers szövege és gondolatvilága. De említhetnénk a többes szám első személyűség szintúgy általános érvényűségét is, mint grammatikai háttérét. Vagyis szerintem Tóth Árpád a konkrét napi eseményeknél jóval áttételesebben fogalmaz: számára a háború kegyetlenségei, szenvedései csak kiindulási pontot képeznek; már-már apokaliptikus víziójában az egész emberiség örök szenvedése, a „*lét fájdalma*” nyer megfogalmazást. (Ez a jelenség egyébként az egész század eleji magyar lírára jellemző volt, Tóth Árpádra és Juhász Gyulára pedig különös tekintettel.)

A strófa utolsó három sorában aztán megszűnik az emberiség heterogeneitása. Ez tulajdonképpen természetes is, hiszen legyen bármilyen valaki (kalóz vagy könnyes árva) *ugyanattól a betegségtől szenved*; ezért aztán mindenki „sze-

⁸ Kardos: i. m., i. h.

gény emberhajó”-vá válik a költő szemében. A költői tudatban az elkerülhetetlen halál jegyében homogenizálódott emberiség végül is pusztulásra ítélt. S hogy ez abszolút mértékben igaz, azt felfokozott expresszivitással sugározza a „nincs” tagadószó megismétlése. A többes szám első személyűség (azaz önmaga számára sem lát mentséget, menekülési lehetőséget) pedig — mivel a pusztulás így válik igazán személyessé, azaz perszonálisan is igazán átélhetővé — elmélyíti és kiszélesíti a tragédia nagyságát. A bibliai Ararát (amely ráadásul egy megszemélyesítésben jelenik meg, emberközelbe hozva a mű gondolatvilágában elérhetetlen megmenekülési szimbólumot: „boldog Ararát várhatna”) és Noé csak a képzeletben léteznek, a valóságban — zárja le targikusan a strófát a költő — nem.

3. Az emberiség pusztulásának tragikuma

„Tán mind elpusztulunk . . .” — kezdődik a halál gondolatának az ismétlés által nyomatékosított megfogalmazásával a költemény záró strófája. Majd a második sorban visszatér az eredetileg használt virág-metafora; a visszaalakuló trópus ezáltal sajátos keretet biztosít a versnek. Ugyanakkor ezáltal a harmadik versszaknál jelzett vegetatív- és spirituális lét közti ellentét is feloldódik — szomorú végkövetkeztésként az előbbi javára; az öntudattal bíró ember-lét nem képes fenntartani önmagát (megvédeni önmagát önmaga ellen) — így a virágok maradnak fenn pusztán. Ugyanakkor e megsokszorozódott virágok („miriád virág”) fokozzák az egyetemes halál tragédiáját; az ő létezésük-fennmaradásuk nemcsak ellentétet alkot az emberiség pusztulásával, de az emlékezés motívuma is megfogalmazódik a mélyrétegekben (I. virág a síron). A „sajka” és a „leng” szó akusztikus lágy-sága, ill. a „szelíd” szó jelentéstartománya csak fokozza a kép és a gondolat kifejezőerejét; akárcsak a strófa harmadik sorában kétszeresen is megjelenő szivárvány képze, amely nemcsak szokványosan „fenn az ágon” (azaz az égen — ahogyan egy

fán keresztül az égre tekintünk), de – sajátosan kitágítva a teret, ezzel is hangsúlyozva a pusztulás utáni helyzet különleges voltát – „lenn a fűben” (azaz a földön) is látható. (Érdemes megfigyelni: a keményebb hangzású „lent’ és „fent’ helyett a lágyabb „lenn’ és „fenn’ található a mű szövegében!)

Ám a tragédia érzete eltűnik, átadva helyét „Egy néma ünnepély”-nek, „Egy boldog remegés”-nek, a „felpihegő sóhajtás”-nak. Eltűnik a tragédia, hiszen egyrészt a pusztulásról már előzőleg megtudhattuk, hogy a test pusztulását a „létentűli lét” követi, másrészt mert e pusztulás – láthatuk – vágyott „lét”-állapot. Vágyott, hiszen megszűnteti a szenvedést, a fájdalmat („immár a kinnak vége!”). A költői személyiség sem maga, sem mások számára nem lát más lehetőséget a „lét nyomorúságának” megszüntetésére, mint a halált, amit ezért aztán mint remélt eseményt helyez nemcsak e művébe, de más költeményeibe is (*Rimes, furcsa játék; Hivogató; Jó éjszakát; Elég volt a vágta*). Éppúgy szerepet játszik ebben egyébként Tóth Árpád pesszimizisztikus neoromanticizmusa, mint a századelő szecessziós világképe.

A költemény utolsó két sorában egy nehezen értelmezhető, keleties motívumokkal átszőtt gondolatsor olvasható. Ennek lényege véleményem szerint – ahogyan erre a rákövetkező jelzős szintagma („szúzi ajka”) is utal – a lótuszvirágból (ami a keleti vallásban a tisztaság, a megtisztultság jelképe), azaz a tisztaságból (aminek szinte mintegy előfeltétele az „ember utáni”-ság állapota – nem véletlen a költő kiemelése) „kilengő” Béke. Vagyis a béke csak az emberiség pusztulása után következhet el. Végsoőkig elkeseredett, de adott szituációban (létállapot – saját és egyetemes, világkép, gondolkodásmód, külső tényezők) nem elítélhető végkövetkeztetés.

Külön kell szólnunk a Béke kifejezésről, amely több szempontból is hangsúlyos funkcióval bír. Először is nagybetűs írásmódjára kell felfigyelnünk, ami bizonyára nem véletlen, ahogyan erre a kritikai kiadásban fellelhető szövegvázatok is utalnak. A nagy kezdőbetűs írás révén az adott kifejezés általánosabb, kiterjedtebb jelentéstartományok felé mozdul

el. Úgy is fogalmazhatunk: a szó jelképesebb, szimbolikusabb értelmet nyer ezáltal. Azaz nem egy konkrét békéről szól a költő (különösen nem a háború valamikori remélt végéről), hanem a „lét nyomorának”, „a kinnak végé”-ről, amikor is megszűnik a szenvedés, s csak a némaság, a csend (a halál-utániség e gyakori motívumai) uralják a világot. S hogy ez valóban a tökéletesség állapota lesz, arra a „boldog” kifejezés kétszeri szerepeltetése is utal („boldog remegés”; „boldog légbe”). Hogy a béke egyébként is rendkívül hangsúlyozott fogalma a költemény zárlatának, arra nemcsak pozíciója mutat (a vers utolsó szava), de az is, hogy kétszeresen is válaszoló rímes helyzetbe került (végrím: vége – Béke; belső rím: légbe – Béke).

Ezzel Tóth Árpád elér a lehetséges végső pontig! Végkövetkeztetésének szomorú tragikusságát, ill. a vágyott vég motívumát egyetlen – látszólag lényegtelen – szócska oldja csupán (ráadásul az alapszó rövidített változatát használja a költő). Ez pedig a kétszeresen is hangsúlyos pozícióban található (sorkezdő-, sőt strófakezdő elem) „Tán”, határozatlanságot-bizonytalanságot kifejező *módosító* szó. Ennek segítségével képes a költemény valamiféle hitet, reményt sugározni az emberiség kipusztulásának csupán végső elkeseredettségben vágyott, valójában mélységesen drámai víziójával szemben – egy villanyásnyi időre feloldva a tragikus végkövetkeztetést. Így sikerül részlegesen oldani a lét leszorítottságát, a személyiség és az emberiség kilátástalan helyzetét éppúgy, mint a számára egyetlen lehetséges megoldás megvalósulásának szörnyű paradoxonát.

SZENTESI ZSOLT

A HOMÁLYBÓL

KÉT SAJTÓHIBA KÖZÖTT

(ADATOK GÁBOR ANDOR ÉLETÉHEZ SZÜLETÉSÉTŐL
ELSŐ PUBLIKÁCIÓJÁIG*)

Minden író kétszer születik meg: először akkor, amikor meglátja a napvilágot, másodszer pedig akkor, amikor első írása megjelenik.

Nyilván a véletlen műve, mégis bizvást tekinthetjük a sors iróniájának, hogy az elsősorban újságíró Gábor Andor mindkét születésekor felbukkant az újságíró három legnagyobb ellensége közül az egyik: a sajtóhiba. Mert a (külső és belső, szerkesztői) cenzúra mint fő-ellenség után, még a helyszűkét is megelőzve a sajtóhiba, az értelem-zavaró sajtóhiba az, amely a legtöbb keserűséget okozhatja az újságíróknak.

Greiner József és felesége, született Gross Emma harmadik fia, a későbbi író a nagyatádi izraelita egyházközség anyakönyvének tanúsága szerint (akkor még csak egyházi anyakönyvezés volt Magyarországon) 1884. január 20-án született¹ a Somogy megyei Újnépén (mai nevén Rinyaújnépén). Ki tudja, kinek és milyen körülményeknek a hibájából Greiner *Sándornak* anyakönyvezték, jöllehet a Sándor nevet már viselte a család egyik tagja: a három fiú közül a legidősebb. Több mint öt évvel később, 1889. december 31-én hivatalosan helyesbítették az anyakönyvi bejegyzést és ekkor lett Greiner Andor az író neve. Családi nevét (jöllehet írói pályája első pillanatától a Gábor nevet használta) hivatalosan csak 1913-ban (valószínűleg házasságkötése előtt) változtatta meg.²

De a sajtóhiba üldözte őt születése napját és helyét illetően is. A róla szóló tanulmányokban, lexikon-címzavakban találkozunk

* Részlet a szerző ama kutatási eredményeit összegező tanulmányából, amely kutatást egy alapítvány támogatásával végezte. Ezt az alapítványt a Gábor Andor-kutatások támogatására az író fogadott leánya, dr. Gábor Magda hozta létre és a Petőfi Irodalmi Múzeum kezelésében van.

¹ Lásd az 1958. június 28-án Kaposvárott készült hiteles másolatot a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában Ms 4485/27 sz. alatt.

² Lásd: 1. sz. jegyzetet.

január 17-i,³ január 24-i⁴ dátummal is, sőt, IV. gimnáziumi bizonyítványában⁵ még január 26-a is felbukkan. Igaz, ebben az író is vétkes részben, mert egy 1911-ben megjelent kiadványban ő maga is január 24-ét adja meg születése napjának.⁶

De még jóval később is előfordult vele ez az elírás: egyik önéletrajzának gépirásos másolatában,⁷ amelyen ugyan nincs keltezés, de tartalmából kiderül, hogy Budapesten írta és már a Ludas Matyi főszerkesztője volt, szintén azt írja, hogy 1884. január 17-én született! Viszont szinte ugyanebben az időben egy január 21-én megjelent cikkében köszöni meg a születésnapjokívánságokat:⁸ ez a *Köszönöm, köszönöm* című cikk egyébként érdekes önéletrajzi mozzanatokat tartalmaz arra vonatkozólag, hogy hogyan került ő rá 1919-ben Horthyék „halállistájára” és hogyan szöktette őt Bécsbe bátyja, aki 12 ezer koronáért megvette neki egy oda menő hajó kapitányi fülkéjét s így útlevél nélkül eljutott a viszonylagos biztonságot jelentő osztrák fővárosba. Hasonlóképpen születési helyét írták a helyes Újnépén kívül Új-Népnek⁹ és Új Népnek¹⁰ is, sőt, találkozunk az Újnéppusztá — Magyarszerdahely¹¹ változattal is és ezek számos kombinációjával

³ Diószegi András: *Gábor Andor*. Kismonográfia. Gondolat, Bp. 1966. 9. — *A magyar irodalom története*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1966. VI. köt. 263. — *Hungarian Authors by Albert Tezla*. Harvard University Press 1970. 167.

⁴ Polgár Erzsébet (összeáll.): *Gábor Andor*. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1959. — Diószegi András bevezetője G. A. Válogatott Műveihez (Magyar Klasszikusok sorozat). Szépirodalmi, Bp. 1961. 8. — *Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1962. 164. — *Magyar Irodalmi Lexikon*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1963. I. köt. 373. — *A magyar irodalom története*. Gondolat, Bp. 1967. III. köt. 422. — *Magyar Életrajzi Lexikon*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1967. I. köt. 558. — Diószegi András: *Gábor Andor*. In: Illés László (szerk.): *Arcképek a magyar szocialista irodalomból*. Kossuth, Bp. 1967. 140.

⁵ MTA Könyvtára Kézirattár Ms 4485/32.

⁶ A Budapesti Újságírók Egyesületének Almanachja 1911.

⁷ MTA Könyvtára Kézirattára Ms 4485/43.

⁸ Világosság, 1949. január 21.

⁹ Így többek között ő maga is az 1911-es — már idézett — újságíró-almanachban!

¹⁰ *Magyar Irodalmi Lexikon*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1963. I. köt. 373.

¹¹ *Magyar Életrajzi Lexikon*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1967. I. köt. 558.

(mármint a hibás születési dátumok és a tévesen írt születési helynevek különböző együtteseivel).

Az embernek akaratlanul is eszébe jut a népmesei motívum arról, hogy az újszülött bölcsőjébe a jó tündérek mindenféle jótulajdonságokat tesznek ajándékként — Greiner „Sándor”-nak tehetséget, szorgalmat, rendkívüli nyelvtehetséget —, de egy, ki tudja mivel megbántott rossz tündér odarakja a maga „ajándékát”: a sajtóhibát...

Írónk apja, Greiner József, legkisebb fia születésekor kocsmáros volt Újnépén: „Az a ház — írja egy újságíró, aki 1958-ban kereste a nyomokat —, amelyben Gábor Andor született, a Rinyaújnép 34. számú épület — a jelenlegi földművelésszövetkezeti bolt helyén állt. Egyszerű, zsúpfedeles, három helyiségből — lakoszoba, konyha, ivó — álló parasztház volt. Hozzá hasonló ház Rinyaújnépén ma már csak egy van, amelyről — ha Gábor Andor felől érdeklődünk — gyakran mondják a falubeliek, hogy olyan, mint amilyen az író szülőháza volt. (Mellékesen megjegyzem, hogy ezt dokumentumként érdemes volt lefényképezni.) A házhoz tartozó telken, melynek udvarát a költő gyermekkorában akácfák árnyékolták, borpince és fészter volt található: ezek közül már csak a fészter van meg. A költő apja, Greiner József, akiről tudnivaló, hogy falusi kocsmáros volt,¹² ezt a portát az egyik Somssich gróftól bérelte. A gróf a leírt házat a falubeliek emlékezete szerint 1908 táján bontatta el, a Greiner-család Babócsára költözés után.”¹³

Az óvodától az érettségiig

Babócsa, amelyhez ma Rinyaújnép tartozik — Babócsán van a tanács — ebben az egyetlen cikkben bukkan fel, mint olyan helység, ahol a Greiner-család élt. Maga Gábor Andor egy 1914-ben — és nála nem szokatlan féltréfás hangnemben — írott önéletrajzában születési helyének megjelölése után így folytatja: „Kisdedóvóba Szilágy-somlyón és Sátoraljaújhelyen jártam, minden egyéb iskolába Budapesten.”¹⁴ Így tehát Babócsa legfőljebb átmeneti állomás lehetett: a család az ország másik végébe vetődött és sorsukról nem sokat tudunk: az azonban az idézett sorokból bizonyos, hogy elemi iskolai

¹² Másutt (pl. Diószegi András kismonográfiájában) a forrás megjelölése nélkül azt olvassuk, hogy „falusi szatócs”, azaz vegyes-kereskedő volt.

¹³ Kávássy Sándor: *Gábor Andor-emlékek Rinyaújnépén*. Somogyi Néplap, 1958. október 29.

¹⁴ *Az Érdekes Újság Dekameronja*, Légrády Testvérek kiadása, Bp. é. n. (1914). IV. kötet 141.

tanulmányait az író már Budapesten kezdte, méghozzá — januári születésű lévén — valószínűleg egy évvel korábban: a Rottenbiller utcai elemi iskolában ui. — fennmaradt bizonyítványának tanúsága szerint — az 1892/93-as tanévben már a IV. osztályt végezte.¹⁵ Osztályzatai egy kivétellel „kitűnő”-k voltak — ez az egy kivétel a „német írás” (mert külön osztályozták a „német olvasás”-t), amelyből csak jelest kapott. Ez azért érdekes, mert az akkor viharos ütemben asszimilálódó zsidóságban, annak szinte kivétel nélkül minden rétegében a német második (de sok helyen első) anyanyelv volt.

Életének első tíz évéről tehát igen szegényesek az adataink — középiskolás éveiről már többet tudunk. Bár több önéletrajzában — így abban a német nyelvű, gépírásos, keltezetlen, de tartalmából kivehetően (a Szovjetunióban) közvetlenül a háború kitörése előtt írt rövid önéletrajzában is, amelynek eredetije a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában található,¹⁶ azt írta: „Vom Anfang bis Ende immer erster Eminent”, ebben az író megcsalta az emlékezete. Kétségtelenül igen jó tanuló volt a „Budapest Fő- és Székvárosi VIII. kerületi községi nyilvános főreáliskolában”, amelybe járt (és amelyről később, emigrációja elején írott *Az iskolám, a Zerge*¹⁷ című cikkében keserűen és gúnyosan emlékezik meg), de nem volt végig első eminens. Fennmaradtak az iskola évenként kiadott, és sok egyéb mellett minden tanuló évvégi osztályzatait tartalmazó, Felsmann József igazgató szerkesztésében megjelent „tudósítványai”,¹⁸ és ha ezeket végiglapozzuk, érdekes képet kapunk az író fejlődéséről. Az 1893/94-es tanévben végezte az első osztályt s eredményei a következők voltak: hittan: 1, magyar: 2, német: 2, mennyiségtan: 1, földrajz: 2, természetrajz: 2, rajzoló geometria: 2, szépírás: 3, testgyakorlás: 2, magaviselet: 1, általános tanulmányi előmenetel: 2. A második osztály végén osztályzatai: hittan: 1, magyar: 2, német: 2, földrajz: 1, természetrajz: 2, mennyiségtan: 2, rajzoló geometria: 2, szépírás: 2, testgyakorlás: 3, magaviselet: 2, általános tanulmányi előmenetel: 2. A harmadik osztályban már észrevehetően javultak tanulmányi eredményei: csak természetrajzból és szépírásból volt kettese, test-

¹⁵ MTA Könyvtára Kézirattár Ms 4485/28.

¹⁶ Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratára V. 3731/7.

¹⁷ Először a Bécsi Magyar Újságban, majd könyv alakban a Bécsben kiadott *Halottak arcai* című kötetben jelent meg. (A szerző kiadása. h. é. n. Nyomja Johann v. Vernay A. G.) Olvasható a Bécsi levelekben (Athenaeum, Bp. é. n.) 262—264., de az Összegyűjtött Művek sorozat Összegyűjtött cikkek I. kötetéből (amely pedig Diószegi András kismonográfiája szerint „tulajdonképpen a Bécsi levelek anyaga”) kimaradt.

¹⁸ Megtalálhatók az Országos Széchényi Könyvtárban.

nevelésből fel volt mentve, magaviselete is jeles volt — de az általános tanulmányi előmenetelt mégis csak 2-esre értékelték. Az 1896/97-es tanévben, a negyedik osztályban már — a magaviseletet kivéve! — mindenből (az abban az évben először tanult franciából és vegytanból is) jelese volt, testnevelésből változatlanul fel volt mentve, és így általános tanulmányi előmenetele jeles lett, aminek következtében tandíjmentes lett. Ez a családnak nyilván nagy könnyebbség volt.

A továbbiakban már valóban kitűnő tanuló volt az író: mind az ötödik, mind a hatodik osztályban testnevelésből fel volt mentve, egyébként tiszta kitűnő volt (de a magaviselete azért megmaradt kettesnek: nagyon sok csínyt kellett elkövetnie, hogy egy eminensnek beírják a kettes magaviseletet!). Érdekessége tanulmányainak, hogy hatodik osztályban rendkívüli tárgyként felvette a latin nyelvet (amelyet a főreáliskolákban nem tanítottak). A VII. osztályban ismét hanyatlott: kettese volt mennyiségtanból, szabadkézi rajzból, testnevelésből, magaviseletből, sőt, az általános tanulmányi előmenetele is kettes volt, ennek ellenére tandíjmentes volt. Tovább tanulta rendkívüli tárgyként a latint — ebből jelese volt — és gyorsírást is tanult, sőt, ebben (a „tudósítvány” csillaggal jelöli) már haladó volt.

Irodalmi képességeinek kibontakozásáról is tanúskodik az iskola évkönyve: közli, hogy az 1899–1900-as tanévben a „Petőfi” önképzőkör legszorgalmasabb tagjai közé tartozott és az önképzőkör pályázatán Lenau „Die drei Indianer” című versének műfordításával egy tízkoronás aranyat nyert. Ugyanebben a tanévben a gyorsírókör jegyzője volt és a gyorsíróversenyen díjat (négy koronát és egy díszkönyvet) nyert.

Az utolsó középiskolai évben, 1900–1901-ben ismét kettese volt bölcsészetből, mennyiségtanból, szabadkézi rajzból, magaviseletből és hármasa volt testgyakorlatokból — általános tanulmányi előmenetele kettes volt és (feltehetőleg a második félévben) már nem volt tandíjmentes. Ez valószínűleg összefügg egy incidenssel, amely közte és hittantanára között zajlott le. Idézett önéletrajzában azt írta, hogy „gottlose Erziehung”-ban, „isten nélküli (istentagadó?) nevelésben” részesült. Ha talán nem is volt még ateista, mindenesetre kételkedő volt és vitatkozott a hittanárral (egész életében szenvedélyes vitatkozó volt, aki örömét lelte a nézetek összecsapásában, de soha nem volt öncélú vitatkozó): erre utal emigrációja elején írott *Az én hazám* című kötetében megjelent — sok szempontból, így szinte szabadverszerű lazaságával versei közül kirívó — *A kapuban* című költeményének¹⁹ egy részlete: „... míg én folyton csatáztam Rappaporttal, A Rapsival (. . .)/ én a magaviseletből/ Kettést kaptam a Rappaport miatt, / S a tandíjmentességem elveszett.”

¹⁹ *Összegyűjtött versek*, 118.

Ugyanakkor azonban VIII-os korában — amikor mellel a rendkívüli tárgyként tanult latinból ismét jeles volt — egyre-másra aratta az irodalmi sikereket. A „tudósítvány” közli, hogy Greiner Andor a „Petőfi” önképzőkör éveleji (1900. szeptember 22-i) alakuló ülésén a kör titkára lett. Ezenkívül is „a legszorgalmasabb tagok” között említi nevét a kiadvány. De még a következő sikerekkel is dicsekedhetett: „A jobbsorsúság sorsa a magyar irodalomban” című „irodalomtörténeti értekezés”-ével pályázatot nyert: jutalma harminc korona volt aranyban. Emellett „Petőfi János vitéze és Arany Toldija” című „esztétikai dolgozatával” 30 koronás díjat nyert, azonkívül „A megyeiesség fejlődése Szent Istvántól 1848-ig” című „történeti értekezés”-ével tizkoronás díjat. És még mindig nincs vége a sikereknek: ugyanabban az évben az eredeti lírai költeményre kiírt húsz-húsz koronás díjat is ő nyerte el *Márczius 15.* és *Mese* című költeményeivel, és tíz-tíz koronás pályadíjat kapott Béranger „L’Alchimiste” és Lenau „Die nächtliche Fahrt” című versének fordításával.

Középiskolai tanulmányait jeles érettségivel zárta. Mivel tanár akart lenni — vagy talán inkább irodalomtudományi kutató, filológus —, az egyetem bölcsészettudományi karára iratkozott be, de ehhez még előbb le kellett érettségiznie latinból. Nem kis meglepetésünkre — s alighanem az övére is — a „latin pótló érettségén” 1901. szeptember 11-én megbukott.²⁰ Bécsi emigrációjában írott, az uszító Zadravecz István tábori püspököt kipellengérező cikkében,²¹ ahol alaposan „meglovagolta” a püspöknek egy valóban meghökkentően primitív latin nyelvi hibáját, a tőle megszokott lefegyverző nyíltsággal meg is írta: „Bevallom azt is, hogy első alkalommal e latin érettségén Erődi Béla tankerületi főigazgató meg is buktatott, úgy, hogy a latin maturát, mellyel ezennel elhencegek, csak másodízben sikerült letennem, amikor (megmondom a zadravecznek, nehogy ellovagolja magát) görög érettségit is tettem.” Ez utóbbi vizsga 1901. december 10-én zajlott le az V. kerületi magyar királyi állami főgimnáziumban²² és ezek után semmi akadálya nem volt, hogy megkezdje tanulmányait az — akkor még nem Pázmány Péter nevét viselő — budapesti tudományegyetemen.

Mielőtt azonban követnénk pályáját az egyetemen, két megjegyzés kívánczik ide a „Budapest Fő- és Székvárosi VIII. kerületi községi nyilvános főreáliskoláról”. Az egyik: több, Gábor Andorról szóló tanulmányban is említik, hogy a középiskolába (Pest) Szentlőrincről együtt jártak be Ferkó bátyjával. Ez a lakóhely beszédesen mutatja,

²⁰ MTA Könyvtára Kézirattár Ms 4485/38.

²¹ *Összegyűjtött cikkek* I. 369—372.

²² MTA Könyvtára Kézirattára Ms 4485/37.

hogy a Greiner-család anyagi helyzete igencsak gyenge lábon állhatott, mert, mint maga az író is leírja egy 1918-ban íródott novellisztikus visszaemlékezésében:²³ „Szentlőrincen és Kispesten akkoriban nem éppen a társadalom legeleje lakott, inkább is derék, de egészen utolsó emberek, akik többnyire azért laktak odakint, mert idebent nem lakhattak. A rendőrség miatt, amely kitiltotta őket. Egyiket betörésért, másikat gyilkosságért és egyéb ilyen csekélységért.” Itt voltak kénytelenek lakni Greinerék és innen járt be „vicinálison” az iskolába — legalábbis amennyire kiderül — a két fiatalabb fiú. Ez az együtt bejárás azonban csak egy évig tarthatott, mert az 1893/94-es tanévben, amikor az író az I/B. tanulója volt, Ferkó bátyja negyedikes volt, és mellékesen nagyon rossz tanuló: rengeteg hármasa volt (akkor a legrosszabb osztályzat a négyes volt), hittanból is hármasa volt és így persze az általános előmenetele is hármas volt. A következő évben azután Greiner Ferenc már nem szerepelt az iskola tanulói között.

A másik tudnivaló „az iskolám, a Zergé”-ről, hogy ez a cikkcím arra utalt: az iskola a Zerge utcában volt. Ez az utca nem sokkal később Horánszky utca lett (A Nap című napilap már 1907. szeptember 6-i számában említette a Horánszky utcát), Horánszky Nándor (1838—1902) ügyvéd (a hírhedt tiszaezlári vérvádperben Eötvös Károly egyik védőtársa), politikus, rövid ideig miniszter után, aki abban az utcában lakott; ma Makarenko utca a neve, az iskola pedig 1920-ban gimnázium lett és fölvette Vörösmarty Mihály nevét.

Az egyetemi polgár

Az egyetemi polgári esküt letevő Greiner Andor az átlagosat messze meghaladó műveltséggel rendelkezett: tudott németül, franciául, olaszul és angolul, sőt, egy róla szóló sajnós kiadatlan tanulmány²⁴ szerint még héberül is. (Ez utóbbit nemigen tartom hihetőnek: valószínűleg csak annyit tudott héberül, amennyit a középiskolában kötelező hittanórákon az imák és a hitoktató által ismertetett Tóra-részletek szavaiból megjegyzett.) Ez a sokoldalú

²³ Könnyen elfelejthető dolgok. In: — *Szokj le róla!* Magvető, Bp. 1962. 305—317., az idézett rész: 315.

²⁴ Szekeres József: *Gábor Andor irodalmi munkássága* (1902—1925 között). Bölcsészdoktori értekezés (kézirat). Bp. 1962. 4. — Az ettől eltekintve sok pontos és értékes adatot tartalmazó kézirat rendelkezésemre bocsátásáért ehelyütt is köszönetemet fejezem ki dr. Szekeres Józsefnek.

nyelvtudás mindenképp meglepő. Műfordításainak tanúsága szerint németül, franciául és olaszul egészen bizonyosan tudott, sőt, vannak angolból fordításai is, azonban mindenki, aki tanult nyelveket, tudja, milyen hosszú ideig tart még a fogékony gyermekkorban is egy nyelv elsajátítása, és ha valakinek rendkívüli nyelvtelhetsége van, könyvből megtanulhat németül, franciául, olaszul — de az angolt, különleges kiejtése miatt tanár nélkül lehetetlen elsajátítani (persze ma, a rádió, a magnetofon, a videó korszakában más a helyzet). Így tehát okkal feltételezhetjük — s ezzel nem sértjük a költő emlékét —, hogy valószínűleg Gábor Andor sem beszélt angolul, csak olvasott: ne felejtjük el, hogy Arany János angol nyelvtudása is ilyen volt, és mégis remekbe szabott Shakespeare-fordításokkal gazdagította irodalmunkat (és csak egyes apró hibák²⁵ árulkodnak arról, hogy nem *beszélt* angolul, nem tudta, hogyan ejtik ki a szavakat).

Különösnek tűnhet, de nem tudjuk pontosan, milyen tárgyakat hallgatott az egyetemen. Kétségtelen, hogy tanárnak készült, fennmaradt emlékezések szerint sokan tudósi pályát jósoltak neki, sőt, már azt találgatták, hogy egyetemük melyik tanszékén lesz professzor — ennek ellenére nem maradtak fenn iratok arról, hogy mit hallgatott és az akkor filozófiaiinak nevezett karon milyen szakos volt. Majdnem teljesen bizonyosak lehetünk abban, hogy az egyik szakja a magyar nyelv és irodalom volt, a másik pedig a francia — nagyon valószínű, hogy emellett történelmi előadásokat is hallgatott, legalábbis erre vall az, hogy történelmi felkészültségéről egy vele egyáltalában nem rokonszenvező tudós is úgy nyilatkozott 1916-ban, amikor Szekfű Gyula „A száműzött Rákóczi” című tanulmánya körüli viharos vitában megszólalt,²⁶ hogy nincs olyan történettudós az akkori Magyarországon, aki olyan hozzáértéssel nyilatkozhatna ebben a kérdésben, mint Gábor Andor.

A mai Eötvös Loránd Tudományegyetem irattárának anyagaiból csak annyi állapítható meg, hogy Greiner Andor az 1901/2-es tanévben lett az egyetem hallgatója és hat félévet végzett, vagyis *körülbelül 1904 tavaszán fordított háttal az egyetemnek*. Ennek okáról ő maga nem nyilatkozik, csak azt írta, hogy „mert újságíró lett”, az ok-okozati összefüggés azonban nyilván fordított: azért lett újságíró, mert abbahagyta az egyetemi tanulmányokat, mivel tisztán látta, hogy tanári állásra nemigen számíthat, bármilyenek is a tanulmányi teljesítményei és az eredményei. Később több cikkében írt arról,

²⁵ Lásd pl. a Hamlet I. felvonás 2. színjében a „sun” (Nap) és „son” (fiú) szavakkal űzött szójáték meg nem értését. Lutter Tibor jegyzete — In: *Shakespeare összes drámái*. Új magyar Könyvkiadó, Bp. 1955. IV. köt. 693.

²⁶ L. ItK, 1972. 1. sz. 82.

hogy az akkori Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium zsidó felekezetű tanároknak nem adott állást az állami gimnáziumokban (sőt, ez a vallási elfogultság odáig fajult, hogy még protestáns tanárokat is mellőztek, háttérbe szorítottak: kizárólag a római katolikus vallású tanárok számíthattak állásra).

Egyetemi tanulmányainak említésre méltó mozzanata, hogy bizonyosan részt vett Négyesy László professzor nevezetes, „Magyar stílusgyakorlatok” címmel tartott különleges és nagyon népszerű szemináriumán, ahol a hallgatók saját munkáikat mutatták be és a jelenlevők — köztük utóbb, a szeminárium híre-neve növekedtével nagy számban más egyetemek hallgatói, orvosok, mérnökök, jogászok, „sőt, nem egyetemisták is” — megbírálták, megvitatták a műveket. A szeminárium még Gábor Andor tanulmányai idején „1903 őszén ugrásszerűen változott át a modern magyar irodalom egyik fővárosi műhelyévé — bizonyára nem Négyesy szándéka szerint, hanem inkább ellenére; de eltűrte”.²⁷ Az irodalmilag és politikailag egyaránt erősen konzervatív Négyesynek ezt a szemináriumát, „hála” Kosztolányi rajongó nekrológjának és Juhász Gyula (a szeminárium hat szemeszteren át volt titkára) néhány írásának, az utókor túl pozitívan értékeli, és különös módon éppen a haladó irányzatok hívei. Hogy a másik oldal hogyan vélekedett erről, azt beszédesen mutatja, hogy abban az emlékkönyvben, amelyet Pintér Jenő szerkesztésében a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1931-ben, Négyesy hetvenedik születésnapja alkalmából adott ki, „Négyesy László, az egyetemi tanár” című cikkében Hankiss János csak egészen futólag érintette ezt a szemináriumot. Valószínűleg Kardos Pálnak van igaza, aki ezt írta: „(. . .) el kell oszlatni egy gyökeresedni kezdő téves köz-hiedelmet, amely szerint a kiváló irodalomtörténetíró XX. századi modern irodalmunk világra segítője lett volna. Négyesy László, a csontja velejéig konzervatív gondolkodású ember²⁸ csak tűrte, de nem ösztönözte az újszerű törekvéseket.”²⁹ Az azonban bizonyos, hogy Gábor Andor — aki Babitscsal egyidejűleg kezdte meg egyetemi tanulmányait — szintén járt a Négyesy-szemináriumokra. Erre az egyetlen bizonyíték éppen Babitsnak egy levélrészlete. Kosztolányi

²⁷ Belia György: *Babits Mihály tanulóévei*. Gondolat, Bp. 1983. 181. — A Négyesy-szemináriumról: 176—185.

²⁸ Később, a húszas-harmincas években Négyesy már „a faji gondolat az irodalomban” híve lett; pályájának egyik visszatérítő mozzanata, amikor a csehszlovákiai magyarság életéről tudósító Móríc Zsigmondot és a Nyugatot egy nagy napilap vezércikkében denúciálta: „Beállt a Nyugat Benes félhivatalosának?” — írta és kis híján tönkretette a Nyugatot.

²⁹ Kardos Pál: *Babits Mihály*. Gondolat, Bp. 1972. 17.

Dezsőnek írt 1904. (feltehetőleg augusztus 20-i) levelében többek között ezt írta: „Talán éppen azért, mert különbségre s újra vágyik a lélek és nem szereti azt, amit biztosan tud; szeretné azt, ami rejtett, sőt ami nem is létezik; különbséget akar csinálni és harcot a filozófiában is; ezért kellett Herakleitosra Sokratesnek következnie, a *zsidó* Sokratesnek; és ezért, ha mint Langwill (így!) és Gábor Andor állítják — Heine szerint a világtörténelem a zsidók és görögök harca — Heinének igaza van! Mennyi ma a zsidó!”³⁰

Babitsnak ez a levélrészlete — tartalmától elvonatkoztatva, tárgyunk szempontjából — több tekintetben is figyelemre méltó. Egyrészt azért, mert Gábor Andor nevének említése után nem következik semmiféle jelző vagy utalás, vagyis tájékoztatás arról, hogy ki is ez a Gábor Andor: nyilvánvaló, hogy mind a levél írója, mind címzettje számára jól ismert személyről van szó. Másrészt azért, mert Gábor Andornak nevezi, vagyis az irodalomban használt nevén említi, és nem valódi, családi nevén (Greiner), amelyet akkor még hivatalosan viselt.

Gábor Andor egyetemi tanulmányairól is kevés adatunk van, de időben ebbe a szakaszba tartozik nemcsak első publikációja — amelynek adataival ez az írás zárul majd —, hanem egy azzal egyidejűleg készült, de csak később napvilágot látott, ám nagyszabású és rendkívüli ismeretekről, tehetségről és munkabírásról tanúskodó munkája: Frédéric Mistral provençal nyelvű költő *Miréio* című nagy terjedelmű elbeszélő költeményének lefordítása. Ennek vázlatos története a következő. A Kisfaludy Társaság a Széher Árpád-jutalmat 1903-ban „nagyobb elbeszélő költemények műfordítására” tűzte ki. A jelígés pályázat benyújtási határideje 1904. október 31. volt. Összesen húsz pályamű érkezett be. Az egyik bíráló Radó Antal volt, a kiváló műfordító, és ő a „Provence” jeligéjű pályamunkát, Gábor Andor *Miréio*-fordítását javasolta jutalmazásra, s javaslatát támogatta Heinrich Gusztáv, a Társaság főtíkára is. Azonban a másik bíráló, Csengery János különvéleményt nyújtott be, amelyben a Kullervo című finn kiséposz-fordítást javasolta az ezer koronás díjra és a *Miréiot* csak „elismerésre”. A Kisfaludy Társaság ezt a különvéleményt tette magáévá és a finn eposz fordítója: Vikár Béla nyerte a díjat. Mindennek dokumentumai olvashatóak a Kisfaludy Társaság Évlapjai 39. kötetében. A *Miréió*ból azután később több lap közölt részleteket,³¹ de könyvben — némileg javítva — csak 1916-ban jelent

³⁰ Belia György (szerk.): *Babits—Kosztolányi—Juhász levelezése*. Új Magyar Múzeum. Irodalmi dokumentumok gyűjteménye. 3. MTA Irodalomtörténeti Intézete. Akadémiai Kiadó, Bp. 1959. 32.

³¹ A Hét, 1905. február 12. 102. Jövendő (Bródy Sándor hetilapja) 1905. 4., 7., 8. és 9. szám; Vasárnapi Újság, 1905. 130.

meg,³² amikor is Gábor Andor érdekes jegyzetet fűzött hozzá. A Miréio csaknem ezer szakaszból áll, hétsoros strófáinak szigorúan kötött szerkezete van, ami kiterjed a sorok hosszára és a rímképletre: a nyugat-európai verselésű — vagyis rimes és időmértékes — költemény strófáinak rímképlete (amit csak a munka nehézségének, a nagy verselési felkészültségnek az érzékeltetésére idézek itt): aabcccb.

A 18–19 éves fiatalember tehát ilyen nyelvismerettel és verselési készséggel rendelkezett! Szemben ugyanis Radó Antal jelentésével, aki a provençalt „tájnyelv”-nek nevezte, Gábor Andor utóbb joggal szögezte le — anélkül, hogy utalt volna a bíráló ilyen ismerethiányára —: „A legtöbb művelt ember, aki már hallott harangozni a provençal nyelvről, azt hiszi róla, hogy a francia nyelv egyik tájnyelve. Nem így van. A provençal épp olyan külön lány-nyelve a latinnak, mint az olasz vagy a spanyol vagy a román vagy a francia: a ki franciául beszél, alig valamit érthet meg a provençalból, ami néhol sokkal közelebbi rokonságot mutat egyéb román nyelvekkel, mint a franciával.” Az is jellemző, hogy a Kisfaludy Társaság bírálói 1905. február 6-i keltezésű véleményükben kinyilatkoztatták, hogy a Miréio „két-ségtelenül nem tartozik a világirodalom elsőrangú munkái közé” — miután a Svéd Akadémia éppen akkor tüntette ki Mistralt az irodalmi Nobel-díjjal . . .

Előszőr kinyomtatva

Többször idézett önéletrajzában Gábor Andor azt írta, hogy 18 éves volt, amikor a Miréiot lefordította. Ez persze lehetséges, bár nem valószínű, hogy a pályázati felhívás *előtt* fordította volna, így tehát ha a benyújtási határidőt nézzük, a költő már huszadik életévében volt. Ez természetesen semmit nem von le a művészi teljesítmény értékéből, csak annyit mutat, hogy emlékezete nemegyszer megcsalta Gábor Andort. „Első versem 17 éves koromban jelent meg A Hétben” — írta ugyanebben az önéletrajzban, de ezt, hacsak nem használt egy eddig még fel nem tárt álnevet (mert sokszor, szívesen és sokféle álnevet használt), szintén emlékeztetévedésnek kell tartanunk: 1901-ben, amikor Gábor Andor 17 éves volt, A Hétben, Kiss József rangos irodalmi hetilapjában nem találunk olyan verset, amelyet neki tulajdoníthatnánk.

Hol kezdődik hát akkor Gábor Andor irodalmi pályája? Alá kell húzni, hogy bár e tanulmány szerzőjének kutatásai az *újságíró* Gábor Andor pályakezdésének feltárására irányultak, ez annyira elválaszt-

³² Lásd *Gábor Andor Összegyűjtött Művei*. Miréio — Roland-ének és kisebb műfordítások. Gondolat, Bp. 1957. I. köt. 533. és köv.

hatatlan az író (*időrendben* először műfordító, azután költő, majd novellista) pályájától, hogy nem térhetett ki az irodalmi tevékenység kutatása elől sem. Mert ha találó és helytálló is a megállapítás, hogy Gábor Andor „élete fő hivatásának az *újságírást*, legegységibb kifejezőmódjának a publicisztikát tartotta. Annyira átélte ezt a hivatását, hogy a Fehér kabarédalok előszavában sanzonjait is publicisztikai jellegű alkotásoknak minősíti”³³ — az azért túlzottan sarkított megállapítás, hogy „Gábor Andor sokáig csak mintegy mellékesen volt költő”. Minden újságnál, lett légyen az napi- vagy hetilap, először műfordításokkal jelentkezett, azután saját versekkel és novellákkal és csak utoljára — bár ez nem volt hosszú időköz — cikkekkel, és legtermékenyebb publicisztikai időszakában sem hanyagolta el az irodalmat.

Első írása nyomtatásban A Hétben jelent meg: egy műfordítás, a ma már ismeretlen „Juste Olivier” (így!) nevű költő *Este* című versének fordítása³⁴ — de alatta Gábor Antal név állt. Ugyanez a sajtóhiba üldözte második publikációját is, amely a Pesti Napló című napilapban jelent meg: ez Paul Verlaine *Őszi dal* című költeményének fordítása volt.³⁵ A fordítás és így a Gábor Antal név is kétségtelenül az övé, amit bizonyít, hogy alig pár nappal később ugyanez a fordítás *Újabb francia lyra* cím alatt, két másik versfordítással együtt újból, és most már Gábor Andor aláírással jelent meg A Hétben.³⁶

PETŐ GÁBOR PÁL

³³ Diószegi András: *Gábor Andor*. In: Illés László (szerk.): *Arcképek a magyar szocialista irodalomból*. Kossuth, Bp. 1967. 143.

³⁴ A Hét, 1902. XI. 2. 698.

³⁵ Pesti Napló, 1902. XI. 12. 17.

³⁶ A Hét, 1902. XI. 16. 731.

DOKUMENTUM

DOKUMENTUMOK A SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT 1944 UTÁNI IRODALOMPOLITIKÁJÁRÓL

I. Szociáldemokrata írók levele a párt titkársághoz. (1946. november 22.)¹

Mi, magyar írók és tudósok, kik valamennyien a Szociáldemokrata Párt tagjai vagyunk, hosszas tépelődés, világszemléletünk eszményeinek s a magyarországi lehetőségeknek reális egybevetése után, írói erkölcsünk szigorú parancsát követve fordulunk a Központi Titkárság² útján a magyar munkássághoz s felajánljuk tehetségünket s munkakészségünket.

Az a körülmény, hogy szükségesnek látjuk ezt tenni, arra mutat — kommentár nélkül is —, hogy eddig nem volt módunkban olyan mértékben részt venni a szociáldemokrata munkásság pártjának munkájában, mint szerettünk volna. Nem renyhességünk, nem az áldozatokat kívánó szolgálattól való húzódozás okán történt ez így: mindannyian készséggel engedelmeskedtünk eddig is a közösség akaratának, minden munkát elvállaltunk, amit a Párt ránk rótt. De mi keveseljük ezt a munkát, de nekünk az a tapasztalatunk, hogy igénybevételünk esetlegesen, nem kellő tervszerűséggel történik s legnagyobb készségünk ellenére is kihasználatlanul maradnak erőink, elforgácsolódnak törekvéseink, kevesebb hasznót hajtunk a Párt céljainak, mint amennyi tőlünk telne s amennyi valóban szükséges is volna.

Bár szocialisták között ennek hangsúlyozása feleslegesnek látszik, előljáróban két kérdést tisztáznunk kell. Az egyik az, hogy nem az érvényesülés vágya vezet bennünket: mindnyájunknak van becsületes megélhetést biztosító egzisztenciánk s mindönneknek akad bőséges módja az irodalmi érvényesülésre. A másik az, hogy a kritika, mit gyakorlunk a Párt némely gesztusa felett, az önismeret erkölcsi kötelezettségéből s a segítő, javító szándék tisztaságából fakad. Elsősorban önmagunkat hibáztatjuk azért a bűnös késedelemért, hogy csak most fordulunk a Párt vezetőihez.

Nem mellőzöttnek érezzük magunkat, nem az a panaszunk, hogy a Párt semmibe sem veszi munkaerőnket. *Azt látjuk azonban, hogy a Párt szervezetében nincsen helyünk, hogy a Párt programja nem foglal-*

*kozik céljainkkal. Organizációs, sőt organikus hiányokra vezethető vissza az a körülmény, hogy nem kapcsolódhatunk be a Párt munkájába. A Pártnak van értelmiségi titkársága, van oktatási titkársága, van sajtó-osztálya, de nincs olyan szerve, mely az irodalom kérdéseivel önállóan foglalkozna, nincs olyan írókból s irodalomértőkből álló tanácsadótestülete sem, mely a Párt állásfoglalását irodalmi kérdésekben szakszerűen befolyásolhatná.*³

Ennek a hiányosságnak következményei szembeötlőek. Pártunk napilapjaiban vagy nem jut hely az irodalomnak, vagy jórészt dilettánsok foglalják el a jó irodalom helyét s a közvéleményformálás, a szocialista szellemű nevelés egyik leghatásosabb eszköze, a színvonalas irodalmi kritika nem kap hangot, vagy csak szórványosan juthat szóhoz a pártsajtóban. A Párt időszaki sajtótermékei, a Dolgozók Világlapja s a Szívárvány⁴ irodalmi anyagában sem irodalmi, sem szocialista szempontból nem üti meg a mértéket — az esetleges anyagi haszon, amit hajtanak, nem ér föl azzal a kárral, amit okoznak kispolgári jellegükkel. A szocializmus pedig, örvedetes megújodása óta nem vállalja egyik régi feladatát, a rendszeres irodalmi kritikát s irodalmi kérdésekben nem foglal állást. A „Népszava” könyvkiadó irodalmi programja — eddigi eredményeiből ítélve — szakszerűségben, színvonalban mélyen alatta marad bármely polgári kiadó programjának, de lemarad a baloldali blokk másik két pártjának kiadói, a „Szikra” és a „Sarló”⁵ megett is. A Pártnak irodalmi folyóirata nincs, holott úgy a Nemzeti Parasztpárt, mint a Kommunista Párt gondoskodott arról, hogy világszemléletük leghódítóbb vetületének, az irodalomnak publicitást biztosítsanak. A Párt különféle művelődési célokat szolgáló tanfolyamainak programja tervszerűtlen és szakszerűtlen és még ezeknek az ötletszerűen összeállított programoknak megvalósítására sem fordít senki kellő gondot. A Párt „Szabadegyeteme” azért fulladt többek között sikertelenségbe, mert még a pártsajtó is elmulasztotta propagálásukat.

Ezek a szomorú, önmérséklő tárgyilagossággal összeállított jelenségek messze túlmutatnak szembeötlő tüneteiken. Nemcsak arra vezetnek, hogy a Párt írói legértékesebb tehetségük gyümölcseivel idegenbe szorulnak, nemcsak arra vezetnek, hogy a gazdátlanul maradt irodalmi fórumokon dilettánsok, törtető féltehetségek a hangadók pártunkban. Mindezekén túl, kifelé azt a látszatot kelti, hogy az a párt, mely hajdan Ady Endrének, Kassák Lajosnak, József Attilának, Kunfi Zsigmondnak, Szabó Ervinnek szellemi fegyvereivel harcolt, ma közönyösen lemond az irodalom és a tudomány segítségéről, nem becsüli a kultúra kincseit eléggé, nem törődik a munkásság szellemi osztályharcával. Pártunk igazi írói olyan gyéren jutnak szóhoz Pártunk fórumain, hogy ha nem lennének régi szocialisták, ha önként — s idegen orgánumban olykor a szállás-

adók számára kényelmetlenséget okozva — nem tennének hitet világnézetükről, sőt pártállásukról, az a látszat kelne, mintha Pártunknak nem is lennének írói, irodalmi szakemberei. De ez a támogatás nélkül s tervszerűtlenül folytatott szocialista partizánharc sohasem keltheti azt a hatást, sohasem gyakorolhat olyan vonzóerőt a baloldali értelmiségre s művelődni vágyó munkásságra, mint amit a szociáldemokrata írók egységes, tervszerű közösségi munkája keltethetne. Vétkes rövidlátással becsüli le az az irodalom közvéleményformáló jelentőségét, aki könnyen nézi, hogy népünk fiatal, még csak bontakozó tehetségű írói már csak azért is más pártok felé orientálódnak, mert a mi fórumainkon a publicitás legcsekélyebb lehetősége sem kínálkozik számukra. Az a szégyenletesen kis pozíció, melyet pártunk aránszámához képest elfoglalunk az irodalmi fórumokon, a Művészeti Tanácsban, a Magyar Írók Szövetségében, a Magyar Tudományos Akadémián, a magyar egyetemeken, ez a talpalatnyi kis hely néhány szociáldemokrata író és tudós támogatás nélkül szerzett, egyéni pozíciója s ha a szellemi utánpótlásról, a szellemi érvényesülés lehetőségének megnyitásáról nem gondoskodunk, ezek a pozíciók is elvesznek számunkra.

Fentiek alapján a következőket kérjük a Párttól:

1. illesszen a Párt organizációjába egy irodalmi tanácsadó testületet, mely szoros együttműködésben a Párt értelmiségi, oktatási titkárságával és a párt-sajtóval, irodalmi kérdésekben éppen olyan illetékességgel bírjon, mint a párt egyéb szaktitkárságai a maguk területén;

2. ezt az irodalmi tanácsadó szervet minden irodalmi vagy irodalmat érintő kérdésben való állásfoglalása előtt hallgassa meg a pártvezetőség és a főtitkárság;

3. a kerületi pártszervezetek szellemi vezetésében kapjon helyet egy-egy író, a Párt oktatási programjának összeállításában, a párt irodalmi jellegű ünnepségeinek megszervezésében vegyen részt ez az irodalmi tanácsadó testület;⁶

4. napilapjaink minden vasárnapi s ünnepi számában, időszaki lapjaink minden számában biztosítson az irodalom számára két oldalt;

5. támogassa nemcsak anyagilag, de elsősorban erkölcsileg egy szociáldemokrata irodalmi folyóirat megteremtésére irányuló munkánkat;

6. végül pedig kérjük, hogy a politikai bizottságnak, vagy a pártvezetőségnek arra az ülésére, melyen beadványunk felett döntés

történik, hívjon be a párt politikai bizottsága ennek a memorandumnak aláírói közül néhány író.

Budapest, 1946. november hó 22.-én,
a szociáldemokrata írók megbízásából:

Bókelinó -
Kassák György
Kardos László
Hars László
Hajduk László
Tócsai-Dezserényi
Kovács Mária

Lássa: Szokások körüli elvárások

... a Helyi önkormányzatok!

hosszú, megfontolandó igazságtalanság,
ha általánosítások és elvárások is.

A nemzetközileg feltételezett megközelítéssel
nagy mértékű egyetértés és pld. a
kutatás. Ez azért is fontos, mert
megfigyelés (kulturális, etnikai, társadalmi)
szociológiai és pszichológiai a jelenlegi
módszer alapján.

2012. 2. 27.

7

10. 10. 2012

művészek író-csoportja a következő munkaprogram végrehajtását határozta le és ennek teljes, hathatós támogatását kéri:

1. *A könyvkiadás elősegítése*

A magyar írók nehéz anyagi helyzetét főleg az okozza, hogy megfelelő vásárlóképes olvasóközönség hiányában műveiket a könyvkiadók egyáltalában nem, vagy olyan kis példányszámban adják ki, hogy annak jövedelméből a magyar író egy évben mindössze csak néhány hónapig tud szerényen megélni. A könyvkiadás lehetővé tétele, illetve olcsóbbá tétele, elsőrendű nemzeti feladat. E feladat véghezvitelének megkönnyítésére a következőket ajánlom:

a) Bizonyos számú művészi szempontból értékes könyvet olcsóbb papíron lehessen megjelentetni (a napilapok kedvezményes rotációs papírjának mintájára).

b) Az idegen nyelvből fordított könyvek után 1% v. 2% jogdíj fizetendő egy közös alapba, amelyből az eredeti magyar munkák kiadását megkönnyítenék, illetve támogatnák.

2. *A művész-, író-, betegbiztosítás megvalósítása*

Az íróknak és általában a művészeknek, ha e hivatásuk mellett egyéb foglalkozásuk, illetve más hivataluk nincsen, se kórház, se orvos, se gyógyszer nem áll rendelkezésére. Meg kell tehát szervezni, hogy azok, akik más módon nem tagjai egyetlen betegsegélyző stb. egyesületnek sem, felvétessenek a MABI vagy az OTI kötelékébe. Minimális hozzájárulást fizessenek csak. A nép, a közösség, az állam erkölcsi kötelessége, hogy művészeit elesettségükben ne hagyja magára.

3. *A magyar nyelv védelmére, írók alkalmazása hivatalokban*

Sajnálatos, hogy a rendeleteket kikocsátó hivatalok nagyrésztében a demokrácia idején is erősen veszélyeztetik a magyar nyelvet. Ezért okvetlenül szükséges, hogy a rendeleteket megszövegező és kibocsátó hivatalok, egy-egy íróval szerződtesse, akinek egyéb dolga nincs, mint a kiadó rendeleteket, törvényeket, hirdetményeket közérthető magyar nyelven írja meg. Végeredményben a törvényt és rajta keresztül az államot így hoznánk közelebb a magyar néphez, a köznéhoz, amely ma a hivatalos fogalmazványok túlnyomó részét nem érti meg. A biblia is akkor került közelebb a néphez, amikor a hivatalos, a kevesek számára érthető latin nyelv helyett a nép nyelvére lefordították.

4. *A vidéki kultúrnapok² gyarapítása*

Szükségesnek tartjuk, hogy a vidéki kultúrnapokat az eddiginél nagyobb számban, méretekben és több helyen tartsák meg és abba az eddiginél több író kapcsoljon bele.

5. *Rendszeresítsék az üzemi kultúrnapokat*

Minden kerület üzei 3 vagy 6 havonként egyszer közös kultúrnapot rendezzenek, az írók bevonásával. Így Budapesten évente legalább 40 kultúrnap lenne, amelyen az eddigi silány irodalom helyett az élő magyar irodalom jó verseit, elbeszéléseit, színdarabjait mutatnák be.

6. *A baráti államokkal közös művésztszázadok aktivizálása*

A Művészeti Tanács³ kebelében megalakult különböző népközi művésztszázadok egy része nem működik. Így pl. a magyar–csehszlovák, a magyar–osztrák stb. irodalmi és művészeti tszázadok névleg már megalakultak, de nem működnek. A magyar irodalom külföldi megismertetése és a külföldi irodalom Magyarországon való megismertetése szempontjából szükség van arra, hogy minél több író e tszázadokba kapcsolódjék és a munka ezen a vonalon is megkezdődjék.

7. *A magyar író jogdíjának védelme*

Ugyanúgy, ahogy a zeneszerzők és szövegírók műveinek előadásáért fizetni kell és e jogdíj beszédését megfelelő rendszabályokkal biztosítják, ugyanúgy az irodalmi művek előadásának jogdíját is biztosítani kell.

8. *Új szerzői jogtörvény*

Elengedhetetlenül szükséges, hogy a Magyar Köztársaság új törvényt alkosson a szerzői jog védelmére.

9. *Az írók és az ifjúság közvetlen kapcsolata*

Az ifjúság szellemének átformálásában, lelkének kialakításában fontos szerepet játszhat a közvetlen kapcsolat, a szellem embereivel. Ezért javasoljuk, hogy a magyar írók havonta egyszer egy-egy órát tartsanak minden középiskola és tanonciskola minden osztályában, ahol 14 évnél idősebb diákok vagy diáklányok tanulnak. Ez az óra beszélgetés lenne a fiatalság és egy-egy író között. A szocialista írók

készségesen és örömmel vállalkoznak a maguk részéről erre a munkára, természetesen önzetlenül, minden díjazás nélkül.

10. Művészház létesítése

A Művészeti Tanács és a Magyar Írók Szövetsége járjon el közösen a szoc. dem. párt és a testvérpárt támogatásával, hogy a kormány megfelelő épületet bocsásson a magyar írók, vagy általában a magyar művészek rendelkezésére. Ezt művészháznak kell berendezni. A berendezéshez, a helyrehozáshoz szükséges költségeket egy demokrata dekameron (a „Magvető” mintájára)⁴ kiadásával, a zenészek és színészek előadások megrendezésével, a festők kiállítás rendezéssel és képek rendelkezésre bocsátásával teremtenék elő. E művészház létesítésével a szabadság év programját, a centenárium év alkotásait lehetne méltón gazdagítani.

Fentiek túlnyomórésztben állami feladatok.

Szorosabban a párthoz a következő indítványokkal fordulunk:

11. Egy új „Társadalmi lexikon”⁵ kiadása, az írók és megfelelő társadalmi tudósok és újságírók közreműködésével.

12. A párt könyvkiadó bizottságába delegálják az írócsoport megbízottait.

13. A szervezetek kultúrmunkájába az írócsoport megbízottai, illetve tagjai bevonandók.

14. A szociáldemokrata írók felajánlják, hogy — természetesen díjtalanul — mindegyikük havonta egy előadást tart valamelyik párt vagy szakszervezetben vagy valamelyik üzemben. Az írócsoport kéri a párt illetékes szerveit, hogy ez ajánlatukat vegyék figyelembe és önként felajánlott munkájukat vegyék igénybe.

A Szociáldemokrata Párt
művészeinek írócsoportja

III. Fejtő Ferenc levele Justus Pálhoz.¹

(1947. augusztus 21)

... *Másodszor Szép Szó.*² Sajnálom, hogy nem jöhettél el a hétfői esti összejövetelre, amelyen sikerült a Szép Szó szerkesztési elveire vonatkozólag megegyezésre jutni. Elutazásom előtt Déryvel, majd Barabás Tiborral is megbeszéltem a dolgot abban az értelemben,

hogy az ő közreműködésükkel pártok feletti marxista irodalmi jelleget⁸ adjunk a folyóiratnak. Kértem Barabást, hogy e jelleg kidomborítása és a lap irányvonalának konkrétabb megfogalmazása érdekében lépjen veled is érintkezésbe és hogy Remenyikkel, Komlóssal és Szabadossal együtt alakítsatok egy szűkebb komitét, amely Ignótus Pali és az én levélbeli megkérdezésünkkel előkészítse a lap karácsonyi megjelenését. Így képezem, hogy a lapon, mint londoni szerkesztő Ignótus Pali, mint párizsi én lennénk feltüntetve, felelős szerkesztő Komlós Aladár, budapesti szerkesztőbizottság ideiglenes névsora a következőkből állna: Barabás Tibor, Bóka László, Déry Tibor, Faludy György, Faragó László, Füst Milán, Gáspár Endre, Hatvany Lajos, Juszttus Pál, Képes Géza, Komlós Aladár, Mátrai László, Nagy Lajos, Németh Andor, Remenyik Zsigmond, Szalai Sándor, Vas István. Kérlek, közöld sürgősen e névsorra vonatkozó észrevételeidet. Hangsúlyozom, nem végleges, még Ignótus Pali ítéletének is alá akarom vetni. Esetleg az öreg Ignótust is rá vesszük még. Nem tudom, mit csináljak Hatvany Bertalannal? Hárs Lászlót, Nádist azért nem vettem föl, mert ők úgyis a Kortárs szerkesztőiként szerepelnek. Ugyanezért nem gondolok Grandpierre és Kassákra. Talán kell még majd egy vagy két fiatal is, mint Vészi Endre, Palotai Boris stb. Ismételem, a névsor nyitva áll. De nem annyira dekorumokat akarok gyűjteni, mint olyan munkatársakat, akik a Szép Szó ügyét szívügynek fogják tekinteni. Azzal a benyomással jöttem el, hogy a Szép Szó meglesz és hézagpótló, jó lap lesz. Szeretném, ha mint társszerkesztő és barát segítenél ebben.

Ne haragudj, hogy ily hosszú levéllel zaklatlak és ép akkor, mikor a választási izgalom a tetőfokára hág. Abban a hitben teszem, hogy dolgaim és terveim Téged is érdekelnek.

Kérlek add át meleg üdvözlétemet feleségednek, Rieszéknek, Bóhm elvtársnak, Zolinak, Marosán Gyurinak, akinek már nem volt módom gratulálni pompás pártnap beszédéhez, Schiffernek, Icának és a többi elvtársaknak.

Szeretettel köszönt

Fejtő Ferenc

IV. Kassák Lajos levele Révai Józsefhez

(1946. december 2.)

Kedves Révai József!

Nem szoktam panaszkodni, de úgy érzem, most mégis szóvá kell tennem a Szabad Nép december 1-i számában megjelent „Művészeti hét Fehérváron” közölt cikket, amit Máray Tibor írt. Én most a Kultuszminisztériumban dolgozom, külön osztályt szerveztem, mely-

nek az a feladata, hogy országszerte megrendezze a „Demokrácia kultúrnapjai”-t. Nehéz feladat, az eddigi tapasztalatom azt bizonyítja, hogy nagyon sikeres munkát végezhetünk ezen az úton. Föladatomnak tartom, hogy a részben gyanakvóan elfogult, részben gyűlölködően alattomos vidék érzületét föloldjam s az arra alkalmasnak látszó embereket megnyerjem az újjáépítés szellemének. Tudott dolog, hogy a vidék erősen klerikális befolyás alatt él, a diákság észrevehetően ellenforradalmi szellemű, a munkásság egy része szintén közömbös, vagy erősen hajlik még ma is az antiszemita megnyilatkozásokra. Nem könnyű munka ilyen légkörben barátokat nyerni és megnyitni az egészséges fejlődés lehetőségét. Első kísérletünk mindenütt nagy ellenállásba ütközik, de helyes taktikával föl tudjuk oldani ezt a magatartást s eddig mindenütt sikerült olyan barátokat nyernünk, akikben fölkellettük az érdeklődést és úgy hagytuk ott őket városukban vagy községükben, mint akik hajlandók és tudnak is tovább dolgozni az általunk megvilágított módszerekkel és a helyes ügy érdekében. Kétségtelen, hogy rövid időn belül nagyon szép eredményeket érhetünk el az érzelmek föloldása és az eszmék tisztázása vonalán, ha gyatra akarnokok, vagy tapasztalatlan radikálisok el nem kódósítják ezt az utat. Sajnos, a Szabad Nép vasárnapi számában közölt Méray Tibor-féle cikk, őszintén mondhatom, nagyon is károsan befolyásolhatja eddigi munkánk eredményeit és jövőbeni kísérletezésünket. Közelebbről nem ismerem ezt a fiatalembert, de cikke után az a véleményem róla, hogy nem érti feladatát és félvállról, vagy azt is mondhatnám: fölületes rosszszindulattal, helytelenül nyúl hozzá a kérdésekhez, nem tárgyilagosan tudósít s így akarva, vagy akaratlanul is még jobban elidegeníti a vidéket.

Kedves Révai Elvtárs! Azért hívom fel figyelmét az ilyen jelenségekre, nehogy közös munkánkba nem kívánt zavart keltő motívumok kerüljenek bele. Látom az Ön módszerét, taktikájának értelmét, higgye el, hogy amit csinálok, azt én is meggondoltam s ügyünk érdekében teszem. Semmi értelme a célzatos piszkálódásoknak és alaptalan vádaskodásnak. Én csak addig vagyok hajlandó ezt a munkakört betölteni, ameddig a munkáspártok tevékenységemet helyesen és megbecsüléssel értékelik. Ha Önök úgy gondolják, hogy ezt a munkakört más valaki helyesebb értelmezéssel és több eredménnyel tudja betölteni, készséggel átengedem a helyem. Dolgozni hajlandó vagyok, de már rég meguntam a hozzá nem értőkkel való veszekedést.

Kérem Révai Elvtárs, vegye figyelembe soraimat s ha úgy gondolja, megbecsülésével legyen segítségemre.

Maradok elvtársi barátsággal:

Kassák Lajos

V. Kassák Lajos levele Révai Józsefhez

(1946. december 2.)

(PI. Arch. Révai Hagyaték)

Bár a levélben említett Demokrácia kultúrnapjai elnevezésű rendezvénysorozat nem a szociáldemokrata párt akciója volt, hanem a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumé, mégis ide illőnek érezzük a levelet. Egyrészt Kassák, amíg ennek az akciónak az élén állt, igyekezett annak munkáspárti és ezen belül szociáldemokrata jellegét is adni. Részben a politikai vagy ideológiai jellegű előadásokban, részben a művészek és más előadók kiválasztásában.

1. Méray cikke egyrészt megróttá Kassákot, általában a szervezőket, hogy a művészeti hét előkészítésében túlzott mértékben támaszkodtak egyházi szervezetekre és erőkre, másrészt az egyik vitaüléssel kapcsolatban a szociáldemokrata fiatalok és Kassák között kirobbant vitában marasztalta el Kassákot. A munkáspártokra való támaszkodás fontosságát hangsúlyozta, továbbá azt, hogy a politikamentesség jelszavával ne tegyenek engedményeket a reakciónak.

2. Nincs tudomásunk arról, hogy Révai válaszolt volna Kassáknak.

VI. Kassák Lajos levele Justus Pálhoz

(1948. május 19.)

Kedves J u s t u s Elvtárs!

Az alábbi sorokkal fordulok Önhöz, mint a Pártvezetőség kultúr-megbízottjához s így a „Kortárs” eszmei és gyakorlati céljának közvetlen ismerőjéhez.

Személyesen több ízben elpanaszoltam már Önnek a „K o r t á r s” szerkesztőségében minduntalan előforduló és mind tarthatatlanabbá váló konfliktusokat. Az ellentéteket, amikből mind tűrhetlenebb kellemetlenségek és bajok származnak, Hárs elvtárs emberi magatartása és kellő hozzáértéssel alá nem támasztott ambíciói idézik elő. Annak idején, mint Ön bizonyára jól emlékszik rá, azzal a megállapodással kezdtük el a lap szerkesztését, hogy az az én szerkesztői elgondolásom szerint készül, tartalmát és külső megjelenési formáját szerkesztői gyakorlatom és irodalmi múltam tapasztalatai határozzák meg. Az első időkben zökkenő nélkül folyt a munka, aminek eredménye a lap fejlődésén meg is látszott, később azonban a szerkesztőség belső helyzete, mint már említettem, Hárs elvtárs mind-

egyre tűrhetetlenebbé vált magatartása miatt szétzilálódott s a kialakult helyzet ma már határozottan akadályozza a lap további fejlődését, munkatársakban való gazdagodását, formai tisztaságát. Önnel való beszélgetés közben több olyan esetet említettem föl, amiket Hárs elvtárs önkényesen elkövetett s ezek az esetek mindannyiszor az ő taktikai érzéketlenségére, károssá vált meggondolatlanságára vallottak. Ezeket az agresszív beavatkozásokat megkérdezésem és tudtom nélkül követte el. Ilyenek voltak a lapban leadott reflexiói, a kommunista párt oldaláról leadott támadásokkal szemben,¹ ilyen meggondolatlan és erőszakos beavatkozás volt ismét tudtomon kívül a lap május 1-i számának külső átalakítása, ami valósággal a lap megszűntének érzését váltotta ki barátainkból és ellenfeleinkből egyaránt. De mindezt túllicítálva s ami miatt ezt a levelet végre meg kell írnom, az történt, hogy a május 15-i számban megkérdezésem és tudtom nélkül Szélpál Árpád cikké alól elhagyta az aláírást.² Holott én Önnel és Horváth Zoltánnal megbeszéltem, hogy — mivel Szélpál ellen semmiféle párteljárás nincs — cikke és neve a „K o r t á r s”-ban hozható. De tovább megyek. Hárs előttem telefonált Horváth Zoltánnak ebben az ügyben s Horváth elvtárs neki is azt válaszolta, hogy igen, Szélpál hozható a lapban. Az említett cikk ezután került szedés alá s mikor a kész lapot átnéztem, Szélpál cikke alól hiányzott az aláírás. Számon kértem tőle, hogy miért csinálta ezt az újabb dolgot, kijelentette, hogy ő nem tartja lehetségesnek Szélpál nevét hozni a lapban. Tiltakoztam ez ellen az önkényeskedés ellen, mert inkább Rákosi elvtárs véleményével azonosítom magam, mint az övével: ne bélyegezzük meg azokat, akik nem érdemlik meg. Hárs elvtárs eljárását egyrészt inkollegiálisnak, másrészt valakik tudatos félrevezetésének tartom. És itt telt be a pohár, hogy úgy mondjam. Se jellememmel, se írói múltammal, se szocialista etikámmal nem tartom összeegyeztethetőnek, hogy valakinek a cikkét, akit állítólag nem szabad hozni a lapban, név nélkül leadjam. Ha ez a gyatra taktikázás kitudódik, ellenem fordul a félrevezetés vádja, holott én az egésztől nem tudtam s ha tudtam volna, semmiesetre sem egyezem bele.

Ezek után írói és szocialista kötelességemnek tartom, hogy szóvá tegyem Ön előtt, illetve Önön keresztül a Pártvezetőség előtt, hogy így egy lapot szerkeszteni nem lehet, Hárs elvtárs viselkedése meggátol irodalmi elgondolásaim keresztülvitelében és lehetetlenné teszi szerkesztői munkámat.

A főttebb elmondottakra hivatkozva kérem Önt, hogy tegye lehetővé a tarthatatlan helyzet tisztázását. A magam részéről a lap nyugodt fejlődése érdekében kérem Hárs elvtársnak a „K o r t á r s”-nál viselt pozíciójából való elmozdítását, vagy pedig az én szerkesztői megbízatásomnak felmondását. Nincs értelme, hogy további erőt

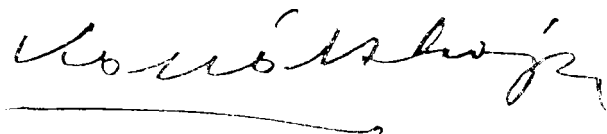
fektessek be egy olyan küzdelembe, ami eleve eredménytelennek látszik, sőt végső értelemben csak károssá válhat a számomra.

Levelemre kérem Justus Elvtárs mielőbbi helyzettisztázó válaszát.

Békásmegyer 1948 V. 19

Barátsággal üdvözli

Ajánlva

JEGYZETEK

Jelen alkalommal a Szociáldemokrata Párt — SZDP — irodalompolitikájának néhány alig ismert dokumentumát adjuk közre. A párt irodalompolitikáját is áttekinti *A Szociáldemokrata Párt művelődéspolitikája 1944–1948.* című kismonográfiánk (Kossuth Könyvkiadó, 1987). Mostani jegyzeteink is elsősorban erre támaszkodnak.

I. Szociáldemokrata írók levele az SZDP Titkárságának

¹ Gépelt, eredeti aláírásokkal. Lelőhelye: az MSZMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete Archívuma — a továbbiakban: PI Arch-al rövidítve — 283. f. 10/356. ó. e.

² Az SZDP-nek *központi* titkársága nem volt, de volt Főtitkársága.

³ Az SZDP már 1945 tavaszán létrehozott egy író-újságíró csoportot. Ebben azonban nem vettek részt a párt jelentékeny írói. A csoport tevékenysége nem volt számottevő.

⁴ A Dolgozók Világlapja bulvár-jellegű hetilap volt Erdődy János szerkesztésében. A párt vezetői gyakran írtak bele. A Szivárvány még könnyedebb hetilap volt. Kéthly Anna és Szirmai Rezső szerkesztette.

⁵ A Szikra a Magyar Kommunista Párt, a Sarló a Nemzeti Paraszt-párt könyvkiadója volt.

⁶ Nem tanácsadó testületeket, hanem művészeti tagozatokat hoztak létre 1947 elején és — mintegy összefogó szervezetükként — megalakították a párt Művészeti Bizottságát. Elnöke Kassák Lajos lett. A tagozatok: film-, színész-, írói-, zenei- és képzőművészeti tagozat.

A beadvány hátlapján Justus november 27-i feljegyzése Szakasits Árpád és Bán Antal részére. „Komoly, meggondolandó észrevételek, ha néhol túlzottak és egyoldalúak is. A memorandum feltétlenül

megérdemli, hogy a politikai bizottság és a pv elé kerüljön. Én addig is bekérem illetékes osztályunk (kultúra-, oktatás, értelmiség) véleményét és javaslatát a nálam lévő másolat alapján.

Ugyancsak a beadványon Szakasits december 4-i — „Lássa Justus Pál elvt.” címzésű megjegyzése: „A benti keserű panaszok nagyjából indokoltak. Javasolataik többé-kevésbé elfogadhatóak. Kérek jelentést és előterjesztést.”

II. A szociáldemokrata írócsoport munkatervezete. (PI Arch. 283. f. 35/32. ő. e.)

¹ 1947 tavaszán—nyarán minden SZDP művésztageozat készített hároméves tervet. Az írói tervjavaslatot Hárs László, Kassák Lajos, Komlós Aladár és Nádasz József készítette. (PI Arch. 283. f. 35/1. ő. e.)

² A vidéki kultúrnapok megszervezésében fontos szerepe volt Kassák Lajosnak, aki 1946 végén került a Keresztury Dezső vezette Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba. Az akció 1947 elején már kezdett kifulladásra és később elhalt.

³ A Művészeti Tanács a korabeli kultuszkormányzat tanácsadó testülete volt, 1945 második felében alakult, elnöke Kodály Zoltán tagja Kassák Lajos is.

⁴ A Móricz Zsigmond által összeállított — 1944-ben megjelent — irodalmi antológiáról van szó.

⁵ Társadalmi lexikon Madzsar József szerkesztésében 1929-ben jelent meg.

III. Fejtő Ferenc levele Justus Pálhoz. 1947. augusztus 24. (PI Arch. 283. f. 10/397. ő. e.)

¹ A levél itt nem közölt első részében Fejtő arról tájékoztatja Justust: hogyan áll az ő kinevezése a Károlyi-vezette követségre sajtóattasénak. Ehhez kéri a pártvezetés támogatását.

² Fejtő a III. alatt közölt cikk-tervében említi, hogy 1947 januárjában találkozott a Szép Szó volt munkatársaival és készülnek a lap újrakiadására.

³ A „pártok feletti marxista jelleg” a szociáldemokrata baloldal kedvenc teóriája volt. Ilyen alapokon igyekeztek létrehozni még 1945 végén, 1946 elején a Szabó Ervin Klubot, a kommunista és szocialista társadalomtudósok közös műhelyét. 1947 végén hasonló jelleggel a két irányzat íróinak együttes klubját kívánták létrehozni. Egyik akció sem sikerült.

VI. Kassák Lajos levele Justus Pálhoz. 1948. május 19. (PI Arch. 283. f. 10/369. ő. e.)

¹ Hárs László a szerkesztőbizottság tagja volt. Hold Lakó álnéven ez időben rendszeresen vitatkozott a kommunista irodalompolitikussokkal a Kortársban.

² A Kortárs 1948. május 15-i számában (16.) egyetlen cikk alatt nincs aláírás. Ez pedig: Vörös Béla és az elefántcsontfaragás. A 480. oldalon lévő I. részt Lajta István (Párizs) írta alá. A 481. oldalon lévő II. rész nincs aláírva. Feltehetően ez származik Szélpál Árpádtól.

VITA

VÁLASZ SÁNDOR LÁSZLÓNAK „DUNATÁJI PATRIOTIZMUS” ÜGYBEN

Tisztelettel köszönöm Sándor Lászlónak, a két világháború közötti korszak kitűnő ismerőjének, hogy figyelemmel kíséri Kassák-írásaimat, s pontos észrevételeivel kiigazítja esetleges tévedéseim. Sajnos, itt még irodalomtörténeti „fehér foltok” is vannak; ha érdembeli, nyílt szakmai vitákban tisztázódhatnának a „homályba vesző” múlt egyes kérdései, talán nem mérgesednének el ennyire az „érzékeny” pontok.

A sarlóások és Kassák kapcsolatában felmerült vitás kérdésekre itt nem akarok reagálni, hiszen azt már megtettem (Napjaink 1987. december). Most csupán a tanulmányomban felsorolt néhány csehszlovákiai magyar irodalmár és a Munka viszonyát illetően lenne néhány megjegyzésem. Azt én nem állítottam, hogy az érintett személyek 1928 folyamán publikáltak a Munkában (azt meg éppen nem, hogy a MÁ-ban bármelyikük is publikált volna). Azt viszont, hogy a felsoroltak nagy része a Munkának és a Korunknak is munkatársa volt (természetesen nem egyazon időszakban, de én ezt sem állítottam) — bárki könnyen ellenőrizheti, ha előveszi a Munka, illetve a Korunk repertóriumát, ahol évenkénti bontásban pontosan megtalálhatja a munkatársak névsorát. A két világháború baloldali csoportosulásai között én nem az ellentétekre kívánom a hangsúlyt tenni, hanem azokra az esetleges rokon vonásokra, amelyek — a csoportosulások közötti személyi viták ellenére is — az utókor szemében már világosan kirajzolódnak. Az ideológiai-politikai megosztottság elég sok kárt okozott már a magyar szellemi életben; úgy vélem, egészségesebb lenne, ha egységben vizsgálalnánk az irodalmi folyamatokat, úgy, ahogy azok a különböző csoportok (és személyek) kölcsönhatásában alakultak.

G. KOMORÓCZY EMŐKE

SZEMLE

A SZELLEMTÖRTÉNETI IRODALOMTUDOMÁNY KLASSZIKUS MŰVÉRŐL

(THIENEMANN TIVADAR:
IRODALOMTÖRTÉNETI ALAPFOGALMAK)

Pécssett a Pannónia Könyvek sorozatban reprint formában látott napvilágot Thienemann Tivadar *Irodalomtörténeti alapfogalmak* című unikális könyve, mely immár hatvan éve aludta Csipkerózsika-álmát. A magyar szellemtörténeti irodalomtudomány e reprezentatív teoretikus műve eredetileg a magyar szellemtörténet ápolására 1921-ben létesített magyar tudós társaság, a Minerva azonos című folyóiratában jelent meg 1927–1930-ban, hogy azután az 1930-as különlenyomat után 1931-ben Pécssett a Danubia Könyvkiadónál öltse azt a formát, mely az 1987-es új kiadás alapjául is szolgál.

Thienemann nem tartozik sűrűn emlegetett irodalomtudósaink közé, művének megjelenése azonban most ráirányította a figyelmet.

Thienemann Tivadar 1890. május 1-jén született Budapesten és 1985. március 29-én halt meg West Roxburgban. Budapesten, Lipcsében és Berlinben tanult. 1912-ben szerezte meg a bölcsészdoktorátust. 1918-ban a német irodalom tanára lett a pozsonyi Erzsébet-egyetemen, majd a Pécsre áthelyezett egyetem tanára és bölcsészkar dékánja volt. 1932-től a budapesti egyetem nyilvános rendes tanáráként dolgozott. 1923-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották. Mint a magyar szellemtörténeti irányzat irodalmi vezéralakja alapította a Minerva Társaságot és szerkesztette Horváth Jánossal együtt 1922–1940 között a *Minerva* című folyóiratot.

Dilthey tanítványa és követője, ám — a dialektika elutasításával — átveszi Hegeltől is mindazt, amit a szellemtörténet számára hasznosíthatónak tart. *Német és magyar nyelvújító törekvések* (1912), *Briefe aus der Goethe-Zeit* (1919), *Goethes ungarische Schüler* (1919), *Deutsche Lehnwörter der ungarischen Sprache* (1925) és más művei mutatják, hogy elsősorban nyelvész, illetve germanista, s emellett foglalkozik irodalomtörténettel és -elmélettel. Ez utóbbi munkásságának reprezentatív összegezése az *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, mely életének fő művévé vált. Thienemann 1947-ben Nyugatra ment, s ott folytatta nyelvészeti tudományos munkásságát. Ennek egyik — a nyugat

kézikönyvek által jegyzett — dokumentuma a *Subconscious Language* című műve (1967).

A magyar irodalom története 6. kötetében (1966) csak pár sort találunk Thienemannról. Bodnár György pontosan összegezi a szóban forgó fő művének lényegét: mind a szerves fejlődés, mind a historizmus elutasítását, a szellemi fejlődés középpontba állítását, a lényeglátás és a szellemi folytonosság elvét, a szerző—mű—közönség alapviszonyra épített irodalomtörténet-felfogást. S ma már ugyan kicsit mereveknek látszanak, de alapjában véve helyesek kritikai észrevételei is: társadalma nem osztálytársadalom, hanem egy elvont közösség, s „az irodalmi fejlődést valódi történelmi-társadalmi tényezőktől elszakítva szemléli”.

Szellem-történet és irodalomtudomány című művében (1971) H. Lukács Borbála behatóbban foglalkozott Thienemann-nal is. Szerinte az *Alapfogalmak* racionális kérdésfeltevése az, hogy mi az összefüggés az irodalom mint társadalmi jelenség és a különböző nemzetek irodalmaiban fellelhető párhuzamosságok között. Kiemeli, hogy Thienemann elutasította a pozitivista hatáskutatást és szellem-történetileg magyarázta a párhuzamosságokat. Szerves fejlődés vagy szellemi fejlődés dilemmájával kapcsolatban pedig fontos észrevétele az, hogy Thienemann Horváth Jánossal és Szekfű Gyulával szemben is elfogadhatatlannak tartotta a biologizáló szemléletet. A legpozitívabb mozzanatnak azt tekinti Thienemann-nál, hogy az összehasonlító irodalomtörténetet szociológiai irodalomszemlélettel igyekszik ötvözni. Kritikája viszont még keményebb, mint az irodalomtörténeti kézikönyvé. Megállapítja, hogy az *Alapfogalmak* egész koncepciója a dialektika, az ellentmondások szerepének tagadására épül; a szociológiai szemlélet téynyérése az esztétikum tudatos mellőzését eredményezi; a társadalmi-történeti vizsgálat kompetenciája az „irodalmi élet” jelenségeire zsugorodik.

Az új kiadás utószavát író Poszler György lelkes szavakkal méltatja Thienemann „tetszhalálból éledő művét”. Különösen az irodalom fejlődésével kapcsolatos thienemannni nézeteket tartja termékenyítőeknek. Ez fordul át az *Alapfogalmak*ban abba a szociológiai illetésű kultúrhistoriai szemléletbe, mely Poszler szerint még ma sem honosodott meg eléggé irodalomtudományunkban. Az utószó kiemeli, hogy Thienemann az eredeti szellem-tudományi nyomatékok megváltoztatásával, átfunkcionálásával a hasonló fogantatású műveknél módszerben progresszívebb, szemléletében radikálisabb szellem-történeti alapmunkát hagyott ránk örökségül, mely végre méltó recepcióra vár.

A reméltnél gyérebb visszhangból alighanem Péter László írása és a legmélyebbre (*Tiszatáj*, 1988. január). Ő is a méltatlanul feledésre ítélt könyv föltámadását jósolja. Felidézi a korabeli lelkes fogadtatást: Zolnai Béla, Schöppfin Aladár, Hankiss János, Hajnal István

elismerő szavait; de Németh László, Babits Mihály ellenvetéseit is. Egyetértve is felrója Poszlernek, hogy Németh László kritikájával nem nézett szembe. S kategorikusan elutasítja H. Lukács Borbála elítélő álláspontját. Szerinte Thienemann „szociológiai irodalom-szemlélete annyira korszerű és friss”, hogy „akár idézőjelbe is tehetnénk a szellemtörténetet”.

Péter László megemlíti, hogy Thienemann mint a német szellem-történet hazai meghonosítója vált hosszú ideig szalonképtelenné. A vele szembeni álláspontokat tehát ez határozta meg. Jellemző, hogy ott sem merték elismerni, ahol csakugyan értékeset produkált: az olvasásszociológiai alapvetésben. Szobotka Tibor *Közönség és irodalom* című könyvében (1964) ugyan hivatkozik rá, de azt mondja, hogy Thienemann az irodalmi közönséget illetően is „tetszetős, de teljesen felszínes fogalmakkal és nem valóságos tényekkel operál”, „csak felszínes eredményekhez jut”, mert a jelenségek mögött nem vizsgálja a meghatározó társadalmi erőket, például a „nemzetközi proletárközösség világát”.

Az alábbiakban nem lesz módom a fentebb exponált problémákra mind reflektálni. Egynémelyikhez azonban kikívánczok belőlem egy-egy gondolat.

Először is mindjárt a szellemtudományi-szellemtörténeti fogantatás minősítéséhez. A korábbi sommás elutasítás után alighanem ideje volna az egész kérdéskomplexumot ismét szemügyre venni és a differenciálatlan kritikát revidálni. Önmagában az eszmetörténeti hangsúly — hiszen az ige testté lesz, a szellem objektiválódik — egyáltalán nem idegen a marxizmustól, s miközben a szellemtörténet idealista, irracionalista jegyeit kritizáljuk, nem feledkezhetünk meg — például a rutinná vált és ezért is fejlődésképtelen pozitívizmussal szemben — viszonylagos értékeiről, eredményeiről, szemléletmozdító hatásáról sem.

Nem mellékes mozzanat, hogy Thienemann közvetlenül Dilthey tanítványa; ha tetszik, az ő tiszta szellemtörténeti forrásából merít. Dilthey nem tehet róla, hogy az utódok egyre inkább üres analogizálásra és tipologizálásra épülő normatív elmélkedéssé laposították az ő sajátságos történetiségét, melyben mégis csak az ember által teremtetett és megértett világ volt a vezérgondolat. Ez tagadhatatlanul összecsengett bizonyos valóságos történetiséggel, ami Thienemann könyvében is manifesztálódik, ha nem is elsősorban irodalomtörténetileg, hanem inkább kultúrszociológiailag.

Mert a könyv címe félrevezető! Thienemann ugyanis egyáltalán nem szokványos értelemben vett irodalomtörténetet írt, alapfogalmai csak távolról tekinthetők irodalomtörténetieknek. Sokkal inkább az írásbeliség történetéről, írástörténetéről van szó (amit a szóbeliség hosszú-hosszú időszaka előz meg), illetve pontosabban a már említett

hármasság: az interakciószerűen egymásra ható szerző—mű—közönség koronként változó viszonylatrendszerének irodalom-szociológiai-szociálpszichológiai elemzéséről. Ebben pedig Thienemann hazánkban úttörő és utolérhetetlen, mert mind ez idáig nem született az övéhez hasonlóan érzékeny elemzés e három összetevő immanens és egyszersmind kölcsönhatásos fejlődéséről, melyben a dialektikus szemlélettől bevallottan idegenkedő additív elmélkedés ellenére is kitapinthatók csomópontok és minőségi ugrások.

Az egész fejtegetés valóban német talajból, német gyökerekből sarjad, s innen származnak gyéren adagolt példái is. Igaz, az irodalom-szociológiai-szociálpszichológiai szempontoké itt az elsőség, ehhez azonban, módjával ugyan, de esztétikai megfontolások is társulnak. Az irodalomtörténet és ennek elmélete azért sem található meg hagyományos értelemben Thienemann könyvében, mert nem veszi sorra a jellegadó szépirodalmi műveket, a korszakos jelentőségű alkotó személyiségeket és életműveket, az irodalomtörténeti generációkat, irányzatokat. Végigbongészva a könyvet, mégis kapunk valami előzetes sugallatot mindezekről.

Egy nem dialektikus, de rugalmas — ám redukált történetiség fonalán mozgó — gondolkodásnak lehetünk tanúi, mely nem az elvont teóriától halad a konkrét felé, mint Hegelnél, hanem a szerző—mű—közönség interakcióitól mint konkrét általánostól az elvont teória felé. Ebben fejeződik ki „az irodalomnak társadalmi viszonyként való felfogása”, a mű egyik vezérgondolata.

Ez némiképpen kárpótol bennünket a szépirodalom specifikumának vagy egy lényegibb történetiségnek az elhalványulásáért; hiszen az előbbinek a vizsgálata amúgy is inkább az irodalomesztétika feladata, az utóbbié pedig egy olyan irodalomtörténeté, amely most már csak Thienemann sajátos alapvetése után következhet. Megfeledkezve a könyv címéről, s belemerülve Thienemann tanulmányozásába, ezt már nem is kérjük számon! Azt sem firtatjuk nagyon, hogy vajon eszméből keletkezik-e, avagy eszmévé finomul a világ, amely ilyen csodálatos jelenségeket produkál, mint a fenti triád elvontságában is eleven és szelleműs mozgása.

Amikor egy-egy magyar irodalomtörténeti példát is említ, még az egyenlőtlen fejlődés gondolata is felsejlik nála (persze a mi terminológiánk szerint érve, hiszen az ő fejlődésfogalma csupán változást jelent), ám a szálak összeszedetése ellenére sem tud igazán visszakötni a szellemi kifinomultság régióiból a markánsabb valósághoz, a mélyebben zajló társadalmi mozgásfolyamatokhoz. S végül is — még ha bizonyos „eltolással” is — csupán szellem- és esztétörténeti párhuzamosságokat konstatál, nem társadalom- és művészet-ontológiai törvényszerűségeket.

Itt vethetünk egy pillantást Németh László kritikájára, amely már csak azért is érdekes, mert Németh találóbb címmel, *Az irodalomtudomány alapfogalmaiként* említi a művet, de hagyományos irodalomtörténetként bírálja.

Egyetértőleg veti el ő is a szerves fejlődés metaforáját (csak rövidebb periódusra ítélve azt használhatónak), de a „határtalan ifjúság”-ét, a Hegel kínálta szellemi fejlődését is, jóllehet Thienemann ez utóbbihoz — némi módosítással ugyan — ragaszkodik, sőt ez mondanivalójának a veleje: az irodalom határtalan, ám lineáris szellemi fejlődése, amely nem feltétlenül haladás is egyben. „Itt van egy zsinór — mondja Németh —, a szellemi fejlődés Homérosztól Gide-ig, kicsoda tarkaságot kell felfűzni rá!”

Csak azért fakadhat ki epésen Németh — „vakmerőnek tartom azt az állítást, hogy az irodalom: a mű, az író és a közönség közti viszony” —, mert nem az inherens mércét alkalmazza rá, hanem irodalomtörténetként kritizálja az idehaza akkoriban teljesen újszerű irodalomszociológiai eszmefuttatást. Nem lehet egyetérteni azzal sem, hogy Németh ráadásul a lélektani szempontot hiányolja, hiszen ez nagyon is fontos összetevője Thienemann egész fejtegetésének.

Az viszont lényeglátásra vall, amit Németh így fogalmaz meg: „... az irodalom (mint kész műalkotás — Cs. I.) átlényegült élet, mely megmarad, mikor az élet elpárolog. A mű azzal, hogy megszületett, elvált feltételeitől, s bekerült a művek társaságába, s én irodalomnak inkább e társadalom (értsd: a művek — Cs. I.) életét tartom, mint a feltételek viszonyát” (*Tanú*, 1932. november).

Azt is szemére veti még Thienemann-nak, hogy kicsoda szellem-történész az, aki materiális, sőt technikai (a könyvnyomtatás felfedezése stb.) mozzanatokból eredezteti azt a bizonyos szakadatlan szellemi fejlődést! „Nem tudom, egy marxista leírná-e ezt a szellem-történeti tételt?” Itt Németh egyfajta machanikus materializmust ró fel az irodalomszociológusnak: „Ha már viszony, akkor legyen kétirányú, ne csak a toll és sajtógép vigye az irodalmat, hanem fordítva is.” „Írás és könyv nem az anyag szellemcsináló erejét, hanem a szellem anyagalkító erejét bizonyítják.”

Csak részben jogos észrevételek ezek, hiszen a Németh László által igényelt szálak erősen átszínéznek a kötet alapszövegét. Az tévesztette meg Némethet, amit Poszler helyesen hangsúlyoz: „a legdinamikusabb a mű”. Az egyre inkább individualizálódó műalkotásnak a technikai lehetőségekre épülő korszakonkénti változásai visszahatnak mind az alkotás, mind a befogadás lebonyolódására, ami azután újabb visszacsatolással más műtípusokhoz vezet. Sosem szabad azonban szem elől tévesztetni, hogy Thienemann-nál a leginkább anyagi, technikai összetevők mögött is szellemi-lelki genezisz munkál.

A hangsúlyozottan individuális műalkotásegénységben nemcsak a szellemi világában szabad és önálló alkotó individuum manifesztálódik, hanem az ugyancsak nyomatékosan individuális irodalmi korszak is a maga komplexitásában. Ugyanis „a korszak zárt világában a szó művészete nem lehet izolált jelenség, hanem eredete és lelki tartalma szerint szükségképpen összefügg a kor más szellemi megnyilvánulásaival”. Vagyis szellemi erők összműködéséről, kölcsönhatásáról, tárgyasulásától van itt szó, amikor is az egyáltalán nem csak passzív hordozóeszközül szolgáló anyagi „szubsztrátum” sem más, mint szellemi hatótényezők tárgyi produktuma.

Thienemann filozófiai premisszái és végkövetkeztetései ellenére is éppen azért alkotott korszakos jelentőségű alapvetést, mert az igazán fontos az, ami a premisszák és a konklúziók között van: a páratlanul hajlékony társaslélektani elemzés, hangsúlyozva, hogy az irodalmi művek is „társakként” funkcionálnak e mozgó viszonylatrendszerben.

CSIBRA ISTVÁN

FRIED ISTVÁN: KELET- ÉS KÖZÉP-EURÓPA KÖZÖTT

Fried István tanulmánykötete abban az immár könyvtárnyi irodalomban próbálja eligazítani olvasóját, amely a közép-kelet-európainak nevezett terület eszmétörténeti, történeti és irodalomtörténeti problémáival foglalkozik. A hatalmas anyagból a szerző elsősorban három problémakört emel ki: 1. a közép-kelet-európai régiónak az irodalomtudomány számára való kijelölése és a területet érintő eddigi kutatás áttekintése, 2. a nemzetfogalom és a nacionalizmus keletkezési problémái, valamint a nacionalizmus és az irodalom kapcsolata, 3. a kelet-közép-európai felvilágosodás és a romantika egyes kérdéseinek összehasonlító vizsgálata.

1. Az összehasonlító irodalomtudomány számára alapvető annak kijelölése, mely irodalmakat vagy irodalmi jelenségeket von be vizsgálódása körébe. Folytak egyrészt nagy, többé-kevésbé az összes európai irodalomra, illetve a legtágabban értelmezett világirodalomra kitékintő összehasonlító vizsgálatok (elsősorban az Association Internationale de Littérature Comparée keretében készülő összefoglaló munkák), de külön ágazatokká kezdenek válni az egy-egy kisebb terület összehasonlító vizsgálatával foglalkozó kutatások is. Ilyen kutatások tárgya (lenne) a kelet-közép-európainak nevezett, lényegében a korábbi Habsburg-birodalom keretébe részben vagy egészen beletartozó területekből álló régiók is, de igazán átfogó, az érintett népek többsége, netán összessége számára egyaránt elfogad-

ható összehasonlító irodalomtörténeti munka elkészítésére sem egy országban, sem nemzetközi vállalkozásban mind ez idáig nem került sor. Nyilvánvalóan hátráltatják egy ilyen — rendkívül fontos és tanulságos — mű elkészültét azok a lappangó és nyílt problémák, melyek a kérdéses országok irodalmi gondolkodását terhelik. Fried István könyve ezekből a problémákból igyekszik minél többet felvillantani.

A régió megnevezésével kapcsolatban (*Egy fogalom története és körüljárása*) a szerző hatalmas mennyiségű szakirodalmat használ fel: magyar, német, cseh, szerb, román, olasz stb. történészek, kultúr-történészek, irodalmárok véleményeit elemzi, polemizál nézeteikkel. Végül is a sok, kavargó megjelölésből (Kelet-Európa, Kelet-Közép-Európa, Közép-Kelet-Európa, Közép-Európa, Dunatáj és mások) az utóbbi időben igen terjedő „Kelet-Közép-Európa” változat mellett teszi le a voksot. Földrajzilag az érintett régiót — némileg bonyolultan — így határolja körül: „olyan területekre gondolunk, amelyek a régi Cseh-, Morva- és Lengyelország, illetve a történeti Magyarország határainál értek véget, részben magukba foglalták, részben „átmeneti zónaként” határolták a túlnyomórészt beloruszok, ukránok lakta területeket, illetve Havasalföldet és Moldvát. Délen idesorolandó Horvátország és Dalmácia, az „átmeneti zónát” itt inkább a szerbek lakta vidékek alkotják. Nyugaton a szlovénok által is benépesített tartományok feltétlenül részei zónánknak. Ez egyben azt is jelenti, hogy az osztrák irodalom alkotói közvetítő szerepet vállaltak, és e közvetítés révén esetenként az átmeneti zónába sorolhatók.” Figyelmeztet, hogy ezek a határok természetesen mind a régióon belül, mind pedig — főleg századunkban — más régiókkal kapcsolatban sokszor változtak. „Régióinkat Kelet-Közép-Európának nevezzük, tehát Közép-Európa keleti felének, nem pedig Kelet-Európa középső részének.” (67–68) — szögezi le, s ehhez két megjegyzést fűz: egyrészt, hogy „közép-európai jellegű ez a régió”, másrészt, hogy a történelem során a „nyitottság inkább „Nyugat”, mint „Kelet” felé érvényesült.” (68) Ha pedig ez így van, akkor a „Kelet” belefoglalása a megjelölésbe szintén megérdemelne némi indokolást, de erre szerzőnk nem tér ki. Egészében nem tűnik úgy, hogy a kérdésben ez lenne az utolsó szó. Mivel minden megjelölés nagymértékben egyezményes, és sohasem fejezheti ki a hozzáfűződő tartalmak sokaságát, hasonlóan elfogadhatónak látszanak egyéb, szintén használatos megjelölések is, pl. a „Kelet-Európa”, melyet történészeink zöme és irodalmáraink egy része is használ, mely esetben a jelenlegi két világrendszerben való hovatartozásunk kap hangsúlyt. De még inkább elfogadható lenne a földrajzilag is indokolt „Közép-Európa” elnevezés, amely ugyan egy időben kétes asszociációkat keltett, de mára már inkább pozitív vagy legalábbis semleges fogalomná vált. Annak idején, a

hetvenes évek elején Dobossy László programadónak bizonyult kötete is. *A közép-európai ember* címmel jelent meg. És még egy: ha a tőlünk nyugatra fekvő közép-európai országok és irodalmak kapcsán nem érezzük szükségét sem a közép-nyugat-, sem a nyugat-közép-európai megjelölésnek, nem túlzott pontosítás-e akkor akár a kelet-közép-, akár a közép-kelet-európai kitétel? Bármilyen megnevezés állandósul is azonban, egyik sem lesz oka vagy akadálya egy óhajtott nagyvonalú szintézis létrejöttének.

2. A nemzet, a nacionalizmus, a XIX. században kifejlődő nemzeti irodalmak értékelése mind olyan kérdés, mely térségünk népei számára sok érzékenység forrása lehet. Fried elsősorban a *Nacionalizmus, nemzet, irodalom* című írást szenteli a témának, bár tágabb értelemben egész kötetén végighúzódnak az itt felvetett gondolatok.

Miután e témák rendszeres kifejtésére az adott terjedelemben természetesen nem kerülhetett sor, a tárgyalás módszere az utalás, a kiragadott példák egymás mellé állítása, az allúzió és érzékeltetés, miközben a gondolatmenet nem mindig jól követhető bűvópatakként halad a felsorakoztatott tények, jelenségek, vélekedések és kijelentések, a burkolt vagy nyílt polémia mélyén. A tanulmányból végeredményben három olyan gondolat látszik kirajzolódni, melyek a kötetben ismételten fel-felbukkannak: a nemzeti ébredés előtti idők nemzetiséghez nem kötődő patriotizmusának pozitívumai; a század-vég monarchiájának a benne élő nemzeteket az akkori éles nemzeti ellentétek ellenére is máig meghatározó, összekapcsoló szellemisége, kulturális arculata. Fried itt tehát azokra a történelmi korokra igyekszik nagy tapintattal ráterelni a figyelmet, melyekben a nemzeti szembenállás még nem játszott központi szerepet, illetve amikor az egyre éleződő negatív viszony helyett az egy államkeretben élő nemzetek — legalábbis a XX. század meg-megújuló nosztalgiahullámainak tükrében — talán a megértés útjait is járhatták volna. A harmadik gondolat az ellenkező oldalról jut el ugyanehhez a mondandóhoz: a nemzeti eszme jegyében fogant irodalmi művek, főleg a XIX. század eleji (ál)történeti eposzok, illetve a század második felében felvirágozott történelmi regény — a nemzet életében betöltött, sokat hangoztatott pozitív szerepük mellett — a nemzetek közötti meg nem értés forrásai voltak.

3. A három közvetlenebbül irodalmi tanulmány közül kettő (*Ember, felvilágosodás, irodalom és Nyelvújítás, klasszicizmus, irodalom*) a felvilágosodás korában tekint át a kelet-közép-európai irodalmak közös sajátosságait. Az első tanulmány az 'egyetemes emberit' hordozó nyugati eszmék és művek kelet-közép-európai hatását, valamint a korra jellemző irodalmi műfajokat vizsgálja; a második a nyelvészetnek és a nyelvújításnak egyrészt a felvilágosodás eszmerendszeréhez és a klasszicizmus esztétikájához, másrészt az

egyre erősebben körvonalazódó nemzeti eszméhez való kettős kötődését mutatja be. A kelet-közép-európai romantikát elemző tanulmány az az „egyetemes emberi” felé tájékozódó „nagyromantika” kelet-közép-európai megnyilvánulási formáit kutatja, kitér a klasszicizmusból a romantikára való átmenet egyes kérdéseire, valamint a romantika és a kialakuló nemzeti klasszicizmus kapcsolatára. A szerző e három tanulmányában is elsősorban azokat a jelenségeket emeli ki elismeréssel, melyek a régió nemzeteinek közeledését szolgálták, s e tekintetben — véleménye szerint — a felvilágosodás eszméi jobban szerepeltek, mint az utána következő nemzeti ébredés korának elfogultságai. A romantika költői közül is azok tudtak igazán nagy alkotásokat létrehozni, akik nemcsak nemzeti költők, hanem az emberi lét nagy kérdéseire választ kereső „egyszerűen költők” tudtak lenni.

„Nem előfeltételekből indulunk ki, hanem új lapot kezdünk.” Majd: „Korszakok jellegzetességeit próbáljuk megragadni, hogy máig erő következtetésekre mód nyíljak” — írja előszavában a szerző. Talán előbb-utóbb valóban kialakul olyan légkör, amelyben az eddig elhallgatott ellentétek nyílt vitákban, sértődöttségek nélkül tisztázódhatnak és feloldódhatnak, de helytelen volna azzal álatatni magunkat, hogy ez az időszak máris elkövetkezett. Ezen a ponton ugyanis Fried István könyve sem nyit igazán „új lapot”. Az elvek, úgy tűnik, világosak: a „Bús villámhárító”? c. „összegzésfelé”-nek szinte minden gondolatát alá tudjuk írni, de a gyakorlat útja még buktatókkal van teli: a gondolatvezetés szerzőnknel is át meg átsap, talán nem is mindig egészen tudatosuló nemzeti öngazolásba. Amikor Vörösmarty *Zalán futása* felmentést kap, de Kollár *Slávy dcerája* nem (120), amikor — akár egy 1821-es nézettel szemben is — az „úgynevezett „magyarosítás”” kifejezést használja (127), amikor jó negyven év eltéréssel hoz fel példaanyagot a nyelvi (cseh) és a demokratikus (magyar) nemzetfelfogás különbségeinek ábrázolására (131), amikor arról ír, hogy „nem feltétlenül az erősebbnek tetsző nemzeti mozgalom az agresszívebb” (134), és főleg amikor a pozitív jelenségeket bemutató példákat legtöbbször ugyanazokból a (magyar, lengyel, s részben szlovén) nemzeti irodalmakból meríti, míg a negatív példák többnyire ismét más nemzeti (főleg a szlovák) irodalomból sorjáznak elő, mindez olyan alapvető diszkrepanciát sejtet, melyen nem ártana elgondolkozni.

Fried István a kelet-közép-európai irodalmak egyik legjobb hazai szakértője, fölényes adattudása és műismerete minden bizonnyal lehetővé fogja számára tenni, hogy a jövőben a mostani könyvében áttekintett fontos problémák valamelyik csoportjáról valóban prekonceptióktól mentes nagyszabású szintézist alkosson. (Gondolat, 1986.)

HEÉ VERONIKA

NÉPKÖLTÉSI GYŰJTEMÉNYEK HASONMÁS-KIADÁSAI ÉS EZEK PROBLÉMÁI

Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény.

Szerkeszti Kríza János. Első kötet. Kolozsvártt, 1863.

Az Akadémiai Kiadó reprint sorozata. Budapest, 1987.

(vi), XIV, VIII, 577, (2).

Szerb népdalok és hősregék. Az eredetiből fordítá

Székács József. Kiadá Kunoss Endre. Pesten, 1836.

Újvidék, 1986. (vi), XII, (iv), 334, (1) + két kísérő füzet:

Szeli István: *Székács József és műve*

Иштван Сели: *Јожеф Секач и његово дело* 118, (2);

Стојан Вујичић: *Јожеф Секач — Вук Стефановић Караџић*

Српске народне и Дунавске песме

Stojan Vujičić: *Székács József—Vuk Stefanović*

Karadžić szerb népdalok és hősregék.

138 (16 képtábla), (2.) "Форум" Нови Сад —

Forum Könyvkiadó, Újvidék.

Mostanában, amikor a nyomdatechnika a legolcsóbb módon úgy tud klasszikus értékű műveket piacra dobni, ha régen elfogyott kézikönyveket reprintben közöl; másrészt meg nagy az érdeklődés az olvasókban régi, eddig hozzáférhetetlen munkák iránt, amelyek biztosan nincsenek utólag megváltoztatva, félreértelmezve, netán meghamisítva — természetesen igen nagy e termésben a néprajzi jellegűnek nevezhető művek száma. Amikor mintegy két évtizede Földes László, a Magyar Néprajzi Társaság akkori főtítkára létrehozta az *Ethnographia* folyóirat első reprint-évfolyamainak feltételeit, ez nem volt országos hírverésű esemény. Sőt, amikor ugyanő Orbán Balázs *Székelyföldjének* ugyanilyen újrakiadását javasolta, a Néprajzi Társaság akkori elnöke, Ortutay Gyula (pénzügyi problémákra hivatkozva, ám ennél lényegesebb idegenkedéssel) rövid időre lemondott funkciójáról, úgy kellett visszakérlelni... Azóta a helyzet igazán megváltozott, nemcsak Orbán Balázs (több műve) jelent meg újból, hanem Kiss Árontól Ipolyi Arnoldig, sőt századunk klasszikusai közül Györffy Istvántól Bartók Béláig és Kodály Zoltánig sokak munkái férhetők ismét hozzá. Néprajzkutatók mintegy specializálódtak e reprint-kiadások létrehozására (Kósa László, Hoppál Mihály és mások nevét említhetném). Ezekben minden különbség ellenére is nagyjából azonos az újraközzétévő feladata: jól sokszorosítható, hiteles eredeti példány beszerzése, valamilyen kommentár elkészítése. Rendszerint az aktualitás is szerepet játszik, hiszen el kell adni e

kiadványokat, és nem csupán a szűkebb szakmai kör számára, hanem az „érdeklődő” nagyközönség számára is. Itt a közelmúltban nem pártolt témák (vallástörténet, nemzetiségi kutatások, magyar sorskérdések stb.), területek (elsősorban Erdély, ám általában is a Trianon előtti Magyarország) vagy gyakorlatilag felhasználható kiadványok (gyermekfolklór, népművészeti kötetek stb.), olykor kúriózumok vagy már eredetileg is bibliofil jellegű kiadványok kerülnek előtérbe. Természetesen lexikonok, statisztikai összegezések is mindig találunk olyan intézményre, amely megszerzi ezeket. Hovatovább a néprajzi könyvkiadásban is számottevő hányadot jelent ez a reprint-piac. Egy szempontból mindenképpen jobbak, mint az újabban igencsak divatba jött szemelvényes újrakiadások. Itt csakugyan az eredetivel találkozhatunk.

Örömmel üdvözölhetjük e divatot, használjuk is e kiadványokat, ám ezek megjelentetése mégis minden „szakmai” nehézség nélkül. Ahány ilyen újrakiadást nézünk, annyiféle problémát jegyezhetünk meg. Most, a bemutatandó két kötettel kapcsolatban csupán ezek közül egyet, a népköltési gyűjtemények újrakiadását érintő kérdéskört próbáljuk jelezni.

Azzal kell kezdenünk, időszerű volt mindkét kiadvány megjelentetése. Az eredeti Székács-kötet gyakorlatilag hozzáférhetetlen volt, a *Vadrózsák* első kiadásának példányai könyvgyűjtők és árverések sztárjaiként (és nem csakugyan forgatott, ismert könyvként) bukkantak csak fel. Most, hogy Ipolyi *Magyar Mythológiája* is megjelent, voltaképpen Erdélyi János háromkötetes *Népdalok és Mondák* (1846–1848) című munkája maradt még a *desiderata* rovatában. Azt is igen jó ötletnek tartjuk, hogy a hatalmas méretű jugoszláviai Vuk-évfordulóra éppen egy ilyen rangos kiadással, és nem valamilyen formális publikációval jelentkezett az újvidéki magyar tudományosság és könyvkiadás (szerencsés módon hazai kapcsolatokkal és résztvevővel). A két mű „újrakiadása” sokban hasonló problémákat is jelent, másban azonban eltér egymástól. Kriza műve mindig ismert volt (noha más kiadásokban), a Székács-kötetet nem sokan forgatták. Az új Kriza kommentár nélkül jelent meg, az új Székáczhoz viszont két kis monográfia társul. (Ezek kétnyelvűek, szerbül és magyarul olvashatók, ami megint csak új szempontokat vetett fel a reprint-készítéssel kapcsolatban.) Egyszóval igazán jó kiindulópontot adnak ahhoz, hogy sokféle kérdést, problémát említhessünk. Természetesen ezek közül csak a leglényegesebbekre keríthettünk sort.

A *Vadrózsák* új kiadását a rokon Kriza Ildikó gondoza, az ő „Előszó az 1987. évi kiadáshoz” című egy ívnyi írása szándéka szerint Kriza egész életművéről ad képet. Azt hiszem azonban, ez az írás egészen más célt szolgál, mint ahogy ezt a reprint használóinak érdekei diktálták volna. Kriza életét, munkásságát több, ma is hozzá

férhető kiadvány kellőképpen bemutatja. Ezek közül a *Kriza János és a kortársi eszmedramlatok* című tanulmánykötetet (Budapest, 1982. Akadémiai Kiadó) éppen Kriza Ildikó szerkesztette. Három erdélyi kutató, Antal Árpád, Faragó József és Szabó T. Attila külön monográfiát készített Krizáról (amelynek első kiadása Bukarestben 1965-ben, második, átdolgozott kiadása Kolozsvárt 1971-ben jelent meg). Ezekre ugyan hivatkozik a mostani előszó, ám nem ilyen egyértelműen, úgyhogy igazán csak az az olvasó veszi észre, aki már úgyis ismeri a köteteket. Azután az sem lett volna baj, ha az 1971, illetve 1982 utáni Kriza-filológiára is utalt volna az előszó. Noha Krizáról sokszor és sokat írtak (alighanem mára már életművét is meghaladja ezek mérete), még sincs teljes Kriza-bibliográfiánk, ezért sem ártott volna az ilyen filológiai tisztázás, ami helyett a mostani előszó szűk terjedelme csak ismételt (nemegyszer Kriza Ildikó és elődei korábbi műveit).

Hiányzik egy pontos áttekintés a régi *Vadrózsák* kiadásáról, a későbbi publikációkról. Mint ismeretes, az 1863-as kötet csak „első kötet”, a főként prózai anyagot tartalmazó „második” kötetet Kriza János már nem tudta nyomtatásban közzétenni. Az ugyan igaz, hogy ebből némi anyag megjelent a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* I. kötetében (1872), ugyanezen sorozat III. kötete (*Székelyföldi gyűjtés* — 1882) pedig gyűjtőként Kriza Jánost, Orbán Balázst, Benedek Elek és Sebesi Jóbót tünteti fel. Kriza nevének legelől szerepeltetése jelzi, az ő anyagát tekintették itt a legfontosabbnak. E kötetekre hivatkozik is Kriza Ildikó mostani előszavában.

Annál meglepőbb, egyszerűen érthetetlen, hogy Kriza Ildikó nem tájékoztatja az olvasókat a későbbi *Vadrózsák* kiadásokról. 1911-ben ugyanis Sebestyén Gyula a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* XI–XII. kötetében a *Vadrózsák* (sőt, inkább Kriza népköltési gyűjteményének) új, általa „kritikai”-nak nevezett kiadását tette közzé. Nem teljes munka, csupán kis válogatás, ám a bevezető készítője (Gunda Béla) miatt is megérdemelte volna az említést az 1943-ban Budapesten a Magyar Népművelési Társaság „Magyar Klasszikusok” sorozatában megjelent, ugyancsak *Vadrózsák* című füzet. Még ennél is fontosabb, hogy ugyanezen évben, a budapesti Bibliotheca kiadónál három kötetben, Viski Károly gondozásában, valamint — ez kevéssé köztudott tény — Fónagy Ivánnak a népköltési szövegeket modernizáló nyelvi átírásában is megjelent egy a teljességre igényt tartó „*Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény*” című újrakiadás. Kriza Ildikó a mostani előszóban arról ismét ír, hogy a második világháború után a budapesti Magyar Tudományos Akadémia pincéjében Gergely Pál terjedelmes (részben elázott és megpenészedett) kéziratanyagot talált, amelyből 1956-ban kétkötetes gyűjteményt jelentetett meg (Kovács Ágnessel együtt). Ennek meglepően pontos címe: Kriza János: *Székely nép-*

költési gyűjtemény. Összesítő válogatás a kiadott és kéziratok hagyatékából. Vagyis mind a korábban már kiadott *Vadrózsák* (és a többi közlés), valamint az új forrásanyag is itt csupán szemelgetve fordul elő. Végül 1975-ben Bukarestben, a Kriterion Könyvkiadó adta ki: *Vadrózsák. Kriza János székely népköltési gyűjteménye. Faragó József gondozásában* című kötetét, amely szintén „kritikai” kiadás, Faragó gondosan javított, mai helyesírással közli a szövegeket, elhagyott ma már nem népköltéseinek tekinthető szövegeket, nem hozza Kriza nyelvészeti tanulmányát, sőt itt-ott a közölt szövegekből, még Kriza előszavából is hagy ki részleteket. (Ezek helyét jelzi.)

Ráadásul a mostani kiadást az Akadémiai Kiadó és a Kriza név fémjelzi, így mindenki arra gondolhat, hogy ilyen hibák nincsenek az új közlésben. Nem tudok másra gondolni, minthogy az új előszó felét valaki, valahol elvesztette és ezt később, a korrektúrájánál sem vették észre. Egy 600 nyomtatott lapnyi új kiadásban ugyanis a 14 lapos előszó a sajtó alá rendező új szellemi terméke, ebben nem szabad hibáznia.

Mit kellett volna tenni? Egyszerű a felelet. Igen rövid Kriza Jánosról szóló életrajzot adni, hivatkozni a megfelelő további szakirodalomra. Viszont be kellett volna mutatni a későbbi kiadásokat. Kivétel nélkül. Gergely Pál és Kovács Ágnes kétkötetes kiadványa (1956) esetében (ennek legalábbis második kötetét említi Kriza Ildikó) egyértelműen közölni kellett volna, van-e még kiadatlan Kriza-féle székely népköltési anyag, ez körülbelül mekkora lehet, hol férhető hozzá? Faragó 1975-ös kiadását is jellemezni kellett volna, nemcsak kihagyásai és mai helyesíráásra átiró gyakorlata miatt, hanem például ezért is, mivel Faragó végrehajtotta az 1863-as kiadásban már jelzett sajtóhibák kijavítását, ezen kívül pontosabbá tette a tartalomjegyzéket (Krizánál annak idején és a mostani reprintben már az ábécébe szedett első négy dalkezdet sorrendje is téves volt stb.). Voltaképpen az is szokás reprintjeinknél, hogy benne a lehetőség szerint feloldják az első kiadás rövidített forráshivatkozásait stb. (lásd például az új polyi-kiadást ugyancsak 1987-ből, ahol is Hoppál Mihály és egy nem-akadémiai könyvkiadó, az Európa erre gondolt), egyszerűen tudományosan használhatóvá teszik az újranyomást. Ez azonban éppen a *Vadrózsák* esetében talán nem is a legfontosabb kifogásolni való.

Megoldatlanabb a reprint kiadásban a mű helyesírása. Természetesen egy 125 évvel ezelőtti könyvnek mindig más a helyesírása, mint egy mainak. És olykor tudományos munkák reprintje is nehézkesé válik emiatt. Mondjuk Fényes Elek *Magyarország Geographiai Szótára* (eredeti: Pest, 1851, reprint: Budapest, 1984.) forgatói közül esetleg nem mindenki jön rá, hogy például Nagycenk helynevét a C-betűnél kell keresni, ahol is előbb a német és francia helyesírású hely-

nevek jönnek, majd több szlovák falu (*Chl-* és efféle kezdettel), azután a *Cs-* kezdetű nevek, majd végül, a *Cz-* kezdettel Czegléd és Kis-Czel után kereshető a hivatkozás, a 233. lapon. Itt akár egy egylapos ábécé-útbaigazítás is segített volna . . . Nagy íróink helyesírása (hát még ha kézírataikat közöljük) is igénnyel helyesírási útbaigazítást a mai olvasó számára. Minden igazi népköltési szöveg eredetije is eltér a mai köznyelv helyesírásától. Általában erre utalni kell egy reprint kiadásban. Ám Kriza *Vadrózsái* még e körben is különleges elbánást érdemelnek. Kriza ugyanis egy általa (és csak általa) kivitelezett székely helyesírással közölte az 1863-as kötetet. (Még ez sem ilyen egyszerű, hiszen köztudott, hogy a nyelvjárásiasság érzékeltetése többszörös átírással, majd visszajavítással történt, a kolozsvári nyomdánál külön betűjeleket készíttetett, sőt a már kiszedett első ívek pesti és helybeli korrektúrája után is változtatott elvein. Erről Kriza Ildikó is tud, Faragó pedig az 1975-ös kiadásban igazán pontosan számol be róla.) Voltaképpen egy rövid tájékoztatás mindenképpen jó lett volna: milyen hangképek felel meg Kriza akkori helyesírása. Minthogy Kriza értekezése (*Néhány szó a székely nyelvjárásokról*) szerepel a mostani kötet végén is, elég lett volna erre utalni, ám megjegyezve, hogy amit a dolgozatban ír Kriza János, az nem egyezik mindenben a kötet helyesírásával, ezen kívül a mai nyelvészet sem osztja minden megoldását vagy magyarázatát. Ha Kriza Ildikó számára megoldhatatlan lett volna egy részletesebb útbaigazítás, megtehetette volna azt, hogy hivatkozik Faragó 1975-ös kiadásának mai helyesírására. Ebben ugyanis sokezer (!) bravúros és modern átírás található, nyilván az akkor még élő nagy erdélyi magyar nyelvészek (egyszersmind Kriza-kutatók, mint Szabó T. Attila) jótekonyságára.

Hogy az ilyen megjegyzések hiánya milyen komikus végeredményhez vezet, mutatja már a kötet szerzőjének neve. A mostani kiadó, Kriza Ildikó hosszú -i-vel írja a családi nevet. A régi szerző, Kriza János nevét tudománytörténetünk egyértelműen rövid -i-vel közli, 1862-es előszava is ezt a formát adja. Ám a kötet címlapján csalhatatlanul hosszú -i- látható. (Ahol e címlapon az -i- rövid, ott nincs semmi jel rajta, egyetlen pont sem!) Ez azért feltűnhet még az olvasónak is. Egyébként a XIX. század második felének népköltési nyomtatványaiiban a szövegben is olykor kétséges, *i* vagy *í*, *u* vagy *ú*, *ö* vagy *ő*, *ü* vagy *ű* a helyes alak. Ennek legtöbbször nyomdatechnikai okai voltak, és mondjuk Arany János *Koszorúja* csakilyen, mint a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* több kötete. Annál nyilvánvalóbb, hogy egy helyen ezt is említeni kellett volna.

Arra most nem térek ki, hogy kérdéses, nem lett volna-e jobb új jegyzetapparátust is csatolni e reprinthez. Persze, ennek elkészítése nagy fáradsággal járt volna, nálunk nem is mindig szokásos. (Ám a nemzetközi folklórisztikában igen.)

Egyszóval az immár hatodszor (!) megjelenő *Vadrózsák* továbbra sem használható egyetlen kiadásból. Legalábbis az 1975-ös Faragó-féle nélkül kúriózum maradt. Máspedig aligha képzelhető el, hogy még ebben az évezredben megjelenik egy immár véglegesnek tekinthető új kiadás is.

*

Az úvidéki kiadvány legalább háromféle szempontból is értékelhető. Egyrészt Székács 1836-os szerb népköltési fordításgyűjteményének hasonmása. Ez nemcsak a legelső magyarul megjelent, „idegen” nyelvből fordított népköltési antológia, hanem a magyar reformkor önálló értékű költői terméke. Sokak számára titkos, olykor bevallott forrásmű, Vörösmarty (és mások) honfoglalási epikájával, Petőfi *János vitézé*vel, Aranytól a *Rózsa és Ibolya*val együtt egy olyan világ visszaadása, amely a magyar folklórban és epikában nem volt meg annak idején, és amelynek értékét nálunk is Percy meg Herder köteleihez mérték. Ráadásul Székács nemcsak szerencsés válogató, pontos (és ízléses) fordító, hanem kis megjegyzései eléggé jól eligazítják nemcsak az akkori, hanem a mostani olvasót is. Csupán azt a kifogást emelhetem a reprint kiadással szemben, hogy további sajtóhibák kijavítása, néhány jegyzet azért elfért volna benne. A Székács számára mindenképpen érthető, sőt bizonyára kortársainak is sokat mondó jegyzetek egyike-másika ugyanis mára inkább Karinthy-szerű képzeteket társít. Például: „Gyakovicza, helység, Dukagyinban” (304.) Minthogy Dukagyin nem szerepel a magyarázatok között, a mai olvasó legfeljebb a Kukutyin név őseredetével hozhatja mindezt kapcsolatba... A „Topcsider” címszóban a „fermanhozó czári követ” (330.) alighanem politikai telitalálat, ám további magyarázat nélkül legfeljebb a kor balkáni életvitele iránt amúgy is régóta érdeklődők jöhetnek rá, voltaképpen miről is beszél itt a jegyzet.

A kötet olvasása arról győz meg, milyen gondos kommentátor, szerencsés válogató és milyen kortárs költő is Székács. Bizony, mai ízlésünk szerint az ő fordításai jobbak, mint az őt később nemegyszer méltatlanul lebecsülő vagy minősítő utódaié. Az azóta eltelt másfélszáz esztendő ugyanis szinte Vuk kortási nyelvi bájával töltötte meg e fordításokat. Noha máshol is, nemcsak Magyarországon készült e korban szerb népköltésből fordítás, kötetnyi mű alig. Mit nem adnánk érte, ha mondjuk az első *Kalevalának* lett volna akkori teljes magyar átültetése...

A kétnyelvűség, a délszláv és a magyar kultúra közti egyensúlyozás mesterműve a két kísérő kiadvány. Szeli István esszéje (amennyire meg tudom ítélni — teljes egészében) előbb magyarul, majd szerbül olvasható. Ebben is többről esik szó, mint csak Székács József életművéről. Belefér a képbe a magyar reformkor szerb orientációja, Vuk

életművének jellemzése, sőt későbbi hatások megemlézése is. A két-nyelvű környezet fáziskioltó hatása érezhető nemcsak egy-két sajtóhibában (Fried István így írja nevét!), hanem mondjuk a Bécsben élő és eredetét tekintve szlovén Franz Miklosisch nevének horvát (?) ortográfiával írásában. Szeli veretes esszéstílusában számtalan apró megfigyelés tanúskodik arról, milyen jól ismeri a kor magyar irodalom- és művelődéstörténetét. Nagy kár viszont, hogy szakirodalmi hivatkozásait sehol sem adja meg pontosan. Ha ez a magyar olvasó számára is nehézséget okoz, mint mondjuk a Сава Бабить fordításában közölt szerb szöveg olvasóiról? Стојан Вујић (magyar helyesírással e kötetben: Stojan Vujić) esszéje viszont előbb szerbül, utána magyarul olvasható. Ennek a végén kétnyelvű címmel van irodalomjegyzék, sőt Székács fordításainak eredetijeit felsoroló fontos hivatkozásanyag is. Noha címe szerint ez is kétnyelvű, ahol párszavas magyarázat is fűződik a forrásutaláshoz, ez csak szerbül olvasható. A kötet végén közölt 16 képből kevés az obligát, több viszont unikális jellegű. Egyébként az is kiderül a kötet végén, hogy Székács 1836-os munkájának alighanem egyetlen, eredeti kötése és körülvágtatlan példánya maradt fenn napjainkig: a Vujicsics-családnál, amelyből is a mostani reprint készült . . .

Vujicsics Sztoján áttekintése Székács életét, fordításainak, majd kötetének létrejöttét, megjelenését, visszhangját mutatja be, a mikro-filológia minden erényével. (Ez a szó — gondolom —, ma már ismét dicséret és nem gáncsoskodás jelzésére való.) Csupán azt hiányolom, hogy végül is a reprint vagy a két kommentár kötet együtt sem közli Székács fordításainak teljes jegyzékét, azt, hogy mi hol jelent meg az 1836-os kiadás előtt is. Azután az 1887-es második kiadásról (Gyulai Pál az *Olcso Könyvtárban*) is csak röviden értesülünk, nem tudjuk meg, teljes-e ez, változott-e a korábbihoz képest. Mint már említettem, fontos, hogy Vuk szövegeire úgy utal, hogy azt a publikációt keressük ki, amelyből Székács dolgozott. Ám az az olvasó, aki nemcsak Székács-filológiát művel, hanem a magyarul közölt szerb népköltési alkotások érdeklik, nem tudja meg, hogy Vuk műveinek van új, „kritikai” kiadása is (amelynek köteteit egyébként idézi Vujicsics a maga irodalomjegyzékében), és ott hol található meg a kérdéses mű. Mindez 1–2 nyomtatott lapot tett volna ki, és a mű rögtön használhatóbb lett volna a folkloristák körében is.

Az örömteli olvasmány ismét megerősíti azt a véleményünket, miszerint van külön folklór-filológia, ennek következtében sajátos folklór-textológia is. Úgy látszik, ennek szabályait még reprint-kiadásaink sem mindig ismerik fel (vagy el). Irodalomtörténezeink előbbre jártak a most ismertetett könyvek esetében. Persze, ha a reprinthez végül is kis kötetnyi kommentár társul, ezt könnyebb megvalósítani.

Minthogy azonban még volna mit új kiadásban közzétenni régi magyar és fordított folklór-publikációk közül, nem ártana, ha az ehhez feltétlenül szükséges filológiai aprómunkának is mindig akadna elvégzője.

VOIGT VILMOS

VASVÁRI PÁL: „A MÁRCIUSI IFJAK EGYIKE ÉN VALÉK”

(VÁLOGATOTT ÍRÁSOK, LEVELEK, BESZÉDEK –
VÁLOGATTA DANYI GÁBOR ÉS SIMOR ANDRÁS)

Abban ne reménykedjünk, amit a kötet szerkesztői az előszóban írnak, hogy tudniillik bármelyik feltámasztási kísérlet — ők az 1945 utáni első kezdeményezésekről írják ezt — „az igazi Vasvári Pál” képét teremti majd meg a köztudatban. Tévedés ugyanis azt gondolni, hogy „az igazi” rekonstruálható — bár szükségszerű és termékeny félreértés. Szükségszerű, mert minden történész ezzel a szándékkal fogalmazza meg portréját hősről; szükségszerű, mert az igazit kereső törekvés legitimálja minden történelmi alak újrafogalmazását. És termékeny, mert valóban közelebb visz a történelemben élt emberhez, mert az igazság valószínűleg az igazságok egymást követő és egymással vitázó sorában rejlik és abból bomlik ki.

Milyennek látjuk tehát Vasvári Pál írásait ennek a válogatásnak a tükrében?

Olyan fiatal történész-politikus képe rajzolódik elénk, aki életművét 20 és 23 éves kora között kényszerült megalkotni. Ízig-vérig romantikus ifjú volt: íróként és gondolkodóként egyaránt. Számára a történelem az emberiség fejlődésének története, az egyes korszakok pedig a haladás útjának újabb és újabb állomásai, lépcsőfokai. Ezen út világos cél felé halad: az emberiség boldog kora felé. Olyan korszak felé, amelyben az emberiség tiszta eszményei legszebb fényükben ragyoghatnak, ahol a világszabadság, a világboldogság, a műveltség és az egyenlőség eszméje egy szabad, boldog, művelt és egyenlő világot alkot, amelyben a benne élő emberek is — egyenként, személyükben — szabadok, boldogok, műveltek, egyenlőek lesznek. A romantikus kollektivitás (világ, nemzet, nép) és a romantikus individualitás (személyes elhivatottság, szabadságvágy, én-tudat) ebben az utópikusan elképzelt világban harmonikusan feltételezik egymást. Ahogy feltételezik egymást a történelem folyamán is: az egyes korszakokat valamilyen eszme (koreszme, korszellem) vezérli, s ennek hordozói

és kifejezői, megvalósítói a nagy emberek, a történelmet alkotó, cselekvő hősök. Nekik kell megtalálniuk a célokat és értékeket jelentő korszellem, valamint a határokat jelentő körülmények között azt a cselekvési teret, amelyben az utóbbiakkal dacolva s az előbbieket követve tevékenyen hozzájárulhatnak az emberiség előrejutásához. Ez biztosítja a történelem nagy alakjai (a Gracchusok, Mátyás király, Zrínyi Miklós, Losonczi István — a temesvári vár védője — és Vasvári többi kedvelt hőse) tettének és jellemének súlyát, s egyúttal erkölcsi megítélhetőségüket. Vasvári elválasztja ugyan a tettet, aminek történeti értéke van, és a tett indítékát, amit a morál szemszögéből kell néznünk, elemzéseiben azonban aljas tett és aljas indítékok, pozitív tett és tisztességes indítékok egyértelműen összefonódnak. A történelmi szerep etikai értéket kap, pontosabban a történelmi és az etikai érték azonos egymással: megmérettetésük alapja, hogy „ment-e . . . a világ elébb” általuk a megjövendölt boldogság felé, hogy mi segíti és mi gátolja az emberiség „kifejlődését”.

A történetíró feladata pedig az — fejt ki Vasvári elviékben —, hogy a múlt tényeit egyfelől a maguk korában, a múlt viszonyai között mutassa be, ezzel törekedve bizonyos korhűsége, másfelől azonban, hogy mindent az emberiség haladása, boldogabbá, szabadabbá válása szemszögéből értékeljen. Ezzel tehát elvileg egy örök, időtlen mércét is ad a történész kezébe. Feltételezi, hogy e történetíró szükségképpen felülről, a fejlődés magasabb lépcsőfokáról tekinthet vissza elmúlt korok már meghaladott eseményeire.

Ez az örök mérce azonban jellegzetesen Vasvári Pál koráé: az 1846—1849-es évek fő értékeit keresi a múltban, kéri számon a történelmet alakító emberen. És éppen ez teszi végtelenül izgalmassá írásait. Az, ahogyan a még látszólag objektív történelemszövegből 1848 tavaszán aktív és harcos politikus lesz, avagy megfordítva: ahogy a forradalmár fiatalember gondolatilag megalapozza, történetileg kiérleli saját és nemzedékársai 1848—49-es fellépését. Egyértelműen saját jelene felől, egy mind radikálisabbá váló, majd forradalomba torkolló reformkor szükségletei, majd a szabadságharc szükségletei felől, annak hangulatától áthatva, az események lázában égve ír a múltból Vasvári. Majd — az események előrehaladtával — a tanulmányok és újságcikkek helyét átveszik a beszédek, tudósítások, felhívások. Egy nagy korszak tevékeny hősenek írásai.

Élmény ma is Vasvári Pált olvasni. Annak ellenére, hogy „a hazai történelem egyik legnagyobb forradalmár-hőse” mutatja be ez a gyűjtemény. A kiadvány így némiképpen anakronisztikus ma, amikor éppen a reformokban, a békés és gyors fejlődésben szeretnénk bízni. Amikor a forradalom a türelmetlenséget és szenvedést, erőszakot juttatja eszünkbe először, amikor — joggal, ám nem Vasvári nemzedéke, hanem a mi történelmi tapasztalataink birtokában — gyanakod-

va nézünk a forradalmár magabiztosságára, bizalmatlanul világmegváltó hitére.

*

A válogatás igényes, koncepciózus és mégis teljességre törekvő, a könyv jól sikerült. A kiadvány értéke indokolja, hogy mégis a korrekciót igénylő mozzanatokról szóljunk részletesebben. A szerkesztők kettős célt tűztek ki: „Egyrészt minél több elfelejtett, kéziratban maradt vagy a korabeli lapokban fellelhető Vasvári-írást, beszédet kívántunk teljes terjedelmében közreadni, másrészt arra törekedtünk, hogy gyűjteményünk viszonylag átfogó képet adjon a történeusről és politikusról. . . . Reméljük, hogy munkánk egyúttal előkészíti Vasvári Pál *Összes műveinek* megjelentését. . . .” E kétarcúság — a szaktudományos igény és a nagyközönséghez fordulás — a kötet szerkezetének és a jegyzetanyagának inkább ártott, mint használt. Nagyon hiányoztak a pontos dátumok a szövegek mellől: bizony lényeges például az *Eötvös József*hez írott levél vagy *Az ikerzsarnokság* megítélése szempontjából, hogy mikor keletkeztek. Különösen lényeges ez, hiszen a kötet szerkezete nem az időrendet követi, még ha a 4. ciklus (a forradalom sodrában írott művek) nemcsak logikai, hanem kronológiai szempontból került is a kötet végére, és e tömbön belül szintén — logikusan — az időrend érvényesül. Ésszerűtlen volt a négy tematikus ciklus (1: a történetírásról; 2: a magyar múlt nagy alakjairól; 3: a történelemről és a forradalmakról; 4: az 1848-as forradalomról és a szabadságharcról) mellett egy ötödiket is szerepeltetni *Függelék* címmel. A szerkesztők ezt azzal magyarázták, hogy az itt közölt öt írás nem maradt fenn kéziratban, csak nyomtatott formában. Ám Vasvári Pál szerzősége csak a (*Felszólalás a horvátokhoz*) című írás esetén nem egyértelmű. Egy kritikai kiadásban — ahol viszont természetesen nem idézőjeles cikluscímek rendezik az anyagot — helyesen járnának el, ha így különböztetnék meg a kéziratban fel nem lelhető szövegeket az autentikus formában rekonstruálhatóktól, de itt ez indokolatlan. Különösen akkor, amikor minden írás után a főszövegben közlik a forrás lelőhelyét (bár talán szerencsésebb lett volna ezt a jegyzetanyagban közölni, s helyettük a keletkezés dátumát adni meg rögtön a szövegek után).

Bizonytalanság érezhető a jegyzetanyag összeállításában is. Némely cikk keletkezéstörténetét egészen pontosan közlik a szerkesztők — ezek a jegyzetek egyúttal érdekesek, eligazítóak, igényesek —, másutt viszont még a leglényegesebb információk is hiányoznak (többek között a 141., 203., 223., 234., 242., 244., 247. oldalakon kezdődő írások esetén). A jegyzetek elkészítésekor a szerkesztők célja volt, „hogy minél több Vasvári-ra, illetve a körülményekre vonatkozó jegyzetet szerepeltessük — írják. — Ezért nem tértünk ki a közismert

személyek és események magyarázatára.” Következetlenek azonban: Frankenburg Adolf életrajzát közlik, Michelet-ét nem; ismertnek tekintik Berinkeit, Curtiust, Coque-ot, III. Károlyt, Ranket, jegyzet szől viszont Hannibálról, a Pliniusokról, Miczkiewiczről; ismertebbnek tartják Catilinát mint Mariust, Blanc Lajost (sic!) mint Cavaignacot, Zách Bódogot (sic!) mint Anonymust. (Nem a konkrét eseteket, hanem a következetlenséget tesszük szóvá.) A legtöbb idézet lelőhelyét megadják, a Széchenyitől, Shakespeare-től és Montesquieu-től származókat nem. Nem árulják el, kinek szól a 308. és a 312. oldalon kezdődő levél. Nem tudjuk meg, mit jelentenek a ()-be tett szövegrészletek és kihagyások.

A válogatást jónak tartjuk, a kimaradt, illetve közölt részletek fölött nem érdemes vitatkozni. Egyedül *A lázongó oláhok* című cikk cenzúrázása támaszthat kételyt: hogy Vasvári kemény szavakkal beszélt 1849 áprilisának végén a magyar szabadságharc ellen felkelő románokról, attól még azt 140 évvel később bátran ki lehetne adni. Nota bene: Vasvári Pál szerint „a cenzor a szellemnek vámszedője”, s ő beszélt 1848. március 15-én a sajtó teljes szabadságáról. (Zrínyi Katonai Kiadó, 1988.)

FENYŐ D. GYÖRGY

A TRAGIKUS ARANY

(KERESZTURY DEZSŐ: „CSAK HANGKÖRE MÁS”)

Arany Jánosról könyvtárnyi irodalom szól, sőt, többé-kevésbé teljességre törő pályakép is született néhány (például a Riedl Frigyesé, a Voinovich Gézáé, a Barta Jánosé, a Sötér Istváné, a Németh G. Béláé). Látszólag a bőség zavara fenyeget tehát, s föltehető a kérdés: kell-e a sokhoz még egy, több lesz-e ezáltal. Ám a sok vita, amely Arany életműve körül dúlt, szinte példázza annak a megállapításnak az igazságát, hogy egy mű története az értelmezések története, hogy minden kor fölteheti, minden kornak föl kell tennie a maga kérdéseit az örökül kapott műalkotásoknak, meg nem elégedvén az előző korok kérdéseivel-válaszaival. Másik oldalról azt jelenti ez, hogy egy-egy opusz addig él, amíg szükségét érzi, hogy értelmezzék, s a klasszikusok földéríthetetlen titka talán éppen az, hogyan válaszolhatnak olyan kérdésekre, amelyek a mű születésekor meg sem fogalmazódhattak még.

A kérdezőnek megvan tehát a le nem becsülhető felelőssége. Mert ha — például — kérdezés helyett deklarálja, hogy a mű klasszikus, ezzel diszkreditálhatja a későbbi értelmezéseket, s így könnyen elér-

heti, hogy az utókor nem csupán e deklarációt utasítja el, hanem magát a művet is — mint olyat, amelynek nem lehet immár lényegszerű kérdéseket föltenni; e véglegesítő értékelés azt a veszélyt is magában rejtí aztán, hogy a benne megfogalmazódó aktualitások emelkednek időtlen érvényűvé a látszat szerint, vagyis — legyen akármilyen jó-hiszemű az értelmező — egyenes utat nyit a mű konzervatív kisajátítása felé. Egészen más magatartás áll tehát a kisajátítás és az idő-szerűvé tétel (nem leegyszerűsítő aktualizálás) mögött.

Gyulai Pálnak és körének nagyrészt jóhiszemű deklarációi így adhattak különös irányt az Arany-életmű későbbi recepciójának. Igaz, még az Aranyról mint konzervatív költőről értekező Földessy Gyulának, vagy — később — a lírikus Arany osztálykorlátairól szóló Bóka Lászlónak is rezonálnia kellett az Arany-életmű — ellenállhatatlan — valódi időszerűségére. S az utóbbi évek Arany-reneszánszát végső fokon épp a kisajátítások és a fürdővízzel együtt gyermeket is kiöntő elutasítások meghaladásának szándéka is motiválta.

Keresztury monográfiája mintapéldája a fontos különbségtételnek; elvszerűen távoltartja magát a kisajátító eljárásoktól — ugyanakkor nyilvánvaló, hogy fölemelkedik arra a horizontra, ahonnan *ma* látható Arany János életműve.

Ám éppen ebben rejlik a teljes monográfia irodalomtörténeti helyzetének bonyolultsága: hiszen az első és a második kötet megjelenése között több mint két évtized telt el (nehéz elhárítani a *Toldi*-trilógia keletkezésének asszociációját . . .), s ezalatt számos új értelmezés született (gondoljunk csak Barta János, Németh G. Béla munkáira, *Az el nem ért bizonyosság* merészen újító elemzéseire, Balogh László kötetére, Dávidházi Péter kritikátörténeti írásaira stb). Igaz, e mozgalmasság csak megerősíti, hogy Arany életműve igazabb értelemben klasszikus, mint ahogy Gyulaiék gondolták — a ma irodalomtörténetésének azonban ez az élénkség komoly kihívást is jelent. Ezt figyelembe véve különösen méltányolhatjuk Keresztury Dezső Arany-pályaképének *egységét*. Nem mintha az új kötet horizontja ereszkedett volna a húsz évvel ezelőtti szintre, inkább arról van szó, hogy az előző kötet vetett föl olyan szempontokat, amelyeket azután s azóta is kiindulásul választhat a monográfus. Mindenekelőtt az Arany társadalmi helyzetével kapcsolatos álláspontra kell gondolni; az elmúlt időszakban szokták őt — kedvező akcentussal — a parasztsághoz, — elmarasztaló akcentussal — a nemességhez sorolni. Keresztury vetett számot először komolyan azzal, hogy Arany a félparaszti-félnemesi rétegből származó *értelmiség* jellegzetes képviselője volt, s épp az átalakulás, a mobilizációs folyamat a kulcsfontosságú különös ívű pályájának értelmezése szempontjából. Igaz, 1967-es könyvében Keresztury hajlott arra, hogy a korabeli magyar értelmiséget valamilyen homogén osztályérdek legtudatosabb képviselőjének tekintse

(lásd a „S mi vagyok én . . .” című kötet 80. oldalát), míg most ezen értelmiségi bázisnak gazdasági-társadalmi-nemzetiségi megosztottságát, sokrétűségét, vegyülékességét hangsúlyozza (lásd az új kötet 646. oldalát).

Arany értelmiségivé válása, értelmiségiként való fölemelkedése Keresztury értelmezése szerint egy meghatározó paradoxonnal terhes. A *Toldi* költője 1848-ban — a parasztsággal egy levegőt szívó alsóbb értelmiségiként — még a „földmívelő polgártársak” önértetére apellálva utasítja el a *Nép barátja* leereszkedő modorát, ám „Nagy-kőrösön, professzorként, szinte véglegessé lett elszigeteltsége a főleg mezőgazdaságból élő őslakosságtól, az ottani „nép'-től.” (77.) A *Buda halála* megírásának idején „át kellett látnia, hogy az a nép, amelyről föltette, hogy majd „vérré tanulja” az ő költeményét, nincs sehol.” (32.) A kiegyezés után pedig a nagyvárosi tülekedés zajában éreznie kellett, hogy az „istenadta nép” „Szatócok és részeg parasztok” gyülekezete, akik „megvesznek”, ha szavazhatnak. Keresztury értékelésébe néhol az elmarasztalás hangja is belevegyül — hogy ti. Arany, s általában az értelmiség eltávolodott a néptől; nyilvánvalóvá válik azonban, hogy a folyamat más nézőpontból nyeri el igazabb magyarázatát: egy romantikus eredetű, nemes — de naív — illúzió elvesztéséről van itt szó, s ennek éppen a nyomában támadó keserűség a legszembeütőbb következménye.

A szemléletváltás kezdeteit persze megtaláljuk már egészen korán — nehéz lenne másként értékelni az 1848-as választási kudarc már-már önátlatóan jóhiszemű magyarázatát a Petőfinek írott levélben — s Kőrösön sem csupán az elszigeteltség játszott szerepet a szemléletváltásban. Tompának írja Arany 1853 nyarán: „... nálunk az olvasás, a könyvtár nem „Bedürfniss” . . . Ne úgy mondd, hogy a magyar közönség nem győzi — nem győzi az a néhány száz ember, aki néha könyvet is vesz.” Így érlelődik meg Aranyban a költői kísérletek tanulságaitól is támogatott döntés, hogy immár csakugyan a „pusztán” nemzeti költészetet tűzze ambíciói céljául; olyan költészetet, amely nem kifejezetten a „nép”-nek szól (potenciálisan persze annak is), hanem a nemzet bármely rétegének. Keresztury könyvének talán legmegrázóbb fejezete az, amelyben „A nemzet költője”-nek tragikus magára maradását ábrázolja. A nép illúzióját elvesztve Arany valójában a nemzet illúzióját teremtette meg, az ideális nemzetét — ám ennek is a szívárvány képeinek módján kellett lelepleződnie. A családás fokozatos volt (ezért mondja Keresztury, hogy Arany drámája olyan hőst idéz, aki nem elbukik, hanem felmorzsolódik). Aranynak előbb azt kellett belátnia, hogy az a közönség, amelynek ír, nem az egész nemzet, hanem az őt körülvevő elit-értelmiség; a Széchenyi-óda írásakor — úgymond — „eszébe sem juthatott, hogy ezt bármiféle nép, „vérré tanulhatja.” Ez a társadalmi visszajel-

zés azonban még elég volt ahhoz, hogy megőrizhesse a nemzeti epika hivatásába vetett hitét. A hatvanas évek közepétől azonban egyre kevésbé leplezhette maga előtt, hogy ez az értelmiségi réteg sem figyel szavára. Mert hiába, hogy a Deák—Eötvös—Csengery képviselte politikai vonal is a nemzetre alapozta elgondolásait; hiába, hogy a politikusok maguk kezdeményezték, hogy csatlakozzék hozzájuk, fémjeljeze törekvéseiket költészetével; Aranyt mérhetetlenül zavarta, hogy „lobogó”-nak kell lennie a „kalpagon”. Először, nem tudott soha annyira pozitivistává lenni, hogy Csengery egyetértsen vele. Keresztury finoman elemzi, hogyan kerültek szembe Ipolyi Mythológiája miatt. Csengery értetlen (s ma már tudjuk: sok tekintetben nem is olyan tudományos) kritikája mélyen sérthette Aranyt, akinek sokkal fontosabb volt a „népi tudalom”, mint a vélt történelmi igazság, hiszen e „népi tudalom” épp az ősi nemzet kultúráteremtő képességét bizonyította előtte — s azt is tudta, hogy a krónikák „korai józansága” nem perdöntő a történelmi igazság kérdésében. A meghasonlás másik oka lehetett, hogy nézeteltérés támadt a Budapesti Szemle és Arany között a népiesség kérdésében is. Igaz, Keresztury (talán kissé egyoldalúan) arra veti a hangsúlyt, hogy Erdélyi, Salamon az ötvenes évtized közepén Arany és Petőfi mellett foglalnak állást — népiességük kérdésében is; ám ne feledjük, hogy ugyanez az Erdélyi 1859-ben — Csengery Szemléjében — már úgy emlegeti Aranyt példaként, mint aki „kellő becsre szállította le a népiesség elemét”, Salamon pedig — ugyanebben az évben, ugyanitt — egyenesen pamfletet ír Petőfi demokratikus és népies törekvései ellen. Arany tudta a legjobban, hogy a népiesség nem folytatható a korábbi módon; ám aligha így képzelte meghaladását.

A „lobogó a kalpagon” szerepének legkeservesebb epizódja a rendjel-ügy volt; Keresztury nagy jelentőséget tulajdonít annak a megaláztatásnak (s a nyomában születő dacnak), hogy Arany végül is el kellett fogadnia a kitüntetést a Deák-vonal politikai érdekei miatt; innen datálható tehát teljes visszahúzódása, végleges elidegenedése a politikától.

S végül — mindezekkel összefüggésben — ott van Arany kultúra-szervező tevékenységének kudarca. Midőn tudatosodott benne — s láttuk, meglehetősen korán tudatosodott —, hogy az olvasás nem „Bedürfniss” Magyarországon, látnia kellett, hogy ez nemcsak népköltői, de nemzeti költői programjának megvalósítását is súlyosan gátolja. Energiáinak jelentős részét ezért kívánta arra fordítani, hogy széles körben — legalább az értelmiség jelentős részében — támasszon kulturális szükségleteket. A nemzeti költő — egyéni tartalommal feltöltött — szerepe s a szerkesztő-tanulmányíró-kritikus feladatvállalása egy szándékból fakadt tehát; a tanulmányok, a lapszerkesztés „részei Arany legnagyobb vállalkozásának: a vágyait, munkakedvét,

képzeletét és alkotóerejét mindig megújító szándékának, hogy létrehozza azt az igazi nemzeti irodalmat, amelyben méltán s megérdemelten fogadhatja el a reá ruházott rangot, „a nemzet költője”-ét.” (239.) Ebben az akusztikában kell megítélnünk mélységesen rezignált kijelentésének tragikus felhangjait („praeceptortságom nem kell senkinek — jó, hát nem kell”). A nemzetből ama vékony réteg sem maradt meg tehát. Ha megmaradt valami, akkor az a nemzet iránti kötelesség vallásos gyökerű kategorikus imperativusza volt, amely, nem találva teret a cselekvésre, feloldhatatlan — a lélek mélyeit fölkaparó — szenvedések okozójává vált: a „mandátum” „hallatlan teljesítményekre sarkallta-segítette, ha maga körül érezhette a hivatást adó közösség egyetértését, de „Nessus-inggé” vált rajta, mikor azt kellett látnia, hogy tévedett, mert erő és körülmény nem tette lehetővé, hogy azt és úgy alkossa meg, amit s ahogyan ő látta mind a küldőt, mind a küldetést”. (249.) A nemzeti költő szerepének ellehetetlenülése irodalom-szervezőként tétlenségre, költőként hallgatásra ítélte; átalakult hivataltok-értelmiségivé, mint Keresztury írja, „igazi puritán nagypolgár”-ként élte életét.

A monográfus nagy teret szentel a művész-értelmiségi mellett érvényre jutó szakértelmiségi életpályának is; a kettő eszerint hol szétválik, hol szinte teljesen összefonódik Arany pályáján. Keresztury ebben a kérdésben perújító szándékának ad hangot. Mindjárt a nagy-körösi tanársággal kapcsolatban azt állapítja meg: „Arany, minden látszat ellenére, szívesen és jól tanított; tisztviselő voltahoz élete végéig ragaszkodott. A körösi iskolában megvoltak a szükséges sikerélményei; ismétlem: ottani iskolai működéséből sokkal több haszna volt, mint kára.” (67.) Aranyt — úgymond — csak az zavarta némileg — s az is csak az évtized második felében —, hogy „az iskola túl sok idejét vonta el az akkor újra fontosnak érzett alkotó munkától”, s idézi Tompának írott, 1858 végén kelt levelét Ha el is fogadjuk, hogy Arany nem idegenkedett annyira a professzorkodástól, mint a közvélekedés tartja, Keresztury álláspontja mégiscsak túlzó lehet: idézzük csak fel Tompa 1852. februári, Arany (elveszett) levelére adott válaszát: „Tréfán kívül igen megszorított leveled; ilyen hamar meguntad, sőt megutáltad a professzorságot?” S amennyire meggyőző, hogy a szerkesztést teljes szívvel, lélekkel végezte Arany, annyira nehéz elhinni, hogy hasonlóan viszonyult volna főtitkári reszortjához. Igaz lehet, hogy „némi örömet” okozott neki ez a munka, de azt már nehezebb elfogadni, hogy „szellemi függetlenségét a polgári megélhetés tisztviselői munkájával” biztosította. (448.) Hiszen mi másra utalhatna az *Epilogus*-beli „rab madár” „kalit”-jának képe, mint az elmúlt évek hivatali munkájának korlátaira? Keresztury maga is idézi az 1866 végén kelt levelet: „Hogy pedig *objektíve* ír hassak valamit, az kellene, hogy szubjektíve ne zaklasson a sors, a hivatal,

a gond, mint egy igavonó marhát.” Mélyen meggyőző viszont, hogy Aranynak szüksége volt a munka eme „kalit”-jára; a tevékenységbe menekült. Ördögi körbe jutott tehát: a tevékenység, amelybe alkotói válsága elől menekült, leküzdhetetlenné rögzítette alkotói válságát. Helyzetét csak rontotta hipochondriája, menekülésének másik útja — a menekülés a betegségbe.

Ezek a vonatkozások természetesen már régen nem az értelmiségi Arany pályaképehez tartoznak, bár a művészlélek pályáját is kijelölik e pálya keretei; „nem egy értelmiségi ember tragédiája teljesedett be itt — mondja Keresztury —, hanem egy kijelölt és vállalt hivatása.” (631.)

Van azonban Arany személyiségének olyan irányulása is, amely e kereteken túlmutat. Igaz, Keresztury sejteti, hogy nem ért egyet a költői lélek mélyeinek szenvtelen boncolóival — jelzései azonban sokatmondóak. Sejthetővé válik általuk Arany személyiségének izzó, „vulkanikus” mélyrétege; „Nemegyszer csak a legkeményebb fegyverem tarotta vissza attól — utal a *Vágtat a ló* . . . című versre —, hogy — kitörve a hámból, le ne hányjon magáról minden terhet és feket.” (243.) Önfeltáró vonatkozásuk van a kitörő indulatú hősöknek, akik „halomra döntik életük eredményeit, terveiket, jövőjüket”. (244.) Volt e szempontból jelentőségük az Arisztophanész-fordításoknak is: a „műzsák neveletlen gyermeké”-nek műveiben „a teljes, éppen mustos pezsgésével teljes, s ezért vonzó étellel találkozhatott — mesteri formában kifejezve”. E létövezet kifejezésétől ő maga tartózkodott — „megtiltotta szigorú protestáns erkölcs, paraszti szemérme, néhány életre szóló kudarca s főként a társadalmi illendőségre, a hivatalaival együtt járó viselkedési formákra nagyon is ügyelő figyelme.” (518.)

Aranyt személyiségének igen lényeges szférái vonták tehát a romantikához — s mintha életműve töredékességének az is egyik fő oka volna, hogy e romantikus vonzódást túlságosan is elszorította magában; „Nemcsak a haza, hanem az emberlét szörnyeivel birkózva is lett töredék — ahogy mondta — műve és élete.” (651.)

Igazából Arany személyiségének, pályájának titka után nyomozva közelíti meg Keresztury a műveket is. A *nemzeti balladákról* szóló fejezet azt az átalakulást kutatja, amely az egész pályakép periodizációjának alapjául is szolgált: hogyan alakul át a népiesség programja a nemzeti költészet programjává. Az Arany-ballada története valójában ennek az átalakulásnak lesz reprezentatív példája. A népies műballadából úgy lesz nemzeti — sőt, világirodalmi — érvényű „mesterballada”, hogy a népiesség adománya is, a világirodalom öröksége is szervesen feloldódik a műben. Klasszicista alkotói magatartás ez; nem gyökeres eredetiségre törekszik, hanem általánosan ismert művészi megoldások új — ezúttal nemzeti — változatának megteremtésére. Az értelmezés meggyőző, s zökkenőmentesen illeszkedik a kép-

be, az olvasóban azonban támad némi hiányérzet. Kérdés, hogy vajon a mai befogadót is mindenekelőtt a nemzeti költészet programjának kialakulása szempontjából érdeklik-e Arany nagykőrösi balladái? Vajon nem lett volna-e hasznukra, ha Keresztury — akár némileg ki is lépve itt-ott a könyv szigorú koncepciójából — jobban engedti érvényesülni a műértő, műelemző hajlamot? Mint ahogy nem akar ellenállni az 1860/61-es fellendülés idején keletkezett ódák vonzásának; e versek kitűnő elemzését kapjuk. Igaz most is az a célja, hogy versről versre haladva, a szövegek mélyelemzésével kövesse Arany költői lelkének a történelmi rengések által kiváltott rezdüléseit. (Ez a törekvés egyedül *Az örök zsidó* értelmezésekor okoz némi ellentmondást: bizony nehéz a „Tovább! Tovább!” átkában a „visszacsüggedve, elnyomva is mindig újra feltörő hivatásérzetnek óvó-sürgető megszólalását” — hallani, 307.)

A *Buda halála* — s a Csaba-trilógia egésze — a nemzeti költő programjának beteljesítéseként indult útjára. Elemzése a nemzeti költészet programjának tragikus ellehetetlenülését világítja meg Kesztyur értelmezésében. Termékenynek mutatkozik itt a monográfus egyik kedvelt — s nagy szakértelemmel művelt — módszere, amit „filológiai nyomozásnak nevezhetnénk: a belső drámát szereti a mű létrejöttének körülményeire utaló dokumentumok alapján rekonstruálni („Azt gondolom . . . , hogy ha a *Csaba királyfi* tervének fölmerülését, kibontakozásának menetét követjük, a költő mennybe törő pokoljárásának legfőbb mozgatóerőiről, állomásairól . . . valamelyes áttekintést szerezhetünk” — 329.) A mű esztétikai problémái közül az kerül a középpontba, amely mindig is foglalkoztatta az Arany-kutatókat — de magát Aranyt is: korszerű lehet-e a XIX. század második felében az eposz, s korszerű-e — egyáltalán: eposz-e — maga a *Buda halála*? Keresztury Arany válaszát idézi: „Az új eposz feladata volna eme gondviselészerű világfolyást a már stereotíppá vált isten-megjelenések s egyéb mosolyra indító csodák helyett, a mai kor s keresztyénség szellemének megfelelőbb módon is fel tudni tüntetni.” S bár Keresztury nem foglal közvetlenül állást a *Buda halála* modernsége kérdésében, kiérezni elemzéséből, hogy a „világvéget” láthatatlan s néma működésének tragédiákba illő, grandiózus ábrázolását tartja az „óriásballada” maradandó esztétikai értékének.

A *Buda halálával* kapcsolatban az epikus építkezés vizsgálatát hiányolhatja az olvasó; igaz, a trilógia kudarcának értelmezése ismét világosabbá teszi Arany pályájának tragikumát: „Azt a mítikus-válóságos alakot, akiben nemzete ismerhetett volna önmaga legméltóbb vonásaira, akit mindennapjaiba fogadhatott s „vérré tanulhatott” volna, nem sikerült megalkotnia.” (648.) A vállalkozás — s a nemzeti költő egész vállalkozása — mégsem igazán kudarc, csak éppen más a helye irodalmunkban, mint amit Arany szánt neki: „. . . életre

keltette a magyar világ egy vonzó és eleven rétegét; oly művekben, amelyek az alkotás különös erejével akkor is élnek, ha szereplőik a valóságban rég semmivé lettek már. A rendkívül töredékes tömegbázisokon rendkívül ellentmondásosan kialakult magyar értelmiségnek pedig éppen erre volt szüksége.” (Uo.) Ez azonban nem volt elég ahhoz, hogy Arany előtt hiteles maradjon a nemzeti költő feladatvállalása. Egy pályaszakasz ismét visszavonhatatlanul lezárult.

Az oknyomozó figyelem természetesen az utolsó pályaszakasz rendezőelvének feltárására irányul ezzel. S Keresztury már a Shakespeare-fordításokban talál olyan nyomot, amely eligazíthat: „még a felszínen tűnnek fel, és csak a hozzáértő megfigyelő számára árulják el személyességüket” e reprezentatív átültetések. (610.) Az Arisztófanész-fordítások is szolgálnak tanulsággal: a válságba jutott személyiség indulatainak esztétikai szférában megnyilvánuló forrongásáról tanúskodnak. Igaz, Babits megfigyelései is a személyesség előterbe nyomulására utaltak már — Keresztury azonban a fordulat motívumait kutatja: „Önzánereinek sora, amely *A rab gólyá-tól A pusztai füz-ön* és társaain, *Az örök zsidó-n*, *A két madár* tervén át *Az agg színész-ig* terjed: a *Bolond Istók* második énekében lett először a legnyíltabban személyessé. A költő gyakran egyes szám első személyben szól itt költészetének mindig rejtegetett fő tárgyáról: önmagáról.” (534.) A mandátum elvesztését Arany súlyos megrázkódatásként élte át, ám az irodalom számára ez mégsem egyértelmű veszteség: Arany azzal lett igazán modern költővé, hogy a lepel mögé, amellyel oly szívesen takarta el tárgyait, immár saját személyiségét rejtette, s így gyakorlatában is teljessé tette azt a elvet, amelyet már jóval korábban megfogalmazott, sőt meghirdetett: a költészet autonómiájának elvét. „Mert ebben van a verscsoport [az *Őszikék*] valódi újdonsága, így érvényesül igazi korszerűsége: az európai szellem hajszálcsovésségében jön létre, a közlekedőedények törvénye szerint, az a modernség, amely az alkotás alapkérdéseiben teszi kortársakká Aranyt és a nagy európai moderneket, még ha motívumaikban erősen eltérnek is, vagy ha egyáltalán nem tudnak is egymásról.” (551.) Ez tehát annak a „más hangkör”-nek a jelentősége, amelyre a *Mindvégig* című vers utal — s így a monográfia címe is céloz. A kései balladakör fő sajátossága is az lesz, hogy „költőjük csak művészi célokat követ” (561.), s a felemás sikerű (mert a harminc évvel korábbi célokat is magával hurcoló) *Toldi szerelme* mai jelentősége is abban van, hogy Arany „a lélek elemző ábrázolója”-ként alkotja meg. (619.)

Keresztury szemlátomást nem kíván csatlakozni ahhoz a — végső soron még Gyulaitól gerjesztett — vitához, vajon Aranynak epikája vagy lírája jelentősebb (sőt, külön fejezetet szentel annak, hogy a líra és a verses epika mellé állítsa Arany prózáját) — azt azonban nyoma-

tekkel hangsúlyozza, még saját korábbi álláspontjával szemben is, hogy nem szerencsés Arany líráját válságjelenséggént értelmezni, mert ha az is, nem ez adja esztétikai jelentőségét. Ennek a felfogásnak eredményeként egymás mellé kerül értékét tekintve a két lírai korszak, vagyis Keresztury hallgatólagosan elutasítja azt a vitát is, amely — modernebb voltára hivatkozva — egyik vagy másik korszak lírai termését tekinti értékesebbnek. Lehet, hogy közelebb jutunk Arany lírai életművéhez, ha kevesebb jelentőséget tulajdonítunk az Arany-recepció hagyományos polémiáinak; bár az is igaz, hogy Keresztury elemzésében viszont az a kétségtelen különbség kap mérsékeltebb hangsúlyt, amely a két korszak lírájának poétikai arculata között mutatkozik.

S ha már itt tartunk, utaljunk néhány szóval olyan apróbb vonatkozásokra is, amelyeket talán figyelembe lehet majd venni a két kötet — Keresztury által ígért — „egybecsiszolása”-kor. A *Nagyvidai cigányok* értelmezésében az első kötet — Horváth János jelzésére támaszkodva — említi, hogy a művet nem föltétlenül a szabadságharcra való utalásként kell magyarázni; „A költemény minden lap-pangó értelmezés nélkül megállhat furcsa eposz gyanánt.” (304.) Tudjuk, Barta János erre a megfigyelésre alapozta szuggesztív elemzését. Az új kötet szerint viszont Arany a műben „önpusztító keserűséggel torzképezte le” „a nemzeti illúziók csődjét”. (258.) Az *Álomvaló* zárlatát korábban „vezércikkyszerű lekerekítésnek” tekintette az elemző, amely „nyilvánvalóan az Életképek olvasóinak szólt” (251.), az új kötet szerint viszont ugyanezt a zárlatot „észen túli egzaltáció” diktálta (301.). Lehet talán vitatkozni azzal is, hogy a *Honnan és hová?* gondolatisága csak „a tudomány változó divatai”-ra és hasonlókra reflektálna (583.); megemlíthető, hogy (Komlós Aladár szerint) a *Kozmopolita költészetet* Arany nem a fiatal lírikusok ellen írta, hanem az újromantikus drámaírók ellen; a félreértés ott kezdődött, amikor Reviczky „magára vette az inget” stb. Mindezek azonban elenyésznek Keresztury monumentális „becsületés kísérleté”-nek (aminek maga szeretné tudni művét) jelentőségéhez képest.

Talán nem állunk messze az igazságtól, ha azt mondjuk: monográfiája elgondolásakor Keresztury magától Aranytól tanulta el a küldetéses feladatvállalást: a történelemértés, az emberismeret, a művészi affinitás legkorszerűbb horizontjáról szemlélve s a magyar nyelv leggazdagabb regiszterein szólva úgy írni a magyar irodalom óriásáról, hogy költészetét immár csakugyan „vérré tanulhassa” a mai magyar értelmiség. (Szépirodalmi)

VARGA PÁL

RADÓ GYÖRGY: MADÁCH IMRE

(ÉLETRAJZI KRÓNIKA)

Nyolcadik hónapja sárgállik ott ez a nagyalakú kötet a Széchényi Könyvtár irodalmi olvasótermének szabadpolcán, az írók monográfiái között. A „Balassi Bálint” Nógrád Megyei Könyvtár bocsátotta közre 1987 végén, a szélesebb érdeklődést kizárva, pontosan 1500 példányban. Nem éppen elsietett ismertetése talán többeket hozzásegít a kötettel való megismerkedéshez.

Radó György nem előzmények nélkül fogott Madách életkrónikája összeállításához. Negyedszázada tette közzé legkorábbi publikációját Madáchról, s azóta is vissza-visszatér a vele való foglalkozáshoz. Nem beszéltem erről a szerzővel, de gondosan megírt, hasznos munkája geneziséét magamban így rekonstruálom:

1. Mint az orosz és szovjet irodalom bűvára, legelőbb valószínűleg a Tolsztoj- és Gorkij-féle életkrónikákat láthatta. Úgy érezhette, jó mintát talált egy nálunk is megvalósítható, esetleg Madáchot meg-elevenítő hasonló jellegű munhához. Ezzel tehát a külső keret megvolt.

2. A második lépés az eléggé szétágazó és szétszórt Madách-irodalom összegyűjtése, majd összeállítása lehetett. Akkor sem kis feladat ez, ha esetleg Szabó József püspök magángyűjteménye és bizonyos bibliográfia-töredékek nem lebecsülendő alapozást adtak is hozzá.

3. A tapasztalható sok pontatlanság, ellentmondás feloldásának szándéka, talán a mások segítségül hívásának igénye érlelte meg Radóban a *Tárgyszerű és tárgyilagos Madách-életrajzért* című programcikk publikálásnak szükségét 1980 folyamán a Palócföld hasábjain (1980. 3. szám 21–23.). Nem kis jelentőségű kezdeményezés. Itt már megfogalmazódik: „Hogy a már publikált anyag áttekinthetővé, [. . .] kiegészítővé és felhasználatóvá legyen, ahhoz egy teljességi igényű Madách-bibliográfián kívül célszerűnek látszik egy olyan életrajzi krónika [. . .], amelynek alapja az, hogy kronológiai rendbe szedve állítja egymás után — s ahol kell, kritikailag mérlegre teszi — az író életéről ismeretes adatokat.” (Palócföld, id. szám 22.) — Hangsúlyosan szorgalmazza Madách teljes kritikai kiadását, hozzá ugyanide kénytelen visszakanyarodni: „[. . .] egy ilyen kiadás alapos előkészítésének igen fontos biztosítóka a jó életrajz. Az író élettörténetének tárgyyszerű és tárgyilagos feltárása.” (Uo. 21.) Madách ilyen „[. . .] életrajzának megírása s ennek előkészítésül az ismeretes adatok áttekinthető rendbeszedése sürgető irodalomtörténeti feladat.” (Uo. 23.)

Mivel még erre is kevés mozgás látszott lendülni, nem mutatkozott más megoldás, mint saját magának megfogni a munka végét. Itt a nekilátást dátumhoz kötni lehetetlen, befejezését aránylag pontosan

érzékeltetjük: 1985 vége. Ez év decemberére keltezi a szerző a nyilván lezárásul megírt *Bevezetés* című fejezetet.

Ami ilyen módon létrejött: egy jól átgondolt, helyes tájékozódás nyújtó, rendkívül hasznos munka, elsősorban a további Madách-kutatás részére. Az említett *Bevezetés* (5–9.) azokat a szempontokat visszhangozza, amelynek egy részét az 1980-as felhívó cikkéből részben már idéztük. Sikerül lelkiismeretesen megvalósítani azt a jogos igényt: „... hogy a kutatás terjedjen ki az egész életműre, annak minden bibliográfiai vonatkozásával együtt.” (5.) Jövendő teljes értékű Madách-képünk kialakításához első lépcsőül a kötet arra vállalkozik: „Teljességre törekedve, időrendbe foglalja a Madách Imrére vonatkozóan eddig nyomtatásban megjelent adatokat.” (6.) Az összeállítás valóban úttörő jelentőségű, akkor is, ha véleményem szerint van benne valami hasonlatosság a nemzetközi művelődésben közismert pseudo-naplókhoz, csak a tudomány színvonalán.

A jó négyszáz oldalas összeállítás háromnegyede a kötet alcímét viselő derékrészé, utolsó negyede pedig az ezt szolgáló, illetve kiszolgáló segédanyag (*Pótlás, Függelékek, Mutatók*). A teljes szöveget egy válogatott, 82 képből álló műmelléklet követi, miután már a szöveg közt is majdnem ugyanennyi rajz, ábra, metszet tette igazán szemléletessé az anyagot.

Az említett derékrészben minden a biztosabb tájékozódást szolgálja. Ennek érdekében osztja Radó 14 szakaszra Madách életét. Ezek a szakaszok tulajdonképpen fejezetek a könyvben. Mindegyik élén — ismét a helyes és könnyebb eligazodás szolgálatában — az összeállító három koncentrikus történelmi kört húz az életmozzanatok köré:

Világesemények,
Magyarország,
Nógrád megye

címmel. Természetesen csak a legjellemzőbb vonások kapnak említést, hogy a költő élettényeit hozzájuk tudjuk mérni.

Az egyes szakaszokon belül a krónika napokra (vagy legalábbis apró egységekre) szedve folyik a szemünk előtt, mindenre kiterjedve, amit nyomtatott anyag dokumentál. Mutassuk be ennek lejátszódását a gyakorlatban két — úgyszóván találomra kiválasztott — részlet idézésével:

1840. II. k ö r ü l ?

P e s t

MADÁCH IMRE levelet ír LÓNYAY MENYHÉRTnek, fájó sér-tődöttséggel, amiért az ostoba, csacsogó lúdnak titulálta. — Közli: Képes Vasárnap 1939. 16. sz., Pester Lloyd 1939. 81. sz., MÓM-II.

885., ÖL-I. 51—52., Győr 81—82. Kézirat: 1942-ben ÖZV. LÓNYAY ISTVÁNNÉnál, 1959-ben LÓNYAY SÁNDORnál.

A dátum nélküli levélről STAUD GÉZA feltételezi, hogy 1839-ből származik; szerintünk ez valószínűtlen, mert akkoról semmi egyéb jele sincs a barátok ellentétének. Inkább következtetünk az ellentét fokozatos erősödésére: ez a levél nagyobb sértődöttséget árul el, mint a korábbi. A versszerűen tört sorokban írt levelet korábbi közlői — HARSÁNYI ZSOLT, HALÁSZ GÁBOR és STAUD GÉZA — prózának tekintették és folyamatos sorokba szedették. GYÖRFFY MIKLÓS betűhív szövegközlésének kommentárja szerint szabadversről van szó.

(56.)

és

1864. III. 14. — hétfő

Alsósztrégova

MADÁCH IMRE levelet ír ARANY JÁNOSnak, beszámol munkásságáról: akadémiai székfoglaló előadása elkészült, kisebb verseit rendezi. S verset küld a Koszorú részére, kéri szigorú kritikáját, szeretné tudni, hogy megküldött novellája azért nem jelenik-e meg, mert rossz. — Voi 131., 186. Közli: ARANY LÁSZLÓ: Arany János levelezése író barátaival. II. k. Bp., 1889. 407—408., MÖM-II. 874—875., ÖL-II. 185—186. Kézirat: Akadémiai Könyvtár

A novella, melyről szó van a levélben „A Kolozsiak”, ezt MADÁCH IMRE 1863. I. körül küldte GYULAI PÁLnak. A levélhez mellékelte három vers bizonyára a „Borbálához” gyűjtőcím alatti három darab.

MADÁCH IMRE levelet ír PÁKH ALBERTnek, a Vasárnapi Újság szerkesztőjének: hírül vette, hogy az szívesen közölné tőle valamit, ezért — amit eddig nem tett, mert nem akarta zaklatni — elküldi néhány versét. — Kézirat: Akadémiai Könyvtár

(303.)

A két egymástól távolieső szakaszból kiemelt részlet félreérthetetlenül vall a mű követett módszeréről. Ha az olvasó fölülhetné a szóban forgó munka *Mutatók* fejezetének *Forrásművek rövidítései* pontját (370—72.) közvetlenül „beszélnének” neki is a sorok. Magamra válva most a megfelelő lap szerepét:

Az élettény tömör közlése után a források megjelölése következik:

MÖM: Madách Imre összes művei I—II. (Halász G.), Bp. 1942.

ÖL: Madách Imre összes levelei (Staud G.), Bp., 1942.

Győr: Győrffy M.: Madách kiadatlan levelei (It, 1959.)

VOI: Voinovich G.: Madách Imre és Az ember tragédiája? Bp., 1922.

Mivel itt — szerencsére — mindössze ennyi forrást kellett rövidíteni.

Az apróbetűs részekre szeretném hangsúlyosan ráirányítani a fokozott figyelmet. Amint jelen idézetünkéből is egyértelműen látni: ezek, végig az egész kötetben, a források összevetésének kritikai mérlegelésük helyei. Ekkora forrásanyag synopsisában erre kellő biztonsággal lehet is vállalkozni. Azért is igen sikerültek az itt fölvázolt hipotézisek.

Csak rövid utalással pillantunk — nem a teljesség, de még a méltányos részlegesség mértékében sem — az összegyűjtött adatmennyiség kútforraire, mivel ezeket a szerző a maga sajátos szempontjából való használhatóságuk mértékében vehette figyelembe. Alig tudhatta munkájába beépíteni például Madách talán legmélyenszántóbb működésképét, Barta Jánosnak az Eckhardt szerkesztette, „Magyar írók” sorozatbeli monográfiáját (Bp. 1942.). Ez a nyoc kötetet szám-láló sorozat nagyobbára bevallottan szellemtörténeti tájékozódású, tehát pozitívista adatokra kevésbé van figyelemmel. Tovább bogozni messze vezetne, csak megállapítjuk, hogy kiváló eredményeit aligha lehetett az életrajzi krónikába beemelni.

Az alapműveken túlmenő, gazdagabb részletezőbb életrajzi felépítést Radó hármas pillérre helyezi. A háromból kettő megyei kiadású alkotás, akárcsak a sajátja. Szinte kimeríthetetlen tárháznak bizonyult a Leblanc Zsoltné és Kelemen Mária sajtó alá rendezésében kibocsátott *Madách Imre dokumentumok a Nógrád Megyei Levéltárban* című gyűjtemény és a Praznovszky Mihálytól származó, ugyanabban az 1984-es évben s hasonlóképp Salgótarjában megjelent *Madách és Nógrád a reformkorban* című munka. És hogy a 84-es esztendő beigazolja kivételes termékenységet, ekkor jött ki, bár már hosszú ideje készült a harmadik pillér, a hasonló kronológia- és adatgazdag, összefoglaló mű: Horváth Károly monográfiája, a *Madách Imre*, a „Nagy magyar írók” sorozat tagjaként.

Nem róhatjuk föl Radónak, hogy nem oldja meg a lehetetlent. Alap kutatás híján nem adhat kronológiát — legfeljebb tapogatódzót és hozzávetőlegest — Madách lírájáról, novelláiról, fiatalkori drámai alkotásairól (régí adósság!) és pár hasonlóról. De ismétlem: ezt várni sem lehetett.

És ezúttal nincs semmiféle — „de. . .”

A szóban forgó Madách-munka tiszteletünkre és becsülésünkre méltó. Jó hasznát vesszük, elmemozdító is. Abban a tekintetben pedig nagy értéket képvisel, hogy rávilágít, hol maradt kutatásunk eddig eredménytelen, hol vannak fehér foltjai. — Ehhez képest majdnem mosolyogtató olyan semmiségeket kifogásolni, hogy egy helyütt pontatlan Győrfy valamelyik tanulmányának címe (365), hat lappal utóbb már hibátlan. — Vagy: egy magát makacsul tartó előírás bennmaradt a szerző utóéletének *Eseménynaptárában*: a *Mózes* nemzeti színházi bemutatójának időpontja nem 1888. febr. 16. (321.), hanem febr. 20. Itt annyi a baj, hogy Radó elfogadta a több helyütt olvasható adatot anélkül, hogy külön ellenőrizte volna. Akár további egy-két szeplő az összeállítás értékeihez mérve számba se vehető.

Nem mehetünk el dicsérő szó nélkül a régi, kiváló Madách-kutató Kerényi Ferenc jelentős közreműködése mellett, akinek nagy érdemei vannak a kötet mai alakjának kiformálásában. Ebbe a munka egyik lektoraként avatkozhatott bele. Elismerés illeti érte.

Ha hozzátesszük, hogy Kerényi pillanatnyilag a fő mű különválasztott kritikai kiadásának sajtó alá rendezésén dolgozik, akkor már a jövőbe, Radó kötetének jövőjébe is belekaptunk.

Madách életrajzi krónikáját szerzője is a jövődő teljes Madách-kép előkészítése egyik fontos lépcsőfokának itéli. Ha most a *Tragédia* kritikai kiadása egymagában készül — emlékeztetek az Orosz László-féle bármilyen mintaszerű hasonló *Bánk*-kiadására —, úgy ez a Madách-image nem látszik valami közelinek. Az író és költő első teljes kritikai kiadását anyagilag elbírná a kutatás, éppen csak embere nincs hozzá (akik vállalhatnánk, mind másutt vannak elfoglalva, hasonló hordásban). Amíg kritikai kiadás nincs, modern, teljes Madách-monográfia sem lehet. Így — sajnos — Radó munkája soká nem avul el, pedig ez a könyvnek egyáltalán nem ártana, az irodalomnak viszont felbecsülhetetlen hasznára válnék.

GYÖRFFY MIKLÓS

MÓRICZ ZSIGMOND ÉS KORA

E. V. Umnyakova 1985-ben megjelentetett „Móricz Zsigmond és a korabeli magyar irodalom” című kötete után Szuvizsenko karcú, mindössze másfél száz oldalas könyve: „Móricz Zsigmond és kora” immár a második kísérlet a Szovjetunióban, hogy az író életét és munkásságát a kezdettől a végkifejletig ismertesse.

Szuvizsenko két olvasói réteget céloz meg: a Szovjetunió egyete-

meinek bölcsészkarán a magyar szakot választó hallgatóságot és a világirodalom iránt érdeklődőket.

A négy részre tagolt munka megpróbálja feltárni a „kritikai realizmus győzelmeiként” számon tartott Móricz egész tevékenységének „összemberi, ma is aktuális problémakörét”. Történelmi háttérként felrajzolja Magyarország gazdasági, társadalmi, politikai „helyzetét” — az 1867-es kiegyezés utáni esztendőktől indulva „a háborún és a forradalmakon” át a két világháború közti „valóság” letapogatásával. Az író haláláig. Mellékes jelenséggént szó esik a magyar irodalom képviselőiről is — a pályakezdés éveiben „dekadens” Kosztolányiról és Babitsról, a „forradalmár” Adyról . . .

A társadalmi és irodalmi makroközeg mellett Szuvizsenko Móricz mikroközegét — a családot, iskolát — is láttatja. Kiemelten kezeli Jókai Mór hatását a még diák Móriczra, majd idézetekkel bizonyítja — milyen gátjává vált ez a hatás az írónak az alkotói útkeresés idején.

A kötet forrásanyaga — a móríci művek mellett — a magyar és szovjet irodalomtörténetek ide vonatkozó munkái.

A magyarok között kiemelt helyet kap: Schöplín Aladár, Bölöni György, Czine Mihály, Nagy Péter bizonyosfajta orientációs pontot jelent: Móricz Virág, Rónay György stb.

A szovjet Móricz kutatók között, az említett Umnyakován kívül, a legtöbb utalást O. K. Rosszijánovra találjuk, aki 1958-tól kezdve tört utat tanulmányaival a további Móricz kutatásoknak.

Szuvizsenko mindössze néhány Móricz művet elemez elmélyültebben. Ezek a műelemzések, az alkotások tartalmi ismertetése mellett, a társadalmi mondanivalót domborítják ki. Nem az írói módszer mikéntjét faggatja, hanem az „országban utalkodó társadalmi viszonyok” leképezését tartja szem előtt.

A legnagyobb teret az „Erdély” trilógiának szenteli, ahol — Laczkó Géza 1922-ben, a Nyugatban megjelent cikke nyomán — Báthory regényben megrajzolt alakjában Adyt, Bethlen alakjában pedig Móriczt véli felfedezni. A két álláspont összevetése így módon, Szuvizsenko véleménye szerint a történelmi helyzetek ismétlődésében a mindenkori „forradalmi”, illetve a „megfontolva haladni” magatartásformák felismerésére szolgál.

Magyar olvasónak talán kissé túlságosan „magyarázó” a szöveg. Tekintetbe kell azonban vennünk, hogy a monográfia olvasói feltételezhetően rászorulnak erre a „magyarázó” stílusra, hiszen ismereteikrőlunk nagyon is korlátoltak. (Leningrád, 1988)

URBÁN NAGY ROZÁLIA

PLETYKAFILOLÓGIA

(FRÁTER ZOLTÁN: MENNYEI
RIPORT KARINTHY FRIGYESSEL)

A tudomány hanyatlík. Nemcsak az irodalomtörténet: legelsősorban az ún. „Világtudomány” humanista eszméje kezdi a végét járni. Egyre inkább érezzük, hogy egyáltalán semmi hasznunk abból, ha egy tudós — egy egész élet, több száz ember munkája, hatalmas anyagi javak bevetése stb. alapján — egy szép nap kijelenti: ez és ez az igazság. Egyrészt nem értjük, mit mond. Másrészt egy hét múlva megcáfolják. Harmadrészt milyen alapon költik ilyen dolgokra az adófizetők pénzét és így tovább. Legutóbb már az is felmerült, mi értelme volt embereket küldeni a holdra. Eszünkbe jutott volna ilyesmi húsz éve, abban az izgalomban? Dehog. Most meg . . . Mucius Scaevola hőstette jóformán közelebb áll hozzánk, mint Niel Armstrongé.

Kopik, korhad, bomlik ez a nagybetűs igazság-fogalom. Emlékszem szintén az idő tájt valaki kajánul felvette, hogy a kor egyik legnagyobb tudósa, az első szívátültetést végrehajtó Barnard professzor is bizonyára keresztet vetett a sorsdöntő operáció előtt. Ilyen okos ember és nem tudja, hogy nincs isten . . .

Ennek a magabiztosságnak most vége. (Nem merem mondani, hogy egyszer és mindenkorra, hisz ki tudja . . .) A tudományra ható anyagi kényszer (hogy pénzre van szüksége, de maga nem tudja előállítani) meg a társadalmi nyomás egy irányba hat: felfelé az „Igazság” zászlaját, magasba a hasznosságát, a hatékonyságát. Ez az atomizálódás, Arnold Gehlen szavával kristályosodás felé hat. Nincs már nagy tudós, csak kiváló hidropneumatikai szakember.

Különösen rájár a rúd azokra a tudományszakokra, amelyek adott ságaiknál fogva nem tudták meglovagolni az informatikai forradalom egyre vadabbul (és tőlünk egyre távolabb) vágató hullámát, nem húrozták fel ütött-kopott zongorájukat a kibernetika acélszálaival, s nem hangolták az ökológiai gondolkodás leheltfinom rezdüléseihez. Lemaradtunk, mint a borralaló, s ezt egy szeizmográf pontosságával érzékeli a köztudat: akinek a társadalmi termelésben való részvétele csak borralaló, annak a társadalmi megbecsülése sem több. Az irodalomtudomány felvételizők formájában bővítetten újratermeli önmagát, s közben a rend kedvéért késhegyig menő vitákat folytat olyan dolgokról, amelyek épp hogy csak valamivel fontosabbak az ember holddraszállásánál. (Ha ugyan . . .)

És a többszörösen hátrányos helyzetet még súlyosbítja a múlt. Az átkos. Mert a magát explicit módon marxistának nevező irodalomtudomány ideje legnagyobb részét azzal töltötte, hogy önmagát próbálta meghatározni, azaz elhatárolni, még pontosabban másokat el-

határolni önmagától, míg aztán nem lehetett már eldönteni, az ajtó melyik oldala a „kívül”, s melyik a „belül”, ki került karanténba. Izgalmas dolog mindenféle irányzatok között frontvonalakat meghúzni, támadási irányokat, hídfőállásokat jelölgetni. Azért van, aki rájön, hogy helyzete a Szent Ilonán teknősbékaikat kommandírozó Napoleonéhoz hasonlatos, miközben odakint az irodalomban virágzik az Eklektika Szent Szövetsége. Egy ideje eltűntek bizonyos hosszú évek munkájával jelentésnélkülivé desztillált fogalmak az irodalomtudományból. Senki nem használja őket, de soha senki nem jelentette ki, hogy ez és ez a fogalom csak hámozott léggömb, s ha valaki most kijelenténé, bizony körülmosolyognák: „Te csak most jöttél rá?”

Buta egy helyzet. Ami igazán értékes az irodalomtörténetben születik, az mind-mind az irodalomtörténetből való kibújásra tett kísérlet. Van aki a filológiába (Szabolcsi Miklós szavával: hiperfilológiába) merül, s kissé dekadens gesztussal vállalva a teljes haszontalanság vádját abszolút rekonstrukciókra törekszik. Mások — részben talán nem is tudatosan — a posztmodern üzenetét fogadják szívükbe, egyetlen élő, mozgó, lélegző szervezetnek látják az irodalmat, és e szervezet egy-egy különös sejtkapcsolatát tárják fel, jó esetben maguk is belekapcsolódva a szövevénybe. Mindez (lehet) szép és jó, de mit tegyen az, aki nem hajlandó lemondani arról a gondolatról, hogy ő mégis csak, mindennek ellenére, azértis irodalomtörténész? Ez Fráter Zoltán kérdése, s a Karinthy-könyv a válasza.

Fráter Zoltán feltűnés nélkül feltalált egy tudományágat és egy hozzáillő módszert. A tudományágat talán imagográfának kellene hívni, s a módszert pletykafilológiának. Ez a tudományág eddig valószínűleg csak a módszer hiánya miatt nem jött létre, hiszen ha előbb nem, hát a romantika idején mindenképpen esedékes lett volna. Az imagográfia magyar fordítása: közképrajz. (Ez se hangzik sokkal jobban.) Ez a tudomány a nagy egyéniségek nagukról kialakított és a közvéleményben kialakult figurájával, vállalt, viselt és mások által elismert vagy elvárt szerepjátékával, egyszóval image-ával foglalkozik. Nem véletlen, hogy a romantika jut eszünkbe először, onnan is Byron, akinek legfőbb műve maga Byron, a figura, az élet császára. Én szerintem Horatius lehetett az első tudatosan megalkotott íróegyéniiség. Manapság meg a populáris művészeti ágakban gyakran maga az image válik (kizárólagosan) műalkotássá, az image-kitalálás pedig önálló művészetté.

A magyar irodalom történetének kevés alakja van, aki ilyen vizgálatra Karinthy-nál alkalmasabb lenne. No persze Petőfi is kézenfekvő, s kettejüknél érdemes megfigyelni az alkotott figurának a valódi értékek fogadtatására kifejtett káros hatását. Petőfi tucatnyi, óvodából ismert verse éppúgy nyomja agyon az életművet, mint Karinthyét az *Így írtok ti*. Tanulságos lenne adatszerűen tudni, hány példány

fogyott el mondjuk az utóbbi tíz évben az *Így irtok ti-ből*, s hány Karinthy verseiből, regényeiből.

Fráter Zoltán mennyei riportra vállalkozik, tehát (kínálja magát a fordulat) el kell temetkeznie a kor dokumentumaiban. A könyv, amelyet kézhez kapunk, végső soron dokumentumgyűjtemény, itt-ott összekötőszöveggel ellátva. Így aztán első pillantásra meglepő, hogy nem „válogatta, szerkesztette, összegyűjtötte” (stb.) jelzéssel, hanem minden megszorítás nélkül, szerzőként szerepel Fráter Zoltán neve. Ennek a pontos okára magam is csak később jöttem rá, íghát egyelőre nem is árulom el.

Az egybegyűjtött dokumentumok ciklusokba rendeződnek, a ciklusok rendezőelve pedig egyfelől a kronológia, másfelől a tematika. A dokumentumgyűjtemények általánosan megszokott formájától annyiban különbözik, hogy leginkább folyamatos olvasásra szánták, mint egy életrajzi monográfiát. Kicsit tehát ilyesminek is tekinthető, csakhogy Fráter Zoltán nem tesz fel olyan kérdéseket, hogy mi a „lényeg”, mi az „igazság”. Őt a festmény háttére érdekli, meg az alapozása, sőt a kerete.

A könyvben alig-alig van Karinthy Frigyes kezétől származó írás. A többséget mások róla, neki, ellene, mellette stb. szóló megnyilvánulásai alkotják. Azután itt vannak Karinthy szóban adott nyilatkozatai, vele készült interjúk, villámkérdésekre adott frappáns villámválaszok, vagyis sok olyasmi, amit más valaki jegyzett le, aminek keresztül kellett mennie egy másik ízlés (nyilvánvalóan a közízlésnek mindenáron megfelelni vágyó, tehát kétes értékű zszurnaliszta-ízlés) szűrőjén. Fráter Zoltán nem Karinthyt keresi, hanem az image-t, amelynek valószínűleg a lehetséges legpontosabb nevet adja: „karinthyság”.

Persze nem ennek a karinthyságnak a rekonstrukciója az igazán érdekes, hanem Karinthynek a karinthysághoz való viszonya. Fráter Zoltán a kettő közötti divergenciákra vadászik. Egyfelől azokra az eseményekre, amikor egy-egy (különféle irányból érkező) támadás (és a kivédésére tett kísérlet) felfedi az „ember” egynémely olyan tulajdonságát, amelyet a karinthyság álarca lenne hivatott elleplezni, másfelől azokra a pillanatokra, amikor Karinthy érzi nyugnek a tőle télen-nyáron-éjjel-nappal mindenki által elvárt meghökkentő jópofaságot.

Érdemes összevetni ebből a szempontból Fráter Zoltán könyvét egy másik, az évforduló kapcsán szinte azonos időben megjelent könyvvel: Kosztolányi Dezsőné Karinthy-könyvével. Nem mintha bármi összevethető lenne Kosztolányiné és Fráter Zoltán Karinthyhoz való viszonyában, s nem mintha Kosztolányiné könyvéről Kovács Ida remek előszava után érdemes lenne még recenziót írni. De össze lehet vetni a két könyvnek egy-egy azonos eseményről adott értékeléseit. Karinthy „piros-örülete” például Kosztolányinét egyszerűen idegesíti: meglehetősen durva pszichológizálásainak egyikeként Karinthy

kezdődő betegsége jelének véli. (Mellesleg az egész könyv valóságos példatára az immár tankönyv-közhellyé laposított Thomas Mann-i „művész-polgár” problematikának: mennyire elviselhetetlen a „polgár” Kosztolányiné számára Karinthyék életmódja.) Ugyanerre a jelenségre (mármint a piros-tébolyra) Fráter Zoltán az egyetlen lehetséges módon reagál, amit irodalomtörténészről elvárhatunk: beilleszti a koncepcióba. A piros-téboly szerinte (és nyilvánvalóan ez az elfogadható magyarázat) a karinthságnak való megfelelni vágyás terméke: érdekesnek kell lenni mindig, mindenáron.

Kosztolányiné könyvét olvasva pillanatok alatt rájövünk, hogy a főszereplő korántsem „Karinthy, az ember”, hanem Böhm Aranka, a párdúc. Fráter Zoltán könyve másfajta felismerést kínál: itt a kor sajtója az igazi főszereplő, s persze ezen keresztül maga a kor. A két könyv ezért sem vethető össze érdemben: Kosztolányiné nézőpontja nem Fráter Zoltán nézőpontjával áll egy szinten, hanem a Fráter Zoltán könyvében szereplő dokumentumok nézőpontjával. És ilyen szinten valóban végezhetők tanulságos összehasonlítások, például Karinthy halála napjának, Böhm Aranka stockholmi viselkedésének, vagy öngyilkossági kísérletének különböző „hiteles” történetei együtt igazán érdekesek. Mert csak így látjuk igazán, mennyire nem hitelesek egyenként: így kérdőjelezi meg (akarva? akaratlanul?) Fráter Zoltán az irodalomtörténeten belülről az irodalomtörténet módszerét, a dokumentumok abszolútnak tekintett „igazság”-át.

Fél évszázad távlatából teljesen indifferens a tény, hogy (például) Böhm Aranka kiesett vagy kiugrott a siófoki penzió ablakán. Ez csak pletyka, s ráadásul régi. Annál izgalmasabb, hogy ki hogyan reagált erre: *nem maga a tény beszél a korról, hanem az, hogy a kor hogyan beszélt a tényről*. Ez a pletykafilológia alapelve.

Fráter Zoltán tehát (az időrendiség hagyományának is megfelelően) egy-két tucat ilyen többé-kevésbé indifferens tény köré szervezi anyagát. A már említetteken kívül különösen érdekesek a különböző okokból és irányokból Karinthy ellen intézett támadások dokumentumai. Például a *Fekete mise* című novellával kapcsolatos vallásgyalázási pere, amelynek hírlapokban megjelent dokumentumai mai szemünk előtt meglepően éles vonalakkal rajzolják meg a kor értékviszonyait, s a hatalom akkori és mindenkori értetlenségét a nem általa megrendelt művészettel szemben.

De ennél is érdekesebbek az irodalom sáncain belül vívott csaták. A támadások fő iránya épp a karinthság ellen irányul: letépni az álarcot, megmutatni „Karinthy, az ember” elleplezett gyengéit. Ilyen vádak érik: naiv, pénzéhes, elvtelen, sőt gyáva. Hogy ezek a jelzők mennyire igazak és mennyire nem, annak jelentősége ismét csak eltorpül az életmű árnyékában. Az image viszont úgy működik, hogy a vele való foglalkozás (pozitív és negatív egyaránt) hat rá, alakítja,

Az image környezetével kölcsönhatásban álló, asszimilációra képes, önálló, szerves lény. S a világnak a hozzá való viszonyai (ismétlem) jellemzik az adott világot is.

És persze találkozhatunk egészen konkrét, a mának szóló tanulságokkal is. Számomra leginkább a Tamási Áronnal való összetűzés tűnik ilyennek. A múlt századból ered, s manapság ismét előtérbe kezd kerülni az a kérdés, amely akkoriban (Karinthyék idején) már a népies-urbánus birkózás árnyékát vetítette előre, s amelyet itt természetesen nem fogok megválaszolni: a „magyar irodalom” színtagjának vajon melyik eleme a fontosabb, a „magyar” vagy az „irodalom”? Különleges érdekességet jelentenek a Karinthy halála után, róla írt vélemények, körkérdésre adott válaszok. Az egész könyv tükrében igen pontosan látható, hogy ki beszél Karinthyról és ki a karinthiságról. Látszik, hogy kik a legélesebb szemű, a legpontosabb értékelők (mint Remenyik Zsigmond vagy Németh Andor), kik azok, akik jól ráéreznek a lényegre (pl. Sárközy György) és kik azok, akik „bedőltek”.

Valóban izgalmas a dokumentumok felelése, sőt veszekedése. Izgalmas életre keltve látni a tiszavirág-életre szánt szenzációt. Bár a könyv teljesen alkalmas az elejétől végéig való, regényszerű olvasásra, sajnálom, hogy (a ciklus-címek tartalomjegyzékén kívül) nincs semmiféle mutatója. Mert élvezetes (talán élvezetesebb) lenne ez a könyv „csak úgy olvasgatva” is, többet nyújtana, ha az egy-egy esemény köré csoportosuló dokumentumok visszakereshetőkké lennének. Formai hiányosságnak tartom továbbá azt is, hogy Fráter Zoltán összekötőszövege tipográfiailag egyáltalán nem válik e a dokumentumoktól. Az az eljárás, hogy a főszövegbe és nem jegyzetbe kerültek ezek az eligazító megjegyzések, ismét csak a regényszerű olvashatóság elősegítésére szolgál; alighanem szakmai ártalom, hogy egy irodalomtörténész könyvének végén mindenképp jegyzeteket keresgéljek.

A regényszerű olvashatóság Fráter Zoltán munkamódszerének igen fontos eleme. Ennek segítségével válaszolhatjuk meg a fentebb feltett kérdést is: miért szerzőként, s nem szerkesztőként, válogatóként jegyzi ezt a könyvet, úgy értelmezem, ez annak jelzése, hogy a könyvben adott élet- és korrajz nem annyira rekonstrukció-kísérlet, mint inkább elismerten konstrukció, sőt bizonyos fókig önálló alkotás, regény. A felmutatott dokumentumok nem képviselik a „nyers valóságot”, hiszen maguk is mesterségesek, „csináltak”. Válogatásával és szerkesztésével Fráter Zoltán természetesen befolyásolni kívánja véleményalkotásunkat, de nem nyilatkoztatja ki, hogy mi az „igazság”, sőt azt sem állítja, hogy ő a birtokában van. Ha állít egyáltalán valamit (inkább sugall), akkor az az, hogy igazság, ha van, ott van valahol az összegyűjtött dokumentumok egymással folytatott vitájában, keresse meg mindenki a magáét. És így van ez jól. (Magvető, 1988.)

KAPPANYOS ANDRÁS

ADATOK A NÉPI ÍRÓI MOZGALOM TÖRTÉNETÉHEZ*

Boglári Békés Istvánt az irodalomtörténet a tanítóképzős diák, Darvas József mentoraként tartja számon. Ő volt az, aki a nála fiatalabb Darvas első írásait — mint a Szegezen kiadott Magyar Tanító-jelöltek Lapja kiskunfélegyházi szerkesztőségi tagja — megjelenéshez segítette. Együtt tették meg a kezdő lépéseket a fővárosi irodalmi lapok felé is. Békésnek, magának szintén volt lapalapítási kísérlete: 1932 februárjában Jövönk címmel indított folyóiratot Dunakeszin, amelyből azonban csak egy szám jelent meg. Többek közt azért, mert utána kommunista szervezkedés vádjával bíróság elé állították őket. A Széll Jenő és társai néven ismert kommunista diákper 33 vádlottja között — a fővárosi József Attila, Rajk László, Gereblyés László s a többiek mellett — a kiskunfélegyháziak körét Békés, Darvas, E. Kovács Kálmán, Seres Béla és József, Székely Béla képviselte.

Békés István emlékirata — saját életútjának leírása mellett — bemutatja az életében szerepet játszó közösségeket, szervezeteket és intézményeket: lakóhelyének és iskoláinak mikrokörnyezetétől indulva az állástalan tanítók mozgalmán keresztül a Szociáldemokrata Párt és a Nemzeti Parasztpárt nagy közösségéig. Saját közéleti-politikai szereplése a koalíciós időszak 1947—48 fordulóján bekövetkezett bomlási folyamatáig tartott, s emlékezéseinek is itt veti végét.

Békés István őszinte tényleírásaival és szemléletes stílusával figyelemreméltó könyvet tett az asztalunkra. Az 1930—40-es évek magyar értelmiségének, köztük a népi írói mozgalom fiataljainak útkeresése iránt érdeklődők haszonnal olvashatják. A tudományos kutatás számára az ismeretlen, valamint a sajtópublikációkból már ismert, de könyvben még nem publikált dokumentumok (levelek, iratok) jelentenek hasznót. Ennél fontosabbnak tartom a nálunk mellőzött irodalomszociológia és szociográfia tudományterülete számára nyújtott értékes adatokat.

A Kiskunfélegyházán összehozott fiatalok közül Darvas József írói és mozgalmi tevékenysége vált országos jelentőségűvé. Életútja megértése és annak tudományos értékelése azonban nem lehet teljes annak a kis közösségnek a megismerése nélkül, amely őt a tanítóképzőben körülvette és fejlődésében befolyásolta. A magyar falu különböző társadalmi rétegeiből jött fiatalok magukkal hozott élményeiről, az új társadalmi környezet hatásairól adott Békés-emlékek a magukra és világukra eszmélő diákokat állítják elének. A szellemi horizont tágulása a rokon közösségek keresésére ösztönözte őket.

* Boglári Békés István: *Népi írók, ifjú kommunisták és más rebellisek*. (Emlékirat).

Különösen az iskola elhagyása után vált fontossá a társak megléte, hogy az egzisztenciális küzdelemben biztatást kapjon tőlük. A rendőri, illetve csendőri felügyelet alá helyezett Békés István néptanító falusi és fővárosi élete egy társadalomkép megrajzolásának szemléltető forrásanyagául szolgál a kutató számára. A kérdészetű baloldali irodalmi folyóiratok megszületésének, a vele járó szerkesztői és szervező munkának ékes példája a Jövők életrehívása körüli tevékenység. Eddig ezekről ilyen részletes tájékoztatást az emlékező írásokból kevésszer kaptunk.

A fiatalok ideológiai és politikai tájékozódásának lehetőségeiről, valamint eszméi-világnézeti fejlődésükről az emlékező leírás mellett a korabeli levélváltások adnak hiteles képet. A népi kötődés és a dolgozó osztályokkal való sorsvállalás világnézeti megalapozása Békés István körében a saját tapasztalatok, valamint a tudományos ismeretszerzés együttesében valósult meg. A művészi kifejezésre vállalkozók — közülük többen — az alkotó munka mibenlétét olyan előttük járóktól tanulták, mint Kassák és köre, továbbá Veres Péter: „a hatás éppen a művészi erőtől, a valóság hű megjelenésétől s világnézeti átítatottságától függ” — írta Veres Péter 1934-ben Békés Istvánnak. Példának a Békés által vitatott Nagy Lajos mű, a Kiskunhalom volt, mely — mint írta — „valóságot mutat, rávezet és elgondolkoztat”, s ezért érték.

Békés István baráti, mozgalmi és alkotói köre a szocializmus, a tudományos materializmus világnézetét fogadta el vezérlő elméletének. Életútjuk szemlélteti, hogy milyen nehézségekkel járt az ennek szellemében történő cselekvés az eltelt évtizedekben. Az emlékirat szerzőjének a politika nem adott lehetőséget a megkezdett alkotói és mozgalmi tevékenység kibontakoztatására, betetőzésére; de hogy életének hetedik évtizedén túl is él benne az ifjúkor eszméje és annak tüze, azt könyve tanúsítja. Tapasztalatainak tanulságaira érdemes odafigyelní. (Magvető, 1987)

M. PÁSZTOR JÓZSEF

SZÁVAI JÁNOS: MAGYAR EMLÉKÍRÓK

A szerzőt az önéletírás műfaja egy 1978-ban megjelent könyvének tanúsága szerint jó évtizede foglalkoztatja. Ezúttal a magyar önéletrajzirodalmat tekinti át folyamatában s lehetőség szerint teljességében a műfaj kialakulásától napjainkig. Minthogy bizonytalanul körülhatárolható és értékelhető műfajról van szó, a műfaji kritériumok megállapítása, a műfajra jellemző jegyek leírása meg kell hogy előzze az egyes művek elemzését. A bevezető elméleti fejezet aránylag nagy terjedelmű, a könyvnek csaknem egyharmadát teszi ki.

Az önéletírás vagy memoár Szávai János előzetesen adott meghatározása szerint „*első személyben írott, a hitelesség igényével fellépő, s a narráció struktúrájaként többé-kevésbé egy élettörténetet választó szöveg*”, amelyet egyéb dokumentatív műfajoknál (levél, útirajz) a „*múltidejűség*” és az „*átfogó tekintet*” választ el, a fikciótól pedig az „*egyes szám első személyű narráció*”. Az első megközelítésben adott definíció esetleges, további pontosítást igényel, melyre a szerző kísérletet is tesz. Mivel az első személyű narráció a regények egy bizonyos típusával, nevezetesen az én-regénnyel közös sajátosság, a szerző a két epikus műfajt — regényt és memoárt — ars poeticájuk és tárgyuk felől próbálja élesebben elhatárolni. Eszerint a memoár a mindennapi lét olyan részleteiről is beszámol, amelyekre a korabeli regények általában nem térnek ki, másfelől hiányzik belőle a lekerekítő, anekdotikus szemlélet, amely viszont a regényt — vagy, fogalmazunk így: a tudatos epikus fikciót — feltétlenül jellemzi. Ez a két újabb k térüm megint csak esetleges, hiszen egyrészt az önéletírás végpontja — a rögzítés jelene — is szolgálhat természetes zárásul az addigi életúthoz, és a regényszerű írói alkotások is kaphatnak „nyitott” befejezést, másrészt az egyes irányzatokhoz tartozó regények a mindennapok olyan részleteit tárhatják fel, melyekre az önéletíró — pláne a szemérmes fajtából — sokszor nem is gondol.

Fiktív és nem aktív műfaj alighanem csak a szerző—elbeszélő—főhős viszonyának tisztázásával határolható el igazán, hiszen az életrajzi értelemben vett író és elbeszélő azonossága csak a dokumentatív műfajokban áll fenn, minden más esetben teremtet elbeszélővel van dolgunk. Míg a tanulmányíró az elbeszélés tónusát elemezve minden esetben pontosan meghatározza elbeszélő és főhős azonosulásának mértékét, a fenti kategóriahármas első tagjának a másik kettőhöz való viszonyával alig foglalkozik.

Az önéletírás műfajának alapvető problémája az irodalmi érték. Szépirodalmi műfajjal van-e dolgunk vagy pusztán dokumentummal, amely nem esztétikai értéke, csupán informatív tartalma miatt — mint történeti forrás — érdekes számunkra? Megvonható-e a határ művészi és köznapi, művészi és tudományos szövegek között, s ha igen, kizárhatók-e a fenti definícióban foglalt sajátosságokkal rendelkező, ám nem művészsínek ítélt szövegek a vizsgálat köréből? Szávai számos nagytekintélyű irodalomelméletíró szépirodalomés nem szépirodalom elválasztására tett kísérletét idézve végül is a lengyel Henryk Markiewiczével azonos konklúzióra jut: „nagyjából az olvasó dönti el, hogy egy mű irodalom-e vagy sem”, következésképp a tanulmányíró, „mint afféle szuperolvasó”, maga vonhatja meg a vizsgálandó terület határait. Ez a terület Szávai könyvében igen tág, művészi-nek és nem művészsínek ítélt szövegek egyaránt helyet kapnak benne.

Bár a szerző kronológiai rendbe állítva az általa kiválasztott mű-

veket azt a célt tűzi ki, hogy az önéletírás története — mintegy az önéletírások „vertikális szerveződésének” szabályait követve — önön „biográfiaját” írja meg, a végpontok kijelölésében és a folyamat felvázolásában — a „naiv” erdélyi emlékiróktól a modern „naivakig” önmagába visszatérő kört bezáró fejlődésrajzban, melynek ívén főként az 1930-as évek nagy írói memoárjai jelentik a csúcspontokat — szinte a fikciókra jellemző „horizontális szerveződés” azaz, tudatos írói beavatkozás érvényesül. Valójában, mint a szerző előadásából és a kötet függelékeként közölt táblázatból is kiderül, naiv és szépírói memoár Kazinczy óta mindig is egymás mellett létezett, s létezik mindaddig, míg a két párhuzamos — na, nem a végtelenben, hanem előreláthatóan, sajnos, már a közeljövőben — találkozik egymással, amikor is a naiv szemlélet az általa képviselt és ábrázolt színes, egzotikus világgal együtt végérvényesen elsüllyed a múltba, illetve beolvad a mellette létező fejlettebb kultúrába.

A kötet felépítése — e talán kissé „irodalmias” lekerekítés ellenére — lehetővé teszi a műfaj egész történeti láncolatának logikus, világos áttekintését. A szerző kitűnő minőségérzékkel választja ki a régmúlttól kezdve napjainkig a műfaj legjelentősebb darabjait. Igaz, a száz-kétszáz évvel ezelőtti szövegeknél irodalomtörténetírásunk velük szemben mára már kikristályosodott értékítélete is a segítségére lehetett, de századunk nagy memoárjait a harmincas évektől a nyolcvanasokig ő illeszti be először a műfaj történeti képébe. Számai nemcsak az egyes szövegekkel foglalkozik, hanem recepciójuk történetét is vizsgálja: a korabeli fogadtatást éppúgy, mint az irodalomtörténeti értékelést, magának a műfajnak a változását éppúgy, mint értékelésének változását, s mindkettőt a mindenkori befogadói közeg elvárás-szintjének függvényeként.

A tanulmányíró a vizsgált műveknek eleve két csoportját különbözteti meg, a valamilyen gyakorlati célt szolgáló, nem kiadásra szánt emlékiratokat és a művészi igénnyel megírt, nagyközönséghez forduló műveket. Noha tudja, hogy egy szöveg művészi értéke nem a szerzői szándékon múlik, hajlamos mégis szépirodalmi műnek tekinteni az írói tollból született memoárt, míg a többit bizonyos művészi jegyekkel esetleg rendelkező dokumentumnak. Úgy véli, e művészi sajátosságok megléte vagy hiánya alapján szétválaszthatók a művészi és nem művészi szövegek. Ezért a kötet bevezetőjében célul tűzi ki mindazon művészi jegyek felkutatását, melyek az olvasó minősítését befolyásolhatják. Így jut arra — az önmagában egyébként igaz — következtetésre, hogy minden önéletírásnak van megismerő értéke s legtöbbszörének konstruktív-képi értéke is, s míg az előbbi szükséges feltétele a műfajhoz való tartozásnak, nem elégséges feltétele, sőt, egyáltalán nem feltétele az esztétikai hatásnak.

Fordítva azonban aligha igaz a tétel. A szerzővel ellentétben úgy

vélem, a befogadás változása, az olvasói ítélet nem a konstruktív-képi értékek meglététől vagy hiányától függ. Kétségtelen, hogy absztrahálhatók bizonyos formai jegyek, melyek az ún. szépirodalmi alkotások többségében fellelhetők, de egyrészt vannak ez alól kivételek, másrészt ezek a jegyek annyira különbözőek lehetnek, hogy aligha találunk általános és egyetemes kritériumokat arra nézve, mi a szépirodalom. Példák hosszú sorával bizonyítható, hogy bármely mű átkerülhet a szépirodalmi művek kategóriájába a nem művészi szövegek közül, és vice versa, bármely kihullhat onnan, ha az olvasó vele szembeni értékelése megváltozik, még akkor is, ha születése pillanatában megfelelt a műalkotással szemben támasztott követelményeknek. Minden azon múlik, hogy az olvasóra tett hatás par excellence esztétikai-e vagy sem. Különösen érvényes ez az önéletírásra, mely a műfaj hajnalán — legalábbis nálunk — egyáltalán nem esztétikai célokat tűzött maga elé, valamennyi darabjának nagyon is praktikus funkciója volt — önigazolás, tanúskodás, példaadás, sőt, e példaadás által az utódok figyelmeztetése, „okítása” — s ezek a praktikus funkciók napjainkig fennmaradtak. Amennyiben a befogadásban a művek praktikus funkciója másodlagossá válik vagy eltűnik, s az esztétikai funkció lép előtérbe, a szöveg a praktikus jelenségek szférájából átlép a művészibe, míg egy valaha művészinek tartott szöveg egy más befogadói közegben már csak informatív tartalma miatt kelt érdeklődést, vagy egyenesen érdektelenné válik.

Ez a folyamat játszódott le a régi emlékirodalom egyik ma már kiemelkedőnek ítélt darabjával, Bethlen Miklós önéletírásával. Ő az első emlékiró, aki Szávai könyvében önálló fejezetet kap. Ez a „megtiszteltetés” az „első virágkor” alkotói közül rajta kívül a csak fél évszázaddal később színre lépő unokahúgának, Bethlen Katának jut ki. Szávai egyébként a magyar memoárirodalmat három korszakra osztja, az „első virágkor” — Kemény Jánostól Bethlen Katáig — és a „második virágkor” — Kassák Lajostól Vas Istvánig — közé „átmeneti kor” cím alatt iktatja be a XIX. század emlékirodalmát, amely mennyiségét és dokumentum-értékét tekintve bizonyosan felülmúlja az első korszakot, irodalmi értéke azonban felemás.

Az „első virágkort” *Kemény Jánostól* számítja a szerző, az ő emlékiratával (1657—1658) kezdődik lényegében a XVII. századi erdélyi memoárirodalom, a műfaj első nagy korszaka, s valóban Kemény az első emlékező, aki „nagy terjedelmű írásban... kora Erdélyének históriáját a maga életrajzával együtt adja elő”. Kemény emlékiratának erősségét a tanulmányíró a kitűnő humorral és szemléletességgel megírt jelenetekben és összefoglalásokban látja, gyengéit bizonytalan s következtetlen nyelvhasználatában, értékeléseinek kiforratlanságában. Kemény írásának értéke a vele közös fejezetben tárgyalt Kornis Gáspár és Tótfalusi Miklós emlékiratával egybevetve tűnik ki igazán.

Csak sajnálhatjuk, hogy Szávai nem vetett itt egy röpke pillantást a kor fiktív epikus irodalmára, rövid kitérésként: kézenfekvő lett volna egy utalás a kortárs Gyöngyösi Istvánra, már csak azért is, mert Gyöngyösi egyik hosszabb epikus költeményében, a *Porábul megéledett Phoenixben* (1665–1670 között; megjelenés éve 1693) maga is ugyanazt a tárgyat, Kemény János életét örökíti meg (innen a mű másik címe: *Kemény János emlékezete*). A Gyöngyösire való utalás már csak azért sem lett volna fölösleges, mert ezáltal a szerző elkerülhette volna azt a tévedést, hogy a Keménytől idézett egyik jelenetet Fülel ostromára vonatkoztassa (78.), minthogy ez Murány 1644. évi híres bevételének leírása (Wesselényi Ferenc maga volt füleki várkapitány, Széchy Mária pedig Murány várának özvegy úrnője), amelyről Gyöngyösi, az időközben nádorrá lett Wesselényi titkáráként, Kemény emlékiratával nagyjából egy időben *Murányi Venus* címmel hosszabb epikus költeményt írt.

Bethlen Miklós önéletírása (1708–1710) az első irodalmi értékű mű a műfajon belül, de a műfajtól eltekintve is az első nagy szépprózai alkotások egyike irodalmunkban. Bethlen már nem „naív” önéletíró, ismeri a műfaj nagy világirodalmi mintáit, Ágoston *Vallozásait*, Petrarca és a francia politikus Jacques-Auguste Thou önéletírását, hagyományösszegző és formateremtő, minden tekintetben felülmúlja a XVII–XVIII. századi emlékirodalom többi művelőjét, nála önéletrajz és korrajz szerves egységet alkot, mert Bethlen ösztönösen tudja: „az egyéni életút csak a kor ismeretében kapja meg valódi dimenzióit, s a kor lényege nem a történeti információkból, a különféle politikai intrikák leírásából, hanem az életút kanyarulataiból érthető meg igazán”; továbbá mert „szövege remekül megszerkesztett egész, szemlélete s ennél fogva nézőpontja, mindvégig egyöntetű; nyelve, melynek feltétlen ura, valóságos kincsesbánya, narrációs készsége akár egy regényíróé”. És ezt a csodálatos remekművet, mely „igazából előzmények és következmények nélkül való a magyar irodalomban”, a magyar irodalmi köztudat sohasem vette tudomásul.

Bethlen Miklós nagy műve sokáig társtalanul áll a magyar emlékirodalomban. Az unokahúg, Bethlen Kata, bár szintén kitűnő narratív tehetség, „szűk világának s rögeszmévé váló meggyőződésének rabja”, témája annyira privát, hogy inkább a regényműfaj volna számára adekvát, mint az életutat a korban feleleveníteni hivatott memoár. Témájának partikularitása gátolja az inkább szociográfusi érdeklődésű Apor Pétert korának „átfogó szemléletében”, noha az elbeszélői tehetség, nyelvi eredetiség, humorérzék megvan benne, akárcsak Cserei Mihályban, aki viszont memoár helyett valamiféle szubjektív nézőpontú történelmet ír. De az „átmenetinek” nevezett kor memoárírói közül sem vált ki senki akkora lelkesedést a tanulmányíróból, mint Bethlen Miklós.

Nem kivétel ez alól Kazinczy Ferenc sem, aki két memoárjával külön fejezetet vívott ki magának ebben a részben. A *Pályám emlékezetéről* (1816—17) ugyan a szerzőnek alig van mondanivalója, az évtizeddel későbbi *Fogságom naplóját* (1828) viszont egységes rendező elvként működő tónusa miatt már modern, a huszadik századi olvasóhoz közelálló irodalmi műnek tartja, annak ellenére, hogy a tartózkodó közlésmód és a külső körülmények által rákényszerített öncenzúra Kazinczy vallomását megcsonkítja.

A szabadságharc utáni korszak mennyiségileg jelentős irodalmából a szerző kissé önkényesen, mondhatni véletlenszerűen emeli ki Jósika Miklós művét, melynek önálló alfejezetet juttat, noha a kiválasztás szempontjai nemcsak az olvasót, de magát a szerzőt sem győzik meg választása indokoltságáról. Lehet, hogy nem perdöntő, mindenesetre jellemző, hogy Jósika kevesebb helyet kap a könyvben, mint a másokkal közös alfejezetbe zsúfolt Kemény és Apor, vagy mint a kortárs naivak közül az iparos Kovács István és Vajda János költő özege, Bartos Rozália.

Bethlen Miklós magányos remekművének több mint kétszáz évet kellett várnia a méltó folytatásra. A huszadik század első harmadának végén újrateremtett forma már igazi szépirodalmi önéletírás. A Kassákkal kezdődő, s aztán szinte vég nélkül sorjázó önéletírásokban éri el a műfaj saját kiteljesedését és nyeri el egyúttal legitimitását a par excellence szépirodalmi műfajok között. A műfaj értékesebbnél értékesebb alkotásokban olyannyira gazdag hogy a szerzőnek erősen szelektálnia kell. Kimarad többek között Veres Péter, Remenyik Zsigmond, Kodolányi János, Gelléri Andor Endre önéletírása, a nem írók közül Granasztói Pálé, Borsos Miklóse. S minél magasabb a mérce, annál szigorúbb a korai művekkel szemben még elnéző kritikusí ítélet.

Az *Egy ember élete* (1928—1935) nyitja a sort a műfaj XX. századi virágkorában. Kassák Lajos is, mint a vallomást preferáló önéletírók, a műfaj ágostoni—rousseau-i vonulatához tartozik, de az ő gyónása mentes minden büntudattól. A vallomástevés az ő számára természetes, őszintesége szókimondó. A műfaj említett két nagy klasszikusán kívül Gorkij hatása érezhető legerősebben. A két író életútja hasonlóan hatalmas ívű, alaptémáik közül több is közös (munka, utazás, csavargás), de Kassáknál mindig az egyén áll a történet középpontjában, míg Gorkijnál egyén és közösség egyenlő arányban. Kassák eredeti, a magyar önéletírásban teljesen új hangütése mindaddig vonzó, míg az önéletrajz át nem fordul korrajzba. A kortársakról szólva Kassák nem tudja megőrizni elfogulatlanságát, addig egységes nézőpontja felemássá válik, tónusa megbicsaklik, a többi szereplőről jellemzés helyett sokszor torzképet rajzol, mely őt magát is — szándékával épp ellentétes módon — negatívan minősíti.

Még Kassáknál is szigorúbb kritikát kap Móricz Zsigmond önélet-

írása (1938–39), mely a tanulmányíró szerint az egyik legsikerületlenebb az általa újabb irodalmuhkból kiemelt kilenc darab közül. Móricz túlságosan tág keretbe foglalja önéletrajzát, a falu és a család történetébe, minélfogva aránytalanná torzul, többet tudunk meg a századvégi tiszaháti falu belső szerkezetéről, életmódjáról, szokásairól, szülei élettörténetéről, mint az íróról. Igaz, célul sem tűzi ki saját élete hosszadalmas követését, tizenkét éves kora körül szándékozik lezárni a leírást, de ebben is következetlen marad, a kitűzött cél és a megvalósult eredmény lépten-nyomon ellentmond egymásnak.

Szávai szempontja a memoárok értékelésénél a szöveg koherenciája, amelynek legfőbb biztosítója a tónus egysége. Aki ez ellen vét, nem vívhatja ki a szerző elismerését. Így Kassák és Móricz mellett Németh László is „elbukik”. Ő a szemérmesebb önéletrírók közé tartozik, és a műfaj mindhárom nagy klasszikusához kapcsolódik: a hangütésben, a narrátor és hős közötti distancia megválasztásában, a szégyen, a bűntudat kifejezésében Ágostonhoz és Rousseau-hoz, de visszaemlékezése tagolásában már a harmadik mintát, a goethei fejlődésregény szerkezetét követi. Németh László, akárcsak Móricz, személyiségmeghatározó tényezőnek tekinti az őseket, a szülők találkozásának véletlenjét, és ő is a szülők bemutatásával indítja életrajzát. A közel ezer lapos, különféle, jellegükben sokszor egymástól élesen elütő szövegekből „összeálló” önéletrásban (*Magam helyett*, 1943) a tanulmányíró szerint vannak művészigleg jobban megformált részek. A tónus töredezettsége azonban itt is lerombolja a szöveg egészének művészi hatását, akárcsak Móricznál, vagy, mint a közeleti küzdelmekről beszámoló Kassáknál.

Nagy Lajos önéletrásainak (*A lázadó ember*, 1949; *A menekülő ember*, 1954) értékelésekor a legszigorúbb Szávai, hiszen ezt a művet egyenesen torzónak nevezi. Holott – ezt maga a tanulmányíró hangsúlyozza – valamennyi általa tárgyalt XX. századi önéletríró közül Nagy Lajos rendelkezett a legkiválóbb életanyaggal: az ő biográfiájában a törvénytelen származástól az alacsony társadalmi helyzet és az íróélet között feszülő ellentmondásig annyi a bizonytalanság és az esetlegesség, hogy a személyiség válságokon keresztül vezető útja az identitás megtalálásáig nála alakult a legizgalmasabban. Önfeltárástól idegenkedő személyisége azonban alkalmatlanná tette az író az önnön biográfiájában rejlő anyag feldolgozására. Az objektív és szubjektív tényezők diszkrepanciájának végeredménye: az elszalasztott nagy lehetőség. Nagy Lajos mentségére, persze, felhozhatjuk önéletrásának időpontját: a korszak hivatalos ideológiájának magára erőszakolása szembefordította az író saját korábbi nosztalgiáival, sőt, azok megtagadására kényszerítette, s ez is hozzájárult ahhoz, hogy „művének tónusa darabokra esett szét”.

Amennyiben az önéletrajzi mű legfontosabb eleme a hangütés –

mint a szerző vallja —, csak azok a művek mondhatók igazán sikeresnek, amelyek nem vétenek ennek egysége ellen.

Márai Sándor a műfaj történetében szokatlanul fiatalon, harminc-négy évesen írja meg önéletrajzát (*Egy polgár vallomásai*, 1934), mely egy osztály természetrajza is, s ezen belül a szerző ezen osztályhoz való viszonyának megfogalmazása. Tónustörésről itt nincs szó, legfeljebb hangváltásról, amely azonban a világban látott, tapasztalt dolgok újraértékeléséből adódik. A narrátor-főhős, aki önéletírása idején még anarchistaként, de legalábbis lázadóként szembefordul osztályával, a befejezésben megtér hozzá. Perspektívája azért módosul, mert változik osztályáról alkotott ítélete: „széttéekintve a jelenben . . . nosztalgia fogja el múltja iránt”.

Legjobbnek valamennyi újabb önéletírás közül alighanem Déry Tiborét tartja a szerző (*Ítélet nincs*, 1969). (S Illyés Gyuláét, de az ő besorolása nézetem szerint félrevezető. Illyés szociográfiát írt, azaz nem saját biográfiájának szálára fűzte fel korának eseményeit, jelenségeit, hanem az általa leírt társadalmi réteg életmódját, szokásait illusztrálta a saját életéből vett epizódokkal.) Déryé valódi önéletírás, annak ellenére, hogy az író nem kényszeríti pontos időrendbe emlékeit, az önéletírás módszeréhez képest szokatlanul váltogatja az idősíkokat, emlékezete mellett képzeletének is fontos szerepet juttat, azaz saját életanyagát szinte fikcióként kezeli, de ez a módszer paradox módon nemhogy gyengitené, inkább erősíti a mű hitelét. A Szávai szemében — joggal — megbocsáthatatlan stílustörések nála szerfölött ritkák, legfeljebb olyankor fordulnak elő, ha régebbi időkből származó fettyjegyzéseit illeszti utólag emlékiratába. Déry teljesen eredeti hangülésével és anyagának „horizontális” szervezésével a műfaj még kiaknázatlan lehetőségeit fedezi fel.

Tónusbeli következetlenségekben Szabó Dezsőt sem tudja elmarasztalni a szerző. Az *Életeim* a hosszú alkotásidő (1935–1944) ellenére is egységes mű, egységben tartja a Szabó Dezsőre oly jellemző hangvételt: az állandó önimádat és öntömjénezés. Szávai tulajdonképpen rokonszenvezik a Szabó Dezső-jelenséggel, de preconcepcióként működik benne a szakirodalom ellentmondásos Szabó Dezső-kepe. Így aztán esszéje végén az elismerésből valamennyit visszavesz, mondván: „a távolságtartás, a tekintet, a tónus mindvégig konzekvens, de nem egységes elveken” alapul. Az indoklás különös: hogyan lehet a hangvétel konzekvensen ellentmondásos?

A Vas István-írások (*Nehéz szerelem*, 1964, *Mért vijjog a saskeselyő?* 1981) kritikájának hangja nem olyan kiélezett, mint a többié, és ez érthető, ha meggondoljuk, hogy a kötetben egyedül ezek képviselik a jelent. A tanulmányíró óvatosan, de ugyanakkor egyértelműen fogalmaz, amikor állást foglal a kora szellemi-ideológiai vitáiról s azok részvevőiről, Németh Lászlóról, Illyésről véleményt mondó Vassal

szemben, a másik fél álláspontját védelmezve. A tanulmányíró óvatossága inkább olyasfajta tapintat, mint a memoárróé: rá is érvényes ugyanis Vassal kapcsolatban, amit épp ő róla állít, azt írván, hogy Vas kiméli az élőket, nem akar új sebeket ütni, régieket feltépni. Szávai sem akar bántani. Vasról szólva nem tónustörésről beszél, hanem arról, hogy „az elbeszélő olykor más hangot üt meg, mint szövegének többi részében”, ha elragadja az indulat. Vas művét azonban az egyik legjobb emlékiratnak tartja, a műfaj „mélto folytatásának”, „legregényszerűbb” darabjának nevezi. (Igaz, ez utóbbi némileg ellentmond a Déry-értékelésnek, amelyben kijelenti, hogy az *Ítélet nincs* e vonulat „legirodalmibb” darabja, mégpedig azért, hogy az író a memoárt a fiktív epika eszközeinek felhasználásával maximálisan közelíti a regényhez.)

A „hivatásosak” után szentel még a tanulmányíró egy rövidke fejezetet a mai („utolsó”) „naivaknak”, Tamási Áron testvéröccsének, Tamási Gáspárnak, Berényi Andrásné Nagy Rozáliának, Gari Margitnak, Gyovai Pálnak, hogy aztán egy kitekintő zárófejezetben elvarrja, vagy inkább elvágja az egyre jobban szerteágazó szálakat.

Szávai roppant fontos, hiánypótló feladatra vállalkozott ebben a könyvében, melyet vállalkozása arányához méltó igényességgel oldott meg. Érvélese logikus, kifejtése világos, állásfoglalásai meggyőzőek, stílusa általában tiszta és kifejező, bár olykor egyhangú, s pontatlanságok is akadnak benne. Ha a tárgyalt művek valamely részletét dicsérni akarja, majdnem mindig „remeknek” nevezi, néha „nagyszerűnek”, más jelzőt azonban alig alkalmaz. Amikor pedig arról beszél, hogy a magyar irodalom nincs mindig szinkronban a „nagy irodalmakkal”, nem tudjuk, mit értsünk „nagy irodalmakon”, melyekhez képest a miénk „kicsi”. Feltehetően a nálunk nagyobb lélekszámú nemzetek irodalmára gondol, de mondatából (19.) nem ez derül ki.

A most s már korábban idézett apróbb pontatlanságok, szóismétlések nem kisebbítik Szávai munkájának érdemét. Monográfiája egy, irodalomtörténetírásunkban mind ez ideig mostohán kezelt műfajt helyez el a szépirodalmi műfajok között, s mindezt úgy, hogy közben a műfaj hazai történetét is áttekinti, a legkülönbébb, de ugyanakkor a legjellemzőbb variánsok kiemelésével rajzolva meg a vonulat csúcspontjain át a fejlődés ívét.

HIMA GABRIELLA

UNGVÁRI TAMÁS: A SZÉPSÉG SZÜLETÉSE

A *szépség születése* Ungvári Tamás eddigi irodalomelméleti munkásságának szerves folytatása. Műfajelméleti elgondolásait Ungvár *Poétikájában* fejtette ki. Drámaelméleti nézeteit *A modern tragikum – tragikus modernség* című kötetében körvonalazta. Az epika jellegze-

tességeit *Regény és idő* címen elemezte. Tudomány és művészet felvilágosodáskori párbeszédét *Kaland és gondviselés* néven írta be az esztétika történetébe. A szépség születésének a szerző így határozza meg célját: „Példaként szolgáló, úgynevezett normatív irodalomelméleti kézikönyvet nehéz megfogalmazni; ennek nemzetközi példái is leginkább a kutatás jelenlegi állapotáról tudósítanak. A mi célunk más volt. Azok köré a fogalmak köré csoportosítottuk mondanivalónkat, amelyekkel az olvasás művészetébe történő bármily bevezetéskor, egy-egy kritika, netán tanulmány olvastán a laikus is szembekerül. Nehéz meghatározni, kiknek íródott ez a könyv. A beavatottaknak vagy a beavatandóknak? A manapság divatos irodalomtudományi áramlat, az úgynevezett *hermeneutika* szerint a szöveg és annak megértője között tolmácsra van szükség. Anélkül, hogy e divat nyomába szegődnénk, a tolmácsolás szerepét vállalnánk a legszívesebben. Kiváltképp azért, mert az esztétika, retorika, stilisztika történetében, mondhatni várakozásunk ellenére, számos olyan fogalom vonul végig, amelyeknek értelmezése még a szakembert is megzavarhatja. A tisztázódás igényét nem zavarhatja meg, hogy ezekről a fogalmakról különböző iskolák mást és mást állítanak; az sem, hogy nemegyszer a fogalmi bűvészkedés zárja el a megértés útját. Nem munkálkodott e könyvben más törekvés, mint az, hogy bizonyos problémaérzékenységet ébresszen olvasójában, s elősegítse önálló tájékozódását az irodalom világában. A teljesség egyetlen percére sem lehetett igényünk, csupán az, hogy az alapfogalmak egy részét megközelítsük, és tőlünk telhetően megvilágítsuk” (6–7.).

Vallott és vállalt elveit Ungvári Tamás öt nagyobb egységben fejti ki. Az elsőt a szépség szabadságharcának, „mimészisz és poiészisz”, utánzás és teremtés korszakokon áthúzódó termékeny perlekedésének szenteli. A másodikban, a művészi korszakok problémáin tűnődve, a szépség klasszikus és romantikus felfogását ütközteti. A harmadik kérdéskörben a művészet autonómiáját vizsgálja és védi. A további nagyobb fejezetekben a retorika problémáit állítja magyarázó fénybe, az irodalmi mű szerkezetét világítja át, s végül stílus és műfaj sajátosságait tapintja ki.

Ungvári kötetét széles világirodalmi távlat, irodalmi és irodalomelméleti olvasottság jellemzi, és finom elemzőkészség, szellemesen érzékletes stílus fémjelzi. A könyv kutatónak, tanárnak és diáknak egyaránt ajánlható: felfedező képzelettel írt munka, mely eredeti szempontok szerint, jó kedvvel elemez ismertebb és takartabb műveket egyaránt, és másban is kedvet ébreszt az olvasáshoz. A további tájékozódást azzal is bátorítja, hogy nagy területről gyűjtött forrásait egyenként megjelöli. Aki munkáját végigolvassa, az áttekintést kap az esztétika, a műfajelmélet, a retorika és a stilisztika történelmi sorsfordulóiról és mai irányzatairól.

A könyv nemcsak meggondolkoztatja olvasóját, hanem koronként fejtörést is okoz neki, és ellenvetését is kihívja. A mondat szabályai — írja Ungvári — feltárhatók. „Kideríthető, mennyire merít a közös nyelvezetből (ahogyan Saussure hívta: a *parole*-ból), s ho lalakítja-táplálja azt szófüzésének beszédjével, az egyéni *langue*-gal” (12.). Eltekintve attól a fölösleges bonyodalomtól, amelyet a „nyelvezet” (Saussure szóhasználatában *language*) e helyen alkalmatlan felröptetése okoz, Ungvári azzal is zavarba ejti olvasóját, hogy felcseréli a *langue*-ot a *parole*-lal. Aki itt olvas először Saussure két kategóriájáról, az alkalmasint az egyikről azt hiszi, hogy a másik.

Legalábbis addig, amíg a *langue* és a *parole* sima cseréjét Ungvári — a hermeneutikáról tanúlagosan szólva — vissza nem varázsolja: „a nyelv felosztása *langue*-ra és *parole*-ra már Schleiermachernél is feltűnt (. . .) a közös nyelvkincsből emeli ki saját beszédét az alkotó, és a kettő kapcsolatának megértése válik magyarázó tényezővé. Saussure felfogását előzte meg a német hermeneutika, s ezáltal épült be Roland Barthes, Gerald Genette, Tzvetan Todorov és Paul Ricoeur munkássága” (157–188.).

A kategóriák kancsal lélekvándorlása azonban tovább folytatódik A 231. oldalon *langue* és *parole* — egy kísértő párhuzam kedvéért — ismét egymás helyére lép: „Amiképpen egy jelző minősít, úgy egy szerkezetbeli mozzanat is az alá- és fölérendelések rendjét alakítja ki. Részesen (. . .) abból a nem valóságos, mégis létező közös nyelvből, a *parole* közkincséből — s ez ugyanúgy táplálkozik a *langue*-ből, a beszédből, amiképpen a szerkezet legkisebb egysége, a művészi mondat a szavakból.”

Az olvasónak egészen a 272. oldalig kell várnia ahhoz, hogy — a fogalompár francianégyesét követve — elérje — megérje — a kategóriák végleges visszarendeződését: „Az elvont részt nevezi Saussure *nyelvnek* (*langue*), a nyelv megvalósulását pedig *beszédnek* (*parole*). A *nyelv* organikus rendszer — míg a *beszéd* már e rendszerből történő kiválasztás megvalósulása.” Jobb lett volna mindjárt ezzel (vagy még inkább Saussure saját meghatározásával) kezdeni, s ezt elég lett volna csupán egyszer elmondani.

Olykor nemcsak a nyelvészeti, hanem az irodalmi fogalmak is elbillennek. A 30. oldal tanúságtétele szerint a romantika a megváltást „nem egy világi forradalom bekövetkezésétől remélte (hiszen e romantika fő hajtása a francia forradalomra visszahatásként jelentkezett), hanem valamely ideális megtisztulástól”. Romantikája válogatja. Ami igaz Novalisra és Chateaubriand-ra, az nem áll Shelleyre, Victor Hugóra vagy Vörösmartyra. Hogy „a klasszicizmus a tegnapot ünnepelte, a romantika a jelent tagadta” (30.), az jól hangzik ugyan, de túlon túl is sarkos szembeállítás. A romantikának a középkori értékrendet eszményítő szárnya ugyancsak a tegnapot ünnepelte, ám

ettől nem vált klasszikussá. Igaz, egy másik tegnapot. Ám ez minősítést, részletes elemzést kívánt volna.

Hogy Schiller poétikája „azért részesítette előnyben az elégia, az idill és a satíra műfajait, mert azokat szerinte az ókor még nem ismerte” (32.), nem valószínű. Schiller az elégiát, idillt és satírárt csak mint a „naiv”-tól megkülönböztetett „szentimentális” magatartás műfaji megjelenését választja el az ókortól és köti a kortársművészethez.

Aligha tartható az a megállapítás, hogy „A regényírói közbeavatkozás és reflexió a 19. századra megszűnik” (236.). Dickens regényeiben éppen ekkor tetőződik. Túlságosan sommásnak tűnik az az állítás, hogy „Dujardin, Joyce, Virginia Woolf, Faulkner olyan énrégényei, melyek merőben a tudat különböző változatait regisztrálják, valójában a 'szerző eltűnését' képviselik” (247.). A tudatfolyamatban a szerző mint mindentudó külső kommentátor ugyan valóban eltűnik, de mint lüktető lírai jelenlét éppen előtűnik, és gyakran egyenlősíteni törekszik alakjai képzettársítási módját.

Néha a tények sem járnak jobban, mint a kategóriák és következtetések. Az „ahszin” nem török, hanem alán jövevényszó (147.). Tévedés azt hinni, hogy a hangrendi szabály rendszerteremtő hatására „a,gyisznah”-ból „disznó” ugyanúgy lett, mint az „ahszin”-ből „asszony”. (148.) A „disznó” vegyes, az „asszony” viszont azonos hangrendű.

Percy Lubbock *The Craft of Fiction* című munkája magyarul nem „Az elbeszélés ereje”, hanem „Az elbeszélés művészete” vagy „mestersége” (246.). Ungvári magyarításából feltehetőleg a német „Kraft”-szó köszön vissza.

Gyakran pontatlanok a latin szakkifejezések is. Ha a magyar szövegben „példa” vagy „példabeszéd” áll, akkor azt nem lehet a többes számú latin *exemplum*-al megfeleltetni, még akkor sem, ha Horatius szövegébe így illett bele (39.). Ugyanígy nem lehet „a történelem anyaga” *res gestas* (tárgyesetben!) (90.), sem „annak ábrázolása” *historiam* (90.), sem egy-egy retorikus alakzat „helye” *loci* (133., 134.), sem a „szó”, a „kifejezés” *verba* (255., 261.).

Mindez kétségkívül terheli a szöveget és óvatosságra int. Ám a szöveg önnön terhét és tehertételét is könnyedén viseli, az ötlet elvillan, a gondolat elsuhan a maga állította csapda felett, és gyakran ível érvényes következtetésig, szellemes paradoxonig. Ungvári Tamás könyve színes, gazdag, érdekes olvasmány, és a maga kötetlen, de nem rendszertelen módján valóban az, amit alcíme ígér: „bevezetés az irodalomelmélet alapfogalmaiba”. (Kozmosz Könyvek 1988.)

**A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte**

Felelős vezető: Hazai György

Budapest, 1990., Nyomdai táskaszám: 18443

Felelős szerkesztő: Bécsy Ágnes

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 10,8 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0324 — 4970

A tartalom folytatása az első borítólapról

AZ OKTATÁS MŰHELYÉBŐL

MÉSZÁROS SÁNDOR: A realizmus, szocialista realizmus — az 1945 utáni stílustörténeti kutatások tükrében	74
NYILASI BALÁZS: A beteljesített szerepek verse (Arany János: <i>Rozgonyiné</i>)	106
SZENTESI ZSOLT: Tóth Árpád: <i>Elégia egy rekettyebokorhoz</i>	120

A HOMÁLYBÓL

PETŐ GÁBOR PÁL: Két sajtóhiba között	135
--------------------------------------	-----

DOKUMENTUM

MOLNÁR JÁNOS: Dokumentumok a Szociáldemokrata Párt 1944 utáni irodalompolitikájáról	147
---	-----

VITA

G. KOMORÓCZY EMŐKE: Válasz Sándor Lászlónak „dunatáji patriotizmus” ügyében	162
---	-----

SZEMLE

CSIBRA ISTVÁN: A szellemtörténeti irodalomtudomány klasszikus művéről (Thienemann Tivadar: <i>Irodalomtörténeti alapgalmak</i>)	164
HEÉ VERONIKA: Fried István: <i>Kelet- és Közép-Európa között</i>	169
VOIGT VILMOS: Népköltési gyűjtemények hasonmás-kiadásai és ezek problémái	173
FENYŐ D. GYÖRGY: Vasvári Pál: „ <i>A márciusi ifjak egyike én valék</i> ”	180
VARGA PÁL: A tragikus Arany (Keresztury Dezső: „ <i>Csak hang-köre más</i> ”)	183
GYÖRFFY MIKLÓS: Radó György: <i>Madách Imre</i>	192
URBÁN NAGY ROZÁLIA: Móricz Zsigmond és kora	196
KAPPANYOS ANDRÁS: Pletykafilológia (Fráter Zoltán: <i>Mennyei riport Karinthy Frigyessel</i>)	198
M. PÁSZTOR JÓZSEF: Adatok a népi írói mozgalom történetéhez (Boglári Békés István: <i>Népi írók, ifjú kommunisták és más rebellisek</i>)	203
HIMA GABRIELLA: Szávai János: <i>Magyar emlékirók</i>	204
EGRI PÉTER: Ungvári Tamás: <i>A szépség születése</i>	212

Ára: 45,— Ft

Előfizetés egy évre: 180,— Ft

Előfizethető bármely hírlapkézesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118-5881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 180,— Ft

Egy szám ára: 45,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat
H-1389 Budapest, Pf. 149.

RODALOM TÖRTÉNET

1990 2-4

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG
FOLYÓIRATA

1990. LXXII. 2—4. szám

Új folyam XXI. 2—4. szám

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDI PÉTER, BÉCSY TAMÁS, BIRÓ FERENC,
CSETRI LAJOS, FÜLÖP LÁSZLÓ, KENYERES ZOLTÁN,
E. NAGY SÁNDOR, OROSZ LÁSZLÓ, POSZLER GYÖRGY
VÖRÖS IMRE, WÉBER ANTAL

Főszerkesztő:

NAGY PÉTER

Szerkesztők:

RATZKY RITA, SÁNDOR ISTVÁN

Szerkesztőség:

1052 Budapest, Pesti B. u. 1. III. em. 51/c.

Tel. 1377—819

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

BÍRÓ FERENC: A barokk és a felvilágosodás között	217
DEBRECZENI ATTILA: „Sem több, sem kevesebb, csak ember lehetek”	279
TAXNER-TÓTH ERNŐ: A lélek és az élet	304
FRIED ISTVÁN: A <i>Csongor és Tünde</i> forrásvidékéhez	328

FORUM

TANDORI DEZSŐ: Pilinszky János (Az élhető líra IV.)	348
---	-----

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

BÍRÓ FERENC

A BAROKK ÉS A FELVILÁGOSODÁS KÖZÖTT

(A MAGYAR IRODALOM
A XVIII. SZÁZAD KÖZÉPSŐ ÉVTIZEDEIBEN)

1. A laicizálódó egyházi értelmiség irodalma

Az egyházi értelmiségnek és a művelt nemességnek a századközép táján kezdődő furcsa dialógusában első pillanatra csak az tűnik fel, hogy túlnyomórészt magyar nyelven folyik.* De hamar kiderül, hogy ennél többről is szó van: a magyar nyelv ügyének a felkarolása az értelmiség lényeges törekvései közé tartozik.

A magyar nyelv térnyerése

Az elmúlt évek kutatásai során egyre élesebb fény vetült arra a körülményre, hogy a magyar nyelv felfedezése már jóval Bessenyei évtizede előtt megkezdődött. Sőt: míg maga

* Ez a tanulmány egy, a felvilágosodás kori magyar irodalomról szóló monográfia első fejezete. A készülő munka *Bevezetőjében* (lásd *Literatura*, 1989. 3–4.) esik szó arról, hogy irodalmunk itt tárgyalandó, mintegy fél évszázados történetének az alapját két, változó arculatú és helyzetű szereplőnek, a művelt nemességnek és az értelmiségnek egymáshoz való viszonya adja, amely párbeszéd-ként fogható fel. Ezt a metaforát csak jobb híján használjuk, hiszen nem csak elkoptatott, de — ráadásul — nem is igazán pontos, mivel a kor kulturális életének e két tényezője közötti viszony bőven tartalmaz olyan elemeket, amelyek nehezen foghatók be a párbeszéd hagyományos fogalmi körébe. A viszony számos variációt tartalmaz az egyetértéstől a radikális — de csak ritkán nyílt — elutasításig, a másik fél törekvéseinek tudomásul sem vételétől azok kisajátításáig vagy átértelmezéséig.

Bessenyei csak a hetvenes évek végefelé, mintegy tíz évvel írói indulása után készíti el a nemzeti nyelv kérdését előtérbe állító programításait, addig már az ő fellépése (1772) előtti évtizedekben számos megnyilatkozás utal arra, hogy a magyar nyelv komoly jelentőséggel bír a kor írástudói számára.¹ Az első felszólalók között szokás emlegetni Ribini Jánost, a soproni evangélikus líceum rektorát, aki 1751-ben latin nyelvű szöveget (*Oratio pro cultura linguae Hungaricae*) intéz nemesi tanítványaihoz s megszólaltatja azoknak az érveknek egy részét, amelyek annyiszor ismétlődnek majd még e század folyamán: az ifjak a haza nyelvének érdekében a nemzet dicsőségéért, de a külföld példái nyomán kell fáradozniuk.² Hangsúlyoznunk kell, hogy a magyar nyelv ügyében szót emelő literátorokról egyáltalán nem állítható, hogy minden esetben a századközép egyházi értelmiségének az elitjéhez tartoztak volna. Sőt, a magyar nyelv ügyének olyan lelkes szószólói, mint Bertalanffi Pál vagy Sartori Bernárd bizonyosan szerényebb helyre tartathatnak csak igényt a kor hazai kulturális életének hierarchiájában, pedig szinte klasszikusnak tetsző, igazi pátosszal átfűtött kijelentéseket olvashatunk náluk. Bertalanffi 1754-es *Keresztény bölcsességében* leírt kifakadása („... ha valaki a’ Hazája nyelvét el-mulatván, tsak egyedül valami idegenen kapna, merő rut negédesség vólna ám az, és a’ Hazának nemzetségétől való dölfös idegenség ...”) vagy Sartori 1772-ben megjelent *Magyar nyelven filozofiájának* bevezetőjében olvasható utalás („Hallottam más Nemzeteknek fáradságos szorgalmatosságokat, mellyekkel a’ Filozofiát tulajdon nyelvekre fordították, másoknak álmélkodásával ditsiretesen tanították, ’s azzal mind nyelveknek terjedését gyarapították, mind nemzeteknek tekintetét öregbítették. . .”)

¹ A kérdésről lásd Szajbély Mihály: *Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában. Bevezetés. Kandidátusi értekezés, kéziratban.*

² Németh Sámuel: *Ribini János (1722–1775). Soproni Szemle, 1941. 321–324.*

jól illene bármely későbbi s a nyelvkérdéssel foglalkozó jelentékeny szerző írásába, csakhát a művek, amelyekből idéztük e mondatokat, aligha tartoznak a XVIII. század magyar művelődésének élvonalába: erősen avult, tudománytörténeti szempontból retrográd álláspontot képviselő szerzők munkáiról van szó.³

A magyar nyelv pártolása nem kapcsolódik össze tehát automatikusan a progresszió ügyével, de — persze — a tétel fordítottja sem áll, nevezetesen, hogy a nyelvkérdés felvetése és képvisellete szükségképpen korszerűtlen eszmék közvetítésével járna együtt, hiszen rögtön kínálkoznak a súlyos ellenpéldák: Bod Péternek, a *Magyar Athénás* tudós szerzőjének vagy éppen a századközép legtehetségesebb magyar írójának, Faludi Ferencnek a példája. Inkább azt a tanulságot kell levonnunk, hogy a nyelvkérdés felmerülése nemcsak az írói tehetségtől független, hanem — a jelek szerint — független azoknak az eszméknek a korszerűségétől is, amely eszméket *egyébként* a szóban forgó szerzők vallottak. A nyelvkérdés státusának tisztázását a rendelkezésre álló adatok ismeretében más fejezetben kíséreljük meg, e problémakörből most egy vonatkozás tűnik elő élesen, az a tény, hogy a magyar nyelv mellett megszólaló érvek (amelyeket többnyire írói gyakorlat hitelesít) tradíciót törnek meg: a latinnak a XVIII. század első felében itt, az egyházi értelmiség tudós köreiben általános használatának tradícióját. Nem állíthatjuk ugyan, hogy a latin nyelvű irodalomművelés ez időtől fogva intellektuális mutatvánnyá, a reprezentáció eszközévé vagy tudós játékká alakult volna át, a fordulat jelei mégis félreismerhetetlenül megmutatkoznak: a klasszikus auktorok nyelve mindinkább visszaszorul a tudomány területére.

Ezt a tendenciát jelzi a latin nyelvű verselés átalakulása is: míg a XVIII. század első felében, ha nem is nagy, de nagyon

³ Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1980. Bertalanffira: 59. Sartorira: 319.

is jelentékeny és izgalmas latin verses epika bontakozik ki a magyar irodalomban,⁴ addig a század második felében figyelemre méltó latin nyelvű költéssel immár elsősorban a tankölteményekben találkozunk – a kedvelt témák között az optika, az elektromosság, a bányászat egyaránt ott szerepel, de jelen van a hagyományos mezőgazdaság és a csöppet sem hagyományos solymászat, amelyről egyébként a nagy jezsuita történész, Pray György írt verses értekezést (*De institutione ac venatu falconum*) pályája elején (1749).⁵ A műfaj előretörése is jelzi a latinnak a tudomány terepére való fokozatos visszaszorulását, ami azonban éppen nem azt bizonyítja, hogy az egyházi értelmiség jelentős, főleg az idősebb generációhoz tartozó része a latin nyelvű tudományosság bástyái mögé a kor tendenciái elől elzárkózva vonult volna vissza. Ahogy a magyar nyelv választása közömbös tényező a szóban forgó szerzők tudományosságának korszerűsége szempontjából, a latin választása sem feltétlenül a nemzeti problematikáról való elfordulás jele. Sőt, a dolog voltaképpen inkább fordítva áll, hiszen most jórészt éppen a nemzeti tudományok (történetírás, nyelvészet, irodalomtörténet) szólalnak meg latinul s így a klasszikus nyelv választása, pontosabban: a hagyományhoz való ragaszkodás elsősorban praktikus célokat szolgál – ezeket az eredményeket más módon aligha lehetett volna a nemzetközi tudós világ számára hozzáférhetővé tenni.

A századközép után az egyháziak által művelt tudományosságnak nem lebecsülendő hányada szervesen illeszkedik a kor Magyarországnak kulturális életébe és nem tekinthető egyszerűen a barokk maradványának, viszont az is bizonyos,

⁴ Szörényi László: *A jezsuiták és a honfoglalási epika fordulata*. In: *Irodalom és felvilágosodás*. Szerkesztette: Szauder József és Tarnai Andor. Budapest, 1974. 567–645.

⁵ Lásd Tarnai Andor: *A laicizálódó egyházi értelmiség irodalma*. Kézirat. Bartos Imre: *A hazai latin nyelvű irodalom Bessenyei és Kazinczy korában*. Székesfehérvár, 1932.

hogy e tudományosság képviselői mintegy lemondanak a nemességgel folytatott ama közvetlen dialógusról, amely a fiatalabb (de nem kizárólag fiatal) klerikusok működését ekkor vezérli. A magyar nyelv választása az egyházi értelmiségnek a hazai nemesség felé való tájékozódásában volt döntő elem. Így ennek az új és egyre erősödő orientációnak a tényleges megindulásaként értékelendő az a tény, hogy a nyomtatásban megjelent munkákban a magyar nyelv térnyerésének első, élesen előrajzolódó fázisa is – mint azt Benda Kálmán statisztikája tanúsítja⁶ – éppen az 1750 utáni, de még a hetvenes évek előtti időszakra esik: ha a népszerű vallásos irodalmat nem számítjuk, az 1720-szal záruló évtizedhez képest nagyjából ötszörös növekedést regisztrálhatunk, míg a következő harminc év folyamán (amely pedig a nemzeti irodalom fellendülésének a kora) csak megduplázódik a termés. De – végül is – itt kell keresnünk a magyarázatát annak, hogy a szó modern értelmében felfogott szépirodalom területén ugyancsak látványosan növekszik a magyar nyelvűség aránya. Azok is áttérnek a magyar nyelven való írásra, akik latinul kezdték el írni munkásságuk: az 1760-as évektől kezdve az egyházi értelmiség legfiatalabb és legtehetségesebb képviselőinek irodalmi tevékenységében már egyértelműen a magyar nyelvű szépirodalom áll az előtérben.

Mivel a latin fokozatos háttérbe szorulása és a magyar – ugyancsak fokozatos – előtérbe kerülése olyan országban következik be, ahol a lakosságnak több mint fele nem magyar anyanyelvű volt, a szerzők választása különös hangsúllyal bír: benne van a latin nyelv *nem* választása. Ez a negatívum a XVIII. századközép szellemi életében több jelentést is hordoz: a hagyomány óriási presztízzsel övezett tudományosságától való távolodás mozzanata éppen úgy benne rejlik, mint az egykorú Magyarország tudományosságától való távolodása.

⁶ Benda Kálmán: *A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon*. In: *Emberbarát vagy hazafi?* Budapest, 1978. 287–307.

Ez utóbbi körülmény azért figyelemre méltó, mert a magyarországi — de etnikailag és nyelvük szerint nem magyar — tudósok ekkor általában büszkén vallották magukat Magyarország területéről származóknak,⁷ „hungarusok”-nak s az egyházi értelmiség irodalmának elmagyarosodásával óhatatlanul meglazultak e magatartáshoz való viszony szálai. Ennek néhányan tudatában voltak és igyekeztek áthidalni a következményeket. A legjellegzetesebb megnyilatkozás Bod Péter nevéhez fűződik — a magyar-igeni prédikátor szenvedélyesen kutatja és gyűjti a „rég magyar Írás” emlékeit és az ő historia literaria-ját már a „nyelvi-nemzeti közösség eszméjéhez való közeledés” jellemzi — ő irodalomtörténeti munkásságával „közvetlenül a polgári nemzetfogalom küszöbéig érkezett el” (Tarnai Andor).⁸ Mégis, ama szálakat — önnön látható, sőt, erőteljesen megnyilvánuló törekvései ellenében is — meg akarta őrizni. A *Magyar Athénásban* (1766) összegyűjtött szerzőkről írja le e nevezetes mondatot:

„Vagynak ezen Magyar Tudósok seregekben némellyek Erdélyi Szász és Magyar országi Tót Nemzetből valók-is: De azok mind olyanok a' kiktől nem lehet sajnállani a' Magyar nevezetet. . .”,

hiszen ha nem is magyarul írtak, külső országokban mindig magyarnak vallották magukat.⁹ Más változatban, de hasonló magatartás jellemzi a már említett Ribini Jánost, ő — a legnagyobb hungarus tudós, Bél Mátyás gyermekeinek nevelője — nemcsak a magyar nyelv érdekében írott Oratioját készítette latinul, de magyarul voltaképpen nem is publikált.

Éppen az ilyen esetek, vagyis: a „hungarusok” Magyarországnak megőrzésére irányuló erőfeszítések vetnek éles fényt arra, hogy a magyar nyelv előtérbe kerülése korántsem

⁷ A hungarus-mentalitásra lásd Tarnai Andor: *Extra Hungariam non est vita* . . . Budapest, 1969.

⁸ Tarnai Andor: *Bod Péter*. In: *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Szerkesztette: Klaniczay Tibor. Budapest, 1964. 562—565.

⁹ Bod Péter: *Magyar Athenas* . . . Nagyszében, 1766. Az idézett mondatok a munka bevezetéséből valók.

volt természetes folyamat (amelynek során mintegy felébredt az addig szunnyadó nemzeti érzés) — itt egy, a hagyományos és jól működő gondolkodásmódtól és az ezt kifejező művelődéstől való távolodásról van szó, s a feszültség, vagy inkább a nyugtalanság a veszteség miatt bizonyos pillanatokban és bizonyos szerzőknél jól érzékelhető.

De akkor mi magyarázza a magyarosodás tendenciájának megindulását és viszonylag gyors térnyerését az irodalom világában?

A választ magukból a magyarul megszólaló művekből kiindulva közelíthetjük meg. Utaltunk rá: ezek az értelmiségi szerzők magyarul immár nem az egyszerű hívők számára írnak s túlnyomórészt kegyességi műveket, mint a század korábbi évtizedeiben. Írásaik elsősorban azt tanúsítják, hogy művelt és előkelő olvasókra számítanak, gyakran nekik, előkelő nemesi családoknak szólnak ajánlásaik is. A századközép klerikusainak tolla alól magyar nyelven kikerülő kiadványok elsőnek feltűnő vonása éppen az, hogy a maguk, természetesen egyházas műveltségkészletéből azokat az elemeket veszik elő — vagy fedezik most fel újra —, amelyek alkalmasak arra, hogy a világi érdeklődés számára is elfogadhatók, de inkább érdekesek, meggyőzőek s főképpen: hasznosak legyenek. A laikus mentalitáshoz való alkalmazkodás szándéka ennek a most születő irodalomnak az egyik leglényegesebb és leginkább szembeötlő vonása, a magyar nyelven való megszólalás pedig ennek az alkalmazkodásnak volt az első lépése — a nemesség túlnyomó része könnyen és természetesen azért elsősorban az anyanyelvét használta. Az alkalmazkodás mozdulata mellett azonban nem kevésbé fontos a befolyásolás akarata, sőt, a megváltozott mentalitás mögött érezhetően elsősorban ez működik: az egyházi értelmiség a *saját* műveltségkészletéből mérítve fordul a laikus világ felé. A megtett lépésekkel csak a keresztény világkép alapjait szilárdan őrző egyháziasságuk *jellege* módosul, de nem módosul magának az egyháziasság-nak a *ténye*. Mindazonáltal az alkalmazkodás és a befolyáso-

lás két mozzanat és egymáshoz való viszonyuknak nemcsak számos változata lehetséges, de a két magatartás vegyülése csak egyéni változatok révén valósulhat meg. S habár a kor egyházi értelmiségének az itt szóban forgó irodalmi működésében a meghatározó tényező az, hogy ez az értelmiség a változó világban akarja — maga is változva — őrizni intellektuális befolyását, e folyamat végül is oda vezet majd, hogy eredeti intencióiról mindinkább megfeledkezve ő maga alakul át. A tendencia ugyanis egyértelműen a világias vonzalmak erősödése felé mutat, az idő előrehaladtával a laicizálódó (a világiak igényeihez alkalmazkodó) egyházi értelmiség — végül is — laicizálódik, vagyis: mint értelmiségi lép elénk. Ez azonban viszonylag lassú folyamat eredménye lesz. Egyelőre nincs szó a vallásos világkép megrendüléséről, szó van viszont átalakulásáról: elhalványul eksztatikus és aszketikus jellege, s azt, hogy a „világi dolgok” értéke nemcsak növekedőben van, de immár meg is növekedett, elsősorban éppen ennek az egyházi értelmiségnek az irodalma mutatja meg.

A leginkább előtérben álló s ugyanakkor alighanem a legfontosabb jel, hogy az egyháziak által művelt irodalomban a mindennapi élettel összefüggő vonatkozások kerülnek előtérbe, a vallásos gondolatvilágnak az az arcúata, amely a hétköznapiakban tevékenykedő hívő felé fordul. A legtöbb szó tehát az erkölcs kérdéseiről esik.

Az erkölcstanok

Ha a XVIII. századközép tájáról (s most már túlnyomórészt magyar nyelven) megszólaló erkölcstani irodalom legáltalánosabb jellemvonásait keressük, akkor első pillantásra a morálról való meditációk teljesen hagyományosoknak tűnnek: ami most megszólal, az túlnyomórészt évtizedekkel, sőt, évszázadokkal korábban is megszólalt már.¹⁰ Mégis: a

¹⁰ Turóczi-Trostler József: *Keresztény Seneca*. EPhK 1937. 55—72. Alszegehy Zsolt: *Faludi Nemes emberének magyar rokonai*. It 1943.

látszólag semmiféle átalakulásra nem utaló felszín mögött gyökeres fordulat következik be — az egyes változatok ugyan nem, de a változatok együtt egy igen határozott irányú tendencia érvényesülését mutatják.

Ennek a fordulatnak a lényege abban ragadható meg, hogy megváltoznak az erkölcsről való gondolkodás két alaptípusának az erőviszonyai: a látszólag zavartalan felszín alatt egy újfajta, a *szabályokat* előtérbe állító gondolkodásmód kerül egyértelmű fölénybe azzal a hagyományos, a század első felében uralkodó szerepet játszó gondolkodással szemben, amely *normákat* ír elő. Ez a különbség visszavezethető a morálról való gondolkodás két alaptípusára — az a változat, amely az emberi élet végső céljának a *boldogságot* tudja, elsősorban az életvezetési szabályokat keresi és írja le, a normák viszont azokban a reflexiókban válnak fontosakká, ahol életünk értelme egy magasabbrendű cél szolgálata, vagyis: az *erény* gyakorlása.¹¹ A XVIII. századközép magyar moralistáinak világába lépve — némi leegyszerűsítéssel — arról beszélhetünk, hogy a normák olyan követelményeket jelentenek, amelyeket betartva a hívő üdvözülni, a szabályok pedig olyan tanácsokat, amelyek alkalmazásával boldogulni lehet ezen a világon. Nem arról van tehát szó, hogy a hazai erénytanok szerzői körében valamiféle merőben világias etika látványos betörésének és a keresztény erkölcs visszaszorulásának lennének tanúi. Ellenkezőleg. A felszín szinte mozdulatlan, a fordulat úgy következik be, hogy *ugyanazoknak* az

68—80. Tarnai Andor: *A késő barokk széppróza*. In: *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Budapest, 1964. 544—547. Bíró Ferenc: *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*. Budapest, 1976. Bevezetés.

¹¹ Ez a magyarázat egy közkeletű felfogásból indul ki. Az erkölcsi eszmék történetében tudvalevőleg a *boldogság* és a *kötelesség* az a két sarkalatos fogalom, amely körül forognak a természetesen igen eltérő értelmezések. Lásd *Dictionnaire de Morale*. Édité par Otfried Höffe. Edition française adaptée et augmentée sous la direction de Philibot Secretan. Paris, 1983. *Moralité* címszó, 132—134. A boldogságnak a XVIII. századi gondolkodásban játszott szerepére összefoglalóan lásd Robert Mauzi: *L'idée du bonheur dans la littérature et la pensée française au XVIII. siècle*. Introduction. Paris, 1965.

erkölcsi értékeknek a helyzete változik meg, vagyis: *ami* korábban norma, tehát a hívőkkel szemben felállított követelmény volt, *az* most regulává, tehát a hívők számára e világi életük boldogsága szempontjából *is* fontos, követésre érdemes szabállyá minősül át.

A felvilágosodás betörését közvetlenül megelőző idők erkölcsstani gondolkodásának története nincs még rendszerelesen feldolgozva, de jelenlegi ismereteink szerint e történet egyik fontos fejezete éppen a normáknak regulákba való áttűnése lesz, hiszen a századközép moralizálásának ama változatait szemlélve, amelyeket ma meg tudunk egymástól különböztetni, elsőként éppen a rigorózus vallásos etika követelményeit az e világi boldog élet elérése érdekében követendő tanácsokká átminősítő gondolkodásmód érvényesülése tűnik a szemünkbe. Mivel a kor erkölcsstani gondolkodását alapvetően a keresztény sztoicizmus határozta meg, érthető, ha a középpontban a világi „hívások” vagy a hívásos „külső dolgok” megvetésének a normája állt. Míg azonban korábban az e világi javakról való lemondás olyan erénynek számított, amelyért a hívő (üdvözülve) a túlvilágon kap kárpótlást, most ez a tézis érvényben marad ugyan, de már elsősorban mégis olyan szabályként bukkan elő, amelynek követésében e világi boldog életünk egyik lehetséges biztosítéka található meg. De nemcsak a vallásos követelmények lényegülnek át az életbölcseesség szabályaivá, hanem általában is megnövekszik az okos és célszerű e világi életvitel reguláinak jelentősége — a századközép erkölcsre oktató hazai irodalma alapvető sugalmait tekintve voltaképpen e világi boldogságra oktat. E moralizáló irodalomban a vallásos normák jószerivel csak akkor bírnak értékkel, ha a hívők előtt feltárható e világi hasznuk is. Ezt a szóban forgó művek néha már a címükben is jelzik (Faludi Ferenc „Istenes jóságra és szerencsés boldog életre” tanítja korának magyar nemeseit), de — természetesen — még inkább mutatják maguk a szövegek. Talán az az állítás is megkockáztatható, hogy a boldogság szót soha nem írták le ilyen sűrűn irodalmunk

történetében.¹² Az életbölcseesség távlatait itt már nem az üdvösségre utat nyitó jó halál jelöli ki, azt azonban fontos hangsúlyozni, hogy a most megszólaló tanácsok nemcsak hogy nem kerülnek szembe a keresztényi normákkal, de (s éppen ez a helyzet lényege) az esetek jelentős részében azonosak is velük.

Az a körülmény, hogy a mélyen vallásos mentalitáson belül a normáknak immár szabályokként való kezelésére kerül át a hangsúly, lényeges változásokat hoz magával. Az egyik s talán a leginkább látványos változás maguknak a bölcs tanácsoknak a világát érinti. Ez a világ így ugyanis hirtelen kitágul: a moralisták több – s korántsem csak a barokk kor szívéből fakadó – forrásból meríthetnek és tanácsaik megjelenési módja is nagyfokú változatosságot mutat.

A moralisták forrásai és műfajai

Az egyik forrás, amelyből e kor látszólag monoton, valójában mégis igen tagolt erkölcsstani gondolkodása merített, mint utaltunk rá: a keresztény sztoicizmus volt. Senecát

¹² A kínálkozó rengeteg példa közül csak kettőt emelünk ki, illusztrációképpen. Illei János, a művelt jezsuita, a kor egyházi értelmiségének egyik ismert személyisége. Boethius fordítása (. . . *A' Filozofiának, vagy is a' Böltségeknek Vigasztalásáról* . . . Kassa, 1773^a.) eleve „consolatio”, s benne a legfontosabb gondolatok közé tartozik, hogy „A' jámboroknak tetézett nagy jutalmok az ő tulajdon jószágok; mert ezzel igazán boldogok; a' gonoszoknak pedig untig elég büntetések az ő magok gonoszsága; . . .” (175). Saur Joséfa „léányzó”-ról viszont nem sokat lehet tudni, ő Kolozsvárott jelentette meg *A' börtön-ületes embernek kézi könyve, avagy mindenütt, és mindenkoron szükséges régulák* . . . 1776. című kiadványát, amelyet németből fordított s amelynek ősforrása az angol Robert Dodsley *The oeconomy of human life* című műve volt. Ő így ír munkájának a „Kegyes Olvasó”-hoz intézett ajánlásában: „E' fő Réguláknak első írója szemléli az embert az eő születésének első szempillantattytól, és viszi eötet az életnek minden garádmány által, eő világositja eötet minden szándékiban, eő segíti eötet minden nyomorúságában, eő viszi eötet a' boldogságnak, békeségnek, és nyugodalomnak igaz uttyára . . .”

Miháltz István népszerű, a kor másik kiadványa által is kiaknázott könyve (*Keresztény Seneka*, 1764) idézi meg, Illei János viszont Boethiusnak *A filozófia vigasztalásáról* szóló könyvét fordítja le és teszi közzé (1766). Talán e két szerző bizonyítja leginkább, hogy az igazi boldogság titkát ismerő antik filozófusok tanításai csak mint a kereszténységgel rokon igazságok érvényesülhetnek, hiszen — természetesen — a pogány bölcsességnek a lényeges és előtérben álló vonása nem az, hogy pogány, hanem az, hogy a helyes életvitelre vonatkozó tanításaik mély rokonságot mutatnak a keresztény vallás erkölcsi követelményeivel.

Az viszont nagyon is feltűnő, hogy az ilyen pogány bölcsesség iránt igen nagy mértékben növekszik meg a kereslet a magyarul megszólaló morálfilozófiai irodalomban. Ennek köszönheti — például — most kibontakozó, nem nagyívű, de a hazai kulturális viszonyok között figyelemre méltónak tekinthető karrierjét a tanítómese is: az 1760-as és 70-es években két változatban (német és francia közvetítés révén) is megszólalnak ezek a keresztény világképhez ugyancsak jól illeszkedő, de immár egyáltalán nem a kegyes életre, hanem az e világi okos életvitelre oktató állatmesék, ahogyan erre szolgál példával a mesék eredeti szerzőjének, Aiszoposznak magyarul ugyancsak megszólaló életrajza is.¹³ A kereszté-

¹³ A már inkább az iskolai oktatás céljaira készült latin nyelvű kiadások (Makó Pál, Klein János Sámuel) mellett a nagyközönség számára összeállított magyar nyelvű gyűjtemények közül az elsőként egy névtelen fordító adja ki *Ézópusnak százötven meséi* . . . t 1767-ben, de ugyanebben az időkorben tette közzé Németh Antal is *Esopus élete és fabulái* című fordítását a francia Morvan de Bellegarde nyomán. Ide tartozik még Kónyi János Gellert fordítása is: *Geller professornak erköltsős meséi és előbeszéllései* . . . Péts, 1776. Lásd Ember Nándor: *A magyar oktató mese története*. 1768—1807. Budapest, 1918. Tarnai Andor: *Lehrreiche gedanken — Jeles gondolatok — Pensées instructives*. In: „Sorsotok előre nézzétek”. A francia felvilágosodás és a magyar kultúra. Szerkesztette: Köpeczi Béla és Sziklay László. Budapest, 1975. 107—142. Vörös Imre: *Fejezetek XVIII. századi francia—magyar fordítási irodalmunk történetéből*. Budapest, 1987. 115—119.

nyekhez méltó élet erkölcsi követelményei az e világi életvitelt szabályozó tanácsokként azonban nem csupán görög vagy római bölcsek segítségével jelennek meg, hanem — furcsa módon — a keleti bölcselet tanácsaiként is. Alszeghy Zsolt figyelt fel először rá, de a maga meglepő teljességében Tarnai Andor tárta fel annak a laikus erkölcstannak hazai sorsát, amelynek eredetije az angol Robert Dodsley *The oeconomy of human life* című műve volt, s amely a fikció szerint tibeti eredetű s jóval a kereszténység előtti időkből származó tanokat tartalmaz.¹⁴ Ez az egyébként érdektelen (hiszen a keresztény morál közhelyeiből összeállított) erénytan így tényleg érdekes munka s nyilván nem független ettől az érdekességtől, hogy a kor egyik legfeltűnőbb sikere volt: nem kevesebb, mint négy (!) fordítója akadt s ez akkor is figyelemre méltó, ha nem is minden fordító hozza olvasói tudomására, hogy kereszténység előtti és pogány bölcsességet nyújt át olvasóinak.

A normáknak regulákba való áttűnése, sőt, az életszabályok egyértelmű előtérbe kerülése óhatatlanul magával hozta a megnyilatkozási módok megváltozását is: az erkölcsi tanítások hagyományosabb, de persze változatlanul elő műfajai (értekezés, maxima, apoftegma) mellett immár könnyen és természetesen tűnik fel a tanítómese, de megjelennek a példázatos történetek is. A műfaj szintén nem új, de mostani megjelenésének körülményei nyilvánvalóvá teszik, hogy itt korántsem a hagyomány reprodukciójáról van csupán szó. Ebből a szempontból jellegzetes kiadványnak tekinthető egy korabeli német eredetire visszavezethető, de átalakított, részben — hazai elemekkel — ki is bővített kiadvány, a *Jeles történetek*, amelynek magyarországi fortunáját ugyan-

¹⁴ Alszeghy Zsolt: i. m. Tarnai Andor: *Egy tibetinek álcázott laikus erkölcstan a XVIII. századi magyar irodalomban*. ItK 1958. 170—186. Robert Dodsley művének értelmezéséhez még lásd Paul Hazard: *La pensée européenne au XVIII. siècle de Montesquieu à Lessing*. Paris, 1969.

csak Tarnai Andor derítette fel.¹⁵ E munka (amelyet a kor Magyarországon ráadásul franciára is lefordítottak) abban tér el — többek között — eredetijétől, hogy a Miháltz-féle *Keresztény Senekából* éppen úgy emel át részleteket, mint az ezopusi fabulákból. Ezzel azonban nem egyszerűen egy konzervatív gondolkodásmód felé hajlítja a magyar kiadványt, hanem — mivel a hazai erkölcstani irodalom jellegzetes és népszerű szövegeivel bővíti ki — éppen úgy alkalmazkodik saját kulturális környezetének igényeihez, ahogy az eredeti szerzője, a talpraesett német jezsuita, Mathias Schönberg is tette műve összeállításakor.

Mindenképpen egyértelműnek látszik, hogy a hazai erkölcstani irodalomban a század középső évtizedeiben megfigyelhető belső átalakulás nyitja meg az utat a történetek (= a fikció) előtt, hiszen a regulák előtérbe kerülése természetes módon igényli a bizonyítást, a példákat arra vonatkozóan, hogy a szabály követése valóban sikerhez vezet és pórul jár az, aki nem veszi figyelembe őket. Az lehet a benyomásunk, hogy az előírásoknak szabályokként való megjelenése szinte automatikusan vonja maga után a történetek feltűntét, bár — s ezt nem kevésbé fontos látni — a történetek létjogosultságát a benne kifejezett erkölcsi igazság adhatta meg. Ennek ellenére, az a megnyilatkozó ellenszenv, amelyet a kor hazai moralistái a „romanciás” könyvekkel szemben tanúsítanak, nem csupán bigottságuknak, de jól működő veszélyérzetüknek is tulajdonítható: a történet szellemének felszabadulásához az újabbkori magyar irodalomban az ő hozzájárulásuk semmiképpen sem becsülhető le, már pedig itt tényleg jól érzékelhetők a fenyegetések.¹⁶

¹⁵ Tarnai Andor: *Lehrreiche gedanken — Jeles gondolatok — Pensées instructives*. In: „*Sorsotok előre nézzétek*”. Budapest, 1975. 107—142.

¹⁶ A korabeli regényirodalom státusára lásd Weber Antal: *A magyar regény kezdetei*. Budapest, 1959. 25—27. Szajbély Mihály: *Régényelméleti gondolatok a XVIII. század második felének magyar irodalmában*. ItK 1982. 1—14.

Az életvezetési elvek jelentőségének megnövekedése igényli az „életet”, azaz: az életből (főleg a történelemből) vett példázatos történeteket, ahol a bölcsesség a világban mutatja meg erejét. Csakhogy ezzel hirtelen ellenőrizhetetlen távlatok nyílnak meg: a történet bármikor önálló életre kelhet s félő, hogy benne már nemcsak ama bölcsesség munkáját látjuk majd, hanem éppen ellenkezőleg: az emberi indulatok erejét is. Az elbeszélés szelleme elszabadulva szétzilálhatja az alapot, ahonnan eredetileg útjára indult. S bár már a hetvenes években, Bécsben, Báróczi Sándor körül egész kis testőrcsapat olvassa, sőt: fordítja a leghatalmasabb emberi indulatról, a szerelemről szóló s immár tényleg veszedelmes történeteket,¹⁷ ez azonban távoli és elszigetelt veszély marad – az elbeszélés felől (a riadt reakciók ellenére) nem fenyegeti semmi különös baj a moralisták világát. Az átalakuló erkölcsi irodalom a történet szellemét ugyanis csak látszólag engedte szabadon – a történetek létjogát mindig a működő (tehát önmagát igazoló) életbölcsesség adja meg s a felvilágosodás ifjú és érzelmes fordítói sem e helyzetet, hanem az elbeszélésbe burkolt filozófia jellegét változtatják meg: a fikciót náluk is bekeríti majd az elmélkedés. Igaz, a századközép magyar moralistái által képviselt – s immár a történetet igénylő – életbölcsesség sem mindig azonos már a hagyományos erénytanok szabályokba áttűnő normáival s ezt mi sem mutatja jobban, mint az az érdeklődés, amely a századközép után az ún. államregények iránt nyilvánul meg¹⁸ – ebben az érdeklődésben már egyértelműen a nagyvilágban érvényesülni képes bölcsesség iránti figyelem erőteljes növekedése a döntő mozzanat.

¹⁷ Biró Ferenc: *A legérzékenyebb nemzedék*. ItK 1978. 16–32.

¹⁸ Wéber Antal: i. m. 44–54. Tarnai Andor: *A regény kezdetei*. In: *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Szerkesztette: Klaniczay Tibor. Budapest, 1964. 548–550. Szauder József: *Marmontel en Hongrie*. In: *Marmontel*. Études réunis par Jean Ehrard. Clermont-Ferrand, 1970. 299–311. Vörös Imre: i. m.

Ez azonban már a következő témakörbe vezet át bennünket.

Az eredetükben pogány, karakterükben keresztény regulák mellett ugyanis megjelenik és szinte erőteljesebben szól az egyházi értelmiség moralizáló irodalmának az a másik változata, amely eredetében egyértelműen keresztény ugyan, karakterében azonban világias jellegű.

Az udvari ember bölcsessége

E tanácsokkal a XVII. század egyik nagy tradíciója kel új életre a magyar irodalomban: az *udvari ember* eszmeköre. A klasszikus példát egyébként itt ennek az egyházi értelmiségnek legjelentősebb alakja, Faludi Ferenc nyújtja Balthasar Gracian *El oraculo manual* című műve alapján, de francia közvetítéssel készült – stöbb kiadást megért – *Bölts, és Figyelmetes Udvari Emberével* (Első század, 1750). A nyolcvanas évekig számos olyan munkával találkozunk, amelyek az udvari ember viselkedési kultúrájának szabályaival szolgálnak a kor nemesei okulására.¹⁹ Alszeghy Zsolt talán túltágon vonta meg Faludi udvari emberének rokoni körét (hiszen idevette a merőben más típusba tartozó erénytanok egy részét is), részben viszont túlságosan szűken: az okos, óvatos, indulatain uralkodni tudó és széles látókörű *politikus* alakmásaival ott találkozunk a kor szépirodalmi műveiben is. Változatai fellépnek az iskolai színjátékokban, de az udvariaság eszményének hatását nem túlságosan nehéz felfedeznünk egy regényfajta iránt ekkor mind a világiak, mind az egyházi értelmiség részéről megnövekedett érdeklődésben sem. A történelmi vagy mitológiai keretben játszódó államregények fő témája az államvezetés művészetéről szóló elmélkedés, főszereplője pedig az erről elmélkedő ember, a politikus. Alighanem helytálló Tarnai Andor sejtése, hogy a modern

¹⁹ Szauder József: *Faludi udvari embere*. Budapest, 1942. Tarnai Andor: *Pax Aulæ*. ItK 1968. 273–283. Köpeczi Béla: *Gracian Magyarországon*. ItK 1980. 315–321.

államregények, Fénelon abbé *Les aventures de Télémaque*-jának és Marmontel *Belisaire*-jének a sikere nyomán támadt fel az érdeklődés a hasonló karakterű régi művek, így pl. az ókori Xenophon *Küropeideia*-ja vagy a XVII. századi John Barclay műve, az *Argenis* iránt. De talán megkockáztathatjuk azt a véleményt is, hogy a kor művelt nemességét elsősorban a művekben megszólaló politikai eszmék, az egyházi értelmiségek pedig inkább a művekben élénk lépő politikusok magatartása érdekelte. Erre enged következtetni, hogy a művek közül a legnagyobb hazai siker Fénelon művének magyar fordítása lesz és (mint lesz majd szó róla) ez a siker nagy valószínűséggel a nemesi művelődés közegében bontakozik ki, ugyanekkor az egyházi értelmiség által művelt irodalomban elsősorban a bölcs politikusi magatartás iránti érdeklődés jeleivel találkozunk.

Az udvari ember óvatos, ravasz, szándékait elrejtő magatartásának felvételére való bázdítások még olyan erkölcsstani kiadványokban is beszüremkednek, amelyek eredetileg más eszmények jegyében fogantak — lásd Bertalanffi Pál *Keresztény bölcsesség* című művét (1754). De egyértelmű, mondhatni tiszta alakjai is különböző változatokat képviselnek, Kollárits Joákim *Keresztény és világi intéseinek* (1766) vagy Szlávay Pál *Bölcsességhez vezető útjának* (1779) komor tónusú világától az olyan derűs változatig, mint ami Benyák Bernát 1783-ban megjelent *Okos elmének mulatozásai* című kiadványában lép élénk.²⁰ Az ő francia eredeti alapján készült munkája egyébként már messze esik a barokk világtól, itt inkább az okos társasági ember számára készült kézikönyvecskét vehetünk kézbe. Tanácsai szerint a legfontosabb erkölcsi tulajdonság az „édeskesség” (nyilván kedvességet kell érteni rajta), de a kedveltető vonások mögött azért — jól kitetszik — a háttér az eredeti eszmény komorsága üli meg s amikor arra figyelmeztet bennünket, hogy „annak markába

²⁰ Susanne Bácskai: *Un adepte hongrois des lettres françaises: Le père pieux Bernard Benyák*. Szeged, 1933.

vagyon adva a valóságos kulcsa a szerencsének, ki egy nyomra tudja szoktatni az eszes fortélyt, a gyorsasságot és az okosságot...”, akkor nem lehet kétségünk e viselkedési tanácsok végső eredete felől.

A keresztény morállal oly nagymértékben egyező (noha gyakran pogány eredetű) életvezetési szabályok mellett a kor erkölcstani irodalmában így a mélyen a keresztény hagyományba gyökerező, de — önmagukban nézve — merőben világias regulák is megszólalnak s olyan kiadványokban, amelyek jó részében elhalványulnak a nagy, valóban „udvari” (vagyis: az állam irányítására irányuló) távlatok, amelyek hajdan igazolták a színlelést és a ravaszságot — a tanácsok itt már a privát ember nagyon is földi szerencséjének előmozdítása érdekében hangzanak el. Kérdés, hogy e kétfajta gondolkodásmód nincs-e ellentétben egymással? Az ellentmondás logikai szinten bizonyosan fennáll, de egyáltalán nem bizonyos, hogy ezt az ellentmondást tudomásul vették volna a kor moralistái — ennek jeleivel nem találkozunk, valószínűsíteni pedig csak Faludi Ferenc esetében lehet.²¹ Itt inkább a kor tudata számára vitathatatlanul keresztényi s ugyanakkor egyértelműenpraktikus, az e világi életvitelt szolgáló tanácsok bővüléséről van szó, amelyet azonban minden valószínűség szerint az egyházi értelmiség egyre bizonytalanabbá váló helyzete is motivált. A „hamis világ”, a „mostani szörnyű romlottság” elleni védekezés ösztöne olyan erős, hogy nem veszik észre: a keresztényi hit követelményei már olyan mértékben olvadtak át életbölcsességekké, hogy a normák mintha el is tűntek volna a szemek elől. Ezek a normák azonban — természetesen — nem tűntek el, érvényességük változatlan, csak bizonyos pillanatokban, főleg ama életbölcsességek felől nézve, nem látszanak.

Ahhoz, hogy az (üdvösséghez szükséges) életelvek időnként elhomályosulnak a (szerencsés élethez szükséges) szabályok mögött, bizonyosan hozzájárul a kor erkölcstani irodalmá-

²¹ Szauder József: i. m.

nak másik, átfogónak minősíthető jellegzetessége: a keresztényi magatartás normáinak megváltozása. A hagyományos életelvek szigorúsága enyhül, és tisztán, erőteljesen halljuk egy aszkézist és eksztázist kerülő, ha nem is éppen mosolygó, de komorságtól mentes, sőt, derűs keresztényi morál szavát. A legmagasabb színvonalon, és — mint erre elég határozott jelek utalnak — a legnagyobb hatással ezt az erkölcsiséget nemcsak a századközép egyházi értelmiségének, de a Bessenyei fellépte előtti időszak magyar irodalmának is a legjelentősebb alakja, Faludi Ferenc szólaltatta meg. Az angol William Darrel nyomán írott, *Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktatott nemes ember* (1748), . . . *nemes asszony* (1748) és . . . *nemes úrfi* (1771) című köteteinek hangadó bölcse, Eusébius olyan keresztény, aki szigorúan őrzi világa rendjét, de azért kedveli az „emberi társaságot és nyájaskodást”, és ez nem csupán szólam: a magyar szövegen át-átüt a nosztalgia egy előkelő, elegáns és jókedvű nemesi világ iránt. Vagyis: a keresztényi normák érintetlenül vannak jelen Faludi erkölcstani műveiben is, csak éppen tágabb égbolt alatt érvényesülnek. S bár ez elsősorban őreá, de azért korántsem csak őreá jellemző.

Különböző változatokban, de a századközép moralistáinak tevékenységében már jól érzékelhetők a világias vonzalmak, akár az egyszerű emberekhez (vö. Molnár János: *Pásztor ember, avagy a pásztorok tanításáról két könyv*, 1775), akár a nőknek (Szerentsi Nagy István: *Barátságos oktatás*, 1783), akár általában az előkelő embereknek szólnak, mint a már emlegetett *Jeles történetek* kompilátora. De talán az mutatja a legjobban a hagyományos normák enyhülését, hogy a földi javak értékét is elismerik — Horváth József *Emberi okosság* című művében (1781)²² már arról beszél,

²² Horváth József munkájának forrása Bánótzai Antal 1764-ben megjelentetett *Prudentia humana* című kiadványa volt. Lásd Alszeghy Zsolt: i. m. 71.

hogy „... pénz nélkül nem nagyobbra becsültetel, mint bűdös babuk Szent Iván havában” s kitétele egyszerű ténymegállapítás, nem pedig a világ állapotát illető kritika.

A változás jelei az alapokban

Azt látjuk tehát, hogy az egyházi értelmiség irodalomművelésének előterébe a XVIII. század közepe tájától (mintegy 1780-ig) az erkölcs kérdései kerülnek, a vallásos gondolatvilágnak az az oldala, amely közvetlen kapcsolatban van a mindennapi élettel. Az erkölcsi tanítások különböző változatain jól átüt a tendencia: a tanácsok immár az okos e világi életvitelben segítik a hívőket s mögöttük jól érzékelhető a földi világ dolgainak a vonzereje. Ez az erkölcsstani irodalom olyan egyházi értelmiség működésének az eredménye, amelynek kulturális tevékenységét elsősorban a világiakra (a magyar nemességre) irányuló figyelem alakítja — *saját* hagyományukból merítve — a *számuks* meglehetősen adják, vagyis: úgy alkalmazkodnak, hogy közben őrizni igyekeznek önnön pozícióikat.

Fel kell azonban figyelni arra, hogy a szabályokba átűnő (s egyúttal lazuló) erkölcsi követelmények körül hasonló irányú változások jelei megmutatkoznak a vallásos tudatvilág elvontabb régióiban is: a praktikus és derűs vonásokat öltő erkölcsstan háttérében mind protestáns, mind katolikus részről, a teológia területén is új eszmék jelennek meg. A protestáns teológián belül ennek az új szellemiségnek a jele Jean Frédéric Ostervaldnak és az általa megalapozott ún. teológia racionalizmusnak a magyarországi megjelenése — már az 1740-es években. Katolikus részről ugyanezt a szerepet pedig Lodovico Muratori (később kezdődő) hazai befogadása játszotta. Ostervald működése — mint a magyarországi sorsát részletesen feltáró Vörös Imre hangsúlyozza²³ — eredetileg hitvédő harc volt ugyan a világias gondolkodás térhódításá-

²³ Vörös Imre: i. m. 15—59.

val szemben, de ugyanakkor (éppen e harc sikere érdekében) a kálvinista ortodoxia ellenében is erőteljes fellépést jelentett. Ostervald okfejtéseit észérvekre építette, szövegének magyar változata pontosan adja vissza gondolatainak alapvető irányát, amikor elítéli a „Mystica és Fanatica” (azaz az értelem és okosság nélkül való) „Kegyeség”-et és a „megigazulás”-ban a jó cselekedetnek szerepére mutat rá. Ez az Ostervald nevével fémjelzett, de korántsem csak az ő munkáit tartalmazó kegyességi irodalom sikra szállt a vallási tolerancia mellett is. A modern svájci teológiának a magyar szellemi életbe való behatolása olyan valláspolitikai működéséről tanúskodik, amely a protestantizmus komor arcának vonzóbbá tételére irányul.

Hasonló, tehát a világi élet felé forduló teológiai gondolkodásmód hatásával találkozunk a katolicizmus körein belül is, csak itt az új szellem egy ütemmel később jelentkezett s alighanem szűkebb körű is volt. A történettudományi művei révén Európa-szerte ismert olasz tudós, Lodovico Muratori teológiai alkotásaiban ugyancsak kiemelkedő hely jut a jó cselekedeteknek, de e műveknek (az 1763-ban Egerben latinul megjelenő *Trattato della Carità*-nak és az 1776-ban ugyanott magyarul napvilágot látó *Della rigolata divozione*-nek) hazai fortunáját feltáró Szauder József kimutatta, hogy a *caritas* fogalmát középpontba állító vallásmagyarázat rendjében itt olyan korszerű, ill. korszerűen értelmezett fogalmak is helyet kapnak már, mint a természet vagy éppen az — önszeretet.²⁴ Muratori néhány gondolatával Faludi Ferenc műveiben is találkozunk, azzal pedig, hogy tiltakozik a „pompás és nagy zajgással való inneplések” ellen, a kor egyik magyar protestáns szerzőjével szólaltat meg azonos motívumot. Bod Péter még 1757-ben, „Bujdosó Magyaroként” (azaz: peregrinusként) készítette el *Szent Heortokrates* című munkáját, amelynek bevezetőjében azért perel, mert „Az innepeket idővel . . . az

²⁴ Szauder József: *Muratori Magyarországon*. ItK 1973. 171–179.

emberek nem csak hogy igen megsziporították, hanem az Inneplésnek valóságos tzeljät elhagyván sok haszontalankodásra, sőt, terhes vétkekre fordították”. A katolikus teológiában olyan szölam csendül meg, amelyet egy protestáns prédikátor már megszólaltatott magyarul s egyáltalán nem érdektelen tény, hogy művét „újjolag” és változtatás nélkül 1786-ban Szacs vay Sándor, a kor aufklérista újságírója fogja majd megjelentetni.

A versújtás kezdeteiről

Természetesen a laicizálódó egyházi értelmiség irodalma nem azonosítható a nyolcvanas évek laicizálódott s már (túlnyomórészt) nem is egyházi értelmiség által létrehozott irodalmával: a két időszak — a nem túl nagy időbeli távolság ellenére — alaposan eltér egymástól. Mégis: a bomlodozó barokk világ értelmiségének irodalmát már jól érzékelhető szálak kapcsolják a felvilágosodás tendenciáihoz. E kapcsolódás feltételét a laicizálódás teremti meg — a laicizálódás alapja pedig az értelmiség és a nemesség között megindult dialógus —, amelyben azonban egy jó ideig csak az értelmiség beszél a másikkhoz. Az általuk előtérbe állított és magyarul megszólaló erkölcsi irodalom értelme éppen ez a beszéd: ők a világiak vélt vagy valóságos igényeihez alkalmazkodva igyekeznek megőrizni a maguk, azaz: az egyház kulturális befolyását. Ez mutatkozik meg az egyházi értelmiség most megerősödő tudománynépszerűsítő törekvéseiben, de fontosabb, hogy ennek az — egyelőre igencsak egyoldalú — dialógusnak kibontakozik egy másik, az irodalom sorsa szempontjából döntő eleme is.

Az egyházi értelmiség irodalmi tevékenységét ugyanis nem csupán az alkalmazkodó befolyásolás szándéka vezérelte, hanem egy nagy jövő előtt álló törekvés is: a nemesi nemzet feladatainak az átértelmezése. Az udvari tervekkel az 1750-es évek elejétől kezdve fokozatosan szembekerülő nemesség *politikai* hangoltságát kihasználva az egyházi értelmiség

magára vállalja a nemesi nemzet *kulturális* érdekeinek képviseletét, amely azonban ezeknek az érdekeknek teljesen a saját igényeikhez szabott értelmezését foglalja magába. Az áértelmezés e gesztusához voltaképpen csak egyetlen közös (bár távolról sem egyformán hangsúlyozott) mozzanat szolgál alapul: a nemzeti nyelv. Egyébként csak az eltérések ötlenek a szemünkbe, hiszen magának a nemességnek most bontakozó kulturális törekvései — mint látni fogjuk — nem az egyházi intelligencia törekvéseinek irányába mutatnak.

Az erkölcstani irodalom előtérbe kerülésében és módosulásában az egyházi értelmiség kétségtelenül mint *egyházi* értelmiség szerepelt, e másik tendenciában viszont mint *értelmiség*, pontosabban: mint írástudó, hiszen itt elsősorban az irodalomhoz, mint megtanulható szabályok és eljárások összességéhez, mint szakmához való viszonya tűnik elő élesen. Az idők előrehaladtával az előző tendencia fokozatosan gyengül, a másik viszont egyre erősödik — tetőpontjához az 1780-as évek második felében ér, de kezdetei már a századközép éveiben megfigyelhetők. Ezek közül most még első helyen a nemzeti nyelv ügyének képviselete áll — a magyarul való megszólalás gyakorlatát (utaltunk rá) már igen korán kísérik a magyar nyelv jelentőségéről való elmélkedések: a barokk kor utolsó évtizedeiből már olyan megnyilatkozásokat idézhetünk, amelyek nem tűnnének idegennek a nyolcvanas évek világában sem. Ennek ellenére: a teoretikus megnyilatkozások még elhalványulnak az irodalmi gyakorlat terepén megmutatkozó törekvések mellett — a nyelvkérdés felmerülése — pedig inkább csak háttére a szó szorosabb, mondhatni szakmai értelemben vett irodalom problémájának. Most indul el az egyházi értelmiség köréből egy, ha nem is tömeges, de erőteljes és főleg e fiatal értelmiség legtehetségeesebb tagjait magával ragadó mozgalom, amelynek során a más kulturális közegben megismert irodalmi eljárásokat a magyar nyelv közegébe emelik át. Így bontakozik ki a magyar költészet történetének egyik legfontosabb, a versújítás időszakának nevezhető fejezete. A versújítás több szinten

is folyt s bár legviharosabb eseményei majd az 1780-as években zajlanak le a klasszikus verselés meghonosítói körében. Igazi nyitánya az 1760-as évekre tehető. Már az 1760-as esztendő is különös jelentőséggel bír e folyamatban: ekkor írja egy német földön, Loeben-ben tartózkodó magyar jezsuita, Rájni József első hexameterét, s most jelenik meg Molnár János *Régi jeles épületek* című művének első kötete is, amelyben programszerűen is felmerül a deák mód szerint való magyar verselés ügye.

De ezt az ezekben az években induló, igen összetett, több mozzanatból álló folyamatot kibontakozása felől, a maga egészében lesz célszerű bemutatni. Ott újra szerepel majd ennek az értelmiségnek a legjelentősebb írója, hiszen az ő költői működésével veszíti el erejét az énekelt vers hagyományos és a követett verselési mód szempontjából túlbonyolított formája s veszi kezdetét az egyszerű, a szó modern értelemben vett dalszerű poézis. Horváth János — mint ismeretes — éppen Faludi Ferenc költészetéről indítja a magyar „irodalmi népiesség” mozgalmát,²⁵ de vannak, akik szerint az ún. nyugat-európai verselés egyik úttörőjét is benne kell látnunk.

Faludi Ferencről (1704 – 1778)

Mint azonban nem a magyar verselési kultúrában játszott szerepe miatt szólunk elsősorban, hanem mint olyan íróról, aki kivételes tehetsége és érzékenysége révén egyszerre tudott előfutára és összegzője lenni annak az irodalmi kultúrának, amit a századközep laicizálódó egyházi értelmisége hozott létre.

A nyugat-magyarországi (németújvári) születésű Faludi 1740-ben Rómába utazik, hogy az oda zarándokló magyarok

²⁵ Horváth János: *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig*. Budapest, 1927. 23–34.

gyóntatójaként öt évet töltjön az örök városban.²⁶ Addigra már végigjárta a jezsuiták rendkívül alapos és sokoldalú képzési rendjének stádiumait, több helyütt (Bécs, Linz, Gráz) oktatott, Budán pedig egy ideig a vízivárosi templomban volt lelkész. Bizonyos, hogy új megbízatása pillanatában több nyelven beszélő, igen művelt ember — az új feladatra aligha véletlenül jelölték ki felettesei, bárki nyilván nem képviselhette a magyarországi rendet a pápa városában. Minden jel arra mutat, hogy a római öt esztendő sorsdöntő időszak szellemi arculatának formálódásában: Szauder József és Sárközy Péter tanulmányaiból²⁷ tudjuk, hogy milyen kulturális környezet fogadta őt (az utóbbi években azt is kiderítette a kutatás, hogy tagja volt a kor művészeti mozgalmait összefogó Árkádia társaságnak),²⁸ jegyzőkönyvének (*Omniarium*) anyaga pedig egy elfogulatlan, friss és fogékony szellem széles körű olvasottságáról és irodalmi tájékozottságáról vall. Ha lehettek is korábban próbálkozásai, érvényes irodalmi pályafutása most kezdődött el — Nemes embere elé írott *Védelmeső intése* 1744-ben kelt — s minden valószínűség szerint hasonló motiváció játszott közre indulásában, mint ami a hazai egyházi értelmiség orientáció-váltását létrehozta majd.

Tudvalevőleg Itáliában a Szent Szék állama nem követte a felvilágosult abszolutizmus modelljét, hiszen az az egyház hatalmának ellensége volt, sőt (tegyük hozzá), itt nagyon is

²⁶ Faludi életrajzára lásd Gyárfás Tihamér: *Faludi Ferenc élete*. Budapest, 1910. Géfin Gyula: *Adalékok Faludi Ferenc családjának történetéhez*. ItK 1969. 479—489. és *Ismeretlen adatok Faludi Ferenc életéből*. ItK 1970. 352—354. A legjobb szövegkiadás: *Faludi Ferenc versei*. Összeszedte és jegyzetekkel kísérte Négyessy László. Budapest 1900⁶.

²⁷ Szauder József: *Faludi Ferenc és Itália*. In: *Olasz irodalom—magyar irodalom*. Budapest, 1963. 363—387. Sárközy Péter: *Et in Arcadia ego* (Magyarok és a XVIII. századi Itália). ItK 1983. 238—251. Lényeges észrevételekkel járult hozzá ehhez a kérdéshez Vajda György Mihály: *Faludi és a felvilágosodás*. ItK 1982. 312—317.

²⁸ Szauder Mária: *Faludi Ferenc a Római Árkádia tagja*. ItK 1982. 448—451.

pontosan kellett érezni a veszélyeket, amelyek e modell terjedéséből és sikereiből származnak, ahogy feltehetően érzékelték azt is, hogy ebben a helyzetben az egyházi értelmiség megfelelő szövetségese a nemesség, a felvilágosult abszolutizmus természetes ellenfele lehet.²⁹ William Darrel könyvének kézbevétele aligha véletlenül történt — Faludi írói indulása mögött ott kell látnunk a XVIII. századi katolicizmus kifinomult veszélyérzetének működését. Azt is mondhatjuk, hogy így ő *előbb* tudott választ adni arra, ami itthon *később* következett be, ti. az udvari politika modernizálódásának és szekularizációs tendenciáinak megindulására, s melyre majd a hazai klerikusok válasza is az övéhez hasonló jellegű lesz. Amikor tehát könyvet ír nem Magyarországról, hanem Magyarországnak, akkor ezzel a finom megkülönböztetéssel erőteljes fénybe állítja nemcsak a hazai nemesség felé való fordulásának mozdulatát, hanem e mozdulat természetét is: nem országukat, életkörülményeiket vagy történelmüket írja le, hanem regulákat közöl velük, ellátja őket mind azzal a hasznos tudnivalóval, amellyel az egyházas morál szolgálni tud a világiaknak ahhoz, hogy immár nemcsak az „istenes jószág”, hanem az e világi „szerencsés boldog élet” is elérhetővé váljék számukra. S írói munkásságának ez a feladat áll majd a középpontjában. Igaz ugyan, hogy az utókor elsősorban költőként tartja számon, de már az életmű arányai is jól mutatják, hogy őt elsősorban mégis az erkölcsstan, ill. az ezzel összefüggő kérdések izgatták: negyvenegynéhány verset hagyott ránk, prózai elmélkedései viszont — némi túlzással — megtöltenek egy kisebb könyvespolcot. Moralisztaként (előszavai egyértelműen tanúsítják) a köz érdekében tevékenykedik, a nemzet iránti felelősség vezet tollát, költőként viszont önmaga örömeire ír — egyik versének „boldog a versírásban” kitételét nyilván reá kell értenünk. Aligha vélet-

²⁹ Lásd a *L'absolutisme éclairé*. Volume publié par B. Köpeczi, A. Soboul, É. H. Balázs, D. Kosáry. Budapest, 1985. című kötet tanulságait.

len, hogy verseit nem tette közzé életében, noha egyébként a kor legtöbbet publikáló magyar szerzői közé tartozott. De költészete és erkölcsstanírói működése más szempontból is ellentétes vonásokat mutat s közülük a legfeltűnőbb az, hogy a moralista változékony és nyugtalan arcával szemben a költőé állandó és csendes derűt sugároz. Kevésbé feltűnő, de nagyon is figyelemre méltó különbség, hogy az erkölcsi tanácsokat író Faludi az úri rend szerzője, számos megnyilatkozása tanúskodik arról, hogy a „paraszti” és az „úri” az ő tudatában igen élesen áll szemben egymással. Íme egy jellegzetesnek talán nem, de azért véletlennek sem tekinthető kisorsolása: „A paraszt rüh olly nyavalya, melly könnyen másra ragad a’ conversatioban, olly motsok, a’ mellyet nehezen lehet ki-venni . . . A’ világnak söpreji a’ Pórok . . .”³⁰ Költőként viszont az irodalmi népiesség előfutárának tekinthető, s habár Horváth János joggal hangsúlyozza, hogy itt „szaloni” és „puderködön át” látott népiességről van szó, azért verseiben erőteljes bizonyosságokkal találkozunk arra nézve, hogy ő (mint Révai Miklós írja) eljárt a „köznép és tseléd közzé”.³¹ nemcsak a nép életmódjának, öltözködési és étkezési szokásainak ismeretéről tanúskodó utalások bukkannak fel nála, ennél – mint erre a kor költészettörténetéről szólva vissza kell majd térni – több és főleg: mélyebb kapcsolat valószínűsíthető. Rögtön meg kell azonban jegyezni, hogy a paraszti elítélésének Faludinál elsősorban műveltségbeli motivációja van, s ugyanakkor a nemesség is mindig az igazi, elsősorban nem rangot és gazdagságot, de erkölcsi és szellemi kiválóságot jelző fogalom. A *vera nobilitas* nála is szereplő szólamainak idézése helyett talán elég arra utalnunk, hogy a

³⁰ Faludi prózai műveiből modern kiadás: *Téli éjszakák*. Válogatta, szerkesztette, jegyzetekkel ellátta Szörényi László. Az előszót Rónay György írta. Budapest, 1978. A függelékben Faludi műveinek jegyzékével és válogatott szakirodalmi bibliográfiával. Az idézett mondatok e kiadásból valók.

³¹ Lásd *Faludi Ferentz' élete s munkái*. In: *Faludi Ferentz költeményes maradványai*. 1–2. Győr, 1786–1787.

„nemtelen nemes” kifejezéssel az ő írásaiban is találkozunk, s lehet, hogy éppen itt fordul elő először.

Faludi erkölcsstani meditációi és költői működése nem párhuzamosan futnak ugyan, közöttük azonban mégis bensőséges összefüggés van: a költőt (és a színműírót) a moralista világán belül lehet csak elhelyezni, s ugyanakkor a moralista Faludi értelmezéséhez sem nélkülözhetők költészetének tanulságai.

Faludi tehát számos erénytani művet írt — ha megszakításokkal is, de lényegében haláláig dolgozik rajtuk, és (ellentétben költői természetével) szinte maradéktalanul publikálta őket. Ezeknek a munkáknak első pillantásra is feltűnő vonása, hogy nem egységes szellemben fogantak. Nyilván jogosan tételezhetjük fel, hogy az általa fordított és megjelentetett munkák közötti *különbségek* a moralista gondolkodásmódjának *változásait* — pontosabb szóval: hullámváltozásait — tükrözik, vagyis: a fordító egymástól elütő választásai között voltaképpen az erkölcsről meditáló Faludi bizonytalanságait érhetjük tetten.³²

A művek között feszültség vibrál és a feszültség terét — ha az egyes művek közötti különbségeket alternatívákként fogjuk fel — meg is határozhatjuk. A kiindulóponthoz minden valószínűség szerint a William Darrel alapján készült fordítások állnak a legközelebb — az *Isteni jóságra és szerencsés boldog életre oktatott nemes ember* (1748) Faludi első, még Rómában készült munkája volt, és elkészíti a trilógia teljes fordítását: közzéteszi a nemes asszonyok (1751), ill. a nemes úrfiak számára készült tanácsokat is (1771). E fordításokban — mint már utaltunk rá — a kritikai élű erkölcsi elmélkedések keretében egy nosztalgiával megidézett nemesi világ vonzó színei derengenek fel, s a bíráló attitűd — némi túlzással szólva — mintha csak arra lenne jó, hogy előrajzoldjék egy ideális emberi közösség, amely közösség természetesen a keresztény világrend szilárd alapjain áll, azonban

³² A moralista Faludi itt vázolt arcképéhez lásd még Szauder József: *Faludi udvari embere*. Budapest, 1942.

elsősorban mégis előkelő, derűs és fesztelen. A moralista Faludiról legutóbb Rónay György rajzolt meggyőző portrét, ő idézi ezt a részletet is, amelyen ugyancsak átüt az emlegetett nosztalgia: „... gyönyörűség látni, mikor egy szépen termett úrfi vagy magán, vagy párosan helyesen szedi s rakja teljes inait, kellő tetsző móddal viseli jól övedzett karcsú derekát, kezeit, egész testét ezer mesterséggel forgatja, és nem csak a maga honja, hanem külső országoknak táncait is módjával ropja.” Az ilyenfajta részletek arról tanúskodnak, hogy Faludi immár *kivágyik* az egyház hagyományos és aszketikus moráljának számára szűkös és szegényes körletéből. Ez a vágyakozás nem tűnik különösen veszélyesnek, hiszen a párbeszédnek szellemi irányítója, Eusébius az alapelveket szigorú éberséggel őrző kritikus, világa stabil, s föléje a kereszténység karcolatlan égboltja borul. Mégis, ha a világnézeti alapok szilárdak maradtak is, a szerző azért mégis eltávolodott a hagyomány biztos talajától – a világiak magukat kedveltető társasága azért mégiscsak más életkör. Ezért van, hogy – szinte a következő lépésben – törődik azzal, hogy e kilépés ne tegye védtelenné őt (és természetesen a tanácsait elfogadó olvasókat sem) a mosolygó felszín mögött lapuló fenyegetésekkel szemben: a „hamis világ” ellen „fegyver, oltalom-eszköz” is szükséges. A világ ugyanis – főleg a jezsuiták számára – egyre nyugtalanítóbb, egyre hamisabb: két eklogájában is arról rendeznek költői versenyt pásztorai, hogy vajon melyikük tud elmésebb metaforákat találni a felfordult világ jellemzésére. Ezt az oltalomeszközt kínálja az udvari ember bölcsessége, pontosabban: viselkedési kultúrája, amelyből – mint ismeretes – nem hiányzik a színlelés, az óvatosság, a ravasz és körültekintő „figyelmetesség” sem.

Az „udvriaság” voltaképpen része a Darrel-féle világnak is, de háttérben maradó része – előtérbe Faludi számára Balthasar Gracian francia fordításban megismert műve, az *El Oraculo manual* hozza, amelynek fordításába már ugyancsak Rómában kezdett bele s az első száz maxima (az első „század”) 1751-ben látott napvilágot. Felmerül azonban a

kérdés: a XVII. századi spanyol jezsuita bölcsességét nyújtva védelemül a világ hamissága ellen, vajon nem olyan védelemről van-e szó, amely eszközként szolgálhat a romlottság számára is? A kérdés jogossága – elvontan nézve – nyilván nem vitatható, s habár a moralista Faludi gondolatainak hullámvázáról csak sejtéseink lehetnek, talán nem véletlen, hogy a *Bölts és figyelmetes udvari ember* harmadik „század”-ának megjelenése (1771) után a következő kiadványa a hagyományos etikához közel álló *Szent ember vagyis szent életre vezető istenes oktatások* című munkája lesz (1773), mint ahogy talán azt is feltételezhetjük, hogy a nem sokkal halála előtt kiadott *Bölts ember vagyis az erkölcsös bölcsességre vezető rövid oktatások* (1778) éppen azért volt számára érdekes (s főképpen: vigasztaló), mert – habár ő sem hozza olvasói tudomására – a Dodsley-féle eredeti mű fikciója szerint pogány (tibeti) eredetű erkölcsi tanításokat nyújt a kis könyv, azaz: a keresztény morál olyan természetes igazságok foglaltait, amelyek mindenütt jelenlévők e földön. S ez a bizalom lehet az alapja annak a világiasságnak, amely utolsó és legjelentősebb prózai művét, a fikciós elemekben már gazdag, Antonio de Esclava spanyol eredetijének német változata után készített, de más forrásokat is felhasználó *Téli éjszakákat* jellemzi.

A moralista Faludi fordítói munkásságának egymástól eltérő produktumai között tehát gondolatvilágát átható feszültségek és bizonytalanságok vibrálnak – ha nem is heves és a világnézeti alapok felülvizsgálatára késztető feszültségekről van szó, a fordítások mögött jól kivehetőek egy nyugtalan és igényes gondolkodó eszmélkedésének erővonalai.

Ennek az eszmélkedésnek első mozzanata a világba való kilépés gesztusa volt – a moralista szigorú hangjának az egységét gyakran zavarja meg egy burkolt-nyílt nosztalgia megnyilvánulása. Faludi költészete pedig túlnyomórészt éppen e kilépésnek a felhőtlen és kételyek nélküli pillanatait állítja meg, nagyítja ki és telíti.

E költészetnek rögtön felötlő vonása a derű és a világiasság – a pillanatok, amelyek a moralista írásaiban csak fel-felvillannak (bár jelenlétük áthatja a kritika tónusát is), itt a költő témaválasztásainak elsőrendű vezérlői. Faludi vallásos tárgyú verset meglepően keveset írt (bár azok közül néhányat mindmáig énekelnek a magyar katolikus templomokban, mint pl. a *Szűzek, ifjak sírjátok* című költeményt), s ez azért feltűnő, mert olyan tendenciát jelez, amely eltér a moralista gondolatvilágának szigorúan őrzött alapjaitól, amelyek egyébként a versekben szinte soha nem tűnnek közvetlenül elő. De nemcsak a szigorú hang hiányzik, jószerivel hiányzanak azok a témák is, amelyekről a moralista beszél. Voltaképpen egyetlen kivétel van, s ott rögtön meg is jelenik a Faludi gondolatvilágát átható megosztottság. Ez a fortuna problémája, amelyről a keresztény morálnak határozott véleménye van, s ezt osztja a nemes embernek tanácsokat adó Faludi is, mondván: „. . . aki minden ügyét Istenre bízva, minden vágyódását s kívánságát az engedelmesség törvénye alá veti. . . Nem törődik a szerencse csapásaival. . .” Nem így gondolkodik a szerencséről az udvariember, ő tudja (vö. Első század, XXI. maxima), hogy „A szerentsével okosan kell bánni”, s hogy „kiki a maga szerentséjének mestere”. Faludi mind a két tézist megverseli: *A szerencse* című verse a keresztény sztoicizmus véleményének versbe foglalása, a nevezetes és szép költeményt, a *Forgandó szerencsét* viszont az udvari ember világába illeszkedő felfogás ihleti. A két vers színvonala közötti különbség talán éppen arról tanúskodik, hogy melyik gondolkörben érezte magát a költő igazán otthon.

A moralista és a költő Faludi között az igazi kapcsolatot azonban nem ez az elszigetelt tematikai egyezés jelenti, hanem – mint utaltunk rá – az, hogy a költeményekben azok a pillanatok állnak meg, és kapnak gazdag, a meditációról teljesen elfeledkező, élményszerű kifejtést, amelyek a moralista számára csak fel-felvillannak: a világba való, reflexiókkal nem kísért, felszabadult, mondhatni önfeledt kilépés pillanatai. E versek olyan stiláris magabiztossággal,

könnyedséggel és játékosággal idéznek meg egy elfogulatlan és vidám emberi világot, amely Csokonaiig páratlan a magyar irodalomban. Voltak mintái: főleg az olasz énekköltészet inspirálta, de bizonyos (hiszen bizonyítva van), hogy korának német poéziséből is merített, *A pipárul* című, a dohányzás örömeit megéneklő versét pedig (az első magyar szonettet) franciából dolgozta át.³³ Forrásai ugyan általában nincsenek tisztázva, de ahol tényleges eredményre jutott a kutatás — mint pl. a *Clorinda* vagy a *Phillis* esetében — ott egyértelműen kiderül, hogy Faludi milyen fölényesen birtokolja költői eszközeit.³⁴ E kompetencia kialakulásában vonzalmi bizonyosan nagy szerepet játszottak, költészete azonban nemcsak a vonzalmainak lenyomata — e költészet egy *hitét* szigorúan őrző klerikus *világi* vágyainak feszültségében született meg, s e feszültségnek a terében is alakult ki. A két pólus nincs konfliktusban egymással, de egymásra tett módosító hatásuk sem észrevehető: a költő (az esetek jelentős részében) egyszerűen kizárja a moralista gondjait.

Ez a költészet már szakít a barokk kliséivel: a látottakból egyáltalán nem igyekszik allegorikus értelmet kifacsarni, és ha a mitológiai alakok jelen vannak, olyannyira háttérbe szorúlnak, hogy csak díszítő elemek már és semmiféle hatást a versek szerkezetére sem gyakorolnak.³⁵ Faludi világi vonzalmi sokkal élőbbek, semminthogy meg tudtak volna elégedni a hagyomány szűkös lehetőségeivel — kilép a vilá-

³³ Turóczi-Trostler József: *Az első magyar szonett (Faludi és a gáláns költészet)*. Budapest, 1938.

³⁴ Lásd Turóczi-Trostler József: i. m. Sík Sándor: *Faludi Ferenc és a nyugat-európai verselés*. It 1921. 37—38. Koltay-Kastner Jenő: *Faludi Ferenc olasz versformái*. ItK 1924. 19—27. Gálos Rezső: *Faludi Ferenc Cupido-ja*. ItK 1932. 312—313.

³⁵ Faludi költészetének jellemzéséhez az eddigieken túl lásd Császár Elemér: *Faludi Ferenc költészete*. EPhK 1903. 15—32., 113—127. Szauder József: *Verséggy Ferenc pályakezdése*. In: *A romantika útján*. Budapest, 1961. 50—68. Tarnai Andor: *Faludi Ferenc*. In: *A magyar irodalom történet 1600-tól 1772-ig*. Szerkesztette: Klaniczay Tibor. Budapest, 1964. 536—544.

giasságot legalizáló barokk keretekből, s átlép egy új, részben nyilván átvett, részben pedig maga által kialakított keretek közé. E kereteket, a költészetét átható szemléleti formákat jelentős részben a színpad világa kölcsönzi — az ő emberei és tájai már nem a mitológia emberei és tájai, hanem mint *szerepek* és *díszletek* jelennek meg költeményeiben. Lírai versei között ezért találkozunk számos szerep-verssel: duettel (*Kisztő ének*, *Felelő ének*), belépőszerű önbemutatóval (*Szakácsének*), kedélyes kórussal (*Útra való*), áriákkal (*Addio*, *Tarka madár*); az ő eklogái — a hagyománytól eltérően — valóban pásztorjelenetek, élénk, feleselő-vetelkedő párbeszédekkel, leíró verseit pedig elsősorban az jellemzi, hogy a „tér adta képzeteket időrendbe” helyezi át. Ezt úgy kell értenünk, hogy a leírásban például a balett analógiája érvényesül — nem a mi tekintetünk járja be a virágoskertet, hanem a virágok libbennek elénk egymás után, szépen sorban (*Tündérkert*), vagy — más esetben — a teret alkotó elemeknek „staffázs” jellegük van: díszletekként foglalnak helyet a tájban, amely így sokkal inkább — háttér. Végül is a versek világának e szemléleti formákra épülő bájos mesterkéeltsége, otthonos és megnyugtató körülzártága, valóságtól eloldott lebegése gátolja meg a reflexiók behatolását a költemények szövetébe, hiszen azok vagy az itt ábrázolt vidám világiaságot és harmóniát sorvasztanak el, vagy maguknak kellene e közegben felbomlaniok — a moralistának, egyáltalán: a hitről gondolkodó (s életében túlnyomórészt arról gondolkodó) elmének ezekben a versekben nem hiányzik a jelenléte, de nem is nagyon jut hely számára.

2. A nemesség irodalmának újraerősödése

Úgy látszik tehát, hogy a századközép után az írástudó egyházi értelmiség jelentékeny hányada a nemesség felé fordul: a laicizálódás tartalma végső soron a nemesség igényeihez való alkalmazkodásban ragadható meg. Az alkalmazkodás azonban — láttuk — éppen nem jelenti a pozíciók fel-

adását, ellenkezőleg: az egyházi művelődés a változó világban akarja — maga is változva — őrizni befolyását, más kérdés, milyen sikerrel. Az alkalmazkodás gesztusaiban éppen ezért látjuk ott a befolyásoló akarat működését is — a nemesség igényeihez (vagy vélt igényeihez) való idomulást a századközép egyházi értelmisége a saját érdekeinek megfelelő módon hajtja végre. Ez a stratégia éppen úgy megfigyelhető a vallásos gondolkodáson belül az erkölcsi kérdések előtérbe állításában és ezek kezelési módjában, mint abban, hogy egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a magyar nyelven való írás tényének és eljárásainak. Jól kitetszik, hogy amikor a nemesség nemzeti önértéke a magyar nyelv és a magyar nyelven művelt irodalom fontosságának tudatát igyekeznek beépíteni, akkor voltaképpen önnön jelentőségüknek, az írástudók jelentőségének adnak igen erős nyomtérket.

Mindez az egyházi értelmiség irodalomművelésének bizonyos egységet ad: a változatok mögött a magyarul való írás jelentőségének tudata, valamint az eksztatikus vallásosság fellegeiből az erkölcsstan gyakorlatias terepére lépő (a normákat regulákba átjatszó) gondolkodásmód működik. Az irodalom világában most — hosszú idő után érvényesen most először — megszólaló nemesség irodalomművelésében viszont már első pillantásra az iránytalanság tűnik fel. Míg az udvarral fokozatosan szembekerülő nemesi nemzet a politika terepén árnyaltan, de egyértelműen tudja kifejezni érdekeit, kulturális érdekeik igazi képviselőtét mintha valóban az egyházi értelmiség látná el — még a laicizálódó morál legerőteljesebb, a nemesi ideáloknak legvonzóbb változatát megfogalmazó író is pap: Faludi Ferenc.

Ez az iránytalanság voltaképpen természetes is, hiszen míg az egyházi értelmiség mögött ott álltak az intézmények — az egyházak — a maguk szinte automatikusan működő kommunikációs rendszerével és a mintaadás közvetlen és közvetett lehetőségeivel, addig a nemesség írói egymástól lényegében teljesen elszigetelten tevékenykedtek. Az országban hiányoztak a kultúrának — ennek a kultúrának — a nyilván-

nosságához a megfelelő feltételek, de ezeknek a nemesi íróknak az irodalmi érdeklődése nem is igényelte még igazán e feltételek megteremtését — tevékenységükben legfeljebb ennek az igénynek első jeleire figyelhetünk fel. Ez a magyarázata annak, hogy a meglehetősen homogén egyházi művelődéssel szemben az újjáéledő nemesi irodalom arcképcsarnoka igen változatos, egymástól gyökeresen eltérő arculatú szerzők lépnek általuk a magyar irodalom színpadára. A laicizálódó egyházi értelmiség irodalmát elsősorban a benne kibontakozó és általánosan érvényesülő törekvések leírásával, de csak egy jelentős egyéniség munkásságának a bemutatásával jellemeztük, a most bemutatandó nemesi irodalommal éppen fordítva áll a helyzet: elsőként az egyes, egymástól eltérő arculatú szerzők tűnnek elénk és az átfogó (mert azért természetesen létező átfogó) törekvések maradnak a háttérben.

Az erővonalak közül, amelyek ezeket a szerzőket *mégis* egymáshoz kapcsolják, a kutató tekintet először inkább csak negatívumokra bukkan — ennek az irodalmiságnak általános képében nem az egymással való belső összetartozás szálai tűnnek elénk, hanem az egyéb tendenciáktól való különbözőzés jelei. Az első: ez az irodalmiság egyáltalán nem illeszkedik ahhoz a politikailag ugyan többféleképpen értelmezhető, de ideológiai szempontból meglehetősen egyöntetű képhez, amelyet a XVIII. század első felében a hivatalos egyház, elsősorban a jezsuita kiadványok alakítottak ki és terjesztettek a magyar nemességről. S voltaképpen mindegy, hogy aulikus vagy rendi célokat szolgált — ennek a képnek a *pietas* szolgálatába állított *fortitudo* áll a középpontjában, és a kegyességgel társított vitézséghez a magyar történelem kivételesen gazdag példatárat ad.³⁶ A századközép

³⁶ Batsányi János *Összes Művei*. II. *Prózai művek*. Sajtó alá rendezte Keresztury Dezső és Tarnai Andor. Budapest, 1960. 420—434. Szörényi László: *A jezsuiták és a magyar honfoglalási epika fordulata*. In: *Irodalom és felvilágosodás*. Szerkesztette: Szauder József és Tarnai Andor. Budapest, 1974. 567—645.

táján újra megélénkülő nemesi irodalomművelés egyik közös vonása éppen az, hogy mellőzik ezt az ideologikus képet – a szerzők hallgatólagosan ugyan, de meglehetősen egyöntetűen fordulnak el önnön osztályuk vitézi és kegyes értékeitől és így (ugyan csak hallgatólagosan) elfordulnak saját történelmüktől is.

De nem kevésbé figyelemre méltó a másik negatívum sem, ennek a nemesi irodalomművelésnek egy másik különbözése, nevezetesen: a századközép művelt nemesi láthatóan nem sok ügyet vetnek az egyházi értelmiség számukra gyártott, őket befolyásolni szándékozó irodalmára. Ez a nemesi irodalom könnyen reagál az egyházi értelmiség törekvéseire, működésüket a jelek szerint nemigen befolyásolják azok a fejlemények, amelyek az egyházi értelmiség irodalomművelésében bontakoztak ki. Nem jellemzi őket a magyar nyelv ügyének az a következetes és egyre artikuláltabb tisztelete sem, amelynek jeleivel az egyházi értelmiség képviselőinél már korán találkozhatunk – irodalomművelésüknek meglehetősen fontos, bár nem uralkodó vonása a soknyelvűség. Nem szabad természetesen elhallgatni az ő körükben is felfelöltő jeleket – így például azt, hogy a Cid-fordító Teleki Ádám is szót emel a magyar nyelv érdekében – , mégis: megnyilatkozásaik elhalványulnak az értelmiségi megnyilatkozások mögött, bennük sokkal inkább az anyanyelv természetes közegének a vonzása, tehát egy bizonyos fajta kényelmesség játsza a vezető szerepet, s csak kevésbé ideologikus megfontolások. Mindenképpen jellemző, hogy Lázár János – az „erdélyi Janus” – életművének nem lebecsülendő hányadát írta latinul, Fekete János jellegzetes műveit franciául fogalmazta meg, az ifjú Teleki József szintén francia nyelven kapcsolódott bele a kor tudós Európájának vitáiba: a himlőoltásról éppen úgy franciául fejtette ki nézeteit, mint ahogy ezen nyelven értekezett a felvilágosult filozófusok gyengeségéről is. Amadé László verseinek túlnyomó része magyarul készült ugyan, de ismeretes, hogy verselt latinul, szlovákul, németül is és – mint Tarnai Andor írja – „idegen

nyelvű darabjait éppen úgy megbecsülte, mint a magyarokat”.³⁷

Azt látjuk tehát, hogy a századközép tájától újraéledő nemesi irodalomművelés nemcsak jól elkülöníthető a közvetlen múltjának és saját jelenének egyházi értelmisége által létrehozott irodalomtól, de el is különül tőle – miközben sok jele van annak, hogy az egyháziak írástudóinak jelentékeny része elsősorban őket, a művelt nemességet igyekszik befolyásolni, ez a nemesség (tulajdonképpen igen látványosan) egészen másfajta irodalom után érdeklődik.

Voltaképpen ez a helyzet világít rá arra az igencsak általánosságban mozgó, de mégis erőteljesen megnyilvánuló közös vonásra, amely egymáshoz kapcsolja e nemesi irodalom oly eltérő produkcióit. Ez a közös vonás nem olvasható ki külön az egyes művekből, de kiolvasható a napvilágot látott fontosabb szövegek együtteséből – megpillantható tehát a műfaji, sőt, eszmetörténeti szempontból egyaránt igen különböző művek között. Ez a szövegek közötti összefüggésekben megmutatkozó tendencia azonos irányú azzal, ami a nemesség érdeklődésének az egyháziak irodalmától az imént számba vett eltéréseit is életre hívta, elég egyértelműen kitetszik, hogy mind a két összefüggésben a nemesség erkölcsi és szellemi önállóságának növeléséről (növekedéséről) van szó. De jól látható az is, hogy ez a diszkrét, hiszen inkább hallgatólagos mint nyílt, a konfrontációt pedig mindenképpen kerülni kívánó, de azért félreismerhetetlenül és erőteljesen érvényesülő folyamat két irányba tágítja a nemesség mentális terét: elsősorban az egyházakkal szemben, de már az udvar ellenében is. Ezt az utolsó motívumot viszonylag korán megszólaltatja a teréziánus kor magyar nemessége, de – az irodalom világában – még jó ideig igen mérsékelten kezeli a közötté és az udvar között meglévő nézeteltéréseket. Csak a felvilágosult rendiség első nemzedékének irodalmá-

³⁷ Amadé László. In: *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Szerkesztette: Klaniczay Tibor. Budapest, 1964. 529–533.

ban merülnek majd fel a magyar szabadságot „lassankint” csorbító Béccsel való szembenállás konzekvens megnyilvánulásai: Orczy Lőrincz és Barcsay Ábrahám sztoikus moralizálásának a tartalma egyértelműen a császárváros ellen irányul majd. A századközépen keletkező nemesi irodalom még aulikus irodalom, s voltaképpen csak egyetlen olyan jelentős és a kor magyar szellemi életében is komoly szerepet játszó mű van, amelynek megszületésénél számításba kell venni az udvarellenes aspirációkat is. Ez Fénelon abbé *Les aventures de Télémaque, fils d'Ulysse* című regényének

Haller László (1717–1751),

a fiatalon elhunyt máramarosi főispán által készített fordítása. A mű a századnak alighanem a legnagyobb könyvsikere volt: számos európai nyelven számtalan kiadást ért meg.³⁸ Először 1699-ben látott napvilágot és műfaja szerint államregény: Télemakhosz, Odüsszeusz fia a bölcs nevelő, Mentor társaságában apja felkutatására indul, kalandos útja során különféle berendezkedésű országokban fordul meg, s bőven jut alkalom az uralkodásról való elmélkedésekre. A munka politikai mondanivalója többféleképpen értelmezhető – az első magyar értelmező, II. Rákóczi Ferenc (mint Köpeczi Béla kimutatta) egy „paternalista királyság” ideáljának a szolgálatába szerette volna állítani,³⁹ a francia kortársak, XIV. Lajos alattvalóit viszont inkább a királyi hatalom korlátozásának az előnyeit olvasták ki belőle. Nyilván jogosan, hiszen a szerző, a cambriai püspök kegyvesztett ember-

³⁸ Csak közép-európai fortunájára vonatkozóan lásd Köpeczi Béla: *A Télémaque Közép- és Kelet-Európában*. In: „Sorsotok előre nézzétek.” Szerkesztette: Köpeczi Béla és Sziklay László. Budapest, 1975. 17–38.

³⁹ Köpeczi Béla: *Rákóczi Bossuet és Fénelon között*. In: *Eszmei és irodalmi találkozások*. Budapest, 1970.

ként halt meg. A Haller-féle fordítás mögött — ezt Vörös Imre elemzése valószínűsíti⁴⁰ — alighanem a magyar arisztokrata ellenzék óhajai húzódnak meg: Haller udvarellenes megnyilatkozásai éppen úgy erre engednek következtetni, mint fordításának a sorsa. A fordító korai halála után a rendezetlen állapotban lévő kéziratot Barkóczy Ferenc, Eger püspöke rendeztette sajtó alá s róla ismeretes, hogy nemcsak az 1764/65-ös országgyűlésen volt a nemesi ellenzék vezéralakja, de az is, hogy már a felvilágosult abszolutizmus első jeleire is elutasítóan reagált. Fénelon abbé regényének természetesen a századközép Magyarországon is többféle értelmezése feltételezhető, a sok kiadáshoz, a másféle fordításban és feldolgozásban, sőt, képzőművészeti alkotások létrejöttében is megnyilvánuló sikerhez nyilván másfajta várakozásokat is számításba kell venni. Az azonban nagyon valószínű, hogy ez a fordítás azért bírt jelentőséggel, mert „annak a gondolatnak a kifejezését látták benne, hogy az uralkodó központosított hatalmának túlkapásait jótékonyan mérsékelheti a megfelelő tekintéllyel rendelkező” arisztokrácia (Vörös Imre).

A királyi hatalommal szemben támasztott igények — ha áttételesen is, de — a hazai nemesség érdekeit szolgálják az abszolutizmussal szemben: a valóság nyilván mindig sápadtabb, mint az elgondolható. Ugyanígy a nemesség szólamának erősödését jelzik azok a művek, amelyekben az előtérbe a nemesi ideálok (vagy az idealizált nemesség) kerülnek, és a király személye — természetesen csak mint személy — a háttérbe szorul. Igaz: itt többnyire még célzásokban sincs szó abszolutizmussal szembeni tendenciáról, sőt, a királyhoz való hűség éppen hogy a legfontosabb nemesi erények közé számít, mégis: a nemesség erényeiről van szó, s az olvasó bennük gyönyörködve és rajtuk álmélkodva meg kell hogy bizonyosodjék ennek az osztálynak jelentőségéről. Ez a vonzalom működik

⁴⁰ Vörös Imre: i. m. 70–89.

Teleki Ádám (1740 – 1793)

1773-ban publikált *Cid* fordításában is. Az erdélyi gróf fordítása az újraerősödő nemesi irodalom egyik reprezentatív munkája volt és — a jelek szerint — figyelemre méltó sikert aratott az 1770-es évtized nemesi íróinak körében. Bessenyei György elismeréssel szól róla *A Holmiban*, a maga Ágis tragédiájának egyik részletével pedig úgy büszkélkedik, hogy az „bé mehetne Teleki Ádám uram tragédiájába” is. A magyar szövegnek a franciával való figyelmes összevetése éles fényt vet ugyan arra, hogy a magyar fordító óvatossága egyszerűen elrejtí Corneille művének az abszolutizmus problémáira vonatkozó, első pillantásra mellékesnek tetsző, de nagyon is lényeges utalásait, Vörös Imre összehasonlító elemzése nyomán derül pl. ki, hogy amikor a francia drámában „az engedetlenség vétkéről van szó, általánosabb értelemben”, akkor az a magyar fordításban „egy bizonyos személy iránti engedetlenséggé” alakul⁴¹ — mégis: Rodrigue és Chimène története természetesen így is a heroikus nemesi életfelfogás és becsületeszmény apológiája marad.

Bizonyosan ez a vonzalom hívja életre azt az érdeklődést, amelyet a századközép művelt nemesei kezdenek tanúsítani a XVII. század heroikus-gáláns regényei iránt. E vonzalom fontos szerepet játszik majd a regényműfaj hazai meggyökerezésében, de a mi szempontunkból most az az érdekes, hogy ennek köszönheti létrejöttét

Mészáros Ignác (1727 – 1800)

1772-ben megjelent regényfordítása, a Kartigám. Ez a németből fordított, és még évtizedekig népszerű mű⁴² nem magyar tárgyú, a szerző azonban (miként Faludi Ferenc), ha

⁴¹ Vörös Imre: i. m. 155–162.

⁴² Mészáros Ignác: *Kartigám*. Budapest, 1880. (Heinrich Gusztáv bevezető tanulmányával). Wéber Antal: *A magyar regény kezdetei*. Budapest, 1959. 28–29. May István: *Az első magyar heroikus regény*. Studia Litteraria, T. 4. 1966. 3–24. és *A magyar heroikus regény*. Budapest, 1985.

nem is Magyarországról, de Magyarországnak ír, és a hazai nemesség öntudatát erősíti anélkül, hogy különösebben sértegne vallásos vagy aulikus érzelmeket. A regény hősnője egy török kisasszony, aki Buda visszafoglalásakor esik keresztény fogságba, és kerül XVII. századvég fényes, előkelő és művelt francia nemességének világába. A cselekmény arról szól, hogy ebben a környezetben hogyan boldogul ez az okos és szép leányzó – s itt a környezetben legalább olyan hangsúly van, mint a boldogulás technikáján.

A regény felfogható úgy is, mint a kor népszerű erénytanainak a fikció (s egyúttal a gyakorlat) világába áthelyezett, immár teljesen profán megfelelője: mintát ad az e világi szerencsés életúthoz. Ennek az eredetileg pogány kisasszonynak a „történeti” – mint a szerző maga megfogalmazta – ugyanis „oda példáznak voltaképpen, minő okossággal kell a hajadon személynek a férfiúval való ismeretségbe, szeretetbe és házasságba ereszkedni”, magyarul: mi módon váltsuk át erényünket szerencsére. A fikció révén a regény azonban – persze – mégiscsak több és más, mint erénytan: az előkelő nemesek világának olyan idealizált megidézéséről van szó, amely a nemességnek úgy növelte az öntudatát és magabiztosságát, hogy hozzájárult saját, az egyháziasságtól független kultúrájának kibontakozásához is. Mert a regénynek ugyan nincs nyílt antiklerikális éle, az azonban meglehetősen feltűnő, hogy a keresztény hitre térő Kartigám gyorsan észreveszi, hogy a törököknél az „asszonyi nem félannyi szabadságban sem él, mint Franciaországban”. Azaz: az áttérésnek itt egyáltalán nem a vallásos motivációja a fontos, hanem a világi: egy szabad és felhőtlen élet nyílik meg a hősnő számára. Egyébként Mészáros Ignác egész további írói tevékenysége az előkelő nemesség önálló – egyháziasságtól mentes – kultúrájának kibontakozását célozza, a *Montier asszony levelei* című regénye éppen úgy, mint (a maga módján) a *Minden esetre elkészült magyar szekretárius*, amely a kor kommunikációs lehetőségeit tágitja előregyártott mintáival. Újra csak hangsúlyozandó, hogy a nemesi ízlésvilágnak ez az önállósulása

közvetlenül nem irányult a vallásos tudatvilág ellen: Mészáros Ignác írói világképében talán nincs annál alapvetőbb igazság, mint hogy az Isten a jó erkölcsöt „bár gyakorta ideig tartó üldözésekben” próba alá veti is, végtére megjutalmazza.

Mészáros Ignác vallásossága — legalábbis irodalmi működése alapján — langyos volt ugyan, hiszen a szerencsés élet érezhetően fontosabb volt számára, mint a keresztény etika, mégis szilárd maradt. Ha láthatóan távolodott is vallás világától, könnyen támad az a benyomásunk, hogy e távolodással távolodott számára a vallást illető kételyek felmerülésének a lehetősége is. Talán meglepőnek tűnik, de a hagyományos világkép lazulásáról a kor művelt nemeseinek a körében szinte inkább árulkodik egy, éppen a vallásos gondolatvilághoz tartozó tendencia megjelenése, mint a profán tárgyú irodalom jó néhány műve — ráadásul itt nagyon is mély vallásos érzület megnyilatkozásáról van szó.

A századközép irodalmának egyik, nem előtérben álló, de jól megkülönböztethető és — ami ugyancsak feltűnik — nemesek által írott fejezete egy felekezetek közötti misztika újjászületése. Ennek a mélyen a XVII. századba visszanyúló gondolkodásmódnak itteni jelenlétét és jellegzetességeit Tarnai Andor tárta fel.⁴³ Olyan tanítás megjelenéséről van szó, amelynek látszólag ugyanaz a célja, mint az egyházi értelmiség moralizálásának, nevezetesen, hogy a „földi és a túlvilági boldogságot egyformán biztosítja az ember számára”. Itt azonban nem a regulába áttűnő normák játsszák vezető a szerepet, hanem a misztika, amely egyetlen regulát ismer: az isteni akarattal való azonosulást. A vallás által diktált s az üdvösséghez szükséges normáknak az e világi boldogságot is meghozó elvként való megjelenése ebben az összefüggésben azt jelenti, hogy a lélek a földön is az égben reá váró üdvösségnek örvendezik. Ennek az irodalomnak a megszólaltatásában mélyen vallásos nemesek vettek részt: Majthényi Károly (*Consilia sapientiae*, 1758), Dévay András (*Nap után*

⁴³ Tarnai Andor: *Pax Aulæ*. ItK 1968. 273—283.

forgó virág, 1764 és 1770), valamint Wesselényi Mária (*Szüntelen való örvendezés mestersége*, 1783) kiadói és fordítói tevékenysége körül feltételezhető ugyan a magasabb rangú egyházi értelmiség befolyása, mégis – nemesi szerzőkről van szó, akiknek tevékenysége nem elszigetelt, és így nem is tekinthető esetlegesnek. Ennek a vallásos irodalomnak a képviselője azonban – Tarnai Andor figyelmeztet rá – a felvilágosodás haza terjedéséig „tisztos vállalkozás”-ként értékelhető, és éppen a felekezeti jelleg háttérbe szorulása miatt. Arról, hogy a kortársak igazán tisztán a felvilágosodás keretei között érvényesülő eszmei törekvésektől sem tudták mindig megkülönböztetni őket, Gvadányi József egyik és első pillantásra meglepőnek tetsző utalása árulkodik.⁴⁴ A konzervatív, de világnézeti kérdésekben nagyon is praktikusán és hajlékonyan gondolkodó gróf a XVII. századi spanyol jezsuita, Alphonse Sarasa Wesselényi Mária által tolmácsolt művét rokonnak érzi Edward Youngnak a felvilágosodás Európájában oly nagyhatású – Péczeli József fordításában (1786) nálunk is több kiadást megért – *Éjtszakai gondolataival*. S a maga szempontjából tulajdonképpen igaza van, hiszen a XVIII. századi angol szerző, ha immár modern (newtoniánus) világkép birtokában s ha más módon is, de a lényegét illetően – látszólag lényegtelen módosítással – mintha ugyanazt mondaná, amit a barokk kor misztikusa: az e világi boldogsághoz nem vezethet más út, mint az isteni akaratban való megnyugvás.

Megnyugvás vagy azonosulás? Gvadányi számára ez a teológiai szempontból alapvető különbséget jelentő eltérés közömbös tényező volt, ahogy – vélhetően – nem ez volt az igazán fontos kérdés a felekezetek közötti misztika iránt fogékony nemesi szerzők számára sem. Gvadányi e különös kommentárja – amelyet egyébként a katolikus nemesúr

⁴⁴ Széchy Károly: *Gróf Gvadányi József* (1725–1801). Budapest, 1894. Függelékben: *Gróf Gvadányi József levelei Péczeli Józsefhez*. 296–297.

a Young-fordító komáromi prédikátornak, Péczeli Józsefnek ír le egyik levelében – közvetve ugyan, de a barokk világkép gyöngüléséről tanúskodik: *bármí* jó immár a hagyományos gondolkodásmód védelmében, függetlenül attól, hogy a különböző, de egyaránt tekintélyes szerzők teológiai szempontból összeférnek-e vagy sem. Nála élesen, mondhatni nyersen előtűnik az, ami elődeinél tulajdonképpen el van takarva, az a pillanat, amikor a konzervatív szemlélet mintegy felülemelkedik a részletkérdéseken, amikor tehát éppen a hagyomány pozíciójának őrzésére irányuló szándék gyengíti e hagyomány intellektuális tisztaságát, koherenciáját, belső rendjét. A nemesség egy szűk körének misztikára hajló (s így a felekezetek közötti különbségeket egybemosó) vallásos mentalitása tehát ugyanúgy a barokk világkép lazulásáról árulkodik, mint – a másik oldal felől – az egyházi értelmiség laicizálódása. Csak itt a folyamatnak mintegy a visszáját látjuk: nem a keresztény gondolkodás alkalmazkodik a világiak (vélt vagy valóságos) igényeihez, hanem a mélyen vallásos, de mégiscsak laikus – hiszen teológiai részletkérdésekkel nem bíbelődő, azokat nem is érzékelő – szemlélet hatolt be a vallás gondolkodásba.

Merőben más jelleggel, de ugyancsak a hagyományos teológiai gondolkodástól távolodó vallásos nemes magatartását fejezi ki

Teleki József (1738 – 1796)

nevezetes írása, az *Essai sur la foiblesse des esprits forts*,⁴⁵ A nagy tehetségű gróf nemcsak a XVIII. századi magyar reformátusság életében játszik majd kiemelkedő szerepet, de jelentős alakja a századvég hazai művelődéstörténetének is: a jozefinista oktatásügy története éppen úgy nem írható meg

⁴⁵ Teleki Józsefről modern összefoglalás: F. Csanak Dóra: *Két korszak határán (Teleki József a hagyományörző és felvilágosult gondolkodó)*. Budapest, 1983.

tevékenységének figyelembevétele nélkül, ahogy a felvilágosodás kori magyar könyvtártörténetéé sem – ismeretes, hogy az Akadémiai Könyvtár anyagát az ő kivételesen gazdag magánkönyvtára alapozta meg.

Teleki József 1759 és 1761 között nyugat-európai tanulmányúton vett részt, amelynek során a kor legkiválóbb svájci és francia értelmiségi köreivel került kapcsolatba. Az út több volt, mint önképzés: a huszadik életévén alig túljáró arisztokrata figyelemre méltó tanulmányában szől hozzá a korabeli Európa tudós közvéleményét mélyen foglalkoztató himlőoltás kérdéséhez, de ekkor írta imént említett traktátusát is az „erős lelkek”, vagyis az ateista gondolkodók „gyengeségéről”. E munka hitvédelmi irat s mint ilyen, egyértelműen interkonfesszionális jellegű – a hagyomány szerint megnyerte a mélyen katolikus Mária Terézia tetszését is –, de ennél is lényegesebb, hogy gondolatmenetét kialakítva igazodik ellenfelei normáihoz, érvelését körültekintően építi fel, racionalista alapokon. A fiatal Teleki érzékelhetően távolodik a hitvédelem hagyományos módszereitől és pozíciótól, műve sokkal inkább egy hívő filozófus, mint egy teológus írása: gondolkodásán elsősorban Leibniz hatása mutatható ki. Az *Essai* bölcséleti igényességének igazolását egy nagy francia kortárs nyújtja át nekünk: Jean Jacques Rousseau nemcsak fogadta az ifjú szerzőt, de azt tervezte, hogy művét népszerűbb formába öntve újra megjelenteti. A *Contrat social* filozófusának világképe természetesen gyökeresen eltért magyar látogatójátétól, de az alkotó ereje teljében lévő Rousseau érdeklődése egyértelműen méltányoló gesztus még akkor is, ha a terv nem valósult meg: nem a hagyományos vallásosság képviselőjének, hanem hívő filozófusnak tartja az ifjú grófot, aki egy vonatkozásban, egy adott pillanatban és egy adott taktikai cél érdekében fegyvertársa lehetett.

A „vallás és ráció” egyeztetését megkísérlő Teleki József mellett azonban főleg olyan alakjai voltak ennek a nemesi irodalomnak, akiket inkább a kettő különválasztása jellem-

zett: a világias érdeklődés itt még érintetlenül (vagy szinte érintetlenül) hagyja a hagyományos világnézeti alapokat. Ennek a gondolkodói helyzetnek képviseli egy sajátos változatát

Lázár János (1703 – 1772)

Ez az erdélyi gróf⁴⁶ 1745-ben imádságos könyvet adott ki Kolozsvárott, *Okos teremtetett állat* címmel s a „Keresztyén olvasó”-hoz intézett bevezetőjében így jellemzi önmagát: „Tsudálkozol kétség kívül rajta, a’ ki Engemet esmersz, mi gondolat volt Tőlem, ez Imádságos Könyveknek illy nagy bőségében Imádságos könyvet írni? Még pedig külső Ember lévén, és olyan, a’ ki, ha mit tanult-is valaha, időmet Philosophiában, Mathesisben, ’s egyéb világi Tudományokban töltöttem inkább, mint Theológiában, és a’ Szent Írásokban”.

Utóbb még azt is bevallja – Horatiust idézve –, hogy „tunya ’s fősvény” volt az ISTENI szolgálatban. A tudomány vonzása nyilvánvalóan – hiszen bevallottan – erősebb már számára, mint a vallásé, de ebből aligha következtethetünk arra, hogy hitében elbizonytalanodott volna. A gyalakuti gróf műveltségét Marburgban szerezte, ahol Christian Wolff tanítványa volt – a Leibniz követő bölcselőnek (aki szerint minden igazságot az ész által kell ellenőrizni) több művét is latinra fordította. A fordítások kéziratban maradtak. S Wolff életművének jelentős szegmentumaira kiterjedő fordítói buzgalomnak – mint Tolnai Gábor figyelmeztet rá – a pusztta ténye is árnyalja azt az irodalomtörténeti hagyományt, amely szerint a német filozófus gondolatvilágából csak a tolerancia-igény ragadta volna meg őt: a hatás – ha ezt az Erdély különböző könyvtáraiban pillanatnyilag

⁴⁶ Lázár Jánosra lásd Barth Dezső: *Gróf Lázár János élete és művei*. Budapest, 1914. Tolnai Gábor: *Gróf Lázár János, a Voltaire-fordító (XVIII. századi irodalmunk kérdéseihöz)*. Az először 1942-ben megjelent tanulmány új kiadása a szerző *Évek és századok* című tanulmánykötetében. Budapest, 1968. 166–179.

hozzáférhetetlen kéziratok birtokában nem is lehet bizonyítani — feltehetően általánosabb érvényű volt. Az azonban nem vitatható, hogy a tolerancia ügye Lázár Jánost mélyen foglalkoztatta, Voltaire írásaiból (*Traité sur la Tolérance, Essai sur les moeurs*) valóban a vallási türelemmel összefüggő részletek ébresztették fel érdeklődését. De a jelek szerint itt is többről van szó valamivel. A francia eredeti alapján a latin szövegeket mintha nemcsak a tolerancia óhaja, hanem a fanatizmus elleni indulat is ihlette volna, legalábbis erre utal, hogy az *Essai sur les moeurs*-ből kizárólag az egyháztörténeti részekkel foglalkozott. Akárhogyan is van, az imádságos könyv elejére írott ön jellemzés bizvást általánosítható: Lázár János — akit egyébként kortársai megvádoltak a valláshoz való hidegséggel is — hívő ember volt ugyan, de intellektuális arculatát már elsősorban nem hite alakította.

A századközép művelt magyar nemessége mind politikai, mind világnézeti kérdésekben tartózkodik tehát a szélsőségektől: az udvarral szemben való ellenállásnak az irodalomban csak áttételes jeleit tapasztalhatjuk, s gondolkodásuknak a vallásos világképtől való távolodása sem viharosan zajlik. A világiak mentális terének növelésére irányuló folyamat azonban megindult és voltaképpen — a maga mértéke szerint — erőteljesen halad előre. Jellegzetes megnyilvánulások ötlenek immár szemünkbe az irodalomművelésnek ideológiailag érzékeny, közvetlenül leolvasható területein, de — s itt sem kevésbé feltűnőek a jelek — találkozunk velük a mentalitás szintjén is: a kor tollforgató nemességének néhány képviselője különösen az érzékiség vonatkozásában tűnik elfogulatlannak. Ebben a nemesi irodalomban nem túl gyakoriak, viszont annál feltűnőbben a szabados vonások, de ugyanúgy feltűnő az is, hogy ezeket egyáltalán nem kíséri reflexió — amennyiben itt filozófiai törekvésekkel találkozunk, azok a vallásosság eksztatikus jellegének csökkentésére, ésszerűsítésére, mintegy kényelmessé és hasznossá tételére

irányulnak, de nem irányulnak a vallás és az általa követelt etika ellen, s különösképpen nem irányulnak az egyre inkább elvilágiasodó mentalitás igazolására.

Ennek a szórakoztató-hedonisztikus irodalomnak az egyik jelentős képviselője egyébként ugyancsak Lázár János volt: 1766-ban közzétett műve, a *Florinda*, amelynek egyik különlegessége éppen a címével függ össze — e műnek ugyanis a címbe emelt nevű (és „igen szép”) spanyol leányzó története csak egészen kis hányadát alkotja.⁴⁷ A *Florinda* ugyanis nem más, mint egy Itáliáról, Franciaországról szóló történelmi-földrajzi beszámoló, de Lázár János a francia eredetiből kölcsönzött ismeretanyagot láthatóan csak ürügynek használja arra, hogy gyönyörködtesse olvasóját. Erre utalnak a mottóul tett versek (szinte nem is maga a „dolog” a szép, hanem annak „tréfa szóval” való meg-elegyítése), de erre utal a cím is, hiszen az egyértelműen a fikciónak a tudomány elé helyezésére mutat, ami ebben az esetben annál inkább feltűnő, mert a cím által kiemelt fikció — mint utaltunk rá — igen csekély helyet foglal el a munkában.

A gyönyörködés és a gyönyörködtetés szándékára utal egyébként az Olvasóhoz írott ajánlása is, amely szerint a versekbe foglalt „ritka és szép történetek” élvezete még azon is átsegíti az olvasót, hogy a versek bizony „vétkekkel rakottak”, vagyis: bűnös dolgokról is esik bennük szó: „Olvasó! bár légyenek rakottak vétkekkel, / De tellyesek ritka ’s szép történetekkel: / nem bánod-meg időd ha töltöd ezekkel”. Ily módon tehát a gyönyörködés nemcsak a tanító szándékkal, de magával a morállal is szembefordult s mintha az erkölcs húzná a rövidebbet, hiszen Lázár János valóban szívesen gyönyörködik olyan dolgokban, amelyek nem az erényt sugalmazzák, noha nem annyira „történetekkel”, mint inkább csak érzéki leírásokkal. Ezekben a Gyöngyösi stílá-

⁴⁷ A *Florinda* forrására és értelmezéséhez lásd Vörös Imre: i. m. 121–131. Weöres Sándor: *Három veréb hat szemmel*. Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból. Budapest, 1982. II. 44–59.

ris hagyományából merítő – s mai ízlésünk számára néha bizarrul ható – deskripciókban a korosodó poéta a női test nagy hódolójának mutatkozik, különösen a keblek keltik fel érdeklődését (Florindáét „jól költ zsemleliszt tészta puffadása”-hoz hasonlítja), de van olyan helye, ahol a női szeméremszőrzet iránti felfokozott figyelmét sem titkolja.

Lázár János pajzán öregúr lehetett ugyan, de nyilvánvalóan távol áll attól, hogy erkölcstelen poéta legyen – művének (elvontan) fontosabb vonása az a feszültség, amely a tanító-ismeretközlő és a gyönyörködtető jelleg között feszül. Vajon az ismeretekhez akarja így édesgetni az olvasókat vagy a gyönyörködtető mese tör át az erudíción? A kérdés nemcsak eldönthetetlen, de alighanem – mint kérdés – felesleges is, a jelek arra utalnak, hogy Lázár János poétikai tudatában a két érték nem vagy-vagy helyzetben volt, hanem egyforma jelentőséggel bírt.

Ahhoz, hogy az elbeszélés, pusztán az elbeszélés az öröm forrásaként jelenjék meg, természetesen nem kellett a romantikáig várni – ha még többnyire épületesebb célokat is tűztek az irodalom elé, e korszak művelt emberei számára sem volt természetesen elgondolhatatlan a *csak* szórakoztató irodalom, sőt. Ezt – egyebek között – az egytelkes nemesi famíliából származó szegény strázsamester,

Kónyi János (1740 körül – ?)

mintegy húszkötetes életművének jelentékeny hányada is bizonyítja.⁴⁸ Feltehetően hosszabb ideig gyűjtögette az anyagot legjelentősebb munkájához, az 1782-ben megjelent *A mindenkor nevető Demokritus* című kétkötetes anekdotáskönyvhöz. Ez a nevezetes, igen sok kiadást megért mű éppen úgy, mint mesefordításai a Lázár János által fel-

⁴⁸ Kónyi János: *A mindenkor nevető Demokritus* (Magyar Hírmondó). Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és az utószót írta Bíró Ferenc. Budapest. 1981. A függelékben Kónyi műveinek bibliográfiájával és a legfontosabb szakirodalommal.

állított feszültséget oltják ki: a „magyar haza együgyű hadi szolgája” (ahogy önmagát nevezte) írásai jó részében nem akart tanítani, pusztán gyönyörködtetni.

A századközép után kibontakozó és megerősödő nemesi irodalom az ő működése révén kerül kapcsolatba a késő barokk populáris, szórakoztató irodalmiságával: aligha véletlen, hogy a Demokritus a kor kalendáriumainak egyik állandó forrása marad. Természetesen e szórakoztatásnak is van „haszna”, az anekdótáskönyv elé frott verses bevezetés szerint ezek a történetek kiváltképpen alkalmasak az „ártalmas, bús melancholiának” az elűzésére. Kónyi az akkori irodalmi élet margóján élt – ez magyarázza, hogy életéről szinte semmit nem tudunk –, szabadsága így az irodalmi szegénylegények szabadsága volt, de azért *A mindenkor nevető Demokritus* értékeire nemcsak az olvasók figyeltek fel. Ráday Gedeon, a századvég talán legtekintélyesebb irodalmára az 1790-es évek elején azt írja Kazinczynak, hogy e két kötet szerzőjénél „az apró históriácskák” előadásában, mégpedig „Naive való előadásában” eddig jobb „elő beszélőnk” nincsen, s alighanem igaza volt.

Kónyi anekdótái túlnyomórészt természetesen nem eredeti történetek, de eredeti módon mondja el őket – a nyilvánvalóan élőnyelvi fordulatok bősége és a stílus szürrealisztikus szemléletessége is felidézi az olvasóban, ahogyan jókedvű lehetett ez a régi magyar világ, főleg a kopár kaszárnyák és poros mezővárosok világa. Elsősorban persze maguk a történetek idézik fel, s nem állíthatjuk, hogy mindig az erkölcs parancsai vezérelnék őket: Kónyi szívesen merít a magyar nyelv szókincsének vaskosabb rétegeiből s anekdótáinak világától nem esik távol az érzékiség sem. Ez a vonzalom néha az elbeszélés módjába burkoltan is megnyilvánul – amikor arról olvasunk, hogy a szép leányszónak olyan fényesek a szemei, hogy a „pécsi sintér kutyabőr bugyogóján is könnyen által láthatott volna”, akkor e tréfás hasonlat – ama szűz tekintetének irányával és erejével – elég egyértelmű asszociációs kört jelöl meg.

Kónyi Jánost a szegénység és a mellőzöttség egész életén át elkísérte — ama „ártalmas, bús melancholiá”-t, amelynek elűzésére a Demokritust írta, bizonyosan jól ismerte ő is.

Amadé László (1703 – 1764)

viszont egész életében a napfényes oldalon járt.⁴⁹ Nem túl gazdag, nem is túlságosan békés, de művelt és igényes családi környezetből indult: édesapja, Amadé Antal szerette az irodalmat, maga is jeles költőnek számít. Kitűnő képzésben részesült — Faludi Ferencsel egy esztendőben szerzett filozófiai doktorátust Grazban —, kitüntette magát az örökösödési háborúban, előkelő hivatalt viselt haláláig, s szolgálataiért magas kitüntetéssel jutalmazták. Kétszer házasodott, de egyik házassága sem volt boldog, a jelek szerint főleg azért, mert Amadé nemigen kedvelte a kötöttségeket, amelyekkel egy férj tartozik hitvesének. Aligha azokra a kötöttségekre kell gondolnunk, amelyeket megír a nőtlen és a házasság életét összehasonlító versében, inkább azokra, amiket itt nem írt meg. A női nem körében jelentékeny sikereket aratott: a múlt század első felében még megvolt az a napló, amelyben szerelmi élményeit foglalta versekbe — mint a szakirodalomban olvashatjuk — „gyakran elég határozott realismussal”, megnevezvén pontosan a személyeket és az alkalmakat is.

Költészetét nehezen lehet nem kapcsolatba hozni felfokozott szerelmi életével, költeményeinek versfőiben mintegy 15 női nevet örökített meg s aligha pusztán a költői játék kedvéért. Kortársai körében élő imagójának is lényeges eleme volt a szépnem iránti vonzalma: amikor egy szabad szájú gúnyirat sorban jellemzi az 1764/65-ös országgyűlésre

⁴⁹ *Várkonyi báró Amade László versei*. Összegyűjtötte, bevezette és jegyzetekkel kísérte Négyessy László. Budapest, 1892. Gálos Rezső: *Báró Amadé László*. Pécs, 1937. Tózsér Árpád: *A rokokó vers mozdulatai*. ItK 1980. 409–427.

készülő nemesség jelentősebb személyiségeit, a sorból ő sem marad ki — olyan úrként szerepel, akinek elfogyott a „pecuniája” s szegénységét (az ismeretlen költő szerint) „számos osztózó szajha” okozta.

Bizonyos, hogy versei kapcsolatban vannak szerelmi életével, de aligha tükrözik szerelmeinek tényleges történetét: a helyzeteknek, amelyeket versei ábrázolnak, olyannyira toposz jellegük van, hogy láthatóan itt is jórészt irodalom által ihletett irodalomról van szó. Az a körülmény, hogy Amadé szerelmi élményeit sémákba fogalmazza bele, természetesen nem a költészet élményalapjait vonja kétségbe, pusztán a költészet státusáról árulkodik. Amadé verseinek jelentős részét — mint ismeretes — dallamokra írta, s számára, mint költő számára az, hogy önmagát kollektív (mindenki által eldalolható) „én”-né tegye, fontosabb volt, mint az érzelem egyediségének kifejezése. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne lehetne felvázolni lírai arcképének fő vonásait — ha nem is az egyes versek, de a kedvelt és mellőzött témák egymáshoz való viszonya kirajzolja költői arcát és azt a poétai kisvilágot, ahol műzsája otthon volt. Ha ebből a szempontból vesszük szemügyre költeményeit, akkor kiderül, hogy számára kevésbé voltak érdekesek az olyan témák, amelyek tartósabb érzellemmel vannak összefüggésben. Már Négyessy László⁵⁰ felfigyelt arra, hogy kevés versében szerepel az érzelem ébredése, ahogy kevészer kéri a viszontszerelmet is azon okon, hogy ő is szeret, alig-alig szolgál számára témául a kedves távolléte vagy egy elmúlt szerelem fájó emléke — a szerelmi meghatottság — általában hiányzik költészetéből. Annál gyakrabban szerepel viszont a kérés, a követelőzés, az ostrom, sőt, a fenyegetés és vádaskodás, gyakran találkozunk az örvendezés és hizelgés változataival, de gyakran vergődik kétségek között is, azaz: a szerelmi életnek olyan mozzanatai, amelyek mögött egy impulzív és gyors eredményre törő magatartás (e magatartásnak a konfliktusai) sejlenek fel, és háttérben

⁵⁰ Lásd Négyessy idézett kiadásának bevezető tanulmányát 40–52.

maradnak a tartós érzelmre jellemző motívumok. Meglepőnek tűnhet ugyan, de az a körülmény, hogy versei időnként nem nélkülözik az erotikus vonásokat sem, aligha lehet ezzel a szerelmet érzelm —, de nem indulatmentes hódításként megélt magatartással összefüggésben: az igazi csábító nem dicsekszik és főleg nem fecseg, hiszen az indiszkrécio szűkitené számára a további lehetőségek körét. Úgy látszik, hogy a verseiben előbukkanó vaskos vagy erotikus mozzanatok eredetét költői státusában kell keresnünk.

Amadé verseinek jó része — mint utaltunk rá — egy-egy toposzra épül ugyan, de sokkal kevésbé épül toposzokból, költeményei tele vannak ötletekkel, komplikált sorvariációkkal, rímjátékokkal, meglepő szófűzésekkel és szavakkal: közönségének elkápráztatására irányuló becsvágya a jelek szerint legalább olyan erős volt, mint a vonzalom, amit a nők iránt érzett. Ez a találékonyságban örömet lelő költői öntudat hatol át szívesen a köznapias morál korlátain, a verseiben elő-előbukkanó egyértelmű kétértelműségek e korlátokat nem respektáló, játékosan szabad szellemnek a megnyilvánulásai, és nem a szoknyavadász férfiúé. Ő mint nemesi barátait (és önmagát) mulattató dalok költője volt vaskos és obszcén — a vidáman éneklő asztaltársaságok aligha hallgatták el azokat — a szavakat, amelyeket az utókor szöveggondozói kipontozva közölnek. Amadé költészete egyértelműen világi és alapjaiban derűs költészet tehát, belőle a századközép nemesi kompániáinak jó kedve harsog, és ugyanakkor ott izzik mögötte — immár nem is olyan rejtetten — a testiséget egyáltalán nem leplező szerelmi érzés. A költőnek a szerelmi téma iránti vonzódása — utaltunk rá — egyáltalán nem volt ellentétben a személyiség érdeklődésével és életvitelével, ami azonban nem jelenti azt, hogy Amadé ne tudott volna (látható skrupulusok nélkül) beilleszkedni a késő barokk világ erkölcsi rendjébe, sőt, életrajzának tényei mély vallásos érzületéről tanúskodnak.

De tanúskodik erről költészete is: 1755-ben jelent meg egyetlen, életében napvilágot látott kötete, a *Buzgó szívnek*

énekes fohászkodásai című kis versgyűjteménye, amelyben kottákkal együtt tette közzé vallásos verseit. Hangsúlyozandó, hogy e kis kötetben nem játszik különösebb szerepet a bűnbánat motívuma: Amadé László a jelek szerint aligha vergődött sokat a bűnösnek tudott érzékiség és a bűnbánó hívő lélekállapota között, noha érzéki volt és hívő is volt. Ez azonban már nemcsak reá, de korára is jellemző vonás. Az viszont furcsa, hogy legismertebb s egyben esztétikai szempontból is legjelentősebb verse nem szerelmes dal és nem is vallásos ének, hanem a katonák szabad életét dicsérő költemény, a folklórból Korály Zoltán *Háry János* című dalművébe is bekerült, *A szép fényes katonának . . .* kezdetű toborzó lett. Az lehet a benyomásunk, mintha a zsúfolt szerelmi élet és a nem állandó erejű, de azért intenzív vallásos érzés egy-egy pillanatra mégis feltörő konfliktusa elől menekülne el egy férfias életkör egynemű, ezért idillinek látott közegébe.

Fekete Jánost (1741 – 1803)

egy nemzedéknyi idő választja el Amadé Lászlótól – az ifjú gróf pályája abban az évtizedben indul, amikor az idős báróé lezárul: a hatvanas években –, de mintha folytatná elődjének életvitelét és (mutatis mutandis) költői irányát. Joggal jegyzi meg Baróti Dezső, hogy Fekete „Könnyelmű ifjúságában írott francia verseiből egy . . . elegánsabb, műveltebb Amadé Lászlót ismerünk meg”.⁵¹ Amadé volt a jelentősebb költői tehetség, Fekete Jánosnak azonban fontosabb és – főleg – problematikusabb a fejlődéstörténeti helye, hiszen az ő esetében olyan személyiségről van szó, aki (*egész* életpályáját tekintve) szervesen tartozik hozzá a felvilágosodás kor európai és magyar művelődéstörténetéhez, viszont nem részese a magyar felvilágosodás nyitó fázisának. E némi-
leg paradox állítás nyilván magyarázatra szorul, ezért vala-

⁵¹ *A rokokó*. A bevezető tanulmányt írta, a szövegeket válogatta Baróti Dezső. Budapest, 1986. 159.

mivel hosszabb időt töltünk el irodalmunk e különös alakjának társaságában.⁵²

Apja, György köznemesi sorból indult el kivételesen sikeres életpályáján. Jól házasodott és ügyesen politizált: Mária Terézia kedveltje, akinek főudvarmesterként és országbíróként kell távoznia a közéletből 1780 után, amikor II. Józsefnek új emberekre lesz szüksége új kormányzási módszereihez. Fekete György kitűnő nevelést biztosított fiának, a házitanítók és a Therezianum tanárai egy vitathatatlanul tehetséges, de túlzottan temperamentumos, korlátokat nemigen ismerő fiatalember elméjét köszörülték élesre.

Fekete János előnyös külsővel rendelkezett, kiváló nyelvérzéke volt, a társaságban pedig igazi franciás „esprit” jellemezte, arról nem is beszélve, hogy anyagiakkal is bőven el volt látva mindig. Érthető, ha — erre utálnak a jelek — a hatvanas évek bécsi társaséletének egyik kedvence volt, sikereit talán önmagában is jelzi, hogy legközvetlenebb baráti körében ott látjuk a Goethe által a legboldogabb embernek nevezett de Ligne herceget éppen úgy, mint Jean Noverre-t, aki viszont a kor balettművészetének fejedelme volt. A vidám éveknek vélhetően Lotharingiai Ferenc 1766-ban bekövetkezett halála után kezdett bealkonyulni: Mária Terézia egyre kevésbé nézte jó szemmel azt, amit férje kedvéért nagyvonalúan eltűrt. Az ifjú Fekete mindenestre a hatvanas évek végén hadi szolgálatba állt, a dicsőséget szenvedélyesen szomjazó katona volt, de a szolgálattól végül is csalódással kell majd megválnia, nemcsak érdemeit nem ismerik el, de könnyelműsége és felületessége miatt zavaros pénzügyekbe is

⁵² Fekete Jánosra lásd Morvay Győző: *Galánthai gróf Fekete János* (1741—1803). Budapest, 1903. Henri Tronchon: *Un voltairien de Hongrie, le comte de Jean Fekete de Galántha*. Páris, 1924. Ilona Kovács: *Un libertin aristocrate hongrois, le comte János Fekete de Galántha*. Előadás a VII. Nemzetközi Felvilágosodás kongresszuson. Budapest, 1987. július 26—augusztus 2. V/1/b szekció: Le statut de l'écrivain.

keveredik. A nyolcvanas évek elején (a királynő halála után) teszi közzé a *Mes Rapsodies* című írásgyűjteményének két kötetét, amelyben jobbra még a hatvanas években írott francia nyelvű műveit publikálta. Az 1780-as évek végén nagy lendülettel veti magát a megélénkülő politikai életbe, a reform-nemesség egyik temperamentumos, színes és eredeti egyénisége – gesztusa többféleképpen értelmezhető ugyan, de tény: az 1790-es országgyűlésen a jobbágyfelszabadítás érdekében szólalt fel. Az első magyar köztársasági mozgalomban nem vett részt, neve azonban gyakran felmerült az ügy kapcsán. A legérdekesebb információ ezzel kapcsolatban talán Bat-sányi Jánosnak az a (bíróság előtt letagadott) kijelentése, hogy Fekete ezt a szerepet vállalta volna a mozgalomban, amit a lengyeleknél Kosciuszko: a katonai vezető szerepét.

Akárhogy is volt, tény, hogy a kilencvenes években egyre távolabb kerül a közélettől s egyre közelebb az irodalom életéhez. A korábban csak franciául – és németül – publikáló gróf most lényegében csak magyarul ír, és a magyar nemzeti kulturális törekvéseket támogatja. Aranka Györggyel, az Erdélyi Nyelvművelő Társaság vezetőjével levelez talán a legintenzívebben s azon van, hogy Voltaire fordításait (elsősorban a *La Pucelle*-ből készült magyarítást) terjessze másolatok révén főrangú barátai, így Széchényi Ferenc gróf segítségével is igénybe véve. Pénzügyeivel már ifjúságában sem sokat törődött: katonáskodása idejéből jegyezték fel, hogy egész évi és egyáltalán nem csekély járandóságát egy hónap alatt verte el. Anyagi helyzete akkor sem izgatta különösebben, amikor az egyre kritikusabbá vált – fiára 1803 nyarán bekövetkezett halála után hatalmas adósságtömeget hagyott.

Talán ebből az életrajzi vázlatból is kitetszik, hogy Fekete János igazából nem a késő barokk évtizedeinek, hanem a kibontakozó felvilágosodás korának a jellegzetes alakjai közé tartozik, s ha szoros kapcsolatban is maradt az irodalommal, elsősorban mégsem az irodalom hőse: költői tevékenysége, elsősorban *Magyar munkájának* kéziratban maradt két vaskos

kötete főleg azért érdekes, mert beszédes dokumentumok a kor egyik izgalmas közéleti szereplőjéről. A rajongó tisztelet, amellyel utolsó éveinek tanúja, bizalmasa és titkára, Mátyási József emlékezik meg róla („Én bátran állítani merném, hogy a múlt század hozzá fogható Magyar Horatiust, Anacreont, Tyrteust, Martialist, Socratest és Catot egy személyben nem mutat”) elsősorban a személyiségnek szól,⁵³ a ránk maradt művek azonban nem képesek visszasugározni ezt a személyiséget, sőt, a magyar munkákból egy igen közepes képességű poéta arca néz ránk.⁵⁴ A kilencvenes évek irodalmi termése azonban nemcsak azért érdekes, mert az 1790 körüli idők politikatörténetének egyik izgalmas alakja írta őket, de azért is, mert lényeges fogódzók találhatóak bennük egy különleges átalakulás magyarázatához. Fekete János ugyanis – s ezt rendkívül kiterjedt levelezésének Claude Michaud által elvégzett, vázlatos voltában is meggyőző elemzése bizonyítja⁵⁵ – mint olvasó s általában, mint az irodalom dolgai iránt érdeklődő „homme de lettres” az 1780-as években egyértelműen a felvilágosult Európa-nemzetek feletti elitjéhez tartozott, igazi, a szó klasszikus értelmében felfogott kozmopolita volt – nyilván nem véletlen, hogy 1787-ben megjelent, érdekes és színvonalas kis kötetének a címlapján az szerepel, hogy „*Esquisse d'un tableau mouvant de Vienne tracé par un cosmopolite*”. Ez a franciául, németül és olaszul egyaránt kitűnően beszélő és író, egész Európában otthonos és egész Európára kiterjedt szellemi kapcsolatokkal rendelkező – voltaképpen csak származásában magyar – arisztokrata alakul itt át előbb a nemesi ellenállás politikusává, utóbb pedig a

⁵³ Lásd May István: *Galánthai Fekete János elveszett kéziratai*. ItK 1941. 289–291.

⁵⁴ Fekete János magyar versei kéziratban vannak, a két kötet az MTA Kézirattárában található. Ismertetést róluk Krassó Jolán adott: *Galánthai gróf Fekete János magyar munkái*. Budapest, 1919.

⁵⁵ Claude Michaud: *Felvilágosodás, szabadkőművesség és politika a 18. század végén (Fekete János gróf levelezése)*. Századok, 1983. 558–599.

magyar nyelvű kultúra buzgó képviselőjévé. Az a szerep, amelyet az irodalmi folyamatban játszik, számunkra most mégsem ebből a szempontból vet fel problémákat.

Ha az imént – Baróti Dezső nyomán – a fiatal Fekete Jánosról mint Amadé László műveltebb, annak világias tendenciáit merészen, sőt, vakmerően folytató utódjáról szóltunk, utaljunk most a nem kevésbé lényeges különbségre is a nyugat-magyarországi gazdag nemesek szellemi közegetől és szokásrendjétől el nem távolodó idős báró és az ifjú gróf között, aki (mint utaltunk rá) költői pályakezdése elején a hatvanas évek gáláns, frivolságtól sem mentes, bécsi társaséletének egyik kedvence volt. Joggal gondolhatjuk, hogy a költészet – a francia nyelvű költészet – művelésével társasági hírnevét igyekezett gyarapítani: az eleganciához és a viláfgfísághoz bizonyosan hozzátartoztak azok a verses apróságok, epigrammák, ötletek, apró széptevések, üzenetek vagy leírások, amelyeket az 1781-ben kiadott *Mes Rapsodies* című gyűjteményében, főleg az első kötetben olvashatunk. Ha az irodalmi hírnév a társasági tekintélyt növelte, mi sem járult jobban ehhez hozzá, mint a század legnevesebb írójával való kapcsolat.⁵⁶ Fekete János már 1765-ben meglátogatta Voltaire-t, s az elkövetkező években verses levelezés is kialakult a ferney-i patriarcha és az ifjú magyar arisztokrata között, aki versküldeményeihez időnként néhány láda tokaji bort is mellékel. S habár az a Kazinczy által lejegyzett s egyben kétségbe is vont történet, mely szerint Voltaire megjegyezte volna, hogy magyar tisztelőjének bora jobb, mint a verse, ilyen éles fogalmazásban valóban csak Fekete János öniróniára való hajlamáról árulkodó anekdóta, azt azért joggal jegyzi meg Claude Michaud, hogy az egyik 1768-as Voltaire-levéiben a versek és a bor együttemlegése nem nélkülözi a gúnyoros élt, mégha az csak egy pillanatra villan is föl a levél szövegében. E mintegy két évig tartó levelezést

⁵⁶ Gyergyay Albert: *Un correspondant hongrois de Voltaire: Le comte Fekete de Galantha*. Studies on Voltaire, Genf, 1963. 779–793.

kár lenne túlértékelni: Voltaire-nek nyilván jól esett a távoli és ismeretlen ország művelt főurának hódolata, de nincs arról szó, hogy valamiféle lényeges szellemi kapcsolat alakult volna ki közöttük. Voltaire udvarias levelei egy nagy író rutinos ujjgyakorlatai, de Fekete Jánost is túlzás voltaire-iá-nusnak tekinteni: a hatvanas évek francia nyelven verselő ifjú poétája a jelek szerint nemigen tartozott Voltaire műveinek és filozófiájának alaposabb ismerői közé.

De ha (ami valószínű) az irodalom világához az ifjú grófot a társasági divat vitte is közel, a jelek arra utalnak, hogy az irodalomhoz ennél sokkal több köze volt. Ha nem lett is jelentős költő – tulajdonképpen költő sem nagyon lett –, az irodalommal való kapcsolata mély és intenzív kapcsolat volt már a kezdetektől és az is maradt élete végéig. Ebből a szempontból különösen figyelemre méltó, hogy ez az európai literátorokkal szoros és állandó kapcsolatot tartó arisztokrata mintha erőteljesebb szálakkal kapcsolódna a (társasági presztízs szempontjából természetesen teljesen közömbös) magyar irodalmi tradícióhoz, mint itthon élő és elsősorban magyarul író kortársai. Tények tanúsítják, hogy alapos ismerője a XVII. századi magyar költészetnek, Gyöngyösi István munkásságának nemcsak tisztelője, de – már a hatvanas évek közepétől készülő magyar verseinek tanulsága szerint – követője is. Franciára fordítja Beniczky Péternek a *Szabadságrul* című versét és különösen figyelemre méltó, hogy tisztelettel idézi meg egyik költeményében a *Szigeti veszedelem* költőjét. Nem tudni, mennyire ismerte művét, de azt tudni, hogy a költő Zrínyi Miklóst kevesen ismerték és még kevesebben dicsérték a XVIII. század magyar irodalmárai közül.

Fekete János költői pályája a hatvanas években indult tehát, s bár szinte kezdetektől fogva verselt magyarul is (első magyar verseinek egyikét 1765 körül írta, mint ifjú házaspár, és benne alighanem első hűtlenkedéseinek egyikéről számol be), munkásságának előterében akkor azonban egyértelműen a francia nyelvű verselés állt. Művei időrendjét csak hézagosan

ismerjük, de vannak adatok, amelyek megerősítik Kovács Ilonának, a Fekete Jánosról szóló legújabb és alapos tanulmány szerzőjének a véleményét, hogy a *Mes Rapsodies*-ban közölt s datálatlan írások jelentős része a hatvanas években készülhetett. Így nagy valószínűséggel akkor keletkeztek azok a művei is, amelyek a mi szempontunkból a legfontosabbak: verses történetei, conte-jai, amelyek a *Mes Rapsodies* második kötetében láttak napvilágot.

Az elbeszélte történetek nem Fekete János leleményei (forrásait általában ő maga jelöli meg),⁵⁷ de ez semmit nem változtat azon a körülményen, hogy az elvilágiasodásnak a századközép nemesi irodalmában megfigyelhető tendenciája itt nagyot lépett előre: voltaképpen a magyar erotikus irodalom legmerészebb és a szavakat — mégha francia szavakról van is szó s ha csak kezdőbetűkkel jelöli is őket — sem túl szégyenlősen válogató darabjairól van szó. Jellemzésül íme két kis történet foglalata. A „*Csaknem épületes erkölcsi mese*” arról szól, hogy egy szenvedélyes természetű özvegy („... mon C... est un gouffre / Qui ne veut s' assouvir jamais”) hogyan osztja meg kegyeit igazságosan két szeretője között — megosztván közöttük a napszakokat és testének azon réseit, amelyek alkalmasak szerelmi örömek nyújtására. „*Az ügyes szobalány*” ügyessége pedig abban áll, hogy túljár a természetnél bőkezűen ellátott és méreteit az úrihölgyeknél anyagiakért hasznosító szépfüú eszén — kevés pénze lévén csak egy viszonylag kis részt tud megvásárolni az óhajtott instrumentumból, de a megfelelő pillanatban egy váratlan tűszúrással előidézett erőteljes mozdulat neki is ugyanazt juttatja, mint amit úrnője kapott. A hasonló jellegű történe-

⁵⁷ A forrásként idézett szerzők hosszú sora főleg franciákat tartalmaz (Jean de La Fontaine, Voltaire, Stanislas Jean Boufflers, Jean Baptiste Grécourt, Claude Joseph Dorat, Scarron), de merített Bocaccio-tól és Wieland-tól is. Kovács Ilona kutatásai nyomán a Fekete János által kiaknázott szerzők közé tartozott még Guillaume Chaulieu, Saint-Lambert és maga de Ligne herceg is. Lásd *Les contes libertins du comte János Fekete*, sajtó alatt az Acta Litteraria-ban.

tek között találunk olyanokat is, amelyeknek szerzetesek a főszereplői, vagyis: Fekete Jánosra már nem jellemző az a tartózkodás, amely a századközép nemesi íróinak sajátja volt az egyházak vonatkozásában – szabadszájúságának időnként durván antiklerikális éle van. A halleluja szó eredetét elbeszélő kis történetről nagyon keveset mondunk, ha azt mondjuk, hogy rendkívül profán történet.

Az elmondottak alapján nyilván joggal merül fel a kérdés: a századközép művelt magyar nemességének az a törekvése, hogy tágabb teret biztosítson magának az egyházas kultúrával szemben, vajon az ifjú Fekete János szabados költészetével nem érkezett-e el ama határpontok valamelyikéhez, hogy immár egy új minőségbe való átlépésről kellene beszélni. A kérdés jogosultsága nyilván nem vitatható, hiszen a kor nemesi irodalmának művelői ugyan viszonylag gyakran nyilatkoztak meglehetősen szabadon, és időnként elfogulatlanul érvényesítették a maguk ízlését, attól azért távol voltak, hogy semmibe vették volna a vallásos gondolatkört és érzületet. Az imént emlegetett műveket olvasván viszont nyilvánvalóan olyan világban járunk, amelyre a vallásos tudatvilág értékeinek semmiféle befolyása nincs.

Fekete Jánosnak a hatvanas években írott műveivel azonban nem érkezett el az áttörés pillanatainak egyike sem. Ennek az áttörésnek nyilván nem lehet kritériuma önmagában a hagyományos világkép értékrendjének, ill. az általa sugalmazott erkölcsi normáknak mégoly szélsőséges megsértése – az értékrend vagy a normák megsértése ugyanis éppen úgy érintetlenül hagyja azok világnézeti alapjait, ahogy egy bűn elkövetése sem ingatja meg egy társadalom erkölcsi konszenzusát. A késő barokk világ felbomlása akkor éri el a kritikus pontot, amikor az alapokat érik a támadások. Hangsúlyozandó, hogy egyáltalán nem az a lényeges, hogy ez a támadás a szó hétköznapi értelmében is botrányos legyen, sőt: az igazán fontos nem a támadás hevessege, hanem annak mélysége – gondolatokkal való igazolása. Némileg rokon helyzetet ír le Nagy

Péter a XVIII. századi francia „libertinage”-ra vonatkozó vizsgálódásait összegezvén; a szélsőséges erkölcsi szabadoság „est comme le degré zéro de la prise de conscience: la negation d’anciennes valeurs qui aplanit le chemin devant de nouvelles . . .”⁵⁸ Fekete János később és politikusként a felvilágosult rendiség jellegzetes képviselője lesz ugyan, de a késő barokk utolsó évtizedének libertinus költőjeként csak a régi érték tagadására szorítkozott, — a régi gondolkodás és erkölcs semmibe vételével ő is inkább csak az utat egyengette az új eszmék előtt.

A magyar irodalom történetében a felvilágosodás ténylegesen akkor veszi kezdetét, amikor az írók nem csupán megsértik a hagyomány értékrendjét, és erkölcsi normáit, hanem amikor az új eszmék kezdik el foglalkoztatni az írástudókat s amikor ők (a hagyomány hatalmával küzködve) elszánt kísérleteket tesznek arra, hogy bebizonyítsák új elképzeléseik megalapozottságát és racionalitását. Fekeke János csak megsértette a hagyományt, de gondolatilag nem igazolta támadását — a hazai szellemi életen kívül élvén nyilván nem is érezte szükségesnek azt.

Az 1770-es esztendő körül azonban már jelen vannak e szellemi életben azok a művelt nemesek, akik végrehajtják ezt a fordulatot, azaz: akik nem csupán megsértik a társadalom régi és megszokott értékrendjét, de új erkölcsi, ideológiai és filozófiai elképzeléseknek hangot adva egy új gondolkodásmódot alapoznak meg.

⁵⁸ Péter Nagy: *Libertinage et révolution*. Paris, 1975. 154.

DEBRECZENI ATTILA

„SEM TÖBB, SEM KEVESEBB,
CSAK EMBER LEHETEK”

(POPE *ESSAY ON MAN*-JE
CSOKONAI VILÁGKÉP-SZINTÉZISÉBEN)

Pope Csokonaira gyakorolt hatását elemezvén a szakirodalom leginkább a *Fürtrablás* és a *Dorottya* kapcsolatát emelte ki.¹ Szó esett még több kisebb mű mellett az *Essay on Man* gondolatainak fellelhető nyomairól, sőt, régebben motívumpárhuzamokat tételesen soroló dolgozat is jelent meg e tárgyban.² Mindez csak még inkább indokolja Csokonai Pope-recepciójának valódi számbavételét a tankölteményt illetően. Dolgozatom néhány új filológiai adat ismeretetésén túl e számbavételhez is szeretne hozzájárulni.

I.

(1.) A Magyar Könyvszemle 1975-ös évfolyamában (167 – 174) Szilágyi Ferenc ismertette Pope *Essay on Man*-jének egy kiadását, amelyben Csokonai névaláírása és bejegyzései találhatók. E kiadás Étienne de Silhouette (1709 – 1767) francia nyelvű prózafordítását tartalmazza, s 1736-ban jelent meg Amszterdamban; ma a prágai Egyetemi Könyvtár Kubelik

¹ Régebbiről pl. Versényi György: *Csokonai Dorottyája s Pope Fürtrablása*. ItK 1898, 401–407; újabban Julow Viktor: *Csokonai Vitéz Mihály*. Bp., 1975. 176–189.

² Teveli Mihály, *Csokonainak „A lélek halhatatlanságáról” írt tanköltménye*, Körmöcbányai Főreáliskolai Értesítő 1899–1900. Körmöcbánya, 1900, 1–26.

(Széll)-gyűjteményében található egy kolligátum részeként (jelzete: 66 G 222). Az egybekötött három mű közül az első André-François Deslandes (1690–1757) természettudományos munkája, a harmadik pedig Jean-Pierre de Crousaz (1663–1750) kommentárja Pope tankölteményének egy másik, verses fordításához. Csokonai névaláírása (*Mich. Csokonay MPr.*) Deslandes művének a címlapján olvasható. Az előzéklapon – szintén Csokonaitól – az *Essai* 1762-es strasbourgi, öt nyelvű kiadásának a könyvészeti leírása, míg ennek hátoldalán a műre vonatkozó idézetek találhatók. Mindezek fotómásolatok kíséretében, betűhív közlésben olvashatók Szilágyi Ferenc közleményében, így itt eltekinthünk részletezésüktől. A magában a műben lévő bejegyzések, aláhúzások azonban eddig még nem kerültek kiadásra: a továbbiakban ezek ismertetésére térünk rá.

a) *Nyelvi bejegyzések.* Csokonai a francia szövegben aláhúzta a margón latinul értelmezett részt.

Helye	Értelmezés	Aláhúzás
Deslandes 214. l.	Vets	féreg = ver mis — szű.
Pope 30. l.	singe adroit empieter	simia docta [ügyes majom] comprehendere [megért]
41. l.	ente	in serere [beolt]
56. l.	Le geai [az i-t l-re jav.]	geai [szajkó]

b) *Kiemelések.* Pope 8. l. A következő mondat aláhúzva, zárójelben az alá nem húzott befejezés:

«Le Ciel cache à toutes les créatures le livre du destin, excepté la page nécessaire, celle de leur état présent; il chace aux bêtes ce que l'homme

connoît, aux hommes ce que connoissent les esprits: (autrement qui pourroit ici-bas supporter son existence?)»

— Az Ég elitkolja minden teremtménye elől a sors könyvét, a szükség oldal kivételével, mely jelen állapotukra vonatkozik: elitkolja az állatok elől, amit az ember tud, az emberek elől, amit a szellemek tudnak: (máskülönben ki bírná elviselni létezését itt lent?)³

Pope 10. 1. A következő mondat oldalt függőleges szaggatott vonallal jelölve, az utolsó tagmondat aláhúzva, zárójelben a megértéshez szükséges előző két mondat:

«(Voyez ce pauvre Indien dont l'âme non instruite voit son Dieu dans les nuées, ou l'entend dans le vent. Une science orgueilleuse n'a point à son âme à s'élever aussi haut que l'orbe du Soleil, et que la voye lactée.) Et cependant la simple nature lui donna l'espérance d'un Ciel plus bas au-delà d'une montagne dont le sommet est enveloppé dans les nuages, d'un monde moins dangereux dans l'épaisseur des forêts; de quelqu'isle plus heureuse située au milieu d'une plaine liquide, où ce pauvre esclave retrouve encore une fois son pays natal: nul démon qui l'y tourmente, et point de Chrétiens altérés de l'or.»

— (Nézzé e szegény indiánt, kinek nem művelt lelke látja Istenét a fellegekben, vagy hallja őt a szélben. Egy kevély tudomány sem képes megtanítani az ő lelkét olyan magasra felemelkedni, mint a Nap korongja és mint a Tejút.) Mindazonáltal az egyszerű természet neki adta egy lentebbi Ég reménységét túl egy hegyen, melynek csúcsa felhőkbe burkolódik, egy kevésbé veszélyes világot az erdők sűrűjében; valamely boldogabb szigetét, amely egy tenger közepén van, ahol e szegény rabszolga még egyszer megtalálja szülőföldjét; nincs rossz szellem, ki őt ott kínozná és nincs ott az aranytól megrontott keresztény sem.

Pope 42. 1. A következő rész oldalt függőleges szaggatott vonallal jelölve, zárójelben az előző mondat:

«(Comme un arbre ingrat au soin du Jardinier, enté sur un tronc sauvage devient fécond: de même les plus solide vertus naissent des passions: la vigueur d'une nature sauvage en fortifie la racine.) Quelle source de vertu et d'exprit découle du chagrin, de l'obstination, de la haine ou de la crainte? La colère donne du zèle et de la force; l'avarice augmente la prudence: la paresse entretient la Philo-

³ Fordításomat Halász Katalin nézte át, akinek ezúton is köszönetet mondok.

sophie; l'envie, qui tirannise une âme basse, est émulation dans les sçavans et dans les guerriers. Le plaisir raffiné et reserré dans de certaines bornes, est un amour délicat, et charme le sexe: et on ne trouve dans l'homme ni dans la femme aucune vertu qui ne puisse venir de l'orgueil, ou de la honte.»

— Amint a kertész ápolása következtében terméketlen fa, beoltva egy vad fatörzsbe új életre kel; éppúgy a legszilárdabb erények is szenvedélyekből születnek: a vad természet ereje megerősíti a gyökereket. Mely forrásai az erénynek és a léleknek származnak bánatból, macacsságból, gyűlölködésből vagy félelemből? A harag buzgóságot és erőt ad; a fukarság növeli az óvatosságot; a lustaság fenntartja a Filozófiát; az irigység, mely az alacsony lelken uralkodik, a tudósokban és a katonákban vetélkedés. A kifinomult és bizonyos korlátok közé szorított gyönyörűség az érzékeny szerelem, és elbűvöli a női nemet: és nem találni sem a férfiban, sem a nőben semmi egyéb erényt, ami ne büszkeségből vagy szégyenből jöjjön.

Pope 48. 1. A következő bekezdés oldalt függőleges szaggatott vonallal jelölve, az utolsó mondat aláhúzva:

«Quelle que soit la passion d'un homme, la science, la renommée, ou les richesses, personne ne veut se changer contre son voisin. Les sçavans s'estiment heureux de rechercher la nature; l'ignorant est heureux de ce qu'il n'en sçait pas davantage: le riche s'aplaudit de son abondance; le pauvre se contente du soin de la Providence, l'aveugle danse, et le boiteux chante. L'ivrogne ce croit un Héros, et le lunatique un Roy. Le Chimiste qui meurt de faim, est souverainement heureux avec ses espérance dorées, et le Poète l'est avec sa muse.»

— Akármilyen is legyen egy ember szenvedélye, tudása, hírneve, vagy gazdagsága, senki nem akar cserélni szomszédjával. A tudósok boldognak tartják magukat a természetet kutatva; a tudatlan boldog azzal, hogy nem tud többet róla; a gazdag örvend saját bőségének; a szegény elégedett a Gondviselés gondoskodásával; a vak táncol és a sánta énekel. A részeges Hősnek hiszi magát, és a holdkóros Királynak. Az alkimista, aki éhen hal, tökéletesen boldog aranyosan csillogó reményeivel, és a költő az múzsájával.

A fenti bejegyzések, kiemelések számukat és gondolati összefüggésüket tekintve nem érik el azt a szintet, hogy módszeres olvasás, elmélyült stúdium eredményeinek tekintsük őket. Bár nem nehéz kimutatni gondolati párhuzamokat a kiemelt részek és például a kései nagy mű, a *Halotti versek* egyes motívumai között, mégis inkább a Pope tan-

költeményével és a francia nyelvvel való ismerkedésre gyanakodhatunk ez esetben. A kiemelések így az első látásra megdöbbentő gondolatok véletlenszerű megjegyzéseinek tűnnek.

(2.) További kérdés, hogy időben mikorra tehető e bejegyzések keletkezése, a művel való foglalkozás. Közismert, hogy Csokonai élete vége felé komolyan elmélyedt az *Essai* gondolatvilágában. Szilágyi Ferenc azonban – Fest Sándorra és Perényi Józsefre hivatkozva, de a pontos forrást nem találva – azt írja,⁴ hogy Csokonai már 1798-ban nemcsak olvasta a művet, de a lefordítását is tervezte. Sikertelenül megtalálnunk az adat forrását Perényi József Szilágyi Ferenc által is megnevezett tanulmányában (*Aranka György Magyar Nyelvművelő Társasága*).⁵ Perényi itt az eredeti kéziratból közli Csokonai Arankának 1798. augusztus 4-én küldött leveléhez mellékelte jegyzékét tervezett és megjelent munkáiról. E jegyzék nem más, mint az 1797-ben készült, s Koháry Ferencnek el is küldött *Kézírásban lévő Munkátskáimnak megnevezése* (KiM) néven ismert lajstrom⁶ utóbb kiegészített változata. Korábbi műjegyzékét folytatva Csokonai először épp Pope két művét iktatta be pótlásképp:

”Pope The Rape of the Lock.

D^o Essay on Man.

És még némelly Darabok vagynak nálam rész szerént elkészítve, rész szerént pedig munka alatt.”

Ezután már csak nyomtatásban megjelent munkáit sorolta fel.

Ismeretes, hogy Csokonai a jegyzékeire gyakran csak tervezett műveket is felvett, esetleg külön jelölés nélkül. A *Fürt-*

⁴ Szilágyi: i. m. 172.

⁵ Perényinek hasonló című dolgozata jelent meg az It 1916-os évfolyamában is, ezt említi Szilágyi Ferenc; a kérdéses adatot azonban a másik, az ItK 1918-as évfolyamában közölt tanulmány tartalmazza (48–50.).

⁶ Lásd *Csokonai Vitéz Mihály összes művei*. Költemények I, sajtó alá rendezte Szilágyi Ferenc, Bp., 1975. 221–222.

rablásról más forrásból is tudjuk, hogy bizonyosan elkészült,⁷ az *Essai* esetében erre nincs adatunk. Annyi azonban a fentiek alapján is valószínűnek látszik, hogy Csokonai a tankölteménnyel alaposan foglalkozott már ekkor. Ebből persze az még nem következik feltétlenül, hogy éppen ekkor használta az általunk most vizsgált 1736-os kiadást (a *Fürtrablás* és az *Essai* egyébként több közös kiadásban is közkészen forgott), s különösen nem következik az, hogy ekkoriak bejegyzései. Feltevésünk szerint ezek nem a fordítás gondolatával foglalkozó költő elmélyült stúdiumából valók, így korábról is keltezzük őket. Csokonai kollégiumi éveinek vége felé, 1793–94 körül kezdhették olvasni franciául,⁸ ennél korábban e kötetet sem igen használhatta. Közismert, hogy Pope-ot ekkoriban egyik versében említi is (*A Tél*), tehát ismerte műveit. A *Fürtrablást* bizonyosan (lásd *A Tél* témáját és *A Csókokban* szereplő neveket: Ariel, Belinda), de valószínűleg az *Essait* is. A kollégium könyvtárában ma is mintegy tíz korabeli kiadása van meg a tankölteménynek, nyilván jó néhány már Csokonai idejében is ott volt, s azóta több el is kallódhatott. Ma is megtalálható az az öt nyelvű kiadás, ill. annak változatlan szövegű amszterdami kinyomtatása, szintén 1762-ből, amelynek Csokonai általi címléírásáról már volt szó. S a talán legérdekesebb adat: a Csokonai jegyzetelte kiadás korábbi tulajdonosa a címlap bejegyzése szerint egy bizonyos Andreas Kármán volt, akit Kármán József nagyapjával, a losonci iskolaigazgatóval azonosíthatunk.⁹ Nos, Kármán András könyvtárának egy részét a kollégium megvette az 1780-as években,¹⁰ tehát vizsgált kiadásunk akár ezzel a vásárlással is bekerülhetett a kollégiumba. Csakhogy e kötet nem szerepel a könyvtári bevételi jegyzéken.¹¹ E tény azonban csak a végső bizonyíték hiányát jelzi, magát a lehetőséget nem zárja ki.

⁷ Lásd a költőnek *Az epopeáról közönségesen* című tanulmányát.

⁸ Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Széppróza, Bp., 1990. 320.

⁹ Szilágyi: i. m. 173–174.

¹⁰ A Debreceni Református Kollégium története. Bp., 1988. 433.

¹¹ A bevételi könyv jelzete: R 71/7 114–115.

Általános gyakorlat volt ugyanis a könyvtárban, hogy a hivatalos bevételezés előtt a vásárolt tételekből egyes darabokat, különösen amelyekből már voltak meg példányok, eladtak tanároknak, diákoknak.¹² Így tehát bekerülhetett e kötet a kollégiumba könyvtári bevételezés nélkül is.

Összegezve: feltételezhető, hogy Csokonai a vizsgált Pope-kiadást már kollégiumi évei alatt forgatta, s hogy bejegyzései ekkoriak. Ez a művel való ismerkedést jelenthette csupán, mélyebb gondolati hatást csak 1798 körülől kezdődően tételezhetünk fel.

II.

Nem lehet pontosan megmondani ma már, hogy Pope tankölteményének Csokonaira gyakorolt erős hatása és a költő mélyülő filozófiai gondolkodása között milyen is az összefüggés, de feltehető, hogy egy meglévő igény termékeny inspirációra való fogékonyságáról van szó. Az ifjú elme mindent befogadni kész szellemi alapállásának módosulásával, gondolkodásának érésével az önálló álláspont, világkép kiérlelésére kerül a hangsúly. E gondolkozási folyamat eredménye a szintézist teremtő *Halotti versek*, Pope műve e folyamat egyik alapvető érlelő stúdiuma.

„Elsőben láttam azt, hogy én ember vagyok, s emberek közt lakom ebben a planétában, és ennél fogva magamat és őket természeti, erkölcsi, társasági dolgaikban esmérem illendő, sőt szükséges; első tanúságnak vettem fel az anthropológiát, és Póppal azt tartottam, hogy az embernek legméltóbb tárgya az EMBER”

— írja Csokonai Széchenyi Ferenchez szóló levelében, 1802-ben,¹³ s ugyanezt fogalmazza meg *Az ember, a poézis első*

¹² Fekete Csaba szíves szóbeli közlése.

¹³ Csokonai műveit itt és a továbbiakban a Vargha Balázs gondozásában megjelent *Csokonai Vitéz Mihály minden munkája I—III*, Bp., 1981. című kiadásból idézem.

tárgya című költeményében (1801). A *Halotti versek* világkép-szintézisének is ez a sarkalatos pontja, értelme: az antropológia, mint a különböző világképek összevetésének viszonyítási alapja. E mozzanat pope-i rokonsága tagadhatatlan. Az emberről szóló tudás összegzése mint cél önmagában persze még nem jelenti a két világkép szoros kapcsolatát. Ha azonban a tartalmi vonásokat részletesebben vizsgáljuk, akkor elég világos az összefüggés.

(1.) Csokonai a *Halotti versek*ben csak egy helyütt fejt ki összefüggően valamely világképet, így ez a rész (a Konfucius-monológ) már csak emiatt, önmagában is figyelemre méltó. Még inkább az, ha a mű egészének szerkezetében elfoglalt helyét vizsgáljuk. Csokonai költeménye alkalmi darab, halotti búcsúztató. Az elmélkedés tárgya a lélek halhatatlanságának a bizonyítása. Az első két rész nagy ívű vívódásainak közép-pontjában a század egyik fontos filozófiai témája, az ún. „rossz problémája” (*problème du mal*, *theodicea-probléma*) áll. A meditáció nyugtalanító szélsőségek érintése után végül megnyugtató lezárást kap a „consensus gentium”, „az Isten létezését az emberiség általános egyetértésével bizonyító”¹⁴ régi istenérv logikájának a halhatatlanság-hitre való alkalmazásával. A további három rész e tételből indul ki: bemutatja e hit különböző változatait, „értékben” egyre emelkedő sorban. E részekben domináns a triadikus szerkezet, mint az az alcímekből is látszik (III. *Revelatio*, *philosophia nélkül*; IV. *Philosophia*, *revelatio nélkül*; V. *Philosophia is*, *revelatio is*). Ez a kereszténység minőségileg új szintjét, betetőző szerepét hivatott kiemelni. A III. és a IV. rész önmagában is hármaságra épül, a IV. pedig újabb emelkedő-betetőző sort illeszt a fő ívbe: a pogány bölcselők „felemelkedését” az ateizmustól a halhatatlanság-hitig. (A záró részeket, melyek a tulajdon-

¹⁴ Szauder József: *A lappon éneke . . . , Az éj és a csillagok*. Bp., 1980. 320.; Biró Ferenc: *A lélek halhatatlansága istenfogalmáról*. ItK 1983. 266.

képpen búcsúztatót jelentik, nem szükséges itt figyelembe venni.)

E szerkezetben tehát az V. résznek kellene vállalnia az összegzést, s nem a Konfucius-monológna. Ez az V. rész, amely egyébként Pope egy rövid versének szabad adaptációja,¹⁵ csak formálisan képes azonban betölteni a rá kirótt szerepet, nem lévén benne a világkép szempontjából semmilyen releváns tartalmi mozzanat. Ez, s maga a hősválasztás (az elhunyt asszony monológjáról van szó) kétségessé teszi az V. résznek a triád csúcsaként való értelmezhetőségét, s inkább a tulajdonképpen búcsúztatóhoz sorolja azt. Elgondolkodtató e szerkezeti törés! S ha figyelembe vesszük a *Halotti versek* még egy rendkívüli sajátosságát is, nevezetesen azt, hogy állandóan sajátos kétértelműség bújkál benne, akkor fel kell tegyük, hogy a mű a fent látottról eltérő logika szerint is értelmezhető.

Az első két rész érvelési rendjét meghatározza az a retorikai fogás, amely szerint felvesszük a bizonyítandó tétel ellenkezőjét, s ezt folyamatosan cáfolva jutunk el alaptételünk igazolásához. Csokonai is így kezdi: mi lenne, ha nem lenne a lélek halhatatlan.¹⁶ Csakhogy az ő érvelése során éppen a megcáfolni szánt lehetőség kezd valóságosnak, igaznak tűnni, s a „problème du mal” egyre inkább modern értelmezésben jelenik meg. Csokonai sem

„fogadja el a XVII. század válaszát a »rossz« létezésére, azt az okfejtést, hogy a földön a rossz az eredeti vétekből, a »faute originelle«-ből származik — ez zárta ki az embert a földi paradicsomból, így

¹⁵ Julow Viktor: *Talányos Csokonai — tragikus Csokonai*. Árkadia körül. Bp., 1975. 124.

¹⁶ A lélek létének, ill. halhatatlan voltának különválaszthatóságáról (lásd a voltaire-i *âme matérielle* gondolatot) és Csokonai általi szétválasztásáról lásd Bíró: i. m. 261 — 262., valamint kéziratot dolgozatunkat (Csokonai világkép-szintézise a *Halotti versek*ben), amely egyébként itteni fejtegetéseink alapját képezi jóval részletesebb vizsgálatával, gondolunk itt főként a mű kétértelmű logikájának sorról sorra történő elemzésére.

lettünk csak átutazók a földi életen, akire igazi boldogság — ha betartjuk az Isten fiának törvényeit — csak a túlvilágon vár. A várakozásnak s az alávetettségnek ezt az attitűdjét az új század megkérdőjelezi”.¹⁷

Az eredendő bűn és a halhatatlanság, túlvilági jóvátétel lehetőségének elvetése azonban a földi rossz kiterjedtsége folytán egyre fenyegetőbben erősíti meg egy „deus malignus”, vagy a sátáni gondviselés feltételezésének jogosságát. A II. rész végén pusztán csak felfüggesztődik a vizsgálat, e lehetőség nem oszlik el a megtérés mozzanatával. E megtérés és a halhatatlanság hitének vallása ugyanis merőben formális: az eddigiekhez hasonlóan itt is kétértelműség munkál. Ha mindenki hisz, hát úgy neki is kötelessége az, mégha esetleg mindenki hibázik is; s aztán a hiba lehetőségét addig-addig emlegeti (II. rész 13. versszak 21–24. sorok), amíg végül bizonyosság lesz belőle:

„Négy milliárd ember: felséges társaság!
Hamarább vét négy-öt, mint illy nagy sokaság,
Sőt ha ez mind görbén találna is nézni,
Nem tartoznám szemem szemekhez intézni?
S kivált mikor szívem így verne belőlem:
»Ah, ez édes hibát ne zavard el tőlem!«”

(II. 13. 27–32. sorok)

A III. rész már ezt veszi alapul, amikor a különböző természeti népek egy-egy képviselőjének halál előtti vallomásait rendezi egymás mellé; különösen világos ez a felvezető versszakokban (1.: „Kik a bévett vallás álmában nyúgosznak, / Állatként éreznek, s kicsit gondolkoznak.”; 4.: „Lám, melly boldogító a vallás érzése! / S bár együgyű is, lelket ad ihlése.”; 6.: „Bangó képzelődés! — de nem bolondság a’, / Háromszáz millio ember boldogsága. / Ez a hit csinálja őket csendesekké. / Jókká, dolgozókká, mértékletesekké”). Tehát a halhatatlansághitet, a hagyományos vallási világgépet funkcióiban

¹⁷ Biró Ferenc: *A fiatal Bessenyei és iróbarátai*. Bp., 1976. 47–48.

ragadja meg, kiemelve reményt nyújtó szerepét (lásd a mű Előjáró beszédjét is); ez pedig már szintén nem tekinthető a halhatatlanság melletti egyértelmű érvelésnek.

A IV. rész a halál előtt álló pogány bölcselők vallomásait tartalmazza, összefüggést teremtve a halálfélelem és az erkölcstelen élet (Atheus), ill. a nyugodt elmúlástudat és az erényes élet között (Konfucius, Szókratész). Az erkölcsös élet lehetősége azonban az embert mozgató princípiumokkal kerül itt ok-okozati viszonyba. Atheus „Erkölcsei jó s rossz közt különbséget nem tett; / Mindent csak magáért s magából teremtett; / Életét s dolgait aszerint követte, / Amint az állati ösztön ingerlette” (IV. 2. versszak). Ő tehát teljesen a testiség, a „maga-szeretet” hatalma alá van vetve. Olyan emberkép ez, ami a természet önelvű rendszerként való működéséből vezethető le. Szókratész ezzel szemben a „józan okosság”, a sztoikus morál megtestesítője. Nem a hagyományos vallási világkép egészének az igényéről van szó, inkább csak az erény rendkívüli fontosságának hangsúlyozásáról kiemelt helyen, a IV. rész végén (Szókratész „önnön méltóságát az Isten létével / Egybe tudván kötni, bírt nemesb elmével”, 6. versszak). E két princípium szintézise, az erény mozzanatának bevitele az önelvű természet részeként létező, a maga-szeretet mozgatta testi ember valóságába a Konfucius-monológban valósul meg. Nyilván nem véletlen, hogy szerkezetileg is középpontban helyezkedik el mind a IV. részt, mind a III–V. részeket illetően, hangsúlyozva a köztességet, a különböző elemek egyesítését mindkét vonatkozásban (maga-szeretet – józan okosság; philosophia is – revelatio is). Nemcsak terjedelmében, kifejtésének részletességében és összefüggő voltában válik tehát ki környezetéből e monológ, hanem világképi szintézisével is. Erről, a műben szerkezetileg és gondolatilag egyaránt centrális helyet elfoglaló monológról mondjuk tehát, hogy az egyetlen összefüggően kifejtett világképet tartalmazza a *Halotti versek*ben. S az eddigiektől nyilván az is kitetszik, hogy teljes mértékben elfogadjuk Szauder József megjegyzését, amely szerint a Konfucius-

monológ tekinthető Csokonai legsajátabb vallomásának.¹⁸ Sőt, a monológ műben elfoglalt helyének felmutatása, s a fő világgépi kérdések elemzése — reményeink szerint — meggyőző bizonyítékokat is szolgáltatott e tekintetben. További vizsgálatot igényel azonban az a kérdés, hogy mely lényeges vonásokban mutat egyezést, rokonságot Csokonai és Pope világgépe.

(2.) Pope négy részre tagolta tankölteményét: az elsőben az ember és Isten kapcsolatát, az ember helyét a világegyetemben, a másodikban pedig magát az emberi természetet vizsgálja. A harmadik rész az emberi világról, a közösségi, társasági viszonyrendszerről szóló eszmefuttatás, míg a negyedik a mindezekből levonható következtetések összegzése az erkölcsös élet és a boldogság tekintetében. Csokonai a Konfucius-monológban alapul veszi a világgép kifejtésének ezen menetét, de minthogy műve egészében nem alkalmazza az *Essai*-ben követett deduktív módszert, így lényeges eltérések is vannak. A világgép lényegét érintő tételek nem mindegyike a Konfucius-monológban van tehát kifejtve, itt többször csak utalás formájában, vagy adott megállapítás okaként idéződik fel. A főbb tartalmi mozzanatok egybeesését azonban ez nem érinti, mintahogy az sem, hogy bizonyos hangsúlybeli különbségek természetszerűleg vannak a monológ és az *Essai* világgépe között. Az igazi összegző rész a monológ közepén kezdődik:

„Nem! te bölcs Teremtő, mindent jól alkottál:
Te egy vagy és minden; s a te véged ott áll,
Hol a mi karikánk forgása kezdődik,
S ahol te kezdődöl, létünk ott végződik.
Ahol szent újjaid hegyét végigvonod,
A jó rendnek láncát ott akarod s fonod”

(57—62. sorok).

¹⁸ Szauder: i. m. 311.

A *Halotti versek*ben ez az egyetlen hely, ahol Csokonai néven nevezi a műben mindvégig munkáló kozmológiai gondolatot: a lények láncolatának elméletét. Ez az évszázadok során nagy alkalmazkodó képességről tanúságot tett elképzelés¹⁹ itt egy deista istenképzettel társul, amely hangsúlyozottan megközelíthetetlen az emberi értelem számára, s mint ilyen, fogalmilag üres, absztraktum.²⁰ Pope művében lényegileg azonos elképzeléssel találkozunk:

„De egy setétségbe fetrengő halandó,
 Ki, mint gyertya lángja és füst olly mulandó:
 Által nézheti-e e' kék térségeket?
 Mellyek tiltják tőle a' magas Egeket:
 Ki lát a' természet belső részeibe?
 Ki ád a'nak erőt forgó kerekibe?
 Hogy van így? és másként mért nem teremtetett?
 Mikor egy Istennél minden meg-lehetett.
 Hol mozog az a' lántz e' nagy természetbe?
 Melly mindent igazgat, 's tart az örök rendbe.
 A' melly olly sok dolgot meg-külömböztethet;
 Még is Eget földet egybe férkeztethet?
 Hol álnak végei? mibe nyugszik feje?
 Min dolgozik benne a' Világ' ereje?”

(49—62. sorok)²¹

¹⁹ E kérdéshez lásd Lovejoy, A.: *The great chain of being*. Cambridge, 1942; Szauder József: *Az estve és Az álom keletkezése; „Rémítő s vidító kétségek”*, i. m., 241—317.

²⁰ „... csupán általában tudjuk, hogy isten létezik, és legfőbb lénye üres és halott, önmagában nem felfogható, amely nem konkrét magábanvaló tartalom, csak szellem” — írja Hegel. (Idézi Hermann István: *Kant és korunk, A gondolat hatalma*. Bp., 1978. 109.)

²¹ Pope művét szövegünkben Bessenyei 1772-es fordításából idézzük (Bessenyei György: *Az Embernek Próbája*. Bp., 1912). Tesszük ezt egyrészt, mert a fordítás felhasználása megkönnyíti az olvasást, másrészt pedig rendkívül érdekes a nyelvhasználat hasonlóságainak feltárása: Csokonai minden biztonnal ismerte is Bessenyei fordítását. Mindazonáltal jegyzetben közöljük az éppen szóban forgó bekezdést *Silhouette francia* fordításából is: „Que pouvons-nous dire de Dieu ou de l'homme, qu'en raisonnant en conséquence de ce que nous connoissons? Et que connoissons-nous de l'homme? seulement sa

Csakhogy Csokonai ezt végső összegzésül fejti ki, Pope viszont a kezdet kezdetén, a mű alaphangjának megadásaként. Ezért van az, hogy amit Pope ezután az ember e láncban elfoglalt helyéről, kettős természetéről mond, annak Csokonai gondolatmenetében nem itt, hanem korábban, az I. és a II. részben található pontos megfelelője. Pope tehát így folytatja:

„Büszke halandóság! talám azt gondolod,
Hogy örök Istened' végre ki-tanúlod.
Veszedelmes eszed az Egekhez is vér,
Kevélységed e' nagy alkotmányba nem fér.
Mindent magyarázna szíved' indulatja;
De por vagy, és Lelked' mint lett, nem tudhatja.
Az Ég és föld között fennyen okoskodol,
Mellyel a' végezés ellen is hánykódot.”

(63—70.²² sorok)

demeure ici-bas: c'est d'où partent, c'est à quoi se rapportent tous nos raisonnemens. Quoique Dieu se manifeste par des mondes innombrables, c'est à nous de le rechercher dans celui où il nous a placés. Celui qui pourroit percer au travers de la vaste immensité, voir des mondes entassés sur d'autres mondes former la totalité de l'univers, observer le rapport des règles systématiques d'une partie aux règles systématiques d'une autre, reconnoître d'autres planètes, d'autres soleils; quels sont les différens êtres qui habitent chaque étoile: celui-là pourroit dire pourquoi Dieu nous a formés tels que nous sommes. Notre âme transcendante a-t-elle pénétré les ressorts de cet univers, les supports mutuels, et les liens de ses différentes parties, leurs connexions, leurs dépendances et leurs gradations? Petites parties de ce tout, pouvons-nous le comprendre?

Cette grande chaîne qui attire et réunit toutes les parties, et qui par cette harmonie conserve le tout, est-elle entre les mains de Dieu, ou entre celles de l'homme?”

²² Vö. „Homme présomptueux, prétens-tu découvrir la raison d'ou vient que tu as été formé si foible, si petit, si aveugle? Premièrement, si tu le peux, trouve la raison d'ou vient que tu n'as pas été formé plus foible, plus petit, et encore moins éclairé. Fils de la terre, demande-lui pourquoi les chênes sont plus hauts et plus forts que les ronces auxquelles ils donnent de l'ombrage: ou demande aux plaines azurées pourquoi les satellites de Jupiter sont moindres que Jupiter?”

Csokonai a legelső versszakban jelenti be ugyanezt („Az ég s a föld között függök utóljára / Én, angyal meg állat, vagy csak por meg pára. —”), majd az *Essai*hez hasonlóan vizsgálja az emberi természetet, mi az, ami az alsóbb létezési szinthez, az állatokhoz hasonlítja (lásd II. rész 5–9. versszak), s mi az, ami elkülöníti mégis, s a felsőbb szférákhoz köti. Központi szerepű e különbségtevésben a lélek szerepének hangsúlyozása, akár csak Pope művében. Ebből következik a II. rész végén a konklúzió: „Sem több, sem kevesebb, csak ember lehetek, / Sem barom, sem angyal lenni nem szeretek.”²³

„Az antropológiai zóna úgy jelenik meg, mint a lények létrájának egy szegmentuma, esetleg egy harmadik az alsóbbrendű és a felsőbbrendű fokozatok között; a civilizáció területén a kezdeményezés jogát az emberi nem jellegzetességeként ismerik el . . . Az ember különös helye az angyal és az állat között van, de az ember saját tulajdonsága az, hogy megszabja helyét, tudomásul véve az egyiktől és a másiktól való különbségeket.”²⁴

Ez a belátás, amely az első két rész vívódásainak egyik fő eredménye, alapul szolgál tehát a Konfucius-monológhoz. Ennek közepén, a *Nem! te bölcs Teremtő* . . . kezdetű rész előtt még visszapergeti, ismételten felidézi a korábbi fő kérdéseket, asszociálva ezzel a néhányukra, így az ember természetben elfoglalt helyét illető kérdésre már megadott választ:

„De te, mennynek Ura, miért teremtetél?
Egyéb állatoknál okosbba mért tettél?
Miért adtál nekem több s jobb tehetséget? —
Hogy sok eszköz által érj el azon véget?
Hogy az ételt, italt, levegőt megszűrjem?
S szabad lévén, a sok bút, bajt nyögve tűrjem?
Hogy egy romló testet neveljek s hízlaljak
S egy kis jóért ezer gonoszt tapasztaljak?”

(49–56. sorok)

²³ Hasonló fogalmazás, bár más összefüggésben Bessenyeinél is szerepel: „Sem töb sem keveseb vóltába nem lehet; / Sem aláb, sem fellyeb dolgával nem mehet.” (473–474.)

²⁴ Georges Gusdorf e gondolatát idézi Szauder: i. m. 309.

Egy fő kérdés azonban még nyitott maradt („S szabad lévén, a sok bút, bajt nyögve túrjem?”), s ez visszautal a II. résznek a „problème du mal” körében mozgó meditációjára. Csokonai ugyanis ott teszi fel a kérdést („Nem azt mondhatnám-é, hogy aki teremtett, / Kegyetlenségének tárgyává engem tett? –”), amit Pope az *Essai* I. részének a centrumába állít („Aztán kérdésbe jő, hogyha a’ nagy Isten / Kegyetlen teremtést tett-é egy emberen?”; 89 – 90).²⁵ A bizonyítás eredménye Pope művében már az I. rész végén világos: „Valljuk-meg hát, hogy az Istenség igazság, / És tsak halandótúl származhat gonoszság.” (1055 – 1056)²⁶ A „problème du mal” megoldása tehát mindkét esetben a teremtő istenképzet bevonásával valósul meg: a gondviselés kiiktatásával a földi rossz az embertől kell származzék, szabadsága folytán, s így e rossz nem üt vissza istenre, vagyis a teremtés egésze s maga a teremtő is jónak gondolható el. A *Halotti versekben* e megoldás csak a Konfucius-monológban jön el. A Teremtő-képzet már magában rejti a választ, de ezt csak a következő sorok mondják ki: „Mindennek célt, rendet és eszközt csinálsz ki, / S egy részért az egész útjából nem állsz ki”. Az első sor alapján még gyanakodhatunk ugyan a hagyományos gondviselés-képzet felelevenedésére, de a kontextus kizárja ezt az értelmezést: a „kicsinálás” itt a teremtés mozzanataként értelmezhető; ahogy az a továbbiakban olvasható – kissé szabadon kezelve a költő szavait –: „Minden egy tulajdon pontot nyert magába / . . . hogy egy önként-való / Sokaság mozogjon”. Az emberi élet tehát a jó és a rossz tarka összevisszaságának tekinthető:

„Teremtél embert is, hogy jót s gonoszt tégyen,
Hogy bolond és okos itt a földön légyen.

²⁵ Vö. „Et toute la question (que l’on dispute tant que l’on voudra) se réduit a ce point; si Dieu a fait injustice à l’homme en le placant dans le degré où il est.”

²⁶ Vö. „Avouons donc cette vérité, d’où nous devons néanmoins tirer un motif de consolation; c’est que; QUOIQUE L’HOMME SOIT FOLIE, DIEU EST TOUTE SAGESSE.”

Minden egy tulajdon pontot nyert magába
Ez okos és bolond, jó s rossz világába.”

(69–72. sorok)

Az így felfogott világ elvileg ellentmondásos és törékeny: az isten-képzet tartalmilag üres, a világot elrendező teleologikus gondolat formális. Viszont az így kialakított kép megfelel a tapasztalati valóságnak, s ugyanakkor értelmesnek is tételezhető.²⁷

Pope műve második részében ábrázolja részletesen a jó és rossz kaotikus összefonódottságaként értelmezett világot, s ezt az ember kettős természetéből (maga-szeretet – józan okosság) vezeti le (lásd például az 576–584. sorokat). Csokonai az ember eme alapvető belső kettősségét, amely a létezők láncán elfoglalt közbülső, köztes állapotnak felel meg, fogalmilag nem fejti ki részletesen. Megjelenít viszont ezekre a princípiumokra építhető erkölcsi magatartásokat, épp a IV. részben. Atheus monológja a maga-szeretet önmagában vett elégtelenségét illusztrálja, ezt erősíti fel a Szókratész-monológ kontrasztja. A két elv egymást kiegészítő összekapcsolása, a szintézis ezúttal is a Konfucius-monológ. Első felében az

²⁷ „Az élet értelme — ez talán a legéletbevágóbb kérdés. . . . Egy értelemellenes világ elutasítása talán egyáltalában a metafizika legerősebb mozgatórugójának számíthat. . . . Az egység és az egész szükségletével együtt ez a tendencia egy értelemadó abszolútum posztulátumát eredményezi, amely e szerint a világ alapja, de amelyre ez a világ egyszersmind teleológiailag irányul.” (Nicolai Hartmann: *Teleológiai gondolkodás*. Bp., 1970. 118.) Ám Csokonai nem megy eddig, mint láttuk: a közös célra irányultságot nem figyelhetjük meg nála; mintha mindennek önmagában merülne fel az értelme. Így azonban a teleológia csak formális, az értelmes és értelemellenes (sátáni) teleologikus világrendek mellett felmerülő harmadik — a Hartmann által „pusztán értelmetlennek” nevezett — világ formai keretét szolgál. „Ez az a világ, amely csak mint egész nem irányul az értelemre, de amelyben mindig a körülmények szerint (azaz a véletlen vak szükségyszerűsége szerint) értelmes és értelemellenes tarka összeviesszaságát találjuk. Azonban éppen ez utóbbi az, amivel az adott világban lépten-nyomon empirikusan találkozunk.” (Hartmann: i. m. 186.)

1794-es *Az álom* című versnek az önelvű természetképzete merül fel ismét, jelenleg is érvényesként. Ez az a világmagyarázat, amely önmagában az ember testiségének a meghatározó voltát mondja ki, s amelyből így a maga-szeretet Csokonai szerint „etikátlan etikája” következik. E természet-magyarázat azonban a monológ második felével egy deista jellegű kozmológiába illeszkedik bele, alapul szolgálva a duális emberképnek megfelelő erkölcsi rendszerhez. A lényeg tehát a hagyományos vallási világképtől örökölt erkölcsi princípium összekapcsolása egy új természet- és emberfelfogással (spinozizmus). Ezáltal az etika is megújul, de még nem feltétlenül válik „naturalistává”, „merthogy nincsenek jelen a materializmust [ti. a spinozizmust] jellemző olyan erőfeszítések, hogy a filozófus éppen innen vezesse le az erkölcs lehetőségét, ill. hogy az önzést »szociális«-nak, a társadalom szempontjából morálisnak mutassa meg.”²⁸ Nyilván nem véletlen, hogy Csokonai Konfuciust választotta eme összegző rész hőségül: Konfucius „a kor gondolkodása számára elsősorban annak az erényes embernek a mintája, aki spinozista módra ateista”.²⁹

Pope a III. rész első felében szintén leírja ezt az önmagával elégséges természetképet, az állandó változást (pl. 1069 – 1104. sorok). Ez lesz itt is része egy átfogóbb világmagyarázatnak.

„Az *Essay* rendszere a világ, a teremtés folyamatosságának gondolatára épül, a »lények láncolatá«-nak régi koncepciójára — amely itt stabil és biztos alapként, bár inkább csak háttérként szerepel. Valójában fontosabbak annak a helyzetnek következményei, amelyet az ember a teremtés nagy kontinuitásában elfoglal, innen nem csupán principiumait, de egy etikai rendszer körvonalait is ki lehet bontani.”³⁰

Csokonai számára épp ez, az etika levezethetősége a fontos!

²⁸ I. m. 167. Az idézet így folytatódik: „alakja így jelenik meg majd Csokonai számára is A lélek halhatatlansága írásakor”.

²⁹ Bíró F.: *A fiatal*... i. m. 172.

³⁰ I. m. 51.

„Én tudom, és önnön érzésem hitet el,
Hogy vissza nem éltem e rövid élettel,
Hogy rendelt helyemet bétőltni kívántam,
S ha olykor hízakot ejtettem is, bántam.
És most, hogy munkámat folytatni megszűnöm,
Csak hibám szomorít és nem feltett bűnöm.
S midőn visszaadom lételem az égnek,
Csak e vigasztaló indulatim égnek,
Hogy helyemet méltóbb teremtésnek szánja,
S hogy azt én is bírtam, soha meg ne bánja!”

(77–86. sorok)

E sztoikus jellegű morál, mint *modus vivendi* lényegileg azonos az *Essai* zárlatában olvasható konklúzióval:

„Tsak a' jó erköltsbe lehet főb tsendesség,
E' be találtatik minden jó bölcsesség.
Embertelenségünk igazhoz ne legyen.
Lelkünk-isméreti rossz törvényt ne tegyen.
Mert ha BÓLDOGSÁGUNK ez életbe lehet,
Az-ezeken kívül sehol nem teremhet.”

(2027–2032. sorok)³¹

A boldogság tehát csak a földi létben keresendő, kereshető, s pusztán a lélek nyugalma, az erényes élet tudatában megteremtett belső megelégedés hozhatja meg. Ha egyáltalán valami meghozhatja a boldogságot a világ adott állapotában, a „rossz országlásának” idején. A jó választása, az erény melletti döntés mindenesetre az egyetlen lehetőség erre . . .

(3.) E régi, már az antikvitásból jól ismert sztoikus elv a klasszicizmus idején is általános volt. Önmagában azonban ez így elvont formula, a lehetséges *modus vivendi* egy változata. Ennek tulajdonképpen tartalmát feltárva juthatunk el az erény Csokonai szerinti értelmezéséhez, emberi-költői magatartásának megértéséhez.

³¹ Vö. „... que la raison et la passion sont données pour une seule grande fin; que le véritable amour propre et l'amour social sont le même; que LA VERTU SEULE FAIT ICI-BAS NOTRE BONHEUR, et que tout l'objet de notre connoissance est de nous connoître.”

Mi tehát a jó választásának a biztosítója? Pusztán a belső érzék, a lelkiismeret hangja. „...mindaz, amit jónak érzek, valóban jó, és mindaz, amit rossznak érzek, valóban rossz” – így szól Rousseau savoyai vikáriusának hitvallása.³² S e „belső érzék” nem más, mint a lelkiismeret:

„Lelkiismeret, ó lelkiismeret, isteni ösztön, halhatatlan égi hang, biztos vezére a tudatlan és korlátozott, de értelmes és szabad lényeknek, csálhatatlan bírója jónak és rossznak, fenséges emanációja az örök szubsztanciának, ki az embert az istenhez hasonlatossá teszed: egyedül teáltalad van kiválóság természetemben.”³³

Mindazonáltal e rousseau-i erényesség-fogalom így meghatározatlan marad, nincsenek pozitíve megragadható kritériumai, pusztán magánmoralitás.³⁴ Funkcióját tekintve a világgal való szembenállást fejezi ki, s ugyanakkor – tehát épp e szembenállás, a világ elutasítása ellenére – az értelmes élet s valamiféle korlátozott boldogság elvi lehetőségét is biztosítja egyben. A magánmoralitás kijelölte igazi életterét azonban így szükségképp a belső világ, amely az emberi világ felől nézve magány, vagy legalábbis egy hasonló (erényt választó) egyénekből álló kisközösség. E belső életterét pedig a külvilágban nem a tágabb emberi közösséghez, hanem valójában a természethez tartozónak tűnik, abban otthonos. Rousseau a „botanikában vélte megtalálni azt a csálhatatlan csodaszert, amelyet a politikában a tévedhetetlen általános akarat, a magánmoralitásban pedig az önmagában abszolút bizonyos belső érzék diktátuma jelent: azt az elvet, amely az egyént – minden közvetítés kikapcsolásával – azonosítja választott értékrendszerével. »A botanika nem tűr meg közvetítőt a természet és köztem.«”³⁵

³² Rousseau: *Emil vagy a nevelésről*. Bp., 1957. 330.

³³ Rousseau: *Erkölcsei levelek. Értekezések és filozófiai levelek*. Bp., 1978. 307; vö. Emil: i. m. 336.

³⁴ A moralitás kategóriájára nézve vö. Heller Ágnes: *Az arisztotelészi etika és az antik ethos*. Bp., 1966. 19.

³⁵ Ludassy Mária utószava, Rousseau: *Ertekezések* . . . i. m. 858.

Csokonai hasonló belső világot kénytelen magának kiépíteni.

„Mihelyt az Isten az én születésemet a maga jótetszésével valóságossá tette: mindjárt szívemre nyomta azt a stempelt, mellyhez csak seculumonként szokott nyúlni, s ezt a karakterizáló mondást ejtette rá: Te szabad lény! Nem kell nekem a politikai szabadság, nincs is szükségem reá; egy persiai sophi, egy indostáni nábob, egy europai respublica vagy akármi ország és fejedelem igazgatása alatt is tudnék szabad lenni. Nem kívánok egyebet, hanem hogy testemet ne bántsák, ne akadályoztassanak annak szükségeinek megelégtetésében. Lelkem felül és kívül van sphaerájokon, az egyedül az enyim. Szükségem annyi van, amennyit betölthetek; ha telik, szaporítom, ha nincs módom benne, kevesítem — s eh bien!”

— írja Sándorffy Józsefnek nem sokkal a váradi megaláztatás után. Aztán kicsit lentebb Horatiust idézi: „... erényt / Öltök fel s társam lesz az áldott / És hozományt nem adó szegénység.” Ez a horatiusi bölcsesség azonban Csokonai esetében egy rousseau-i magatartást igazol a példa erejével. A belső világba és a természetbe való visszahúzódás, az emberi hívságokon való felülemelkedés, az azokból való kiválás szándéka meghatározó a költőnél is. „Jer, barátom! lépegessünk / Kis kertednek útain / S dohogás nélkül neves-sünk / Mások bolondságain. / Jer, s érezzük, hogy nagy telket / Többször fának ad az ég, / S kis jószágot és nagy lelket / Bírni boldogabb sors még. / Jer, e répánál térdepeljünk, / Jer, kacsint e tulipán, / Jer, e töknél süvegeljünk: / Mind használ ez, s egy se bánt.” (*Főhadnagy Fazekas Úrhoz*) A világhoz való kapocs elvileg mindössze az élni és élni hagyni elvre szorítkozik, s arra a jámbor óhajra, hogy bárcsak mindenki ezt követné:

„Éljünk vidámon és minél kevesebb gonddal, mert egyszer meghalunk; ez a régi lyricusok philosophiája; ha pedig élünk és örülnünk kell, hagyjunk élni és örülni másokat is, ez az egész emberiség philosophiája. Vajha minden fősvénynek, minden nagyra vágyónak, minden bujálkodónak beléolvaszthatnám a szívébe ezt a kurta philosophiát! hány rettenetes bűnnek a csíráját sütném el általa, óh, jó theoriájú, gonosz praxisú halandók! a ti kebletekben.” (*Jegyzések és értekezések az Anákreoni Dalokra*)

Egy olyan ember szól így, aki úgy indult pályájának, hogy mindent adjon, hogy eszmetársaival vállvetve változtasson a világon a szó erejével. De épp e lehetőség veszett el számára jószerint már az indulásnál. Pályája így – egy szempontból – nem más, mint e tény fokozatos tudomásul vétele. Mindig újabb feladatokat vállal(na) fel, tehetségét ajánlja, de egyre kisebb és kisebb hatókörben kénytelen próbálkozni (Pozsony – Csurgó – Debrecen), s végül be kell látnia, hogy igazából senkinek sem kell, legfeljebb néhány barát értékeli valós arányaiban tehetségét, szándékait. Hatalmatlan az az erkölcsi erő, amely még így sem, a hosszú távú kilátástalanság tudatában sem adja fel a reményt: bármilyen apró jelre képes újra bizakodni, s tettere kész, vagy ha ismét elbukott igyekezete, akkor így szól:

„Ha írok, aminthogy már én anélkül nem tarthatom fenn életemet, írok a boldogabb maradéknak, írok a XXdik vagy XXIdik századnak, írok annak a kornak, amelyben a magyar vagy igazán magyar lesz, vagy igazán semmitem.” (Levél Márton Józsefhez, 1801. március 19.)

Ebben az összefüggésben különösen gazdag jelentésű az a Rousseau-idézet, amit Csokonai a *Halotti versek* mottójául választott:

„Nem akarok Önnel vitázni, meg se próbálom, hogy meggyőzzem; nekem elegendő, ha elmondom Önnek, amit szívem egyszerűségében gondolok.”

Egy Rousseau-val mélységesen rokon lélek bölcsessége szólal meg e műben, s talál a nagy szellemi társához hasonló életelvre.

„Rousseau ugyan a nagy Rousseau volt, én pedig egy kis emberke vagyok: de egy hellernyi circulusnak és egy planétai orbitának lehet azon egy centruma, s mindenik 360 gradusból állhat.” (Levél Görög Demeterhez, 1801. február)

Persze nem az erény-terror vagy a rigorózus moralitás, Rousseau-jával, hanem a társadalomból kiszorult-kivonult

bölcsessel érzi magát rokonnak Csokonai. Nem Rousseau filozófiai rendszerét veszi át, hanem csak modus vivendijét; filozófiai értelemben vett rendszer kiépítésére egyébként sem törekszik. S nem is annyira átveszi e modus vivendit, mint inkább önállóan, maga alakít ki azzal hasonlatosat, büszkén vállalva azonban a rokonságot. Ez az oka annak, hogy Csokonai világkép-szintézisének háttérében az egészet tekintve nem a Rousseau-analógiát fogjuk fel meghatározónak. Bár a *Halotti versek*, sőt éppen a Konfucius-monológ is több helyütt olyan gondolatokat fogalmaz meg, amelyek Rousseau-nál is fellelhetők (pl. az absztrakt-formális istenképzet, vagy a bűn földi, az emberi szabadságból való eredeztetése), de több olyan eleme is van Rousseau gondolatrendszerének, amely idegen a Csokonaiétól (pl. éppen a halhatatlanság-hit levezetése). Tehát pontosan a világkép egészét, összefüggéseit tekintve nem valószínűsíthető a Rousseau-hatás, ill. az rendszerében más hatást mutat: a Pope-ét.³⁶ Csokonainak az isten – ember – világegyetem összefüggéseiről alkotott képzete lényegileg egyezik az *Essai* rendszerével, s a rendelkezésünkre álló adatok alapján azt is állíthatjuk, hogy minden bizonnyal onnan vette át e rendszert. Persze nem teljes a megfelelés: Csokonai nem szól – mint Pope – az emberi társaságról és a világi hívságokról, mint a boldogság lehetséges forrásairól. Nem hangsúlyozza olyan erősen a „nagy minden” jóságának, a teremtés teljességének a gondolatát sem; „a minden jó” Pope művében kétségtelenül jelenlévő optimizmusa Csokonait nem jellemzi igazán. Jól látható: a költő épp azokat a mozzanatok nem veszi át Pope-tól, amelyek rousseau-i jellegű életelvével nem egyeztethetők össze. Pope világképének tehát Csokonai számára az elsődleges funkciója az, hogy a rendszer egészéből levezethetővé tegye az erényt, értelmessé

³⁶ Ez az oka, hogy a *Halotti versek* gondolati megoldásaival nagy hasonlóságot mutató kanti „cél nélküli célszerűség” kategória esetében sem tételezünk fel szorosabb kapcsolatot (vö. erre Hermann István: *Kant teleológiája*. Bp., 1979. 230–250.). A Rousseau-párhuzamokra nézve lásd Emil: i. m. 317–318., 323–324., 325.

az erényes élet vállalását, ill. hogy egységes keretbe foglaljon egy ennek jegyében kialakított, elfogadható-követhető élet-
elvet, ami mélységesen rokon a Rousseau-éval. A Pope rendszeréből következő sztoikus jellegű morál önmagában elvont: ami Csokonai esetében e mögött húzódik, a megszenvedett életbölcseesség. Egy századközépi filozófiai-világképi rendszer kereteiben a magyar századvég megnyomorított valóságától szenvedő ember keresi életelvei igazolását. E korban, mikor nincs remény a korábban reálisnak vélt ideák valamikori megvalósíthatóságára sem, szükségszerű az erkölcs tudatának megnövekedett szerepe: ezt kell összhangba hoznia korábbi, más kor nyitottabb szellemét tükröző filozófiai stúdiumai során kialakult természet- és emberfelfogásával. Az eredménynek szükségszerűen egyeztetőnek, az „arany” középutat keresőnek kell lennie – olyannak, amilyen Pope műve is.

Nem lehet véletlen, hogy Bessenyei szintén ebben az időszakban, az 1800-as évek elején tér vissza ismét Pope tankölteményének gondolatvilágához, s fog megint lefordításába. S hogy ez világképileg is megállapodottságot jelentett számára, azt korabeli művei bizonyítják, elsősorban a *Bihari remete* és a *Debrecennek siralma*. „Ez mind természet, és az ember olyan, amilyen lehet. Mert a világ így megyen” – szól a *Bihari remete* utolsó mondatainak rezignált bölcseisége.³⁷ Pope rendszere e belátást tágabb összefüggésbe helyezve igazolja az ilyen körülmények között is erényesen élő ember választását, s azt, hogy rendületlenül teszi a dolgát, nevezetesen: alkot. Csokonai egyébként maga is bizton érzi sorsának rokonságát Bessenyeiével; Márton Józsefhez szóló, már idézett levelét ugyanis a következőképpen folytatja:

„Teszek úgy mint Bessenyei György, ama mind rendre mind érdemre első magyar literátorunk, akiről a dolog esmérői nem tudják meghatározni, akkor volt-e nagyobb mikor Bécsben a becsületnek,

³⁷ *Bessenyei György válogatott művei*. Kiad. Bíró Ferenc, Bp., 1987. 560.

a hazafiúságnak köz piacán tündökölt, vagy most, midőn Bakony-szegen a mi horizonunk elsetétedését úgy nézi, mint a földünk golyóbissa alá fordult, de azért teremteni meg nem szűnő nap.”

Sokat mondó a tény, hogy a korszak két kimagasló alakja egyező világgépi forrásra talál, s ennek alapján olyan felvilágosult sztoicista³⁸ életelvet alakít ki, amely elviselhetővé teszi a letaglózó valóságot, s erőt ad az alkotás folytatására — ami egyben a reményt is jelenti.

³⁸ E fogalmat lásd Vörös Imre: *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*. Doktori értekezés tézisei, Bp., 1986. 6.

A LÉLEK ÉS AZ ÉLET

(KÖLCSEY LELKIÁLLAPOTÁNAK VÁLTOZÁSAIRÓL)

I.

A *Vanitatum Vanitas* irodalomtörténetünk egyik nagy talánya. Már a két jóbarát, Toldy Ferenc és Bajza József¹ alapvetően másként értelmezte. Újabb megfejtési kísérletei közül Szauder József², Horváth Károly³ és Lukácsy Sándor⁴ a legnagyobb igényű. A mű lényegét – eltérő megközelítésben, sok fontos megállapítással – a bölcséleti mondanivalóban, a kiéneklési szándékban és a halál-gondolatban keresik. Érdekes módon Toldy alapvető megállapítását csak Horváth Károly méltányolja. Eszerint a „Vanitatumot nem »filozófiai-etikai«, hanem »esztétikai« szempontból kell megítélni, azaz mint egy ambivalens lelkiállapot művésziileg sikerült kifejezését.”⁵

Kölcsey lelkiállapotát annál inkább érdemes figyelembe venni, mivel bevezetőben említett – kiemelkedő – versének két fontos sora olyasmit tanácsol, amire maga képtelen: „Légy mint szikla rendületlen, / Tompa, nyugodt, éreztelen . . .” Olyan ember írja ezt, aki állandóan szenved attól, hogy gondolatai minduntalan kétségekhez vezetnek, hogy nem

¹ Toldy Ferenc — Bajza Józsefnek. Pest, Ápr. 24. 827. In: *Bajza József és Toldy Ferenc levelezése*. Sajtó alá rendezte: Oltványi Ambrus. Bp., 1959. (A továbbiakban: *Bajza—Toldy*.) 406.

² Szauder József: *Az este és az Álom*. Bp., 1970. 433—451.

³ Horváth Károly: *A Hymnus és a Vanitatum Vanitas. Kölcsey pályafordulója*. Literatura 1985/1—2. 37—64.

⁴ Lukácsy Sándor: *Mohács*. In: *Remény s Emlékezet*. Bp.—Fehérgyarmat, 1990. 18—51.

⁵ Horváth Károly: i. m.

tud „tompá, nyugodt, érzetlen” maradni. Nem sokkal a *Vanitatum Vanitas* megfogalmazása után írja a *Panaszban*:

Jaj nekem, s jaj annak, aki engem
Verset írni bűmra megtanított,
Aki fáklyát gyújt a képzetimnek,
S lány szívembe fúvált gerjedelemet,
A kegyetlen!⁶

A kegyetlen — benne él. A költészet — Kölcsey sokszor kifejtett meggyőződése szerint — az érzékeny, fogékony, lángra gyúlni képes lélekből fakad; vagy ahogy késői Berzsenyi-émlékbeszédében megfogalmazza: „harmóniás szavakba öntése a gondolattá érlelt érzeménynek”.⁷ A költő lelkiállapotának — gyakran szélsőséges — változásai nemcsak életének alakulását befolyásolják, de maradandó nyomot hagytak alkotásaiban is.

II.

Kölcsey Ferenc költői jelentőségéhez képest kevés nagy verset írt. Ennek egyik oka, hogy hiányzott belőle a „harmóniás szavakba öntésnek”, az ösztönös verselési készségnek

⁶ Kölcsey azt írta a *Hymnus* kéziratára, hogy 1823. január 22. A *Vanitatum Vanitas* dátumozása 1823. február—április, a *Záporé* április 23., a *Remetée* és *Zsarnoké* ugyancsak április, a *Panaszról* csak annyit árul el, hogy szintén 1823-as vers. Ez a datálás számos kérdést vet föl, hiszen szinte elképzelhetetlen — Kölcsey munkamódszerének az ismeretében —, hogy egyetlen napon megírt olyan hosszú verset, mint a *Hymnus*, amikor a *Vanitatum Vanitasra* fordított időt három hónapban jelöli meg. Az sem tisztázott, miért nincs egyetlen szó sem levelezésében a *Hymnus* elkészültéről. Továbbá a megadott dátumokat hordozó kézirat időközben szétesett, a *Vanitatum Vanitast* a PIM-ben, a *Hymnust* az OSZK-ban találjuk, de nyilvánvaló, hogy eredetileg ez a kézirat „csomó” összetartozott, s viszonylag késői tisztázata. Ezen a *Vanitatum Vanitas* az 1814-es *A Leány dala* hátlapján kezdődik, a *Hymnus* viszont különálló.

⁷ *Kölcsey Ferenc Összes Művei*. Kiadta: Szauder József. Bp., 1960 I—III. kötet. (A továbbiakban: *KÖM*) I. k. 727.

az a rendkívüli adottsága, amit annyira csodált Csokonaiban és Berzsenyiben.⁸ Örökölt képességeiről keveset tudunk. Ismerjük viszont életrajzának néhány olyan elemét, amelyek különlegesen érzékennyé tették.

„1790. aug. 8d. születtem Sződemeteren szépanyám, azaz, az anyám nagyanyja Bidesküti Zsigmondné házában. 1796. vittek Debrecenbe tanulni; azon évben holt meg apám; anyámat 1802. februárjában temették el...”

— olvassuk Szemere Pálhoz szóló önéletrajzi levelében.⁹ Kölcsey debreceni éveiről Csorba Sándor állította össze a legteljesebb képet,¹⁰ de ő is csak az anyagi és szellemi háttér fölvezetésehez talált hiteles adatokat, az árvaság következményeit nem tárhatta föl. Kállay Ferenc, az első jóbarát, *Kölcsey gyermek- és ifjúkori életrajza*¹¹ szükségszerűen egyoldalú forrás. E munkából sem derül ki, hogyan viselte költőnk a szülői otthon hiányát. Gyermekkori lelki szenvedéseire csak idézett önéletrajzi levele utal — szemérmes formában. Innen tudjuk Kölcsey halott édesanyjához írott — minden bizonynyal megsemmisített — verseiről, s titokzatos szerelméről. Mindezt teljes homály fedi, korai írásai túlságosan irodalmi fogantatásúak, a líra nem tudja áttörni a tanult kereteket.

Annyi bizonyos, az otthonatlan kisfiúnak csak a sződemeteri ház adott menedéket. Ugyanakkor rokoni kapcsolatai révén Debrecenben is lehetett némi társasága, mint arról „Büdeskutyné Draveczky Juliához”¹² Pestről 1810. március 3-án írott levele tanúskodik. Ebben a kor szokásainak megfelelően számol be a legújabb hírekről, meglehetősen nagy szerepet ad a politikai eseményeknek. A kapcsolat ténye

⁸ Taxner-Tóth Ernő: *A kritikákat író Kölcseyről*. ItK 1983/3. 324.

⁹ *KÖM* III. k. 506.

¹⁰ Csorba Sándor: *Kölcsey és Debrecen*. Debrecen. 1982.

¹¹ Kállay Ferenc: *Kölcsey gyermek- s ifjúkora*. Pest, 1839. és Bp., 1956.

¹² *KÖM* III. k. 39—40. Helyesen: Draveczkyné Bydeskuthy Juliához.

mellett figyelemre méltó, hogy Kölcsey tud róla, „nénje” Párizsba vágyik. Ugyanakkor udvariasan érdeklődik egy franciául tanuló lány után is.

Magányának és korai verseiben is érzékelhető nyugtalan-ságának jelentős szerepe lehetett abban, hogy ideje java részét könyvek között töltötte. A Szauder József által kiadott ifjú-kori jegyzőkönyvek¹³ anyaga kissé megtévesztő, mert széles körű filozófiai és világirodalmi műveltségét helyezi előtérbe, arra irányítja a figyelmet, noha már Kazinczyhoz írott első levele a magyar történelem forrásainak rendkívül alapos ismeretéről árulkodik.¹⁴ Ez egyrészt megerősíti Kölcsey többszöri vallomását a magyar múlt korai tanulmányozásáról, másrészt azt bizonyítja, hogy emellett Kulcsár István Hazai Tudósításainak is olvasója volt. A jelek szerint tanulmányai nem zárták teljesen be a kozmopolita szellem elvont világába, és nem is töltötték ki életét. Nyilván önmagáról írja tizennyolc éves korában:

„Heves vére életet adott fantáziájának, külömb-külobbféle képeket formált magának, sebesen futotta az oly boldognak képzelt jövőndőt gondolatjaival keresztül, s ezen álláspontjában, a nélkül hogy tudta volna, vagy kifejezte volna képzeleteit, széles értelemben vévén a szót Poéta volt.”¹⁵

Annak nincs nyoma, milyennek képzelte a boldog jövőndőt. Az egyszer „szebb érzésű emberekkel teljes”-nek látott Debrecenből viszont ellentmondásos hangulatában azt írja Kazinczynak iskolái befejeztével: „szenvetésemnek helye volt . . .”¹⁶

1810-ben jogi tanulmányok folytatása végett Pestre ment. Leveleiből nem derül ki, mit élt át az idegen környezetben. Mások adták Kazinczy tudtára azt a meglepő hírt, hogy nem

¹³ Kölcsey Ferenc: *Ifjúkori jegyzőkönyvei*. Kiadta: Szauder József. Bp., 1968.

¹⁴ *KÖM* III. k. 7–10. Debrecenből, május 19-dikén, 1808.

¹⁵ *KÖM* I. k. 389.

¹⁶ *KÖM* III. k. 38.

hajlandó — mint azt érthetően várták — a Mester tanítványaival közösséget vállalni.¹⁷ Minden bizonnyal újabb lelki válságot élt át, és betegen — vagy betegségére hivatkozva — vizsgálai letétele előtt elmenekült a városból, az ott élő „irtóztató emberek” köréből. Nem tudni, mire utal ez, mivel ugyanabban a levélben boldognak nevezi magát, „mert Kisnek, Berzsényinek, Szemerének, Horvátnak és Vitkovicsnak csókjaikat érzem ajkimon”.¹⁸ Később, mintha megbánta volna, hogy elmenekült Pestről. Igaz, testvéreivel közösen örökölt birtokai biztosították megélhetését, de csak a gazdálkodás és az ezzel járó pörös ügyek vállalása árán. 1811 szeptember közepén Sződemeterről küldi első versét Szemere Pálnak, de ebből még nem következtethetünk szorosabb kapcsolatukra. Mindenesetre a társas élettől való megriadás, majd a visszavágyás hullámszó kedélyállapotának jele, s ez végig kíséri egész életét.

Hosszú hallgatás után fordul újra Szemeréhez, aki érthetően így válaszolt: „Mely meglepetés, mely forró édes meglepetés. . .” Megszólalását nyíltan megindokolja Kölcsey: „szükségem van nekem *itt a Nyír szélén* barátokra.”¹⁹ Nyugtalanlansága fokozódik, s hamarosan megkísérli, hogy kitörjön magányából: 1813 augusztusában — Kállay példája nyomán — rövid időre Pestre megy.²⁰ Fölújított írói kapcsolatokkal s azzal a hírrel tér haza, hogy Döbrentei Gábor tervezett Erdélyi Muzéuma megnyithatja előtte a nyilvánosság útját. A szerkesztő felszólítására ezzel a vallomással küldi el verseit:

¹⁷ Vö. Vitkovics Mihály (1810. április 12.), Horvát István (1810. május 2.) és Szemere Pál (1810. április 27.) levelei Kazinczy Ferencnek. *Kaz. Lev. VII. k. 363–416.*

¹⁸ *KÖM* III. k. 47–48.

¹⁹ *Szemere Pál Munkái.* Szerkeszti: Szvorényi József. Második rész. Bp., 1890. 174. és *KÖM* III. k. 76. — K. F. kiemelése.

²⁰ Augusztus 13-án még Álmosdról írt Szemerének, szeptember 6-án viszont már ismét otthon volt. *KÖM* III. k. 82–84.

„Irtam, miolta csak érezni és gondolkozni kezdettem: mert hogy is ne írjon az, kinek szíve oly sokszor van tele, s oly ritkán talál kebelet, hová kiömölhessen?”²¹

Ismeretes, hogy első kísérleteit Döbrentei elutasítja, mert homályosnak tartja Kölcsey verseit. Elbizonytalanodva és elkeseredetten írja:

„Én azok közül vagyok, kiknek reményök nyelvünk virágzására nézve nem nagy. Hiába nézek előre, semmi szélesebb, szebb pálya nem nyílik fel...”²²

A Kazinczy szellemét idéző általánosítás ne tévesszen meg bennünket: ez is líra. Egy huszonnégy éves fiatalember keserűségét szólaltatja meg. *Kívánság* című versének megjelenése az Erdélyi Múzeumban nem oldja föl válság-érzetét. Közben többször készül Bécsbe, de 1814 júniusában csak Pozsonyig jut, s onnan hamarosan Szemere péceli otthonába menekül. Ma már irodalomtörténeti közhely, hogy itt bontakozik ki első nagy alkotókorszaka. Barátja házában a hangulata mozgásba hozza érzelmeit és képzeletét, fokozza munkakedvét. Ám álmosdi birtokára visszatérve, a gazdálkodás gondjaival vesződve a tűz mintha kialudna. Mert a maradandó eredmények ellenére ez az út is kudarc: újból azt kell tapasztalnia, hogy az adott társadalmi körülmények, az adott életforma rabja. Úrrá is lesz rajta bizonytalanság érzése és a céltalan elvágódás:

„Innen Pestre, Pestről Pozsonyba, s onnan Philadelphiába álmodozom, s ki tudja, hogy a földnek minden részeiben lenék-e helyet, hol el fognám kevés napok után mondani: *nem innen el soha*”.²³

Önmagának Goethe és Kant magasságában állít mércét,²⁴ műveltsége hatalmas teret nyit előtte a szellem világában. Ő

²¹ *KÖM* III. k. 94.

²² *KÖM* III. k. 120.

²³ *KÖM* III. k. 161. (K. F. kiemelése)

²⁴ *KÖM* III. k. 165.

azonban Csokonai kritikáját írja – lehangoltan, bizonytalanul, a maga járható útját keresve.²⁵

Szemeréhez szóló híres önéletrajzi levelében megtévesztően keveset szól azokról a gondokról, amelyeket birtokai okoztak.²⁶ Nyilvánvalóan azért, mert ezeket nem tartotta költői fejlődése szempontjából érdekesnek. Levéltáraink azonban számos iratot őriznek, amelyek több osztozási kísérletről, hasznosítási tervről, elzálogosítási és más pörös ügyekről szólnak. Még Álmosdról írja Kazinczynak 1814. április 3-án:

„Örökre fájlalom, hogy Pesten prokurátori cenzúrát adni ezelőtt négy évvel időm nem lehetett azért, mert tutorság alatt voltam. Bármily ellenkező lett légyen is a törvény száraz stúdiuma lelkemmel, de legalább könnyebben tehettem volna majd, hogy ide, hol most laknom kell, ne jöjjenek. Amitől már akkor előre féltem, megtörtént. Olyan útra tettem, melyen és munkálni s használni nem tudhatok. Az én bensőm tűzzel teljes, de külsőm, ezen nyomorult alkotványú test, mindenre alkalmatlan. Szerfelett puha vagyok, s ezen rövid látású szem, ezen többnyire zúgó fej azt teszik, hogy félve lépjek minden társaságba, hol nagyon ismeretes emberekre nem találhatok. Enélkül régen kerestem volna itt a vármegyében magamnak hivatalt, csakhogy munkátlan ne legyek.”²⁷

Mindez egy túlérzékeny lelkialkat megnyilvánulása? Vagy a Pesten megfigyelt értelmiségi életforma iránti vágyódásé? S mi az a hasznos társadalmi szerep, amit – alig néhány hónappal a péceli versek születése előtt – magának keres? Versírás? Irodalom? Tudomány? Vagy valami más? Mindenesetre a Szemerénél töltött „víg napok” után megegyezik testvéreivel, s 1815 tavaszán Csekére költözik gazdálkodni. Keveset ír, de egyebek mellett Homéroszt fordít és sokat töpreng irodalomról, bölcsletről, életről. Májusban ezeket írja a hozzá tanácsért forduló Szemere Györgynek:

²⁶ KÖM III. k. 504–516.

²⁷ KÖM III. k. 139–140.

²⁸ Vö. a 8. jegyzetben mondottakkal.

„Én aki a poézist nem versírásnak tartom, de a lélek olyan passiójának, mely bár írjuk, bár ne írjuk, egyaránt ismerhetővé teszi magát, én tudom, hogy ez a szerencsétlenségnek útja. Nem azért, mert itt gazdagságot aratni nem lehet, de azért, mert a lélek örök lángolásban, emésztődésben s betegségben tartatik általa, mely előbb-utóbb elsorvaszt bennünket.”²⁸

Fél év múlva így folytatja vallomását:

„Az érzékenység, a speculatio, s a történetek nyugodt keresése egyformán elrontanak bennünket. Csinálni kellene, csinálni ifjú barátocskám! Én akit körülményeim ezen puha inaktivitásba süllyesztettek így el, nem kiáltozom talán azt neked, még ifjúnak, hasztalan. A cselekedetek, a publikumban való forgás formálnak hasznos embert . . .”²⁹

A hõn áhított cselekvés reményét a Tudományos Gyűjtemény indulása kínálja 1817 elején. Nagy reményekkel megy Pestre, egyfelől érzékeli a sajtó egyre inkább kibontakozó jelentőségét; másfelől megélhetést és hírnevet remél ettől a tevékenységtől. Ám hamarosan a csalódás újabb megrázkódtatását éli át. Nem talál kenyérkereső foglalkozást az irodalom világban, nem tud beilleszkedni a pesti értelmiség közegebe, s ráadásul be kell látnia a Kazinczytól tanultak korszerűtlenségét: „Új ideák, új filológiai vizsgálatok, s új következtetések” foglalkoztatják, mint arról lasztóci levelei tanúskodnak.³⁰

Mi történhetett? Tudjuk, nehezen szánta el magát a pesti útra. Noha a Tudományos Gyűjtemény indulásáról Szemere már az előző októberben értesítette,³¹ s látta Trattner „hívó levelét” is³² novemberben ennek ellenére úgy ír barátjának,

²⁸ *KÖM* III. k. 185.

²⁹ *KÖM* III. k. 206.

³⁰ Kölcsey 1817 nyarán három fontos levelet írt Lasztócról Kazinczyznak: június 11-én, 12-én és 14-én. *KÖM* III. k. 255–267.

³¹ Szemere: i. m. 201–202.

³² *KÖM* III. k. 249.

hogy soraiban nyoma sincs az elhatározásnak.³³ Keserűségére válaszul Szemere aggódva kérdezi: „Nem beteg-e az én Kölcseym. . . ?”³⁴ Gyógyszerként a társaságot ajánlja, s költőnk, mint láttuk, hallgat rá. Ám a pesti írók alapvetően másként fogják fel a fontossági sorrendet, mint ő. Érdeklődésük előterében az „élet” áll, s nem a literatúra; különösen nem annak az az olvasmányélményekre alapozott, de személyes kétségektől, bizonytalanságoktól feszülő fölfogása, ami még az itt készült Berzsenyi kritikát is jellemzi. A csalódás ugyan újból mélyen megrendíti, mégis vissza akar térni Pestre — ahogy Szemerétől tudjuk — „prókátorságra készülés végett”.³⁵ Szívesen kilépne feudális életformájából, de kezébe veszi pörös ügyeit is, amelyek intézését — tágabb családjá néhány tagjának ellenzésével dacolva — Vitkovics Mihály jóhírű ügyvédi irodájára bízza.³⁶ Közben az új eszmék elkezdik benne érlelni a fölismerést, merre kell írói válságából kiutat keresnie.

Bizonyára jól emlékszik, hogy a következő években lelke sötét volt,³⁷ de „inaktivitásról” nem beszélhetünk. Gyér adataink arra vallanak, hogy Lasztócról mégsem Pestre, hanem Csekébe ment, visszavonulása azonban az eddigi feltételezésnél kevésbé volt zárt. Vitkovics Pest, február 19. 1818. keltezésű leveléből arra következtethetünk, hogy ismét a városban járt.³⁸ A Tudományos Gyűjtemény szerkesztősége sem mondott le közreműködéséről, s minden bizonnyal ő volt az a „Ferink”, akinek Pécelre érkezése 1820. augusztus 18-án „örömet hozza” Szemerének.³⁹ Ez év decemberében

³³ *KÖM* III. k. 250.

³⁴ Szemere: i. m. 203.

³⁵ Szemere: i. m. 161.

³⁶ Kölcsey vissza is tért Pestre, onnan ment Csekébe. Vitkovics Mihály levelei Kölcsey Ferencnek. In: *Válogatott művei*. Bp., 1980. 455–462.

³⁷ *KÖM* III. k. 512.

³⁸ Vitkovics: i. m. 457–458.

³⁹ Szemere: i. m. 166.

Vitkovics is Pestre várja — igaz: hiába⁴⁰ „Kölcsén és Csekén igen-igen keveset dolgoztam” — írja később sokat idézett önéletrajzi levelében, ami egyrészt arra utal, hogy szatmári lakhelyét is váltogatta, másrészt erősen leegyszerűsítő megfogalmazása irodalmi elvei teljes átgondolásának.

III.

Sokan és sok szempontból elemezték már 1817-ben kezdődött, 1820 után kibontakozott eredményes alkotókorszakát. Itt nem a nagy műveket emelném ki, hanem kissé meglepő vallomásait a *Talányok* cím alá sorolt verses-játékos kérdésekben: „Ablak vagyok, de nem látsz által rajtam” — írja, s máshol hozzáteszi: „van egy, ki nincs, s az én vagyok”. Mintha azt jeleznék e sorok, hogy lírájában nem önmagát, belső, titkos világát adja, hanem eleget tesz annak, amit ugyanitt így fogalmaz meg: „Az óra jött, . . . feltörtem a zárt, hogy nyerjek más életet.”⁴¹ Mi ez a más élet? Nyilvánvaló, annak a költői hivatástudatnak a kibontakoztatása, aminek első nagy művészi eredménye a *Hymnus*. A nagy rejtély, hogyan következhet ezután — szinte egy időben — a *Vanitatium Vanitas*?

A választ csak találgatni lehet. Gondolhatunk arra, mivel a fennmaradt kéziratok végleges és határozott céllal készült tisztázatok, hogy a dátumok utólagosak.⁴² Ez azonban csak föltételezés. A kedélyállapot hullámozása mindenesetre igen jellemző Kölcseyre. A klasszicista világosság eszményét kereső Döbrentei már fiatalkori verseiben észrevett valamit, amit „homály”-nak minősített. Ez — legalábbis részben — arra a bevezetőben is említett költészet fölfogásra utal, amelyben fogalmilag meghatározatlan hangulatok, érzések

⁴⁰ Vitkovics: i. m. 460.

⁴¹ *KÖM* III. k. 512.

⁴² Vö. a 6. jegyzettel.

kifejezése áll a középpontban. Éppen az ebben rejlő nehézség fölfedezése tette bizonytalanná, s vetett föl olyan kérdéseket, amelyekre olvasmányaiban nem talált választ, amelyek keresésre ösztönözték. A *Vanitatum Vanitas*sal nagyjából egyidejűleg készült *Előbeszéd*et olvasva nehéz megszabadulni attól a gondolattól, hogy a vers helyes olvasatához a benne rejlő ironia figyelembevételével jutunk. Vörösmarty Csongorra szól később arról, hogy a tudás határán túl a kétségek tengere található, amelyen a megismerő szándék „Mint egy veszendő sajka hányatik”.⁴³ Kölcsey ezen a ponton arról beszél, amit lehetetlennek tart.

1823 februárjában, a *Vanitatum Vanitas* első fogalmazásának idején, Szemere két izgalmas hírrel jár Csekén. Az egyik, Vályi-Nagy Homérosz fordításának a megjelenése, ami nagyon fölkaparja Kölcseyt, s az „iliászi pör” kirobbanásához vezet.⁴⁴ A másik Minerva című folyóiratuk terve. Ez is, az is, serkentőleg hat a költőre, akit ezen a tavaszon még egy hír fölzaklat: Szemere elküldi Berzsenyi indulatos levelének a másolatát, amiben Kölcseyt megrázza az – úgymond – „legmélyebb timoni embergyülölés”.⁴⁵ Április közepén küldi el Szemerének *Töredékek a vallásról*, *Levelek a messzimerizmusról* és *Előbeszéd* című tanulmányait, a *Rózá*t, a *Szép Lenkát* és a *Dobozit*, de a *Vanitatum Vanitas* és a *Remete* még csak „készülő félben van”.⁴⁶ A *Hymnusról* sem ebben az időben, sem később írott leveleiben nem esik szó.

Ahány mű 1823 tavaszán, annyi hang. A Szemerének küldött anyagból a legkülönösebb az *Előbeszéd* többszörös játékossága. A szerző Dörgényfalvi Dörgény Andor neve mögé rejtőzik, majd saját írásához Cselköviként utószót is ír. Mindehhez különös magyarázatot fűz:

⁴³ Vörösmarty Mihály *Összes Művei*. Akadémiai Kiadás. Bp., 1989. IX. k. V. felvonás 417. sor.

⁴⁴ Vö. *A magyar irodalom története*. Főszerkesztő: Sötér István. III. k. Bp., 1963. 425. (Horváth Károly)

⁴⁵ *KÖM* III. k. 277.

⁴⁶ *KÖM* III. k. 291.

„úgy dolgoztam újra, hogy ne humorisztikus, de iróniás darab, s valóságos szatíra legyen. Azt a különöst írhatom felőle, hogy írásaim között egy sincs, ami felől ennyire ne tudnék ítéletet hozni. Meglehet hogy jó, meglehet hogy rossz, de mindenik tudtom nélkül . . . Egy Recenzio című bohóckodást is vetettem utána, de csak azért, hogy rajta ne vess. Ha a darabot méltónak találod a felvételre, a Recenziót eltépheted.”⁴⁷

Szemere sem tudja az *Előbeszédet* megítélni, úgy van vele, mint szerzője:

„Mindég az tolja magát emlékezetem eléb — írja —, a mit Gothe (így!) az auktori gyarlóságokat nevetetű comédiákra nézve kárhoztatólag megjegyez: s még sem tudom megállapítani, ha azt higgyem-e, a mit ő állit, vagy a mit ízlésem éreztet. A tárgyról szöllok tudniillik; mert hogy az elintézés és kivitel passzendek, s hogy prózád itt éppoly eleven és praecis, mint a milyen méltóságos és ünnepi a *Töredékek*-ben, azt hiszem és vallom.”⁴⁸

Ezt a kétségektől gyötört, s ezért „bohóskodásban” is kiutat kereső Kölcseyt sem téveszthetjük szem elől. (Egyébként Szemere végül ízlésére hallgatott, s a recenzióval együtt közölte Kölcsey írását.)

Az utóbbi különleges érdekessége ahhoz kötődik, hogy az Élet és Literatura alapvető célkitűzése volt minden írást recenzióval adni. Nos, a *Vanitatum Vanitas* költőjének itteni iróniája megkapó. Eszerint a kritikus „már annyira beléjök únt a literátori kakasviadalmakba, hogy újakat meg újakat a maga nyakára perelni nem akar”. Kéri a szerkesztőt, „engedje a nemes közönséget ne a recenzensi nagyítvakicsinyítő, vagy kicsinyítve nagyító üvegen keresztül, de saját szemeinál fogva látni és ítélni”.⁴⁹ Az *Előbeszéd* kettős tükrében egyébként néhány lírai vallomást találni. „Későn vettem

⁴⁷ KÖM III. k. uo.

⁴⁸ Szemere: i. m. 214—215.

⁴⁹ KÖM I. k. 439—453.

észre – panaszolja többek között Kölcsey –, hogy nem olvastatni ugyan fájdalmas, olvastatni pedig veszedelmes.” Keserűen szól arról, hogy rossz hazafinak tartják, mert „elfelejtett a népnek hizelkedni; a nemzet nevének elébe nem tevém e szót: *dicső*. . .” (KF kiemelése!) Tisztában van a vallástalanság ránehezedő vádjával, szól az írás különféle okairól: az emberiség szolgálatának szándékáról, a hazafiúi hasznosságról, a pénzkereset vágyáról és a kontárkodásról. Hangja legalábbis ironikus, ha nem gúnyos. Vallja:

„halhatatlanságot nyomtatott művek által könnyebb szerezni, mint hőroszi tettekkel . . . De fájdalom! Engem a humor gyakorta megszáll, s így lőn, hogy írásaimban állandó principiumot nem követheték.”

Mint arra Toldynak a *Vanitatum Vanitasra* vonatkozó véleményével kapcsolatban Horváth Károly megjegyezte, a humor szó itt is, kedélyt, kedélyállapotot jelent.⁵⁰ Még inkább pedig annak csapongásait: „ami nyelvemre jön el nem mondanom, és azt, ami tollam alá jön le nem írnom lehetetlen”. Meg is kérdezi: „hol vagyon az megírva, hogy az ember mindaddig, míg ő ember marad, egyforma tárgyakról mindég egyformán akarjon érezni és gondolkozni?” Magát másnak ismeri: „Itt egy vidám órán mindent hittem: ott egy setét pillanatban mindenről kételkedtem.”

1823 februárjában veti papírra kétségektől feszülő töprengését az *Ízlésről*.⁵¹ E szerint a belső érzelmek vizsgálatánál nem számíthatunk a tapasztalat érveire, ilyenkor úgy tetszik, „mintha a metafizikának végetlen határaiba léptünk volna, hol semmi sincs bizonyosabb az eltévedésnél.” El kell fogadnunk – mondja – az ízlés sokféle, a „való” a „kút fenekén” fekszik, ahogy azt Demokritosz tanítja. Innen jut a *Nemzeti*

⁵⁰ Horváth Károly: i. m.

⁵¹ *KÖM* I. k. 433–438.

*hagyományokban*⁵² kifejtett fejlődés elméletéhez. A költészet eszerint is a homályban, a „sötétisztában” születik, de a költő ismeri a tapasztalás világát is. Homérosz azért tudott nemzeti irodalmat teremteni, mert egységbe foglalta a „religiót, a játékszíni és lírai poézist, művészséget, filozófiát és életet. . .” Kölcsey korának nagy kérdése — ebben az összefüggésben —, hogy a fejlődés eljutott addig a pontig „hol a tettek nagysága az ismeretek nagyságával párosul. . .” A vallásos és tudományos ismeret nemzetközi, míg a nemzeti tudat összetartó eleme a múlt vállalására, a hagyományra épülő irodalom és művészet. Azt vallja, a „görög költőnek mint a görög művész szobrának, busongása is szép és nyugalmas; vidámsága pedig tiszta, mint a felhőtlen ég. Az újkori lelkes költőnek bánatja gyakran a vérzésig gyötör; s vidámsága sok ízben annyi komolysággal vegyül fel, hogy e vegyületben egy egészen új alakú lélekállapot áll elő: *humor* (KF kiemelése!) tudniillik, mely a régieknél ismeretlen.” A költészet lírai telítettsége miatt véli úgy, hogy az „újkori költő csak a játékszínben látszik a nemzethez közel állani. . .” Abban, hogy e nagy igényű tanulmány elméleti következtetésében a színház elsőrendű fontosságának hirdetéséhez jut, a közönséggel kapcsolatba kerülés vágya is benne foglaltatik. Vagyis a kritikus csalódása, a költő bizonytalansága, noha az első hazafias témájú verseit már megírta. Mintha előre sejtene, hogy még a *Huszt* nagyszerű üzenete („Hass, alkoss, gyarapíts: s a haza fényre derül!”) is inkább az utódokhoz, mint kortársaihoz szól. Versei visszhangtalansága nyilvánvalóan egyik legnyomasztóbb gondja volt. Hatni akart.

Annak a három évnek a története, ami Szemere 1823 februári csekei látogatásával kezdődött és Kölcsey 1826-os péceli, majd pesti útjához vezetett, gyér adataink ellenére jól szemléltetik a fentieket. Az a makacsság, ahogy Kölcsey Vályi Nagy Homérosz fordításával kapcsolatos álláspontjának a Tudományos Gyűjteményben való közléséhez ragaszkodott,

⁵² *KÖM* I. k. 490—523.

jelzi, mennyire tisztában volt e korszerű ismereteket terjesztő folyóirat hatókörének a fontosságával. A közösen tervezett Minerva kiadására készülő Szemere már 1823 novemberében azt írja:

„nekünk, ha csak néhány heteket is, együtt kellene töltenünk, minnekelőtte Minervánk Első Kötete útnak indíttatnék. A levelezést én ugyan nem eléggé alkalmasnak lelem arra, hogy ellenkező érteleminkre egymáshoz közelíthessünk.”⁵³

Januárban erre Kölcsey azzal válaszol, hogy csak életének tehetetlenségi nyomatéka miatt nem megy Pestre. Valószínű azonban, hogy még mindig 1817-es kudarcának a megisméltódásától fél, noha a Tudományos Gyűjtemény tartós sikere mellett a Hasznos Mulatságok, majd a Felső Magyar Országai Minerva megjelenése, az Aurora, a Hébe, meg más évkönyvek sikere az olvasóközönség befogadási készségének megerősödését jelzi, s ezzel Szemere terveit igazolja. Szemere panasza, miszerint munkájában magára maradt, nem hatja meg, hiába írja előbbi, hogy Döbrenteivel összeveszett, Vitkovicsot leköti az ügyvédi munka, Horvátot egyetemi tanszéke.⁵⁴

Kölcsey válasza csupa világfájdalom. Így ír:

„inkább szánni fogsz, mint kárhoztatni; engem, aki gyakran átkozom a sorsot, hogy társaság nélkül hagyattam általa, — és mégis, szobámnak négy falai közé zárkózom, s ablakomat elsötétítem, hogy emberi képet ne lássak! . . . Rettenetes ez a Pest, édes Palim, rettenetes az a Pest neked, hogy úgy egyedül vagy! — Így vagyok én is! — de mégis az — Pest; ez — Cseke! ott, ha szív nem talál tárgyat együttérzés által, de a lélek talál táplálékot tudomány által; — ezen vigasztalástól én — fosztva vagyok!”⁵⁵

Semmi ígéret, semmi terv: csak további panasz, hogy a tolalából folyó betű „epével teljes leszen s méreggel”.

⁵³ Szemere: i. m. 217.

⁵⁴ Szemere: i. m. 222.

⁵⁵ KÖM III. k. 310–314.

Nem tudjuk, mi rejlik e hangulati mélypont mögött. Ismeretes viszont, hogy 1823-ban a bécsi abszolutizmus heves támadást indított a megyei önkormányzat ellen. Történeti irodalmunk részletesen tárgyalja az ezzel szembeni ellenállást, aminek egyik – Kölcsey által nyilván ismert jele –, hogy a Hazai 's Külföldi Tudósításokban most válnak rendszeressé a megyei tisztújításokról szóló írások. Az újság 1823. november 15-i számából – meglehetősen nagy késéssel – az egész ország megtudta, hogy szeptember 9-én Szatmárban másod alispánná választották Geöcz Ferencet és aljegyzővé Kende Zsigmondot.⁵⁶ Ekkor persze még kevesen ismerhették Geöcz liberális nézeteit, s még kevesebben Kende nevét. Az utóbbiak közé tartozott Kölcsey, aki augusztus 21-i levelében „Édes Zsigám, szeretett barátom” megszólítással fejezte ki részvétét Kende Pál halála alkalmából.⁵⁷ Valószínűleg a Csekén lakó Pál volt az a „mi Kendénk”, aki még július 6-án Bécsbe indult, s akivel Kölcsey – ismeretlen okból – nem mehetett, mint tervezte, Pestre.⁵⁸ Ugyanakkor, amikor e reményének a megghiúsulásáról tudósítja Szemerét, egyébként azzal is egyetért, hogy tervezett folyóiratukba érdekesebb megyei politikai beszédeket vegyenek föl, ami ez irányú érdeklődésének kétségtelen jele.

Nyitott kérdés, azért vitte-e Kölcsey Ádám a halálhírt Kende Zsigmondhoz Csengerbe, mert már ismerte az özvegy hűgát, Szuhányi Jozefine-t, avagy a temetés alkalmából találkoztak először. Azt viszont költőnk megfogalmazásából tudjuk, hogy

„823 végén házasodott meg Ádám, s ettől fogva én még inkább zárkózva éltem, mint ezelőtt. Ekkor ismét sziváldozatot követtem el magamon”

⁵⁶ Hazai 's Külföldi Tudósítások 1823. II. 31. sz. Itt olvashatjuk a szatmári tisztikar teljes névsorát élén idősebb Vécsey Miklós főispánnal, Isaák Sámuel első alispánnal.

⁵⁷ *KÖM* III. k. 302–303.

⁵⁸ *KÖM* III. k. 299.

– írja idézett önéletrajzi levelében Szemerének, aki nyilván értette az ebben rejlő, előttünk ismeretlen célzást.⁵⁹ A bezárkózás előtt 1824 elején még Surányba ment Bay Györgyhöz, s tőle írott leveléből nem sejlenek a már idézett komor következmények.

Nem tudjuk azt sem, rossz hangulatában a politikai hírek közrejátszottak-e, s azt sem, olvassa-e a lapokat, köztük a Hazai 's Külföldi Tudósításokat. Valószínűleg igen, így nem csupán a hazai hírek jutottak el hozzá, de azok is, amelyek az alkotmányos rend spanyolországi vagy portugáliai védelméről tudósítottak. Olvashatott a görög szabadságharcról – benne Byron szerepéről –, s találkozhatott a brazil császár felhívásával: „Fegyverre tehát Brazíliaiak! A függetlenség vagy a halál! ez legyen jegy szavunk.”⁶⁰ Fölkelthették figyelmét a gazdasági élet hírei, vagy 1825 elején Kultsár Istvánnak olvasóihoz intézett szavai:

„A nevezetes történetek mindenkor oktatásul szolgálhatnak a nemzetnek. — Ez teszi fontossá az újságok böcsét; mert nem tudni a világnak mostani történeteit, tsak annyi, mint látván is vakoskodni.”⁶¹

Mindenesetre könnyen lehet, hogy *Mohács* című emlékbeszédének gazdasági szemlélete és a sajtó óriási szerepének fölismerése, ide vezethető vissza. Talán az sem egészen véletlen, hogy miután 1825. szeptember 14-én megnyílik az abszolutizmus visszakozását jelentő, rég követelt országgyűlés, majd november 3-án Széchenyi megteszi ismeretes följánlását a Magyar Tudós Társaság megalakítása érdekében, a következő év elején Szemere Pálné Surányban találja Kölcseyt, és költőnk vele megy Pécelre.⁶²

⁵⁹ KÖM III. k. 508. — Aligha csupán arra utal, hogy le kellett mondania Lenkáról.

⁶⁰ Hazai 's Külföldi Tudósítások 1824. II. 20. sz.

⁶¹ Hazai 's Külföldi Tudósítások 1825. I. 41. sz.

⁶² KÖM III. k. 513.

IV.

A Bajza – Toldy levelezésben 1823-tól követhetjük nyomon Kölcsey tekintélyének megjelenését. Bajza különösen kritikáit csodálja, költészetét Toldy érzékenyebben fogja föl.⁶³ A személyes találkozóra sokáig kellett várniok. Kölcsey és Szemere 1826 elején Pécelen dolgoztak folyóiratuk első számán, amelynek címét – a Kassán időközben megjelent Felső Magyar Országi Minerva miatt – Élet és Literaturára változtatták. Költőnk júniusban ír Pestről előfizetési ügyben Vitkovicsnak és Kende Zsigmondnak. Toldy e hó 11-én számol be a Pozsonyban tartózkodó Bajzának megismerkedésükről, s ezzel kapcsolatos nagy reményeiről.⁶⁴ A fiatalokkal való szövetség helyett azonban Kölcsey (Vörösmartyval együtt) Kultsár meghívottja, amikor az Szent István napján „nagy literátori vendégséget” ad.⁶⁵ Decemberben Toldy korrigálja az Élet és Literatura készülő kötetének nyomdai levonatait, csak januárra várja vissza a szerkesztőket Pestre.⁶⁷ Kölcseyt hiába. December 21-én még Pécelen tartózkodik, januárban már Csekében. 1827 februárjában panaszosan írja új barátjának, Bártfay Lászlónak, hogy két hónapja nem kapott hírt Pestről.⁶⁸

Hazafutásának okai megint csak találgathatók. Csalódott abban a reményében, hogy az Élet és Literaturán keresztül eljuttathatja eszméit a közönséghez? Lehet, a lapnak alig volt előfizetője, s a szerkesztés összevisszaságát is föl kellett ismernie Kölcseynek. Talán az is zavarta, hogy túlságosan sok szívességet fogadott el Szemeréektől, talán újabb érzelmi válságot élt át. Talán nem történt más, csak ismét erőt vett

⁶³ *Bajza–Toldy levelezés* i. m.

⁶⁴ *KÖM* III. k. 314–315.

⁶⁵ *Bajza–Toldy* i. m. 314–317.

⁶⁶ *KAZ levelezés* 20. k. 116. — Szeptember 18-án Stettner György levele.

⁶⁷ *Bajza–Toldy* i. m. 370.

⁶⁸ *KÖM* III. k. 328.

rajta otthontalansági érzése, a társasági élet kifárasztotta, magányra vágyott, s ki akart vonulni az idegennek érzett világból.

Persze az sincs kizárva, hogy ezúttal öccse betegségéről értesült, s ebben az esetben a birtok ügyei parancsolták Csekébe. Kölcsy Ádám azonban 1827. augusztus 2-án hunyt el, s költőnk levelei addig szinte csak irodalomról szólnak, családi gondokra nem utalnak. A korábbi – nagy versek és elméleti tanulmányok sorát létrehozó – lendülete mintha már az év elején megtört volna. Február 1-én mentegőzve írja Szemerének:

„Dolgozásaimról még most számot nem adhatok, mert kezdetben, s töredékben vagynak. Fertályonként a poétaság is háborgat, s ezért folyvást nem írhatok, sem prózát, sem verset, hol egyiket, hol másikat kell félbeszakasztanom . . .”⁶⁹

Tegyük hozzá: 1827-es vagy 1828-as keltezésű verse nem maradt fenn.

Kölcsy életrajzai részletesen tárgyalják azt a drámát, amit Ádám halála okozott. Súlyos következményeit nem lehet kétségbe vonni – de túlbecsülni sem. Ferenc ugyanis soha nem bízta a birtok kezelésének minden gondját öccsére, legfőlőbb remélte, hogy egyszer megteheti. Azt, hogy milyen jellegű bajokra gondol, amikor jövő kilátásairól panaszkodik, nem nehéz elképzelni. Csakhogy ezek – termény-értékesítési nehézségek, kis jövedelem, pénzhiány, határviták, zálog pörök, adósságok stb. – eddig is léteztek. Megoldásukat Ferenc – főleg úgy, hogy ráadásul a maga anyagi függetlensége, városi, polgári életformája is biztosítható legyen – aligha várhatta Ádámtól. A halála utáni panaszok egy része pedig egyszerűen érthetetlen:

„Nekem most külön szobám nincs; csendességem és magányom, a szónak legbetűszerénőbb való értelmében, egyetlen pillanatig sincs”

⁶⁹ KÖM III. k. 327.

– írja Szemerének anélkül, hogy megmagyarázná a házat jól ismerő barátjának, mi okból vesztette el szobáját azért, mert egygel kevesebben laknak ott.⁷⁰ Mintha ismét nagyon sötét hangulat lenne úrrá rajta.

Rossz lelkiállapotában nem tud dolgozni – panaszolja Szemerének:

– „Nincs egyéb mód, édes Palim, hanem hogy a körülállásoknak magamat megadjam, és sorsra vagy szerencsére (vagy mi az, ami itt igazgat?) vak engedelmességgel bizzam dolgaimat.”⁷¹

A valóságban azonban Kölcsey semmit nem bíz sorsra vagy szerencsére. Erélyesen kézbe veszi a birtok ügyeit, és válsága mélypontján van ideje, ereje és kedve Kende Zsigmondnak politikai beszédet írni, amit olyan fontosnak ítél, hogy az *Élet és Literaturában* való közlés céljából szeptember 27-én elküldi Szemerének is.

Ezzel új fejezet kezdődik életében, mégpedig nem egészen biztos, hogy oly mértékben előzmény nélküli, mint eddig föltételezték. Kende beszédével együtt küldi ugyanis Szentlélek Antal egy Homérosz parafrázisát azzal, hogy az idős táblabíró, az első alispán Isaák Sámuel „nagy barátja”, őt szereti, s „még Csokonai recenziójának is nagy pártfogója volt”.⁷² Amennyire megtévesztő lenne e szívélyes kapcsolatból messzemenő következtetéseket levonni; ugyanolyan hibát teljes figyelmen kívül hagyása. A Kende Zsigmondhoz írott levelek arról tanúskodnak, hogy Szatmár megyében is éltek verselgető, fordító, olvasó emberek – Szentlélek Antal on kívül is. Elsősorban persze Kende tekintélyével magyarázható, de mégis érdekes, hogy Szemere szerint itt gyűlt össze a legtöbb előfizető és vevő az *Élet és Literaturára*. Rossz hangulataiból fakadó megnyilatkozásai alapján nem szabad eltúlozni Kölcsey magányosságát: rendszeresen érintkezett

⁷⁰ *KÖM* III. k. 353.

⁷¹ *KÖM* III. k. 346.

⁷² *KÖM* III. k. 350.

nagy létszámú családjával, a cseke környéki birtokosokkal, a megye tisztviselőivel, ügyvédekkel, kereskedőkkel és parasztokkal. Mindez hozzátartozott természetes életformájához, s először megkönnyítette, hogy öccse halála után rendbeszedje birtokát, majd azt, hogy — ettől egyáltalában nem függetlenül — a megyei politika színterére lépjen.

Valószínűleg az említett beszédet vitte szeptember 16-án Nagykárolyba, ahol találkozott Bártfayval is.⁷³ Szemeréhez innen írott levelében nyoma sincs a befelé forduló lehangoltságnak, csupa türelmetlenség: irodalmi kérdések érdeklik, pörös ügyeket intéz. Fölhasználja Kende rokoni segítségét és az előbb említett Szentlélek Antal táblabíró jóindulatát.⁷⁴ Sikerül elérnie, hogy a legveszedelmesebb pörös ellenfele, Lónyay János thuzséri földbirtokos 1828 januárjában Csekén fölkeresse, s megegyezzenek — igaz, nagy áron.⁷⁵ Közben Szemere beismeri, hogy az Élet és Literatura megfeneklett.⁷⁶ Kende Zsigmond pedig megbízást kap a megyei összeírások elvégzésére.⁷⁷ Kölcsey 1828 márciusában Pestre vágyik, vádolja magát, hogy dologtalansága és kedvetlensége kárt okozott irodalmi terveiknek.⁷⁸ Ugyanakkor szorgalmasan gazdálkodik. Érdekes, hogy amikor 1827 novemberében összeállítják a Magyar Tudós Társaság alapszabályának kidolgozására hivatott bizottságot, Kölcseyt — ellentétben Kazinczyval és Szemerével — még nem hívják meg a tagok közé.⁷⁹

Nem tudjuk, mennyit segített Kende Kölcseynek, de azt igen, hogy 1829. január 19-én költőnk közügyben (a csekei

⁷³ KÖM III. k. 347—348.

⁷⁴ Kölcsey Ferenc levelezése Kende Zsigmonddal. Bp., 1983. (A továbbiakban: Kölcsey—Kende.) 34—36.

⁷⁵ Kölcsey—Kende 187. és KÖM III. k. 359.

⁷⁶ Szemere: i. m. 233.

⁷⁷ Barta István: Kölcsey politikai pályakezdése. In: Századok 1959. 252—302.

⁷⁸ KÖM III. k. 356—359.

⁷⁹ Vörösmarty Mihály Összes művei. Akadémiai Kiadó Bp., 1977. XVI. k. 125—126.

bírák vétkes gondatlansága miatt) fordul barátjához, s egyúttal a megyei tisztújítás kilátásairól érdeklődött.⁸⁰ Nem lehetett tehát Kendének nehéz dolga, amikor megnyerte egy újabb beszéd megírására, az új főispáni helytartó – ifjú Vécsey Miklós – beiktatási ünnepélyéhez. Innen aztán egyenes út vezet a július 7-i tisztújításhoz, amelyhez Kölcsey a helyi viszonyok kitűnő ismeretében toborozza a szavazókat Kende pártjára. Mégpedig eredményesen, mert az új megyei vezetésnek maga is tagja lesz – aljegyzőként, ami sok munkát és rendszeres havi fizetést jelent.

Tulajdonképpen innentől rendeződik határozott kerékvágásba Kölcsey élete. Részvevője a megyei politikának, hamarosan – ettől persze függetlenül – tagja a Tudós Társaságnak. Kezdetben szorosan együttműködik Kendével, aminek leghíresebb eredménye *A szatmári adózónép állapotáról* szóló nevezetes munka. Miután a *Mohács* című emlékbeszédéből jól ismerjük történelemszemléletét és határozott politikai elképzeléseit, meglepő, Kölcsey mennyire alkalmazkodik a Kendének írott munkákban a címzettekhez, a közönséghez, miközben többnyire lehetőséget talál a maga számára fontos gondolatok kifejtésére is. Kezdetől fogva nyilvánvaló – Kende mellett – szoros politikai szövetsége Wesselényivel és Károlyi Györggyel, de igyekszik jóban lenni az utóbbival éles összeütközésbe került Csomay Pállal és az udvar hűségese kiszolgálójával, Vécsey Miklóssal is.⁸¹ Így lehet 1832-ben Szatmár országgyűlési követe és főjegyzője. Így nőhet annak az ellenzéknek a vezérévé, amely egyszerre akarja megőrizni az Európában (Anglián kívül) egyedülálló alkotmányos jogokat és kiterjeszteni azokat az ország minden lakosára. A „Haza és haladás” Kölcsey által megfogalmazott jelszava a nagy feladatot jelenti: a feudális kiváltságok

⁸⁰ Kölcsey–Kende 36.

⁸¹ Lásd: TTE: Kölcsey és Vécsey Miklós. In: *Remény s Emlékezet*. I. m. 87–97.

lebontásával nemzetbe kell emelni a népet, demokráciává fejleszteni az arisztokráciát.⁷²

Kortársai törekeny, gyenge testalkatú embernek írják le Kölcseyt. Mielőtt a politika színterére lépne, élete a megfutamodások, összeomlások, válságok sorozata. Levelei és az *Országgyűlési napló* egyértelműen tanúsítják, mennyire nehezen viselte a pozsonyi társaséletet s milyen nyomasztóan nehezedett rá az országgyűlésen uralkodó zűrzavar tudata, a tehetetlenség érzése. Ugyanakkor mindeddig senki nem mérte föl teljes mértékben azt a munkát, amit életének utolsó évtizedében elvégzett: íróként, a Tudós Társaság tagjaként, megyei tiszttviselőként, országgyűlési követként, majd Kossuth és Wesselényi védelmében. A „csüggedés, a keserűség „humora” időnként most is úrrá lesz rajta, érzékenysége azonban alapvetően másként mutatkozik meg, mint korábban. Változatlanul rendkívül fogékony mások gondolataira, kész saját eszméinek a módosítására, a megújulásra; ám a korábbi kivonulásokat, bezárkózásokat nem engedheti meg többé magának. Országgyűlési szereplését páratlan rugalmasság, alkalmazkodási készség jellemzi, s éppen ez teszi arra képessé, hogy nagy szerepet játsszon a személyi ellentétek oldásában — ezzel az ellenzéki egység megteremtésében —; valamint követtársai ellentmondásos elképzeléseiből kiválassza azokat a közösen elfogadható elemeket, amelyek a fölemelkedés nagy céljának a szolgálatába állíthatók, s ezzel elősegítse a reform követelések elvi és gyakorlati összehangolását.

Mintha lelki sérüléseire kezdettől fogva egyetlen gyógyszer ismerne: a cselekvést. Gondoljunk meg-megújuló kitörési kísérleteire, amelyek közül a politika síkján jutott a

⁷² Kölcsey szóhasználatában az arisztokrácia a nemességet jelenti. Szerinte a társadalmi fejlődés útja a következő: abszolút uralkodói hatalom → ennek megosztása az oligarchia (főnemesség) szűk csoportjával → a többségi elv érvényesülése a nemesség választott testületeiben, az országgyűlésen és a megyei közigazgatásban → teljes népképviselési demokrácia.

legmesszebb. Pedig az *Országgyűlési naplóban* is határozottan költőnek vallja magát, s követi sikerei csúcspontján is megkísérti a régi ábránd: az Akadémia titkáráként Pesten szeretne élni értelmiségi polgárként.⁸³ Arra gondol, hogy akkor szabadon valósíthatná meg hivatását, hogy „lángkebellet”, „tisztultabb fejjet”, „gazdagabb ismeretekkel” kényszerüljön „egy jobbat, szebbet, belsőjével rokonabbat keresni. . .”⁸⁴

A „sötéttisztában” fogant érzelmek, hangulatok lírai kifejezésében nagyon korán megjelenik a „hon” képe, a haza szeretete. A „lasztóci fordulat” után érik meg Kölcseyben a fölismerés, hogy a nyelv csak a gondolat hordozója. A nemzeti tudat összetartó ereje a hagyományra épülő műveltség. Ennek sajátos kialakításában látja a költő igazi szerepét, amit azonban ő maga az adott közlési viszonyok között nem tud elérni. A kevesekhez eljutó, majd megfeneklő, vergődő Élet és Literaturán kívül alig néhány verse és három (úgy véli) félreértett tanulmánya jelenik meg csak azelőtt, hogy a politikai cselekvés útjára lép. S viszi magával emberi gyöngeit, meg páratlan akaraterejét.

⁸³ Vö. leveleivel: *KÖM* III. k. 630—689. több helyen is.

⁸⁴ *KÖM* III. k. 497.

A CSONGOR ÉS TÜNDE FORRÁSVIDÉKÉHEZ

Aligha vitatható, hogy a forráskutatást sokan (s a magyar irodalomtudomány múltjába tekintve nem csekély joggal) a kritikai kiadások sajtó alá rendezőinek feladatai közé sorolják, mintegy a pozitivizmus örökségének véelve. S valóban, a századunk tízes-húszas éveire kimerült, megmerevedett és leltár-szemléletével helyenként a komikumba fulladt, pozitivistá szemlélettel készült tanulmányok egyike-másika nem is tett többet, mint olykor felületes szöveg-egybevetéssel, máskor hasonlóknak vélt motívum-összecsengetéssel igazolni vélte, hogy a magyar irodalom számos alkotása valójában fordítás, jobb esetben átdolgozás, adaptáció egy — rendszerint — német vagy osztrák műből (amelynek eredetije esetleg a francia irodalomban keresendő). Csupán arra nem derült fény, hogy miért éppen ez vagy az a mű találta meg magyar feldolgozóját; vagy arra, hogy mi tulajdonítható a korszellemnek, mi a szóban forgó költő érdeklődésének, saját pályáját, esetleg a magyar irodalom tájékozódását kiteljesíteni igyekvő szándékának; valamint arra, hogyan asszimilálódik az egyik vagy másik költői műforma, esetleg műnem vagy motívum a magyar irodalom adott rendszerébe, beleilleszkedik-e vagy idegen test marad. Arról nem is szólva, hogy olykor nem források felhasználásáról beszélhetnénk, hanem forrástípusok adaptációjáról, amely talán nem is igazolható minden esetben szöveg-egybevetéssel.

Így a Vörösmarty-kutatásban már elhangzott Vörösmarty esetleges tájékozódása Wieland mesevilága, pontosabban az *Oberon* felé, mindenekelőtt a *Délszigettel* kapcsolatban.¹

¹ Szauder József: *Csongor és Tünde*. In: Sz. J.: *A romantika útján*. Bp., 1961. 333—334.

S bár nem bizonyítható, hogy költőnk valóban tanulmányozta-e a maga korában igen népszerű, az operaszínpadon is híveket szerző művet, egyes epizódok, fordulatok meglepő hasonlósága azt minden bizonnyal feltételeztetheti a kutatóval, hogy a szerelmesek egymástól való elválásának története a *Délsziget*ben az *Oberon*ban megénekelt módon zajlik le. Ahogyan az is meggondolkodtató, amiképpen a *Tündérvölgy*-ben „Kármán kardvasa” motívuma kapcsolódik a legyőzhetetlenné tévő, mintegy varázsszerszámmá váló eszköz nemzetközi (és így magyar) népmese motívumához.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a mechanikusan regisztrált motívumátvételek legfeljebb a kritikai kiadások számára nyújtanak segítséget, inkább bibliográfiai érdekességek, keveset segítenek ahhoz, hogy közelebb jussunk a mű világához. Másrészt egyáltalában nem minden kétséget kizáróan bizonyítható a túlságosan is kézenfekvőnek tetsző források látható áttetszése például a *Csongor és Tündében*. Mert míg az átvételeket programszerűen megvalósító Kazinczy Ferenc a magyar irodalom tónusainak színezésére, műfaji kiteljesítésére törekszik, vagy Verseghy Ferenc számos esetben dallamra készült magyar szövegei majdnem híven követik a német eredetit (jóllehet nem tünteti föl mintáit), addig Vörösmartynál sokkal inkább a konvenciókba való beleilleszkedést vagy a konvenciók határozott, nemegyszer parodisztikus elutasítását láthatjuk (az *Árgirus*-széphistóriából átveszi, hogy a hattyúk szép leánnyá változnak, de Ilma szavaival ennek a szintén nemzetközi motívumnak parodisztikus felfogását is adja);² vagy olyan önálló, szuverén forrásfelhasználásról tesz költőnk tanúbizonyságot, amely azt példázza, hogy átértelmezi, gyökeresen új összefüggések közé helyezi még az idézeteket is; költői világa építéskor a másutt olvasott-hallott motívumok, történetek epizódjait egyeztetni a maga vívmányaival, a maga világértelmezéséből fakadó

² „Már a hajnalsillag int, / S míg hattyúvá változom, / Ahhoz is csak kell idő...”

létbölcselettel. S ennek révén a mintául szolgáló mű csupán az ő, Vörösmarty olvasatában lehet érdekes vagy figyelemre méltó. Ez az újfajta olvasat egyben azt is jelenti, hogy a hagyományos forrásfeltárással nem sokra megyünk, a források körét és típusát kell megközelítenünk, hiszen éppen a *Csongor és Tünde* jelzi a magyar irodalom és Vörösmarty pályájának fordulóját (s itt műnemi—műfaji, hangvételi, verselési, ill. világszemléleti vonatkozásokról egyaránt megemlékezhetünk).³ A forrástípus feltáráskor egy ízlésforma rekonstruálásához is közelebb juthatunk, adott esetben a „tündérezés”-nek⁴ már a kortársak által észre vett jelenségét értelmezhetjük pontosabban, ha az eddiginél világosabban látjuk: mennyi volt ebben a „tündérezés”-ben a korszak ízléséből, olvasmányanyagából átvett és mennyi az átvett elemeket deformáló, új összefüggések között új jelentést kölcsönző költői gesztus szerepe.

Már Staud Géza⁵ fölhívta a figyelmet arra, hogy Ernyi Mihály tündéries vígjátéka, *A' Tündér alma avagy Nadir és Nadine* több mozzanatában emlékeztet a *Csongor és Tünde* egyes jeleneteire, anélkül (tesszük hozzá), hogy részletesebb egybevetésre a szerző vállalkozott volna. Staudnak még egy megállapítását idézhetjük, miszerint Ernyi Mihály darabja viszont több vonatkozásban emlékeztet Schikanedernek Szerelemhegyi András által magyarított *A' jól-téví szarándok*

³ Ez a dolgozat kapcsolódik már másutt publikált írásaimhoz, amelyek szintén részletek a *Csongor és Tünde* elemzésével szolgáló értekezésemből: *Három ellenző világ*. Dunatáj, 1981/1., 16–24.; *A Csongor és a Tünde és a Faust*, Uo. 1985., 2., 41–54.; „Es irrt der Mensch, sogar er strebt...”. In: *Rezeption der deutschsprachigen Literatur in Ungarn 1800–1850*. Hg.: László Tarnói. Bp., 1987., II., 7–34.; *A magyar emberiségköltemény felé*. Palócföld, 1987. 1., 29–37.

⁴ Dolgozatomban erősen támaszkodtam a kritikai kiadás eddig megjelent köteteire, főleg Horváth Károly és Martinkó András kutatásaira, amelyek a jegyzetanyagban kaptak használható formát.

⁵ Staud Géza: *Az orientalizmus a magyar romantikában*. Bp., 1931. 20.

vagy-is A' csörgő sapka című (az eredeti cím szerint: *Der wohlthätige Derwisch od. Schellenkappe und Zaubertrommel*) vígjátékára, főleg, ami „Abukáfnak babonás (értsd: varázsszal teli) kertje”-t illeti. Ehhez viszont nem nehéz hozzágondolni Schikaneder – Mozart *Varázsfuvoláját*⁶ mint a bécsi kültelki színházak jellegzetes produkcióját, amelyben átváltozások, jellempróbát igénylő kalandok, varázslók, esetleg szerecsenek egyként jelzik azt a fajta színházat, amely érintkezhet a szabadkőműves misztériumokkal, a felvilágosodásnak a babonák ellen küzdő tételeivel vagy akár a XVIII. században mind népszerűbb meseirodalommal. Nem feltétlenül népmesével; sokkal inkább a populáris kultúrát képviselő, ún. ponyvakiadványokkal, amelyek európai népszerűsége nem csökkent az ész századában sem.⁷ Staud ötletéhez Turóczi-Trostler József is hozzájárult egy másik ötlettel, ő Ernst Schulzénak Kovacsóczy Mihály által tolmácsolts *Varázsrózsájában* vélt fölfedezni a *Csongor és Tünde* felé vezető nyomokat.⁸

Ideje végre megkísérelni, hogy rendet teremtsünk a végig nem vitt ötletek között, s a jó sejtéseket (Szauder Józsefét Wieland nyomatékosabb magyar jelenléte ügyében) párosítsuk Vörösmarty forrásainak egy lehetséges körével: nevezetesen a tündérvjátékok egy bizonyos típusával, amelynek példa-értékű reprezentánsa lehet a színészként, fordítóként, íróként egyként népszerű Ernyi Mihály színjátéka. A vígjáték 1803-ban jelent meg Kolozsvárt, ismerjük egy 1803-as kéziratát is, amely később, 1838-ban Sepsy Károly színész,

⁶ Erre a kérdéskörre vonatkozó szakirodalom: Einziger, Moriz: *Die Entwicklung des Wiener Theaters vom 16. zum 19. Jahrhundert. Stoffe und Motive*. Berlin, 1918–1919.; Rommel, Otto: *Die Alt-Wiener Volkskomödie: ihre Geschichte bis zum Tode Nestroys*. Wien, 1952., 487–500.; Vö. még: Blümmel, Emil Karl–Gugitz, Gustav: *Alt-Wiener Thespiskarren*. Wien, 1925.

⁷ Burke, Peter: *A populáris kultúra a történettudomány és az etnológia határmezsgyéjén*. Antropológiai írások 12. Bp., 1984.

⁸ Turóczi-Trostler József: *Vörösmarty mai szemmel*. In: T. T. J.: *Magyar irodalom–világirodalom*. Bp., 1961. I., 429.

színiigazgató tulajdonából került az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába;⁹ s tudjuk azt is, hogy a kutatás egy darabig Katona József színdarabjának hitte, hiszen kéziratai között találtak egy, a nyomtatott példánnyal teljesen megegyező másolatot „fűzve, csinosan írva, papírkötésben”;¹⁰ ismeretes az is, hogy Mátray Gábor önéletrajzában emlékezik meg: 1812–13-ban *A' Tündér alma* című „tüneményes játék dalai”-t komponálta.¹¹

Egyszóval a maga korában népszerű, jellegzetes tündérjáték az Ernyié, rendelkezvén mindazokkal a jellegzetességekkel, amelyekkel a bécsi külvárosi színházból importált énekes játékok, azokkal a dramaturgiai következtetlenségekkel is, meg azzal a szándékkal, hogy népszerű dallamok segítségével hidalják át a képtelen és inkább epikus anyagba kíváncsozó történet esetlegességeit. Ernyi vígjátékában megjeljük az egymástól elszakított szerelmesek motívumát, a keresését, az átváltozását, a titokkal teli varázslatokét, a megtévesztését, a varázsszerszámét, a jellempróbáét, majd a boldog befejezését. *A' Tündér alma* úgy kezdődik, hogy Nadir bolyong, keresi eltűnt szerelmesét, Nadinét; keresésében társa lesz Hali, aki szintén megleti majd párját (s a Hali–Fatime páros, azaz az „alacsonyabb szint” Papageno–Papagena kettősére emlékeztet, sokszorosan is: amiképpen Fatime ráncos öregasszonyból menyecskévé válik stb.). Nadir elrepül egy szekéren a felhők közé, Hali szkeptikus kommentárja szerint: „A' ki magosra hág, nagyot esik.”

⁹ OSZK Kt. Kézirattár, Oct. Hung. 949.

¹⁰ Miletz János: *Katona József egy ismeretlen színműve*. Magyar Szalon 1884. 210–218.; Uő.: *Katona József ismeretlen munkái*. Bp., 1886.; Bayer József: *Katona József írta-e a „Tündér Almat”? Erdélyi Múzeum* 1893., 153–157. Szerinte 1802-ben született meg ez a vígjáték, míg a 9. számú jegyzetben i. m. szerint: „Szerzette Ernyi Mihály, a' magyar Játtzó Társaság tagja 1803-ban.”

¹¹ Várnai Péter: *Egy magyar muzsikusz a reformkorban. Mátray Gábor élete és munkássága a szabadságharcig*. Zenetudományi Tanulmányok II. Bp., 1954., 246.

A *Csongor és Tündé*ben az alábbi mozzanatokban tér vissza a följebb említett néhány motívum: a színdarabban szintén elszakadnak egymástól a szerelmesek, majd Csongor bolyong, kísérője, Balga hasonló szkepszissel szemléli Csongor messze tűnését (a varázsszerszámok segítségével); az átváltozásoknak itt is jelentős a szerepük: az *Árgirus*-históriából átemelt hattyú-leány-hattyú mellett Mirigy leányát rókává képes varázsolni, önmagát pedig — miként a szükség kívánja — bagollyá, tehénné, „rút varacskos régi kővé”.

A Vörösmarty-kutatás jórészt felfedte azokat az előzményeket, amelyek Vörösmarty epikájában az 1820-as években a *Csongor és Tünde* felé mutatnak.¹² Ebből a szempontból a *Tündérvölgy* és a *Délsziget* a két legfontosabb alkotás; emlékeztessünk azonban arra, hogy a *Csongor és Tündé*ben oly lényeges, történetalakító szerephez jutó megtevesztésnek is megvannak az előzményei, pl. a *Magyarvár*ban.

Két közbevető megjegyzés kívánczik ide:

1. A *Tündérvölgy*ben találunk olyan mozzanatokat, amelyek szintén emlékeztetnek *A' Tündér almára*. Egyrészt a keresés motívuma az első kidolgozás szerint hangsúlyosabb lett volna azáltal, hogy *Csaba utazása* címet tervezett a költő. Másrészt az érdekelt figyelmet, hogy a Nadinéba szerelmes tündér a szarvasként megsebesült Nadinét magával viszi, de erőszakos udvarlása ellenére sem ér cél-t (ezután aztán eltér a két történet: Nadinének ugyanis a tündér tört út szívébe, de naponta kihúzza, hogy érezze a leány az elhagyatott szerelmes minden bűjét). A *Tündérvölgy*ben a halott Jevére csap le a „Nap ragyogó fia”, betakarva őt „Túl a napon egy szép ligetes csillagra” viszi. Erőszakos udvarlása ellenére sem ér cél-t (Ő viszont álmodt bocsát a szép leány szemére, amely majd csak akkor szűnhet meg, ha visszatérvén apjához, Dalmához, annak megoldják kezeit).

¹² Máig a legteljesebben: Turóczi-Trostler: i. m. és Szauder: i. m.

2. A megtévesztés motívuma *A' Tündér almában* kisebb jelentőségű, Nadir elé vezetik Nadine árnyát, a *Tündérvölgyben* csupán a tenger szép leánya kísérti meg Csaba szívét, a *Magyarvárban* viszont ezt olvashatjuk:

Asszonyalak lebegett a' távol déli hegyekben,
Sok keresése után ez tűnt föl előtte, legottan
Arra csavarta lovát; de csalólag el-elvesze a' kép
Lombok alá jutván 's foszolékony ködnek alája.

Viszont a megtévesztés fontos epizódja *A' Tündér alma* egyik forrásának: Wieland *Nadir und Nadine* című meséjének.

S ezzel visszaérkeztünk Ernyi Mihályhoz, akiről tudjuk, hogy – mint szinte mindenki a korszak magyar színészei közül – maga gondoskodott a játszható műsorról, pontosan ismervén a megcélzott közönség ízlését és érdeklődését, jó érzékkel választotta ki az adaptálandó darabokat. Csakhogy *A' Tündér alma* esetében nem színdarab volt a mintája, hanem a magyar irodalomban akkoriban sokat emlegetett, fordított, különböző olvasórétegek előtt más és más műveiért népszerű Wieland néhány meséje a *Dschinnistan* című mesegyűjteményből.

Ha belelapozunk Kazinczy Ferenc levelezésébe, az első kötetekben Wieland egyike a legtöbbet emlegetett német íróknak, Kazinczy László már 1786-ban megszerzi Wieland új verseit, Orczy Lőrinc az *Agathonból*, Kazinczy Ferenc *A gráciákból* fordít, Vitéz Imre a *Lady Johanna Gray-t* tolmácsolja,¹³ ismerte, hivatkozott rá Ányos Pál és Kármán József, később lelkes fordítója Kis János és Fáy András, nem is szólva a Wieland-élményét fordításokkal dokumentáló Kazinczy Ferencről, aki mind a fogsága előtt, mind a fogsága után adott közre Wieland-művet, fogsága után éppen a philosophusi románnak nevezett két mesével foglalkozott.¹⁵

¹³ *Dschinnistan oder auserlesene Feen- und Geister-Mährchen*. Winterthur, 1810. Csak az 1810-es, winterthuri kiadáshoz jutottam hozzá, így ezt használtam, valamint egy modern kiadást: Berlin 1968.

¹⁴ *Kazinczy Ferenc Levelezése* (a továbbiakban: KazLev) I, 109., 469.; II, 559.

Pozsonyban 1804-ben *Hertzeg Piripiónak Tündér Története* címmel jelent meg magyarított Wieland-mű — ebbe a sorozatba illeszkedik bele Ernyi Mihály magyarítása.¹⁵ Az igen bonyolult mesét csak fő vonalaiban követi, nem is tehet másként, maga Wieland bonyolítja történetét az elbeszélés az elbeszélésben módszerével. Ernyi Mihály „egy kietlen kősziklás hely”-en indítja a történetet, „Zwischen unersteiglichen Felsen. . .” kezdődik Wieland meséje. A nevek azonos-sága minden kétséget eloszthathat, de egy szöveg-összevetés nem árt bizonyítékul:

Astramond (Ernyinél Astromond) meséjében így hangzik a Neraorral, testvérével való vetélkedés egy részlete: „a' ki közüllünk elébb talál, egy még szerelembe járatlan 16. esztendő Leánykát, és annak minden erőltetés nélkül megnyerheti szívét, a' lessz a' nyertes.” — Der erste von euch beyden — tolmácsolja Astramond a testvérek vetélkedése miatt elkeseredett öreg király szavait —, der sich der aufrichtigen Gegenliebe einer geliebten Person würdig machen, sich mit ihr vermählen und einen Sohn von ihr haben wird, dieser wird der Vater des mächtigsten Sterblichen seyn.

Ernyi változtatásai mind az előadhatóság, az egyszerűsítés érdekében történtek, ennek ellenére a hosszadalmas elbeszélések lelassítják a színpadi cselekményt. Wieland meséjének csak csupaszított váza maradt, részben a technikai eszközök szegényességéhez alkalmazkodva annyi varázst vitt színre Ernyi, amennyi megvalósítható, a többit elmondatta, olykor igen hosszadalmasan, szereplőivel.

¹⁵ Uo. II, 299—300., 384., 399., 543.; XXII, 24—25.; XXIII, 182.; XI., 43., 481., XII, 1., 28., 447.

¹⁶ Wieland magyar népszerűségének igen hiányos bibliográfiai felmérése: Heinrich Gusztáv: *Wieland hazánkban*. Egyetemes Philológiai Közlöny 1900., 555—557.; Császár Elemér: *Deutsche Elemente in der ungarischen Dichtung*. Sonderdruck. München, 1943., 154—155., 164.; György Lajos: *A magyar regény előzményei*. Bp., 1941.

Csak hogy találtunk olyan – színi – utasítást Ernyinél, amelynek megfelelője nem a *Nadir und Nadine* című mesében, hanem a Kazinczy Ferenc által is fordított, közreadott,¹⁷ majd Kazinczy szokása szerint átdolgozott¹⁸ mesében olvasható, nevezetesen *A' Szalamandrine és a' képszobor* című történetben (eredetije: *Der Druide, oder die Salamandrin und die Bildsäule*).

Íme, Ernyi színi utasítása: „A' Szín fekete szobává változik, mellyben Nadine négy léptsőnnyi magasságon fekszik koporsóba, körülötte négy fegyveres Szeretsen áll, kiknek aranyos matériából vagy on elő-kötőjök, fejeken pedig láng-színű tollas süveg. . .” Wielandnál pedig: „Unter der Kuppel stand auf einer drey Stufen hohen Estrade ein großer mit schwarzem Sammet beschlagener Sarg; sechs Mohren, mit runden Schürzen von Goldstoff um die Hüften, mit feuerfarbnen Federbüschen auf dem Kopfe. . .”

Viszont nem sikerült megtalálnom Perifermi forrásnak, Nadine lángocskává változtatott apjának eredetijét. Nem valószínű, hogy ez és a vígjátékban éppen ez (a névadás, az átváltozásnak ez a változata) Ernyi leleménye lenne. Elképzelhető az is, hogy előkerülhet az a vígjáték vagy énekes játék, amelynek alapján Ernyi át- vagy földolgozta Wieland meséit.¹⁹ Eddig erre vonatkozó nyomozásom nem járt eredménnyel. Némileg megnyugtató látszik az, hogy Ernyi

¹⁷ *Kazinczy Ferencz Munkái VIII.* Pest, 1816.

¹⁸ *KazLev XV.*, 60., 388., 396., 414.

¹⁹ Az átnézett szakirodalomban ennek nem bukkantam nyomára. Nem igazít el a nemzetközi Wieland-bibliográfia sem: Günther, Gottfried–Zeilingner, Heidi: *Wieland-Bibliographie*. Berlin–Weimar, 1983. Tudunk arról, hogy Wieland egyes műveit zenés játékokká dolgozták át. Így például Samuel Gottlieb Bürde: *Operetten*. Königsberg, 1795. Itt leljük a Don Sylvio von Rosalva oder der Sieg der Natur über die Schwärmerey című Wieland-mű színdarab változatát. A nagyszabású német színháztörténeti vállalkozás, amely az európai és részben amerikai könyvtárak nyomtatott színmű-anyagát dolgozza föl, eddig csupán a sorozatok és a gyűjteményes kötetek regisztrálásáig jutott el. Vö.: Meyer, Reinhart: *Bibliographia dramatica et*

— ismétlem — követi a *Nadir und Nadine* című mese vázát, s csupán ebben a leírásban, valamint a leány keblébe vert tűr epizódjában tér el a mintául választott mesétől, és fordul *A' Szalamandrine és a' képszobor* felé. Ott a „nagyhatalmú génusz” nyilat út a „Szép” mellébe. Kazinczy Ferenc szavait idéztem. Egyébként a hosszadalmas elbeszélő betétek, a kezdetleges történetsszövegszövés mintha Ernyi munkájára vallanának.

Ezen a ponton azonban talán érdemes abbahagynunk ezt a régi típusú forráskutatást, és inkább a „miért” és a „hogyan” kérdésre keresni a választ. Szauder sejtése az *Oberon* jelenlétéről a 20-as évek Vörösmartyjának gondolkodásában nem gyengült, nem is erősödött, csupán kiegészült azzal, hogy magyar (nyelvű) előzmények is sugallhattak költőnknek meséket, történeteket. Ehhez annyit tehetünk hozzá, hogy ama műmese-típus segítségével érvényesült egy történetnek a konkrét, történelmi időtől való megfosztása, amelyhez hasonlókkal Vörösmarty is kísérletezett mesenovelláiban. A wielandi mese mégsem keleties mesék írására ösztönözte Vörösmartyt, pedig az 1820-as évek végétől az *Ezeregyéjszaka* fordítása is egybecsengetett ezzel az inspirációval. Annál is inkább, mivel például *A rom* ennek az ihlet- és képzetkörnek jegyében született. Ami azonban a *Tündérvölgy* és a *Délsziget* mese-epikájában óvatosan, áttételesen jelentkezik, ti. egy mesevalóság rekonstruálása, s azon túl álom és valóság egybejátszása, az a *Csongor és Tündében* fölerősödik, Csongor eleve az „álmaiban élő” égi szépet keresi. S ha a nyitó sorok még a szokványos mesekezdesre engednének következtetni, a minden országot, minden messze tartományt bejárta, kereső ifjúról, addig a folytatás már összetettebb világba vezet: az áloméba, amelyben „él” az égi szép. S ha most ismét német szöveget idézek a *Nadir und Nadine* egy mondatát, ezzel korántsem azt szeretném igazolni, miszerint

dramaticorum. I—III. Tübingen, 1986. A „személyi rész”, majd az utolsó kötetben található névmutatók esetleg nyomra vezethetnek ebben a kérdésben.

Vörösmarty megkerülve Ernyi vígjátékát (az sem bizonyos, hogy valóban lapozgatott Wieland egyébként széles körben olvasott mesegyűjteményében) eltalált Wieland meséihez. Feltételezésünk szerint Kazinczy Ferenc kilenc kötetes fordítás-válogatásának egyes darabjai túlzásba vitt stílus- és nyelvújításukkal inkább taszíthatták, mint vonzhatták Vörösmartyt, és ez igencsak áll a Wieland-tolmácsolásra, amelynek tudatos germanizmusai, szépelgésbe fajuló nyelvi megoldásai keveset mutatnak a művészi magyar prózát inkább útirajzaiban és önéletrajzaiban remeklő Kazinczy Ferencből. Ám térjünk vissza a megígért Wieland-idézethez. Nadir egyre kétségbe esettebben keresi tőle elszakított-elszaktadt Nadinéjét. E keresés közben „der unglückliche Jüngling merkte nicht, daß er in diesen schrecklichen Felsen immer nur im Kreise ging” (a boldogtalan ifjú nem vette észre, hogy mindig csak körben jár e szörnyű sziklák között), majd mindama jelenés, amely oly élénken lebbent föl lelkében, lehetetlenné tette számára, hogy pusztán álomként tartsa számon („aber alle Erscheinungen desselben standen noch so lebendig vor seiner Seele, daß er ihm beinahe unmöglich war, sie für einen bloßen Traum zu halten”).

Két mozzanatra figyelmeztetünk: az egyik – az utóbbi – álom és valóság szorosan kijelölt határainak szétmosódásáról tesznek tanúbizonyságot. Az álomban látott képek valójában élők, az álom előrejelzi a bekövetkezendőt, s bár az ifjú tudván tudja, hogy csupán álmodott, az álom életszerűsége, az álom „valóságtartalma” mintegy a ráháruló feladatok és a ráváró kalandok előképének tetszik. A másik viszont a bolyongás minéműségére utal: nevezetesen arra a kényszerű körpályára, amelyet a még be nem avatott ifjúnak szükség-szerűen meg kell tennie. Méghozzá azelőtt, mielőtt átlépné a varázsszal, meseelemekkel megjelölt világ határait; mielőtt tudatosulna benne, hogy feltétlenül el kell hagynia eddigi képzelgéseit, és az álmok jövendőlte, tündérek meghatározta, bűvös szerszámoktól is irányított tartományba kell belépnie. Wieland tündér- és szellemmesék újraköltésére vállalkozott,

s e mesék műfaji jellegzetességeit hangsúlyozta előadás-módjával, amelynek egyik fontos eleme az orientális, az *Ezeregyéjszakára* emlékeztető rekvizitumok fokozottabb érvényesítése a történetben (indításként a kásmiri király viszályáról olvashatunk; ez helyet kap Ernyi Mihály vígjátékában is!). De legalább olyan lényegesnek tetszik a Wieland-meséknek az a jellegzetessége, amely az álomnak mintegy pedagógiai funkciót tulajdonít (s ennek szép példája idézett mesénk), és így szinte Novalis meseregénye, a *Heinrich von Ofterdingen* számára készíti a továbblépéshez vezető utat.²⁰ Wielandnál az álom nem tagadása a valóságnak, hanem a valóság továbbgondolása, előrejelzése a kívánt valóságnak. Mindenféle misztikától megfosztva, a valóság kimondatlanul is élő elemeiből tevődik össze az álom, ahol megtudható, ami logikusan következik a valóságból, de amelynek végiggondolására a maga szűk körébe zárt ember egyelőre nem merészkedik. Ezért aztán nem figyel arra, hogy keresése körben járás, a szokásos és beidegződöttségek meghatározta területen bolyonghat csak Nadir.

Wieland természetesen a német felvilágosodásnak író-gondolkodója,²¹ de ahogyan elítélte a pietizmusból kinőhető kritikátlan rajongást, akképpen komikumba fullasztotta a földön járó és perspektívátlan racionalitást is. Egyként elhatárolta magát a pusztán oksági viszonyban gondolkodó és „abderitizmusba” fúló kisszerűségtől és a vallási alapú, tartalmatlanná váló elragadtatottságtól. *Dschinnistanja* első megközelítésben talán nem több mint főleg francia eredetű,²² az alacsonyabb néposztályok számára készült történetek,

²⁰ Samuel, Richard: *Novalis und Wieland*. In: *Christoph Martin Wieland Nordamerikanische Forschungsbeiträge zur 250. Wiederkehr seines Geburtstages* 1983. Tübingen, 1984.

²¹ Erről részletesen: *Wieland-Kolloquium*. Halberstadt 1983., Hg.: Thomas Höhle. Martin-Luther-Universität Halle Wittenberg. Wissenschaftliche Beiträge 1985/12 (F 53), Halle/Saale 1985.

²² Fuchs, Albert: *Les apports français dans l'oeuvre de Wieland de 1772 à 1789*. Paris, 1934.

mesék szellemes, a magas kultúrába átemelt, „megszerkesztett” és nyelviileg is igen igényes gyűjteménye. Azonban (mint azt utóélete tanúsíthatja) csak részben folytatás, híd a Bibliothèque Bleue és a Musäus által kiadott mesék között, újítás, újszerű világlátás is, amely Goethe meseszerű novelláig, Novalisig tervezte meg a német irodalom egy műfaját, és amely mindenekelőtt éppen az álom és a valóság, a varázslatosság és a racionalitás összefüggéseit, lehetséges egymásba játszásait, megfeleléseit formálta történeté, elbeszéléssé.

S itt ezen a ponton találhatunk vissza Vörösmartyhoz, s írhatjuk le ismét, amit másutt, más szempontból, mindenekelőtt a műfajkeresés igyekezetét dokumentálva már leírtunk,²³ nevezetesen azt, hogy a magyar költő lényegében ugyanennek a gondolatnak, világlátásnak jegyében előbb epikus anyagon, majd drámai formában gondolta végig az álomnak, a mesének, a keresésnek, a beavatásnak, a sorsszerűségnek szerepét a kurtára szabott emberi életben. S bár a kutatás nem csekély igazsággal a boldogságkeresés szándékával magyarázta a tévelygő, a mese és a valóság között hanyódó Vörösmarty-hősök életpályáját, ezt jórészt elfogadva, aligha szűkíteném le erre az egy jelenségre a *Tündérvölgytől* (ill. a *Zalán futásától*) a *Csongor és Tündével* lezáruló Vörösmarty-pályaszakasz vezérlő gondolatának megjelölését. Van ugyan már Wielandnál is egy olyan pont, amely talán efelé tájékoztatna. Ugyanis a Nadir és Nadinében is, Ernyi Mihály vígjátékában is elhangzik a figyelmeztetés: a helyes emberi magatartás nevelő erejű szava, az apa tanácsokat ad az erkölcsös viselkedésre, az életre. Nem maradnak a szereplők a tündérvilágban, hanem a tűnékeny emberi életet vállalják, miként a *Tündérvölgy* záró soraiban áll:

Nincsen az életnek több ily pillantása,
Rövid; de századnál drágább bírhatása.

²³ Fried: *A magyar emberiségköltemény felé* . . . i. m.

A végkicsengés nem mond ellent a „tündérezés”-nek; nem a realitás és a szűkebb körű racionalitás győzedelmeskedik a mese, a varázs fölött (hiszen a hősök, hősnők diadalához varázsszerszám, esetleg nem e földi hatalom segítsége szükséges!). A végkifejlet szinte nem más, mint az álom beteljesülése, egy nevelődési folyamat utolsó mozzanata (Wielandnál feltétlenül, de lényegében a *Csongor és Tündé*ben is: itt Csongornak meg kell ismerkednie három alapvetőnek tekintett funkció nagyságával és bukásával, a csalódással, a megtevesztettséggel); ilyen módon a wielandi mese sugalmazása nem áll oly nagyon távol a felvilágosodás hitétől a megismerés és a megpróbáltatás eredményezte boldogság elérhetősége tekintetében. S még valamire figyelmeztetünk: aligha járunk el helyesen, ha allegóriákat vagy pusztán szimbólumokat igyekszünk felfedezni a Wieland-mesékben (míg Novalis meseregényében a többféleképpen értelmezhető jelképek a történet és mondandó lényegéhez tartoznak). Wieland irodalom-má, az elfogadottakkal egyenértékű műfajjá avatja a mesét, amelyben nevelési regényével, Shakespeare-fordításaival, egyéb epikus műveivel azonos körben mozog: valamiképpen mégis a fejlődéselvet, a tökéletesedés módozatait keresi, s ezzel párhuzamosan tágítja az ember lehetőségeinek területeit, a nem tapasztalati valóságba való behatolás esélyein töprengve.

Nyilvánvaló, hogy Vörösmarty helyzete egészen más az 1820-as esztendőkhöz, mint Wielandé volt az 1780-as években, mint ahogy a magyar irodalomnak ez évekbeli állapota, rendszere sem igen hasonlítható a XVIII. század 80-as évtizedeinek német irodalmáéhoz. Vörösmarty csak látszólag folytatója Kazinczy törekvéseinek. Kazinczy kilenc kötetes *Munkái*val ugyan valóban sokféle „világirodalmi” törekvés magyar megszólaltatására vállalkozott (Ossziántól Goetheig, Wielandig), de inkább a stílusújítás, az irodalmi fejlődés megtervezése érdekében adta ki fordításait (mintegy eredeti alkotások helyett). Nagyra kell értékelnünk azt, hogy Széppalom poétája mekkora elszántsággal és szívóssággal küzdött

a teljes műfaji rendszer magyar megvalósításáért, de el kell hogy gondolkodtasson az a tény, miszerint még leghívebb követői is sajnálták: alkotó energiáit fordításokba ölte, s e fordítások olykor nagyon is egyszínűvé váltak. Vörösmarty az 1820-as évek elején egyre tágabb világirodalmi vidékekre vetette pillantását, 1828-tól kezdve pedig, mint a Tudományos Gyűjtemény szerkesztője és cikkírója már hivatásszerűen tolmácsolt magyarul külföldi irodalmi jelenségeket (a hinduk drámai literatúrájától a svéd romantikáig). Időközben igen csak változott az eredetiség, a fordítás jelentés-tartalma, így értekezésekben, ismertetésekben a nemzeti irodalom fogalma is mind határozottabban körvonalazódott, s ezzel kapcsolatban a nemzeti irodalmi múlt újabb meg újabb alkotásaira vetődött fény. Ennek nyilvánvalóan meg volt a műfaji következménye.

Éppen Vörösmarty műfaji próbálkozásai a kisfaludys vígjáték, a shakespeare-i királydrámák, a vergiliuszi honfoglalási eposz, majd a más típusú versesepika, a mesenovella, végül a bölcséleti jellegű mesejáték területén jelzik egyfelől (kisebb mértékben) a külföldi irodalmak olvasásából adódó tanulságok integrálását egy, a hagyományos imitációelvet elutasító költői életműbe, másfelől a költői kísérletek terepét, a különféle világirodalmi mozgásoknak a hazai irodalmi lehetőségekkel való egyeztetésének, megfeleltetésének próbáit. S akár olvasta Vörösmarty Wieland emlegetett műveit, akár nem (akár csak Kazinczy mesefordítása jutott el hozzá), ténynek tetszik előttem, hogy a mese, így a tündérmese egyike volt azoknak a műfajoknak, amelyeknek elemeit, hozadékát Vörösmarty a maga gyakorlatában felhasználta. Annál is inkább, mert a magyar (és az osztrák irodalomba átnyúló magyarországi és német nyelvű) érdeklődés ezt segíteni, ösztönözni látszott. Egymás után jelentek meg a magyar mese- és mondagyűjtemények, igaz, német nyelven, Mailáth János, Gaál György, ill. Mednyánszky Alajos tollából (Mailáth gyűjteményéből Kazinczy Ferenc fordított), és az 1830-as esztendőök elején Mednyánszky-mondagyűjteménye,

ill. Musäus német mesegyűjteménye magyar nyelven, kötetben napvilágot látott.²⁴ Vörösmarty erőteljesebb odafordulása a meséhez tehát nem (pusztán) zseniális ráérzés egy általánosabb, részben divattá váló műfajra, hanem a korszak tendenciáit jól érzékelő költő vállalkozása ennek a divatnak magas szintű kihasználására, több műfajban való népszerűsítésére (verses epikában, mesenovellában, bölcséleti mesejátékban). Míg Wieland sikere (utóéletében és még életében) egyértelműnek bizonyult, Vörösmarty közönségsikere lényegében elmaradt, leszámítva azt, hogy mesenovelláinak egyike-másika kalendáriumban is megjelent.²⁵

Az okok között emlegethetjük, hogy éppen az volt az akadály a közönségsikernek, ami irodalomtörténeti (és később utókora) elismerését meghozta: az újszerűség – Wielandhoz és a wielandi típusú meséhez képest. Tudniillik az, hogy Vörösmartynál (térünk vissza egyik indító gondolatunkhoz) nem forrásokról, hanem forrástípusokról kell beszelnünk: adott esetben egyként lehet számon tartani Wielandnak a nevelési regény egyes elemeit tartalmazó meséit, egy tündéries vígjátéktípusba tartozó zenés vígjátékot, Kazinczy Ferenc fordítását, népszerű széphistóriát, nemzetközi mese-motívumokat, amelyek esetleg német nyelven kiadott magyar mese- és mondagyűjteményekből érkeztek el hozzá. Annyi látszik bizonyosnak, hogy mindezek az „előzmények” (ha

²⁴ Gaál, Georg: *Mährchen der Magyaren*. Wien, 1822.; Mailáth, Johann von: *Magyarische Sagen und Mährchen*. Brünn, 1825.; Mednyánszky, Alois: *Erzählungen, Sagen und Legenden aus Ungarns Vorzeit*. Pesth, 1829.; Uő: *Elbeszélések, regék 's legendák a' magyar előkorból*. Pest, 1832. 1–2.; *Magyar regék, mondák és népmesék*. Gróf Mailáth János után Kazinczy F. Kiadta: Kazinczy Gábor. Pest, 1864. (Kazinczy Ferenc előszava 1825-ből való!) *Musäus Travesztált regéi*. Honosítás: Staut József. Pest, 1834–1835. 1–5.

²⁵ A kritikai kiadás megfelelő kötetei regisztrálják, hogy mely kalendáriumban mely Vörösmarty-műveket közöltek újra. Ezeket az adatokat egy közléssel kiegészítettem: *Egy elfelejtett Vörösmarty-kiadvány*. Magyar Könyvszemle 1978., 343–346.

másképpen nem: tárgytörténeti előzmények!) mind a *Tündérvölgyben*, mind a *Csongor és Tündé*ben átértékelődve, új összefüggések közé helyezve új értelmet kaptak.

A tündérmesékben talán az egyik legfontosabb elem: az átváltozásé. Hol egy jó-, hol egy rosszindulatú varázsló műve, a bizonytalan emberi léthelyzet jelzése is, de a főszereplő elé állított próbákban is föllelhető. A *Csongor és Tündé*ben az a motívum szinte mellékesen kerül elő, többnyire egyes szereplők elbeszélésében (pusztán Mirigy egyik átváltozásának lehetünk tanúi). S ez nyilván összefügg azzal, hogy a *Csongor és Tündé*t színpadi előadásra szánta szerzője. Az átváltozásnak ez a történet peremére szorulása a kiváltképpen mesei elemek gyöngítését is szolgálja, csak annyi mesei háttérrel fest föl a költő, amennyi az időtlenítéshez, a konkrét térbelitől való eltávolításhoz szükséges. S az átváltozásokban rejlő groteszk elemek a romantikus iróniának tételszerű megfogalmazása utáni korszakra vallanak; már a közkeletű mesei motívumot is lehet idézőjelbe tenni, az is lehet a játék része. Játék a szavakkal, az átváltozás okozta helyzettel – játék a mesével, amelyben a varázslat sem mindenható, s talán éppen a varázslatról való lemondás lesz a megoldás kulcsa. Ugyanígy értelmezi át Vörösmarty a megtévesztés motívumát. Bár Wielandnál szintén az ellenséges hatalomnak szinte utolsó próbálkozása a főszereplő eltérítésére, ott a varázslat, a csoda egyik hatásos mozzanata, szerves következése a mesevilágnak. Vörösmartynál fokozatosan készül elő (a megtévesztés jelenetében) egy hatalmától megfosztott gonosz veresége. Sikere csak látszólagos, Csongor elhiszi, hogy a lebegő leányalak Tünde, körbenjárása bizonyosodik be, mikor szétfoszlik az árnykép. Ám mivel Balgával is megesis a megtévesztés varázslata, természetének megfelelően étellel és itallal, így a jelenet az alacsonyabb szintre száll alá, az ideális mögött vaskosan bukkan elő a földközeli, a varázslat ezúttal is megkapja groteszk vonásait. S a megtévesztés egyben a tudatosítás eszköze: Csongort visszavezeti a tévedésnek hármas útjára, a különféle léthelyzetek (s így az ő

tévelygésének) csődjéig, ama végső pontig, ameddig eljuthat, ti. a felismerésig:

S miért az olthatatlan szomj, miért
Rejtékeny álom, csalfa jóslatok,
S remény vezérrel eltűrt, hosszas út,
Ha ahol kezdtem, vége ott legyen,
Bizonytalanság csalfa közepén?

Azaz: a mesékben rejlő varázslatok megtévesztők voltak, az álom továbbra is „rejtékeny”, kezdet és vég egybeesnek ezen a reménnyel teli, majd reményt vesztő vándorúton, s ezt majd igazolni fogja a három vándor.

A megtévesztés csalfasága ezzel nem ér véget. Nem csekély meglepetésre Balga szintén a Shakespeare-drámák jambusában kesergi panaszát, előre is parodizálva a három vándor veszteségeit, olykor még szóhasználatával is utalva például a kalmár monológjára.

Mi ez? homokká lettél, rossz palack,
Silány homokká porlól döggalamb?
S azért van éhem, hogy most port egyem?
Te, átkozott, te csámpaláb, megállj . . .

A kalmár monológjából az alábbiakban idézek:

Segíts, te gyámbot, rossz lábpótolék (. .)
Ételt ki ád az éhnek, és italt
A lankadónak, bú és szomj miatt? (. .)
Segíts tovább, te fáradt, gyenge láb,
Segíts tovább, te gyámbot, menni kell . . .

Úgy is megfogalmazhatjuk tételünket: Wieland mindvégig megmarad a mesén belül, olyképpen mesemondó, hogy nem merészkedik túl az elfogadott műfaji jellegzetességeken, inkább ezeket a műfaji jellegzetességeket igazítja egy felvilágosodott író-gondolkodó elképzeléseihez. A mesét mesének láttatja, nem csalja meg azt az olvasót, aki a *Dschinnis-tant* úgy akarja olvasni, mint mesét, viszont lehetőséget

biztosít azok számára, akik a meséből kikövetkeztethető tanulságokat másutt szeretnék föllelni, és főleg az irodalmi megformálásban bukkannak rá továbbgondolható elemekre (bizonyára így tett Novalis, amikor az álmot, a „csalfa” jóslatot történetformáló mozzanatként fölhasználta).

Majd negyven esztendővel a *Dschinnistan* megalkotása után Vörösmarty a *Tündérvölgyben* látszólag szintén a meséhez fordul; odafordulása csak a történetre vonatkozik, hiszen bejelenti, a szinte személytelen mesemondó helyett olyan költő beszél el a történetet, akivel „lángképzelődése” játszik, s magának a történetnek azért nem lesz égen-földön határa, mivel a költő saját lelkén lelte írva. Ez a romantikus attitűd eleve eltávolítja a költőt a hagyományos mesétől, amely kimondva-kimondatlanul a mesében hívő, a mesevilágot valóságosként elfogadó közönségnek készül, vagy pusztá szórakoztatásra hangzik el. A magyar költő már a birtokba vett-veendő romantika felől tekint a mesére, amelynek egyes elemeit, motívumait beépíthetőnek véli a másfajta gondolatiságot kifejező alkotásba. A *Tündérvölgynek* és a *Csongor és Tündének* (s részben a *Magyarvárnak*) csak egyik forrása a wielandi típusú (vagy alapozású) mese, amely a magyar irodalomban is föllefte a maga fordítóit-fölhasználóit. Nem tévedett tehát a kutatás akkor, amikor részben a *Varázsfuvola*, részben Wieland (igaz, az *Oberon*) felé tájékozódott az 1820-as évek Vörösmarty műveinek tágabb kontextusát nyomozva.

Továbbkeresve Wieland életművében, a meséket is bevonhatónak éreztem ebbe a körbe, és talán igazoltam is ezt az érzést. Érvként hozom elő, hogy az 1837-ben megjelent (1841-ben naptárba került) *Szél úrfi*t maga Vörösmarty nevezte tündér regének. A kutatás a *Csongor és Tünde*, ill. a *Délsziget* tájára utasít a mese egyes fordulatait illetőleg. Legyen szabad azonban ismét a Wieland ihlette Ernyi Mihály-vígjáték egy epizódját felidézni. Az almafa almái valójában leányok, akiket a négy évenként esedékes adó alkalmából vitt magával a tündér. A *Szél úrfi*ban „A sánta

banya minden ártatlan leányt, ki határán bebotlott, rövid, de erős szolgálat után kóróvá, tüskévé változtatott”. A boldogtalan kórók tűzbe vetve nyerik el korábbi alakjukat. Amit ezzel az egybevetéssel mondani szerettem volna, nem kevesebb (és nem több), mint a Wieland-mesékben helyet kapó motívumok esetleges ihlető-sugalmazó szerepe (nem lényeges, hogy közvetve vagy közvetlenül), egy bizonyos epizód változata. Vörösmarty ezzel az utolsó „mesenovellájával” valójában oda tért vissza, ahonnan elindult, a délszaki tündér, a *Délsziget*, a *Csongor és Tünde* világába, amelyben a wielandi típusú történetek egyes mozzanatainak is helye van.

Csakhow a magyar irodalomban ez a vonulat kihasználatlan lehetőség maradt, sem a mesenovelláknak, sem a *Csongor és Tündének* nem akadt (közvetlen) folytatása, s a *Tündérvölgyre* is csupán messziről cseng vissza a *János vitéz*. Wieland magyar olvasói népszerűsége mindenekelőtt az írók körében számottevő; pl. a Kazinczy tolmácsolta *Bölcsek köve* nem talált kiadóra.²⁶ Az a tény, hogy magyar (nép)mesék kötetben előbb jelentek meg német nyelven, mint magyarul, s a magyar mesekutatás még jó darabig váratott magára, szintén hátráltatta Vörösmarty följebb vázolt igyekezetének egykorú méltánylását, hogy aztán később éppen ezek a Vörösmarty-alkotások vonzzák a legtöbb kutatót. A *Csongor és Tünde* titkainak megfejtése mind a mai napig a legizgalmasabb feladatok közé tartozik.

²⁶ György Lajos: i. m.

FORUM

PILINSZKY JÁNOS
(AZ ÉLHETŐ LÍRA IV.)

Ha az élıhetőség, a költészeté, valami utóélet-féle volna egyszerően, a Pilinszky-életműről meg lehetne (kellene?) jegyeznünk mindjárt bevezetőben, s talán az igazságosság kedvéért elsődleg, hogy már az ötvenes évek második felében támadt ilyen mellék-élete, még a *Harmadnapon*-kötet megjelenése előtt: folyóiratokból másoltuk ki számosan e verseket, ahogy mondani szokás (vagy divat), *éltettek* szellemi táplálékként sokakat e sorok, szakaszok, végzõdésék, befejezhetetlenségek; s nem volt az legenda (a tény nem divattény volt; de nem is szomorú dolog); s az egész valamikor a költő pályáján hamarosan elkövetkező „váltás” (változás) előtt történt; ám hogy ezzel a lezáruló szakasz élıhetősége igazolódott volna máris: nagy, kétes kérdés, ugyanis az bizonyosnak látszik, hogy aligha pontosan (megközelítõleg is) így éltek számunkra e munkák, ahogyan ma e lelkem-feladatát végezve visszagondolhatok rájuk, szembekerülhetek velük (szembe: velük közel-egy oldalon).

S ugyan ki ne állna közel-egy „oldalon” ezekkel a költeményekkel, vagyis az életműnek amaz első felével, mely itt vizsgálatunk tárgya?! Pilinszky János vershelyeinek élıhetősége szinte osztatlan, úgy érzem. Majdnem hogy épp csak számot kell róla adni, a pontosság kedvéért. Hanem épp ez a pontosság, s ennek „kedve”, ez volt az, egyebek között, ami akkor régen is vonzáskörébe emelte a figyelmet. Az evidencia, az „igazság” adta a hitelt, s mintegy irány nélküli, pontszerű szétsugárzást érzékeltetett a versélményt élõ

kedéllyel. Ez az erendőség és örök-egy pontszerűség máig őrzött sajátja e költészetnek, ill. okvetlenül az *a pálya első szakában* minden darabnak. Érdekes, hogy miközben a hit-tényező végig alapeleme e lírának, a későbbiekben – a második pályaszakaszon – a megítélés, az élmény, az élıhetőség sarkkérdése is lesz, megtoldván az első szakaszbéli anyag-szerűséget (több-e ez így, kevesebb-e, nem feladatunk bírálni; tárgyunknak mindenképpen az első szakasz versei felelnek meg jobban; ígérhetjük azonban a kitekintést a későbbiekre is).

A *Trapéz és korlát* (az első, a *Harmadnapon* első felét is alkotó Pilinszky-kötet) teljes érettségében és végérvényességében, bár még sok mindenben kibontakozatlanul mutatja e lírát. Az „élhető anyag” sokszor hordoz valami általánost, ami a jelkép-, stigmaszerűséghez közelítik a részeket, s a leg-szebbeket éppen. Mint a *Te győzz le*, e nagyszabású nyitóvers első szakaszának végén is (az éjszakáról olvashatjuk): „Tűnődve benned görgetik / fakó szívűknek terheit / a hall-gatag szegények”. De ez egyáltalán nem haladja meg, sőt, vitatható, elér-e akár a Kosztolányi-féle szegénység szemlélet megrendűlését (megrendítő szintjét). És áttételes, békés hatá-sú a József Attiláé mellett. Tűnődő poézisnek indulna így a Pilinszky Jánosé! Bár a fenyegetettség (fenyegető) jele ott van a vers zárulásában: „fogadd be tékozló fiad, / komor, sötét mennyország”. Mégis, a szövegkörnyezet (nem idézzük) inkább távolítja ezt a szép két sort attól, hogy eredendő „élendőségünk” legyen, alkalmazható s nélkülözhetetlen. S még az *Éjfélí fürdés* befejezése, amaz „időtlen sírás” idézé-se: ez sem hat ránk így. A *Halak a hálóban* (megannyi igen tökéletes versről van itt szó!) az egymás elleni küzdelem kegyetlen képeivel is képlékeny marad, kicsússzan kategóri-ánkból. Különös, hogy a legkisebb lendületű vers, a tűnődést nyíltan vállaló *Őszi vázlat* hozza itt (a továbbiakban is: *megítélésem szerint*) az első elhagyhatatlan mozzanatot; a kiemelve is önmagánál többre mutatót. Ez: „távolí, kétes tájakon / készülődik a fájdalom”. S előtte a József Attila-

örökség nyílt nyomai, ráadásul! A *Tilos csillagon* alapvető Pilinszky-vers; tematikusan okvetlenül az. A társas társtalanság, a halálos társ-viszony lényegének intonálása. „Én nem kívántam megszületni” – alap kijelentés, mégsem tárgyunk. „A semmi szült és szoptatott” – még József Attila, legalábbis sokban. Aztán egyszerre: majdnem a mi számunkra értékelhető matéria következik: „... szeress sötéten és kegyetlen, / mint halottját az itthagyt”. Valami mégis távolít ettől a két sortól, mármint oly értelemben, hogy élethelyzetekre használnám (magamban, válaszul, megszólítottként-megszólítóként). A patetikus felhang okozza, azt hiszem, még nem fordulván a fellebbezhetetlenség tragikumába. Vagy fordítva: még kivédetlen tragikummal szólván. A címadó vers maga, a *Trapéz és korlát* kikerülhetetlen helyzetet tár elénk. A felek küzdelme, így lenne összefoglalható, szélsőséges helyzetben. Milyen különös érzékenységet jelzi kategóriáinknak (megjegyzésem: ha jól látom, megint csak), hogy nem a klasszikus véglegességű záró-sorpar illeszthető a mi tárgyaink közé itt („Ülünk az ég korlátaiban, / mint elítélt fegyencek” – bár ez talán a „nagyobb hely”). Hanem előtte ez az egyszerű felkiáltás: „Vigasztalan szeretlek!” Sőt, még inkább a még-előbbi: „Ki kezdte és akarta?” Vagy közben ez: „Mi lesz velem, s mi lesz veled?” Kosztolányinál próbáltuk elemezni az emberközi közlés véglegesét, a megteremtendő nagy egyszerűséget; Pilinszkynek később erre is lesz szava. A hangját e költészet, erre is, itt alakította ki, ebben a versben.

A *Téli ég alatt* már sorozatban tartalmazza „mindenkori élhetőségeinket”. Enyhe nézetkülönbségek képzelhetők, s magam sem mindig egyformán érzem, pontosan melyik hely felel meg jobban ennek a „célnek”. Módunk lesz itt azonban valami általánosabb sejtés megfogalmazására is mindjárt. Alap-egyszerűségű közlés ez: „az irgalmatlan ég alatt / hanyattdőlök a falnak”, főleg második fele. Ám a tétován kicsorduló szomorúság (árva szájon), ha önmagában még nem elemi erejű is (a számunkra e szempontból!), s a kérdés,

hogy „Mivé is lett az anyatej?”, mintha föltehetetlen volna bárki magán jellegű, napi életében, a záró sor már e szakaszban, kő-letevő véglegességével, mindenféle helyzetre érvényes lehet, s ténymegállapító jellege is önmagát-meghaladó: „Beszennyezem kabátom.” Épp a szövegkörnyezet, a helyi érték — az, hogy nagy indulat, lendület, jelleges „töltés” után áll a sor —, ezt teszi fokozottan, áthatóan egyszerűvé, miénkké. Aztán, megint jellegzetes Pilinszky-hasonlat, hogy „akár a kő, olyan vagyok”. De ezt ki mondaná magáról, e formájában? (Később, az *Utószó*ban megoldódnak az ilyen „kérdések” is!) A „Mindegy, mi jön, csak jöjjön”, mintha túl *nagy* mondás lenne használatunkhoz. Ám a következő sorpár, bizarrul végállapotú tartalmával közelünkbe kerül: „Oly engedelmes, jó leszek, / végig esem a földön”. Nem csak ilyen *végig esésekre*, de hasonlatként (visszafogottként) sok életállapotra vonatkoztathatjuk, s teheti ezt szívünk-kedélyünk mintegy feltétlen reakcióként (ami az itt felvett élıhetőség-kategória sajátja). Az általános megjegyzés pedig: a vers végén bármi nagy eredmény a „lassan megindulnak felém / a bibliai szörnyek”, bármennyire beletartozhat a mindenkori Pilinszky-válogatás ily helyei közé felveendők sorába, *túl*ságos; rettenetes; szélső mód költészeti elem. Igazán bajosan képzelhető, hogy átlagos birtokunknak tarthassuk, „használhassuk” ezt a végállapot-kifejtést. Pilinszky-nél a köznapibb (bár úgy: végletes!) kifejezések, összefoglalások „sóhajok”, reménytelenség-ábrák az élıhetőbbek, e pillanatban s e korban, úgy látom, nem pedig a borzalom látomásai.

Teljességgel — és megrendüléssel — élıhető, köznap, mégis különleges hely a *Késő kegyelem* kezdése, a feledhetetlen „Mit kezdjen, akit elítélt, / de fölmentett később az ég...” A szavak kopogós párhuzama, a rím csikordulása: mind szívünk kedvére játszik (hogy efféle reakciómódokatunkról ezt még egyszer ismételjem). A kibontás is csaknem ide tartozik: „megvonva tőle a halált, / mikor már megadta magát?” A *halált* véglegességével esetleg ilyképp nem tudunk

mit kezdeni, de a fejtegetés egésze nem részleteződik túl-távolisággá. Érdekes, hogy a versben más kibontott, szentenciózus kijelentések már nem érik el a hatásnak ezt a jellegét (nem értékről beszélünk!); így ez sem: Fogódzanék akárkibe, / de nem lesz soha senkije. : .”

A *Mert áztatok és fáztatok* aztán mintha cáfolná imént tett megállapításunk helyességét. Nemcsak az válik ugyanis mindennapi „eszközünk” ebből a versből, ami, mondjuk, magasfeszültsége (enyhe magasztossága) ellenére is szegénység-anyagú, tehát a „vegyétek el a homlokom, / a szemem és az ajkam, / mert áztatok és fáztatok, / mert éheztek bennem, / bár én is áztam-fáztam és / nekem se volt mit ennem” (az utóbbi sorokat már csak a szövegkörnyezet érzékeltetésére idézzük). Az ázni-fázni alapkifejezése sokat tesz az örök-honosodás érdekében. Eddig, mondhatnánk, rendben is van. De miért hat ránk, „napi használhatóságra”, ily erővel szintén a nagyon borzalmasszerű versvég is? Íme: „Egyetlen boldog pillanat, / a végső és az első: / csak állok majd és reszketek, / akár egy égő erdő”. A személy, saját személyük – mondjuk így! – félőn túlzott központisághoz jut; s még ez sem zavar! Minden óhatatlan kezdet-és-vég szituációra, összefüggésre, tragikumra valami katartikus érzéssel idézhető ez a „képlet”. Hatása nem fogyatkozik. Igaz, az *egyetlen-pillanatnyiség* kifejezése fontos Pilinszky-feladat volt. Remélhetőleg más efféle példák is ideférnek majd még (*Aranykori töredék* stb.).

A *Miféle földalatti harc* és a *Bűn* a szélsőségek képeit sorakoztatja. Különös, és most értettem meg igazából, mi is gyakorlatilag a *Miféle* . . .-vers dramaturgiája. Épp ez marad meg „napi közkincsünként” a leginkább. Nem annyira a még akár valamelyest Szabó Lőrincet is idéző kezdés („Napokra elfeledtelek, / döbbsentem rá egy este”; az ilyesmi a költészet legnemesebb továbbélés-szerkezetűségére mutat, és nem „baj”!), hanem hogy ez a bizonyos talán-elvesztés, amit az első szakasz kifejt, a vers egészének menetét egy (borzalmas) sejtésre alapozza, s ami a bizarr, hogy épp *ilyesmi* lehet

„csak” sejtelem, csak *nem-is-tudom anyag*. Ez: „Lehet, hogy megfojtottalak / a puszta két kezemmel.” Ebben annyi reménytelenség sűrül össze (emberkapcsolati), annyi kiszolgáltatottság (az egyik lényé, a „cselekvőé”), az elveszthetősége (a „megfojtotté”), a nagy események és nagy kifejezések annyi szánandósága, semmi-volta, hogy élhető helyünnké válik, ismétlem, maga *a jelleg*. Bár nagyon szép és összetett az a szakasz, hogy (második felét idézzük) „zokogva átöleletelek / és szomjazón, ahogycsak / szeretni merészelhetünk / egy élő és halottat”, mégis, túl összetett, s a záró négy sor nemcsak helyzeti energiája (végkicsengés!) miatt válik jobban a miénkké: „A számban érzem mocskait / egy leskelő pokolnak: / mit rejt előlem, istenem, / mit őriz még a holnap?” — de a hangalakok, melyek a puritán eszköztáru Pilinszkynél „duplán számítanak” többnyire, a szokatlan tér idézése (a száj, mint pokol), a képszerűség mellett a (lásd Kosztolányi emberközije!) nagy egyszerűségű, elemi felkiáltás... ez az együtthatás már-már szó szerinti megjegyzésre is ösztönöz bennünket, konkrét citálásra.

Ezek a versek, részleteikkel, sok későbbi „mindennapi örökhelyünket” előkészítik; az *Utószó* halott-fogalom-kettőzése az említett „élő és halottat” duplázásban ott van már. S oly végeredmények válnak bűvópatakosan aktuálissá (vagy tűnnek a *tudottba* inkább az *éltből*), mint a *Parafrázis* minden más szempontból a legnagyobbak közé tartozó líra-helyei: „Mindenki táplálékaként, / ahogy már írva van, / adom, mint élő eledelt, / a világnak magam.” Elképzelhetetlen, hogy valaki csak úgy egy szép napon ilyet gondoljon magáról a vers nyomán vagy bármi helyzetben ily emelkedettségig jusson szavakban! Kétségeim vannak viszont itt hátha ez a szakasz mindenkor élhető: Csak hányódom hát ágyamon / és beléreszketek, / hogy kikkel is zabáltatom / a szívverésemet!” A szélsőséget itt a nagyon köznapi helyzet oldja és a még bizarrabb, törten tündökletes kép erősíti oly bírhatatlanba, hogy onnét mintha megint az élhetőség tájain járnánk. Nem tudom mindig ugyanolyan pontosan, csak gyanítom.

És itt kell, egyetlen utalás erejéig, visszatérnünk kiindulásunkhoz: valamikor, jó három évtizede, ezek a versek, versrészletek *más emberi-lelki haszonra voltak elsődleg*. Ugyanolyan örökérvényűek maradtak, s még nőttek is „az időben”, de *amire* vannak (lehetnek), az erősen *más*. Az egyén egzisztencialista jegyű válságát, mely valami többlet-módként része volt a Pilinszky-ihletnek, sőt, a legbrutálisabb fenyegetettség tudása, tudata, emléke, áttételesebb újratermelődése, ily koncentrátumban némiképp „a múlté”, ill. „belső világunk”, reflexiónk fordulása következtében másféle csillagok együttese néz vissza ránk hidegen a Kosztolányi, József Attila s még sokak által előrevetített, oly megrendítően feltárt Pilinszky-évről. Ezért rendít meg minket ma, talán, kevésbé bármi olyasmi, hogy: „Mert aki végkép senkié, / az mindenki falatja”, vagy „Miféle vályu ez az ágy, / ugyan miféle vályú? / S mi odalök, micsoda vágy, / tündöklő tisztaságú!” A kimondott-nagy fogalmak költészete szorult ma hátrább „az élıhetőségben”, s ez nem a tárgytól függ („közéleti”, „magánemberi”, „háborús”, „hitbéli”, „politikai”, „filozófiai” stb. költészet).

Érdekes, hogy ahol nem az egyén (véglegesített, kicsontozott) tragédia-fenyegetettsége a középpont, hanem „(a) mások” jutnak, teljességgént, célként vagy reményként, részvét tárgyaiként főszerephez, az élıhető közelség újra nagy: „Nem görbülhet egyetlen hajukszála, / őrzöm legkisebb ráncaikat. . . / . . . az ítéletnapig.” Vagy: „Egy egész örökkévalóság / őrzi mindannyiunknak sorsát. . .” Ezt megrendülten olvasom, ismételve, és olyan szép, használható a befejezés is, a kibontás, a visszavonatköztetés az egyén-szerepre: „rendíthetetlen, mint a kőzet, / már nem is én ölelem őket”. Vagy ahol tárgyasul az egyén-lét, mint a tengerpartot járó, kavicslelı kisgyerek „példázatában”, amelybıl gyakran emelem ki élet-helyzetmegvilágító, visszhangzó idézetként, élı anyagként: „Az elveszíthetlent markolássa!” És: „oly egyetlen egy kezében a kő, / és vele ő is olyan egyedül lett.” Vagy, bármi vesztesre, válásra: „Hangot sem ad a néma szakítás. . .”

És az *ily* jelleggel *nagyszabású* kép fensége is élhetőnek érződik: „egy egész tenger zúgja mégis vissza”. A *Bűnt* már említettük. Hadd idézzük néhány helyét: „Éjszakáim! az éjszakák / didergő csöcseléke!” És: „kifosztva elhajítanak, / mint talpig tépett zsákot”. Főleg ez az utolsó sor! Valamint: „Te volnál, kit megöltek és / én lennék, ki megöltem?” Kevésbé hat viszont (ma) egy híres versvég: „ha öröklétre születünk, / mért halunk meg hiába?” Ez nem annyira Pilinszky-feladatmegoldás; s nem annyira az a *Kihűlt világ* kezdetén sem, hogy „E világ nem az én világom, / csupán a testem kényszere . . .” Vagy: „Így táplálkozom a halállal, / és így lakik jól ő velem”. A lejtés: múltbéliéké.

Nem fordulok vigaszért ily tündökletes, végső sorpárokhoz sem: „A mindörökre ismeretlen / végül is így lesz otthonos”. Goethe emléke dereng fel. Vagy másoké, itt, azonnal: „Mint hervadás az őszi lombot, / a pusztulás bebalzsamoz.” Még Petőfi hangja is! Mindez a költészet anyagának az ún. önállóságnak a csudálatos szerveződésmikéntjéről vall, s nem feledhetjük: már akkor nagy költészet volt, amit Pilinszky megcsinált.

De talán fényt vet arra a tényre mindez, hogy a pálya második felének művei sokak számára miért hordoznak oly töltést, anyagot, amit a korai vagy közép-korszakbeli munkák materiái mellé helyezhetnek (fontosság, evidencia stb. tekintetében). Nem méltánytalan tehát az ily keresés-várhozás ítélete, a legalábbis egyenérték-látó A *Panasz* az a vers – abban a kötetben, ahol sorra haladok, legalábbis ily elrendezés mutatkozik –, ahol végképp egymást érik az élhető helyek. (Ismételjük: ezeknek nem kell sűrűn előfordulniok; inkább azért említendő e körülmény, mert a Pilinszky-életmű eddig áttekintett részeiben épp ennek a közvetlen-élhető anyagféleségnek a meglepő hiányát észleltük, a roppant jelentős, örökértékű részek mellett, vagy épp azokban, azokkal adva! Tehát az oeuvre-nek ez a része másra való, nem mindennapi-konkrét „segélycsomagnak”, mondhatná valaki, a vizsgálat elleni éllel. Ne feledjük:

egyetlen szempont csak több lehetséges szempont közül, ahonnan mi nézzük most költőnket.)

A *Panasz*, lendüljünk neki hát újból, mindjárt az első szakaszával örök-velünklevő: „Elevenen a csillagok alá, / az éjszakák sarába eltemetve, / hallod a némaságot? / Mint-ha egy égből madár közeledne.” Lassúsága, váltása, közben felkiáltása, mégis „csöndje” van ennek a négy sornak. És folytatása van, ugyanily élhetőség: „Így hívogatlak szó-talan: / az örök hallgatásból, / idegen egeid alól / valaha is kiásol?” Lehet isten, lehet ember, lehet bármi más lény, lehet akármi odaadás-középpontja, képzet, akit-amit a vers szólít (mint evidenciát). (S mint evidencia, ez teszi külön nagy hatását, a legbensőbbet talán: hogy az elveszettség-tudat nem is sejtí, „visszaigazolva nem láthatja” valódi mibenlétét.)

Ezt nagyon fontos szempontnak kell tekintenünk az élhetőség „kategóriájának” meghatározásánál. Hogy ez a belső ellentét ott feszüljön; ez, vagy más lényeges ellentét. Kibontatlanul, bár „napnál világosabban”. (Újabb ellentét. Az élhetőséget – végtelenjét, ha van végtelenje; bár szakaszos, némileg időbeli fogalom, mégis, „összegyülemlik” elegendő – ez az örök fokozat-nélküli-fokozódás is meghatározza, segíti.) A *Panasz* még a harmadik szakaszával is ily közelünkbe kerül: „Eljut hozzá a panaszm? / Hiába ostromollak?” ... De főleg (számomra) innen: „Köröskörül a félelem / zátonyai ragyognak.” Kénytelen vagyok ismét valami merőben személyes látszatú jelenség felvázolásáig elrugaszkodni. Ez talán ahhoz fontos adalék mégis, hogy nem a „memorizálás” pontossága, nem a szó szerinti idézés a lényeg itt. Az élhetőség, az átélés (tudjuk régi példákból) gyakran alakít az alapmaterián. Tehát, amit korábban nem említettem: néha magam pontatlanul idézem az adott vershelyet. Ezt itt például: *köröskörül a némaság* ... s ily néma állapotokra idézem *fel, élem* e két sort. Nem (szó szerint) *idézés*, hanem inkább felidézés, valami jellegé, ami végbemegy bennünk ilyenkor, tehát a kapcsolat, mely köztünk s a „világ”, az „élet”, a „létezés” stb. között a költői anyag révén felfokozó-

dik (értelmeződik stb.), nem kíván többet (ily alakulásához), mint valóban az élés, az át-élés (sic!) elsőbbségét, ennek magasabb (hő)fokát. Láncolat ez, el- s visszaágazó: valamely már megtörtént találkozás (a lírával) az újabb (az élet valamely mozzanatával való) találkozás segítője (stb.) lesz.

Az *Örökkön-örökké* szintén a panasz-témához szolgáltat ilyes adalékot. Elképzelhető, hogy valakinek (valamely kedélyállapotnak, helyzetnek, sorsnak, életszakasznak, képzetvilágnak, s így tovább) a „várok, hogyha váratsz, megyek, ha terelsz” kezdősor az élhetője itt. Magam inkább ezt érzem annak: „Halálom után majd örök öleden, / fölpanaszlom akkor, mit tettél velem . . .” S a „karjaid közt végre kisirom magam” sor átugrásával itt ez a másik tétel: „csillapíthatatlan sírok hangosan”; természetesen csak a szakasz első két sorának szövegemlék-környezetében.

A *Mire megjössz* egész első versszaka, minden konkrétumával (említettük már a konkrétság szerepét ennek az élhető-ségélménynek a kialakításában; nem okvetlenül megjegyzendő a konkrétum, de segíti az általános „hatást”), ilyen élhető-anyagnak látszik: „Egyedül vagyok, mire megjössz, / az egyetlen élő leszek. . .” Magam néha „az utolsó élő”-nek idézem fel. „. . . csak tollpihék az üres ólban, / csak csillagok az ég helyett.” S ez, hogy régebbiekre visszautaljunk, végre az igazi Pilinszky-csillagkép, nem a holtan meredő reményké, amely még József Attila emlékét idézi. Ez itt pontosan az a fok, amely már és még a Pilinszky-líráé, és így eleve bevonul az élhetőség-körbe. Csakígy a vele teljesen azonos jegyű következő szakasz, egészében, élhetőség-anyagunkká vál-(ha)t: „A temetetlen árvaságban, / mint téli szeméttelepen, / a hulladék közt kapirgálva / szemelgetem az életem”.

Természetesen itt most nem a költői erő, jelleget, vívmányt akarjuk elemezni, „ünnepelni”; egy kategória körébe keresünk jelenségeket. S így továbblépve, látszik mindjárt, miért volt az a tévesztés-lehetőség a *félelem-némaság* tárgyban. A harmadik szakaszban itt is (!): „Az lesz a tökéletes béke. / Még szívemet se hallani, / mindenfelől a némaságnak /

extatikus torlaszai.” Lehet, hogy merőben szubjektív, miért nem találja valaki „a bibliai szörnyek”-et ilyképp élhetőnek, ám azt hiszem, ennek is van (ha nem is éppen „bizonyosságos megoldást szavatoló”) közelítése. Az „extatikus torlaszai” kifejezés nem kötődik annyira tudáshoz, kultúra-körhöz; pörébben egzisztenciális.

(A *pőre* szót véletlenül használtuk itt, szinonímái helyett. Ám a *Mire megjössz* következő szakaszának elején ott áll! Tehát valami élmény-émlék átélés-jellegűvé tette a vele való foglalkozást.) Ez is élhető szakasz, úgy érzem; s benne a mármár vakmerést jelentő szópár, a rossz-vicc-kifejezés, a Pilinszkynél gyakran lelhető „egzisztenciális dalszerűség” eleme: „A pőre örökkévalóság. / S a tiéd, egyedül tiéd, / kezdettől fogva neked készült / e nagyszerű egyszerűség.” Azután, két csupa-nagy-vívmány szakaszt követve (de ezek épp az elágazásaik, a specifikumuk miatt nem kínálóznak oly azonnali használhatóságra!), indokát leljük, amiért (szintén az élmény-émlék jegyében) az imént a „dalszerűség” s jelzője helyett kis híján Petőfit említettük. Íme (s mondhatnánk: itt megint gyakran idézem pontatlanul a szavakat, sőt, botladozva idézem fel az első két sort, valami hasonló elemekből; tehát az élhetőséghez nem is memorizáltam igazán, hogy saját példámat kerekítsem ki ezzel, a szakaszt!), erről van szó: „Csak meg ne lopj! Csak el ne pártolj! / Ha gyenge vagy, végem van akkor. / Ágyban, párnák közt, utcazajban / iszonyu lenne fölriadnom.”

Különös, hogy a *Senkiföldjén*, e valódi nagy vers, s úgy értjük e jelzőt-határozót, hogy az *Előszó*, a *Gondolatok a könyvtárban*, a babitsi filozófiai költemények sorába illő, nem tartalmaz számunkra (számomra legalábbis) igazán élhető helyet. Illetve: mindezt megelleljük Pilinszkynél, oda-vetettebben és szabadabb vég-értékekkel, nem a cél érdekében lecsiszolva, nem ennyire az ihlet lendületével. Megjegyezhetjük, hogy Kosztolányi „Szegény kisgyermek”-ére is emlékezett ez a mű; s így az ottani spontán átélhetőségnek mintegy tükre. Hibátlan érték, de nem illik kategóriánkba.

Az *Ama kései* című négysoros azonban teljességgel ide illik. Szövege: „Ama kései, tékozló remény, / az utolsó, már nem a földet lakja, / mint viharokra emelt nyárderű, / felköltözik a halálos magasba.” Véletlen egybeesés-e csupán, hogy paradigmászerű használata és (mondjuk így: úgynevezett) élhétősége tökéletesen egybeesik?

A nagy „világháborús versek”, a mi szempontunkból legalábbis, komoly kérdéseket tesznek fel, eldöntendősegeket fordítanak felénk. Túlságosan tudott a tárgy, valami nagy történelmi körbe tartozik megrendülésünk. A *Harbach 1944* ilyképp „a bibliai szörnyek” helyéhez közel áll a mi kategóriánk szempontjából. A *Francia fogoly*ből sem szokásunk lelkünkben azt idézni valami rettenetes, nyomasztó emlékre, hogy „Csak azt feledném, azt a franciát”. S nem azért, mert a sor nem éppen kő-tömör (arra fut ki, hogy „kit”; az ilyesmi nem baj, s ha Szabó Lőrinc műveit vizsgálánánk így, látnánk, mennyire nem! csak épp . . .), s nem azért, mert a szövegkörnyezet epikus; érdekes, hogy egy Van Gogh-vers, a későbbiekből, talán az egyetlen olyan, elszigetelten álló Pilinszky-mű, amely abban a korszakban a korábbi pályaszakasz kritériumai szerint keletkezett (annak jegyeit mutatja), tehát ez a vers beleillik a mi kategóriarendszerünkbe (jóllehet „Van Gogh” maga: kulturális tény). A *Francia fogoly* utolsó két sora mindazonáltal élhető jellegű (nekem); annak ellenére, hogy az a furcsa hangalak nehezíti (de ez is Pilinszky-jegy, ez az aszkézis: hogy a darabos, szegényes, a furcsa is egyenértékkel illeszkedik, sőt, hogy nincs diszkrimináció gyanúját akár sejdítő „tekintet” bármire, semmire; a spontaneitás elemisége annál fájóbb csorbát szenved, hogy teljesen ide nem illően jegyezzük meg, egy-egy régebbi alap-vers későbbi, szervesen látszó „dedikációjával”, nem is szólva egy-egy „átírt helyről”; ám lássuk): „Ki el lett volna bármi eleségen: / most már a szívemet követeli”. S hogy mily kevésbé szabad elhamarkodás gyanúja nélkül ítélnünk, itt, számomra, mintha kiderülne: az „el” előtag furcasága megkapja fakó szépségével (szépségének) indokát az „eleség” szó

elejével! Ez a két sor egyelőre az, amit az életmű egyébkénti centrumainak egyikét alkotó verscsoportból a magunk kategorizálása szerint hasznosíthatónak érezhetünk.

Nézzük ezt tovább: mintha véletlen volna! Mert az *Egy KZ-láger falára* mindjárt egész első versszakát kínálja ekképp! „Ahova estél, ott marasz, / A mindenségből ezt az egyet, / ezt az egyetlen egy helyet, / de ezt azután megszerezted.” Függetlenül a címtől, a tárgytól: *ezt így lehet érezni*, időktől merőben függetlenül. Tehát Pilinszky-nél (is?) azok a helyek alkalmasak rá (egyáltalán), hogy kategorizáló próbálkozásunk tárgyai (hitellel) lehessenek, amelyeknek konkrétumán a pőrén (primerül) létezés jellegű elem átüt. Sőt, merőben a KZ-helyzettől függetlenül, a következő szakaszok is élhetőek: „Menekül előled a táj, / Lehet az ház, malom vagy nyárfa, / minden csak küszködik veled, / mintha a semmiben mutálna.” Nem elemi erővel, de kategóriánkba illik ez. S mire mutat rá, egyebek között? Hogy Pilinszky gyakorlati célú(nak is nevezhető), „háborús” költészete valósággal elemi, eredendő alapokról sarjad (a humánium elemiségén túlról, létezés-rengések alapjáról, tehát fogalmiságtúljáról), s ez érvényesül, ha nem is a kerek-epikával kiénekelte darabokban, de talán a jeltelenebbekben. Mindegy, mennyire van jelölve a versek élén a tárgy közele. Még a harmadik szakasz; s ezt igazán minden elemi kötődésre (nem okvetlenül negatív, főleg nem feltétlenül borzalomértelemben véve) alkalmazhatjuk: „De most már te nem tágitasz. / Megvakítottunk? Szemmel tartasz. / Kifosztottunk? Meggazdagodtál. / Némán, némán is reánkvallasz.” Emlékezzünk csak a *Bűn*-versre és környékére; ott az emberben küzdő elintézetlenségek, kifosztottságok stb. lázadása, cselekvése volt a tárgy egy része. Ennek csak folytatása a „háborús” vonulat. A *Ravensbrücki passió* ugyanígy kínál anyagot. „Félelmetesen maga van, / a pórusait látni...” S innen akkor: „mindene olyan óriási, / mindene oly parányi”. Mondhatnánk azt: a pop-festészet valódi hitele rejlik ebben a szakaszban; de a *valódi*, az, ami *itt* meg is valósul.

Az élıhetőség, s erre nincs módunk, hogy részletezzük, megannyi szétsugárzást éreztet, kitekintést kínál. Hiszen erről is van szó: nyíltságról, nyitódásról, ennek lehetőségéről. Arról az átalakulásról, aminek katalizátora a líra; s amiért — például — József Attila híres idézetének a költészet „érdekéről” maradandó hitele van. (A passió-versből még jegyezzük meg ezt: „elfelejtett kiáltani / mielőtt földre roskadt”. Tegyük hozzá: az „És nincs tovább” nem tartozik azon helyek közé, melyek a Kosztolányi-költésszettel kapcsolatosan említett lényköziséget nyelvileg példaanyaggal, használati „eszközzel” látná el. Különös, hogy Pilinszky költészetében, minden egyszerű nagyszerűség ellenére sem sikerült ilyen anyagnak kialakulnia. Ez messzeható vizsgálat tárgya lehetne csupán; nincs rá módunk, de egyszer megpróbálkozunk vele.)

A *Frankfurt a Francia fogoly* mintázata mutatja. Nem így az (alkalmi dedikálásával sem gyengített) *Aranykori töredék*. Itt az élıhető anyagok halmaza megint a maga teljes szegényragyogásában bomlik ki. A rejtélyes első két sor éppen a rejtélyesebbségekre élıhető „rá”, mintha szervesen kapcsolódna, odaégne élményünkhöz: „Öröm előzi, hirtelen öröm, / ama szemérmes, szép anarchia!” Mit? Hol? Miért a felkiáltás? Nem tudjuk, de az egész: szabad értékekkel evidens a számunkra. (Személyességtől függetlenül: ez lehet egyik magyarázata az élıhetőségnek!)

Természetesen a versszak két zárósora adja a legnagyobb, a kikerülhetetlen evidenciát („Kimondhatatlan jól van, ami van. / Minden tetőről látni a napot.”), kifejtván az első sorok rejtelmét is, és a magyar költészet (talán) három tucatnyi ily fokú eredendőség-részlete közé illeszthető, oly elemi; ám a közbülső részletek is jócskán kategóriánkba férnek: „Nyitott a táj, zavartan is sima. . .” Ezt, ha ily konkrétumokig merészkedünk a magyarázattal, bármely táj látványa vonzhatja, e sor felidézését. (S talán Goethe példájától ne féljünk: ki is ily konkrétumokig merészkedni nem áttallott soha.) Azután: „a szélsíkálta torlaszos tetőkre, / a tenger köre, háztetőre látni: /

az alkonyati rengeteg ragyog”. Élethelyzettől függetlenül – s szóljunk egy villanásnyit erről is! –, akár irodalmi élményeinkhez is hozzáélhető az ily részlet. Gondoljunk Camus *Közönyére*, Ottlíktól a *Hajnali háztetők*re. Korántsem csak a lírának vannak ezek az élhető-helyei vagy -részei; de ez ismét máshová vezetne.

Maradjunk ennyiben: az élhetőség, az evidens felidézhetőség, sőt, az *evidencia-részség* nem csupán a létezés konkrétan emberi, pillanatnyi, valós helyzeteire vonatkozik, hanem szellemi élményeinkre is. Talán még számos tereprész mutatható elő (belső folyamatok; „sejtig” ható élmények stb.), s mindnél: a (szubjektíven erősen mutáló) líraélhetőség-változatok. Az *Aranykori töredék*, s ezt aligha szubjektíven mondjuk, végig tartja ezt az evidencia-szintet! Íme a második szakasz: „Az össze-vissza zűrzavar kitérül, / a házakon s a házak tűzfalán, / a világvégi üres kutyaólbán / aranykori és ugyanaz a nyár.” S gyorsan jegyezzük meg, az egyik legjelentősebb Pilinszky-vers, a *Félmúlt*, ott a hold és a tűzfalak, elemi erejük bár, nem tartoznak élhetőség-kategóriánkba! De tovább: „És ugyanaz a lüktető öröm; / dobog, dobog a forró semmiben, / ellők magától, eltaszít szívem / és esztelen szorít, szorít magához!” Mind ez a társ-élmény-végletesség, azután a fogalom-ellentétesség (az érzéseké, érzeteké, indulatoké stb.) számos korábbi versben jelen volt; s akár túlzottabb értékei (tragikuma stb.) ellenére sem vált kategóriánkba illő anyaggá. Itt a konkrét helyzeteken túli általánosságok nem terhelik a verset; egyrészt. Másfelől, a személyes-egzisztenciális élmény túlságai sem görgetnének személyi túlságokat, továbbiakat. Talán mert „aranykori” környezetbe épül-törnek bele az egész! (Vagy: talán ezért tudja a nyár „aranykorát” kifejezni?) S a harmadik szakasz: első sora ugyanúgy felidézhető csak érintőlegesen is, épp csak úgy is, bármi látvány élményére! „Mi készül itt e tenger ragyogásból?” De a ragyogás, azt hiszem, benső is lehet, a felismerése stb. Mert, íme: „Ha lehunyom is, süti a szemem; / mi kívül izzott, belül a pupillán, / itt izzít csak igazán, idebenn.” Még csak

könnyen megjegyezhetőnek sem mondható; s például magam sem tudom „fejből” pontosan. A jellege hat, az üt át. A végződés pedig elemi erejű: „A világ is csak vele fényesül...” S most láthatjuk, nem volt hibás az érzetünk, hogy tudniillik nem értjük egészen pontosan, miről is van szó, fogalmilag. Mert: „... az örömtől, aminek neve sincsen. / Mint vesztőhelyen, olyan vakító / és olyan édes. Úgy igazi minden.” A Dosztojevszkij-alapélmény, persze. Részben. De már akkora általánosa van – s ragyogással! –, amelybe mindenféle más is belelátzik.

Az *Impromptu* ugyanígy végig-idézhető. Alap kifejezés valamire ez: „Össze-vissza csatangolok / hónapok óta szakadatlan...” S a folytatás, ha részletesebb is, ha a vers céljait szolgálja is elsődleg, általánosával épp ezért nem zavar, sőt, ellentmondást emel ki ekképp, s ezzel még erősebben hat: „öldöklő, édes napszúrás / kínoz, kápráztat éjjel-nappal.”

Ugyanígy: alapkérdésünk lehet ez, hogy „Honnét e sok-sok látomás?” Nem okvetlenül *látomások* esetén csak; az olyasmi a legritkább a valóságban. S bármi volt-tűnt meglétre, együttlétre, vesztésre, elérhetetlenségre, el sem érendőre alapképp ez a sorozat (egyetlen „képként”): „A víz felől kifordul éppen, / tündökletesen fiatal, / lebeg a hirtelen sötétben, / a part fele csap mosolya. / Tüzet fog messze pár vitorla...” Tájtól, nyitottságtól, emberközi kapcsolattól függetlenül, tehát „holderlini” érvénnyel is élhető mindez! Konkrétumai sem mást segítenek; hirtelen elnémulás után, mintegy valami másik világba átzökkenve, folytatódik maga a vers ekképp: „Merőleges déli meleg / zuhog a szétszórt kabinokba.” S visszazökken e végső révületből, a konkrétumok higgadtan, de lázas sorolásához: „S a részletek, a kicsiségek!” Itt, például, sikerül az emberközi egyszerűség nyelvét megtalálni teremteni. Ezzel az iménti felkiáltással. Sorolhatnánk a részleteket. De a versnek a lejtése is: élhetőség-elem. Végül („mint-ha a mezítlábas tenger / bolyongana” a szobák falaiban, olyanok a dallamok; a házsorok kihúnynak, valami összeomlik, toronyként – a házsorok visszatérnek majd a Van

Gogh-versben!), s a vég, bármire használhatóan: „Ki eszelhetne ki nála szomorúbbat?” Holott csak egy „roppant tömegű torony”-ról van szó, erre érezzük, ha úgy tetszik, a beomlást.

A szerelem sivataga is sok élhető elemet fog össze. Persze, itt is sok minden változhatott az időkkel. A „Nyár van és villámló meleg”, s az *Apokrif* világát idéző kép, hogy „Állnak, s tudom, szárnyuk se rebben, / a szárnyasok, mint égő kerubok, / a bedeszkázott, szálkás ketrecekben” másképp hat, mint „akkor”. De megint a semmiből érkező kérdés, ez mindenképpen elemi (és élhető): „Emlékszel még? Először volt a szél; / aztán a föld; aztán a ketrec.” Ez ember-közi beszéd-egyszerűség megint. Ugyanígy: „Eszteendő múlnak, évek, s a remény – / mint szalma közt kidöntött pléhedény.” Mindenről szól.

A *Délből* említsünk ennyit: „Közeledik, jön, jön a ragyogás / egy óriási közérzet egében –” Az *Apokrif* számtalan részlete: tárgyunk. A „s megint külön a kutyaólak csöndje” – váltásával; csakígy az „A levegőben menekvő madárhad”-sorra következő „És látni fogjuk a kelő napot”-sor. S a hatalmas invokációk („Ismeritek az évek vonulását...”), a sorolások („Az éjszakát, a hideget, a gödröt, / a rézsút forduló fegyencfejet, / ismeritek a dermedt vályukat, / a mélyvilági kint ismeritek?”), váltásaikkal, csitíthatatlanságukkal, azzal, hogy – ez megmaradt, ez az érzet! s mind erősebb! – így egyáltalán szólni lehet (valaminek). Valamint a minden nap felidézhető sorpár: „Ezért tanultam járni! Ezekért / a kései, keserű léptekért”. Bármiezt, tehát, hogy bármi *volt!* Mihez kellett annyi minden? És így tovább. Vagy a „S majd este lesz” egyszerű lényközi beszéde. Vagy: „s én hűnyt pillák alatt / őrzöm tovább...” Mit? Persze, „Levelenként a forró, kicsi erdőt”. De a hirtelen felkiáltás, hogy „Valamikor a paradicsom állt itt”, már előrevetíti a szinte elviselhetetlent (amit majd az *Utószó* ismét el, s a *Van Gogh imája* mond visszacsitulással): „Félálomban újuló fájdalom: / hallani óriási fáit!” S megkockáztatható épp itt: a líra élhető-

sége az emberlét egészére vonatkoztatva hirtelen feltörő energia, melyet „hasznosítani” tudunk, az „Ezért tanultam járni!” reménytelensége szerint s ennek ellenére.

A „Haza akartam, hazajutni végül” ismét alap-megfogalmazás. Vagy ahogy a szülők fogadják, tékozlóként. Vagy ahogy ennél is fontosabb, semmi írott „képre” nem rímelve, csak az emberi alaphelyzetre, például a vesztésére: „Csak most az egyszer szólhatnék veled, / kit úgy szerettem.” Végső-egyszerű alakra, legkisebb közös többesre tömörülnek, redukálódnak itt az érzés-fogalmak. És a változások! Ezek is mind konkrét részletekkel telnek meg. S nem is a legnagyobb megfogalmazások maradnak meg bennünk így (bár a „Szavaidat, az emberi beszédet / én nem beszélem”, s a váltás, hogy „Élnek madarak, kik szívszakadva menekülnek mostan / az ég alatt, a tüzes ég alatt”, e szöveggörnyezet, s amire – az égő ketrecekre – ez még visszautal: együtt ez, nagy összetettségként is, mindig élhető), nem annyira az összeomló toronyok; az ismétlések; hanem: „Schol se vagy. Mily üres a világ.” Ezek azok a dolgok, amelyek Pilinszky után magyarul elemibben nem mondhatók. Közelíteni lehet, megpróbálni elérni ezt a „szintet”. De az alapképek megint: felülmúlhatatlanok, mert nem is meghaladandók. „Egy kerti szék, egy kinnfeledt nyugágy. / Éles kövek közt árnyékom csörömpöl. / Fáradt vagyok. Kimeredek a földből.” S még inkább – a nagy váltás után –: „Akkorra én már mint kő vagyok”. Vagy az *Egy arckép alá* című versben „a pórusok brutális csipkefátyla!” Még a *Novemberi elíziumban* is, igaz, visszafogottan a „Csak melegedni, mint az üdvözültek”, hogy tudniillik valaki már csak ezt akarná; bátortalanul s ujjongón.

Az *Utószó* megint csaknem végig: örök-helyek foglalata, evidencia-élhetőségeké. Az *Apokrifre* utal vissza kezdő szakaszával, mely mintegy kötelező bevezetés, de nem tartozik az élhetőségek közé. Az „Emlékszel még?” kérdés nem válik lényközi elemünké. Annál inkább a hirtelen kibontakozó jelenet akár nem-tudni-mi szomorúsága is. Tulajdonképpen katalizátor. „A Paris Journalt olvasod.” S *azóta*, hogy

tél van, téli éjjel, és nyilván a képzelet színpadán jelenik meg, ami volt. De a kép részletei nem érintenek mindet igazán. Inkább csak a reflexió rájuk: „Boldogtalan erejű kép.” S a hirtelen váltás, a felrebbenés, a „Van itt valaki!” S a reflexió-valóság, a tényközlés, melynek igazi ténye nincsen: „Éber álmom: / felelet nélkül átkelek / a tükörök mélyén heverő szobákon”. Meg kell jegyeznünk, hogy eddig nem konkrétumokkal, hanem menetelükkel lettek élményeink e „dolgok”. Mégis, az élehetőségek nagy versévé e fokozatokkal válik az *Utószó*. Mert az ötödik szakasz sem okvetlenül „közeli”, sallangtalanul élhető: „Ez hát az arcom, ez az arc!” S ahogy a tükörből repül felé, mint kő stb. Volt mindez elemiben, s az *Apokrif* mintegy elérhetetlen – így: tragikusan kerülgetendő – csúcsvonulat marad a költő számára. Még egy tétova szakasz, mely, áthatóan ugyan, a vers befejezését is lehetővé teszi, ám a befejezés nem elemi erejű. Amiért az *Utószó* mégis nagy vers(nek tekinthető), az a 7–9. szakasz itt! Egyszerre félrehullnak a lényegteleniségek, az idézőjeles apokalipszis-képek, és a pusztá emberi helyzet marad, végig élve-idézhetően: „Csukott ajtókon zörgetek. / Sötét szobád, akár az akna. / A falakon hideg lobog. / Sírásom mázoló a falra.” S a legnagyobb Pilinszky-helyek egyike, kategóriánk szempontja szerint: „Segítsetek hófödte háztetők! / Éjszaka van...” Egy nagy váltás, elcsöndesülés-semmiből megszólaló újra-csak-hang. „...Ragyogjon, ami árva, / a semmi napja mielőtt / megjelenne. Ragyogjatok hiába!” S nagy leejtés, belső váltás megint: „Fálnak támasztom fejemet.” És újabb, ezen belüli semmibe-hullás, visszaemelkedéssel, mely azonban már a semmié: „Mindenfelől az irgalomnak / marék havát nyújtja felém / egy halott város a halottnak.” Tulajdonképpen még az interpunkció kérdése sincs megoldva, eldöntve. Mintha nem lehetne kérdés. De hát az utolsó szakasz tartalmazza a „legnagyobbat”! Csak nem az egész szakasz élhető így, mert a befejezés, az apokalipszis alkalmasint lovasaival, már távolít minket az általunk élhető kör konkrétumaitól. Ami közben van, az azonban megint

a magyarul-legelembbje ennek: „Szerettelek! Egy kiáltás, egy sóhaj, / egy menekülő felhő elfutóban. . .” Még a Van Gogh-verset vehetjük szemügyre itt; az életmű másik felét máskorra, más szempontú vizsgálatra hagyva.

A vesztés és meghaladása, tehát a mégis-élés: Pilinszky egyik legalapvetőbb tárgya. A *Van Gogh imája* meg tud fogalmazni még egyszer valami nagyon lényegeset ebből (erre). Mintha a költészet maga is élıhetőség-kategóriájú lenne; egy fokkal konkrétabban, mint a mi reflexiónk szintje, ahonnét azonban az éléssel mintha megint „valami esetlegesen kreatívba” próbálnánk emelni. . . magunkat. A vers végig idézhető, itt, talán sokkal esetlegesebb környezetben (esetlegesen kreatív: ezt e második pályaszakasz jelleg-ihletésére mondtuk, s idézőjelbe ezért tettük), a vers végig a leglényegesebb létélményeinkre idézhető fel – válaszul, kérdésül, reflexióként, önmagunk megtoldott konkrétumaként (hogyan ezzel is kategóriánkat próbáljuk leszorítani-körvonalazni): „Csatavesztés a földeken. / Honfoglalás a levegőben. / Madarak, nap és megint madarak. / Estére mi marad belőlem? // Estére csak a lámpasor, / a sárga vályogfal ragyog, / s a kert alól, a fákon át, / mint gyertyasor, az ablakok; // hol én is laktam, s nem lakom, / a ház, hol éltem, és nem élek, / a tető, amely betakart. / Istenem, betakartál régen.”

A líra „élıhetőségéhez”, úgy érzem, nem találhatnánk alkalmasabb, sugalmasabb és tovább-fejtendő, rejtélyes hasonlatot, mint e közvetlen-fentebbi sorok, vagy egész egyszerűen, csak az egyik sor ellentétpárja épp.

TANDORI DEZSŐ

AZ OKTATÁS MŰHELYÉBŐL

KOSZTOLÁNYI–BÜCHNER TÁRSSZERZŐJE
(A *DANTON HALÁLA* – MAGYAR FORDÍTÁSAINAK
TÜKRÉBEN)

„A tiszta örület kritikája.” Ezt az alcímet adta a drámának Kosztolányi Dezső, a *Danton halála* fordítója az Új Idők hasábjain 1928-ban megjelent írásában.¹ A cikk megjelenése nagyjából egybeesik a dráma első magyarországi bemutatójával, amelyet a Magyar Színházban tartottak. Kosztolányi a színház számára fordította le a szöveget. Az előadásról a következőket tudjuk: az ügyeletes rendőr tisztviselő a főpróba után súlyos kifogásokat emelt a darab ellen, és kevés híján az egész betiltását javasolta; így a másnap esti bemutatóig gyökeresen át kellett rendezni a produkciót.² A bemutató évében a Színházi Élet című folyóirat is közölte a *Danton halálát*. Ez a szöveg jelentősen eltér az eredetitől: jóval rövidebb annál, számos jelenet kimaradt vagy több jelenet összevontak, ugyanakkor egészen új – a Büchner-darabban nem szereplő – jelenetek is vannak benne több más, kisebb-nagyobb változtatás mellett. Kimarad az előadásból az eredeti szövegnek kis híján 40 százaléka, mintegy 5 százaléka

¹ Kosztolányi Dezső: *Színházi esték*, 4. Szépirodalmi, Bp., 1978. I. kötet 137.

² Magyar Bálint: *A Magyar Színház története*. Szépirodalmi, Bp., 1985. 403.

pedig más helyen, más szövegösszefüggésben kap helyet. A teljes szöveghez viszonyítva csaknem 6 százalékot tesz ki a Kosztolányi által hozzáírt részletek terjedelme, ami az előadás rövidebb voltát figyelembe véve annak megközelítőleg 10 százalékát jelenti. Mivel a bemutató szövegére vonatkozó adatok rendkívül hiányosak, sőt ellentmondásosak, valamint a folyóirat sem közli, hogy a változtatások kinek a tollából származnak, feltételezhető lenne, hogy éppen a betiltással való fenyegetőzés hatására a színházban alakították át a szöveget. Számos tény azonban amellet szól, hogy a változtatások magától Kosztolányitól származnak: a szöveg az ő nevének feltüntetésével jelenik meg, és a szerzői jogot is fenntartotta magának. Amennyiben a rendőrtiszt a darab betiltásával fenyegetőzött, a színház reakciója csak a darab egyes részeinek kihúzása és nem új jelenetek beiktatása lehetett, márpedig a folyóiratban megjelent szövegben olyan jelenetek és jelenetrészletek is vannak, amelyek Büchnernél nem szerepelnek. A *Woyzeck* ismeretében önként adódik a feltételezés, hogy nincs-e a darabnak többféle szövegváltozata, amelyeket Kosztolányi esetleg felhasználhatott. A *Danton halála* esetében erről nem beszélhetünk, a kritikai kiadás is csak egyetlen szövegvariánst ismer. A tudatos, a bemutatót nem közvetlenül megelőző átdolgozás mellett szól az a tény is, hogy a Nyugatban 1928-ban megjelent, az előadásból betiltott két jelenet ugyancsak változtatásokat tartalmaz az eredeti szöveghez képest. A „Lámpavas” címet viselő jelenet az I. felvonás 2. és a II. felvonás 2. jelenetének szövegéből áll össze, a „Marion és Danton” című pedig az I. felvonás 5. jelenetének rövidített változata. Márpedig semmi sem indokolja, hogy az előadásból betiltott jeleneteket átdolgozzák. A Világirodalmi lexikon Büchner címszavában is azt találjuk, hogy a darabot „Kosztolányi Dezső önkényesen megváltoztatott fordításában . . . vitte színre a budapesti Magyar Színház”.³

³ *Világirodalmi lexikon* I. kötet. Akadémiai, Bp., 1970. 1166.

A Színházi Életben megjelent szövegnek az eredeti darabtól való eltéréseire figyelve kívánok magyarázatot adni ezek okaira és elsősorban következményeire, azokra a hangsúlyeltolódásokra és – sajnos nemegyszer – veszteségekre, amelyek egyúttal a Büchner-szöveg értékeire és összefüggéseire is bizonyítékot szolgáltatnak. Az elemzés során felhasználom a dráma későbbi magyar szövegkiadásait is. Az első szövegghű, teljes fordítás 1955-ben jelent meg. (Georg Büchner: *Danton halála* – Válogatott írások; Új Magyar Könyvkiadó 1955.) Ez a kiadás „Kosztolányi fordításának a színpadi átdolgozás előtti, mindaddig kéziratossá és egy teljes szövegkiadás alapján készült változatát közölte.”⁴ 1982-ben az Európa Könyvkiadó jelentette meg ismét Büchner műveit, közöttük a kérdéses drámát is. Ennek a kiadásnak a szövegében a Kosztolányi-féle fordítás alapvető tiszteletben tartása mellett Fodor Géza korrigálta annak néhány pontatlanságát.

A dráma értelmezésének kiindulópontjául számos esetben az a kontrasztot szolgált, ami Robespierre és Danton között áll fenn. Robespierre az aktív, míg Danton a kiábrándult, rezignált forradalmár,⁵ aki a dráma során mindvégig tartózkodik a fizikai cselekvéstől. Találón jellemzi őt Lacroix a II. felvonás 1. jelenetében: „Inkább lenyakaztatja magát, mintsem egy beszédet tartson.”⁶

A *Danton halála* középpontos dráma Dantonnal a középpontban,⁷ ő a dráma nem cselekvő, passzív főszereplője. A Színházi Életben megjelent szöveg viszont azzal kezdődik, hogy Danton – igaz a színpad mögött – beszédet tart a Palais Royal erkélyéről. Ez ellentmond Lacroix előbb idézett mondatának (ami egyébként ki is marad az átdolgozásból), és Dantont aktív, cselekvő személyként mutatja be.

⁴ Georg Büchner művei. Európa, Bp., 1982. 284.

⁵ Vö.: Heinz Wetzel: *Dantons Tod und das Erwachsen von Büchners sozialen Selbstverständnis*. Deutsche Vierteljahrsschrift 1976/3. 436.

⁶ Georg Büchner művei. Európa, Bp., 1982. 35.

⁷ Bécsy Tamás: *A cselekvés lehetősége*. Magvető, Bp., 1988. 230.

Az átdolgozásnak nem ez az egyetlen pontja, ahol Danton mint tevékeny drámai szereplő jelenik meg. Ebben a bizonyos első képben Robespierre-rel folytat hosszas vitát, amelynek során igen energikusan képviseli a maga álláspontját. Vagyis a Büchnernél csak egyszer, az I. felvonás 6. jelenetében lejátszódó, Robespierre és Danton közti dialógus itt egy második találkozással és vitával egészül ki, ami eleve megnöveli a két alak szerepét, hogy nagyobb hangsúlyt tegyen a közöttük létrejövő összeütközésre. Danton az őt figyelmeztető levelet Büchnernél a színfalak mögött kapja meg (II. felvonás 3. jelenet), az átdolgozásban nyílt színen (6. kép). Hasonló módon – és az eredetitől eltérően – nyílt színen történik meg Danton letartóztatása is (8. kép): Danton először szavakkal, majd fizikailag is megpróbál szembeszállni az őt elfogni igyekvő Simonnal és társaival. Ez megint nehezen egyeztethető össze a resignált, halálra készülő, a halállal már a darab elején (I. felvonás 1. jelenet) megbékélő hőssel.⁸ A letartóztatási jelenet is példa tehát arra, hogy az előadás keresi – és ahol lehet, meg is valósítja – a direkt összeütközéseket, a tényleges konfliktust. Az előadás utolsó képében, amely az eredetitől eltérően a kivégzési jelenet, Kosztolányi sokkal több szöveget ad Danton szájába, s ezzel szembeötlően megnöveli az alak jelenetbeli szerepét és jelentőségét. Dantonnal párhuzamosan az átdolgozás nagyobb hangsúlyt tesz Robespierre alakjára is. Az előadás 12. képében, amely a III. felvonás 6. jelenetének felel meg, megjelenik a színen az eredetiben itt nem szereplő Robespierre. További két esetben (a 9. és a 12. képben) Kosztolányi Robespierre szájába ad olyan szövegrészeket, amelyeket Büchnernél Saint-Just, ill. Collot mondott.

⁸ Gerhard P. Knapp: *Georg Büchner*. J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart, 1977. Ő a következőképpen fogalmazza meg ezt a problémát: „Danton halála végül is azáltal válik hihetővé, hogy a hős meg akar halni, ha minden lehetőségnek vége. A haldoklás folyamata mégis sokkal előbb kezdődik, és erről szól a dráma.” 64.

Az említett változtatások hatását más tényezők is erősítik. Például a dráma bizonyos szövegrészeinek, így többek között a népjeleneteknek az elhagyása is azzal, hogy egyrészt nem kényszeríti ki Danton és Robespierre tömeghez való viszonyának tisztázását, másrészt pedig ezzel a dráma egészében terjedelmileg nagyobb teret kap az ő összeütközésük. Az eredeti darab 32 jelenete közt 13-ban sem Robespierre, sem Danton nincs a színen, s csak egy jelenet van, amelyben találkoznak. Az előadásban ezzel szemben mindössze két képben (10. és 15. kép) nem szerepel egyikük sem, és másik két képben (1. és 4. kép) együtt jelennek meg a színpadon.

A két főalak szerepének ily módon történt megnövelése, Danton aktivizálása és ezzel párhuzamosan más jelenetek súlyának csökkentése azzal a következménnyel jár, hogy a színházi feldolgozás a robespierre-i aktivitás és dantoni passzivitás kontrasztjának bemutatása helyett kísérletet tesz arra, hogy kettejük között tényleges konfliktust hívjon életre. Ez felelt meg ugyanis a kor drámáról vallott nézeteinek. Kosztolányi idejében — mint a drámatörténetben legtöbbször — „azok a művek bizonyultak a leghatásosabbnak, talán a legszebbnek is, amelyekben az éles konfliktus tett-váltás-sorozatban zajlott le”.⁹ Kosztolányi színházi kritikái számos példát mutatnak erre. Dosztojevszkij: *Bűn és bűnhődésének* színpadi feldolgozásáról írva megállapítja: „... az ember az egyéniségét csakis a tettei által realizálhatja meg, mert közte és a külvilág között ez az egyetlen, el nem szakítható, meg nem változtatható kapocs.”¹⁰ Oscar Wilde egy darabjáról pedig ezt mondja: „Nem igazi dráma, de gyönyörű. Vér és élet nincs benne; inkább ügyesség, mindenben győző erő, a szavak közt való bújkálás ördögös játéka.”¹¹ Ibsen: *Vadkacsáját* pedig azért tartja drámán „túlinak”, mert „süket,

⁹ Bécsy Tamás: *A drámamodellek és a mai dráma*. Akadémiai, Bp., 1974. 29.

¹⁰ Kosztolányi Dezső: i. m. 153.

¹¹ Uo. 250.

sötét és ködös világ az, ahová vezet. Hiába keressük itt is a múlt szilárd, telivér küzdelemkedvét, nem találjuk. A régi drámák transzformált életenergiája és villamos feszültsége megbomlik, elgyengül, az összhangot a tragikus disszonancia zenebonája váltja fel.”¹² Dráma és konfliktus szorosan összetartozó fogalmak itt, s a büchneri szövegen végrehajtott változtatások is ennek jegyében történtek.

Danton aktivitásának megnövelése nemcsak abban nyilvánul meg, hogy az eredetihez képest több jelenetben és ezekben cselekvő alakként lép fel. Hozzájárulnak ehhez az általa mondottak is. Az előadás 2. képében Danton kijelenti:

„A forradalomnak meg kell szűnnie, s el kell kezdődnie a köztársaságnak.”¹³

Ezt a mondatot Büchnernél nem ő, hanem Hérault mondja. A magyar változatban viszont kimaradnak pl. a következő mondatok, amelyek az eredetiben Danton szájából hangzanak el:

„Én fogom, te fogod, ő fogja. Ha élünk addig, amint a vénasszonyok mondják.”¹⁴

„Ó, minden magától értetődik. De ki fogja ezeket a szép dolgok a nyelvbe ütni?”¹⁵

Nyilvánvaló az a kontraszt, ami az előbb idézett mondat és az utóbbi kettő között ebben a vonatkozásban fennáll. Az ugyanis a tudatosság és a tudatos cselekvésre való készség kifejeződésének tekinthető, amit a „kell” igealak kétszeri megismétlése is kiemel, utóbbiak pedig a büchneri rezignált és nem cselekvőkész hős megnyilvánulásai.

A drámai cselekvők aktivitása és passzivitása összefüggésében a drámafordítás – ill. tágabb értelemben a műfordi-

¹² Uo. 173.

¹³ Színházi élet 1928. évfolyam 116.

¹⁴ *Georg Büchner művei*. Európa, Bp., 1982. 11.

¹⁵ Uo. 11.

tás — egy sajátos problémájával kell számolni. A német nyelv gyakran használ passzív szerkezeteket, amelyek ugyan a legtöbb esetben magyarul is visszaadhatók, ennek ellenére a magyar szöveg — a magyar nyelv természetéhez híven — nem mindig alkalmazkodik ehhez: helyettük aktív szerkezeteket használ. A passzív szerkezetek használata viszont éppen ebben a drámában többlettartalommal is telítődik, ahol Danton passzivitását hivatott kifejezni. Így például az I. felvonás 5. jelenetében:

„LACROIX: Wir müssen handeln.

DANTON: Das wird sich finden.

LACROIX: Es wird sich finden, wenn wir verloren sind.”¹⁶

A részletnek az előadásból törölt, de a Nyugatban megjelent első magyar fordítása így hangzik.:

„LACROIX: Cselekednünk kell.

DANTON: No majd meglátjuk.

LACROIX: De addig ám elveszünk.”¹⁷

Az 1955-ös és az 1982-es kiadásban viszont a következő szövegfordítás szerepel:

„LACROIX: Valamit tennünk kell.

DANTON: Tenni fogunk. Még mindent megnyerhetünk.

LACROIX: Ha csak addig el nem vesztenek bennünket.”¹⁸

Viszonylag szövegű és az eredeti tartalmát legjobban kifejező fordításnak a legkorábbi tekinthető, amely egyúttal megőrzi Danton passzivitásának kifejezését is. A későbbiekben megjelent fordítás a „Tenni fogunk” mondattal öntudatos és elszánt alakká teszi Dantont, s ezt még csak fokozza az

¹⁶ Georg Büchner: *Werke und Briefe*. Deutsche Taschenbuch Verlag, München, 1988. 85.

¹⁷ Nyugat 1928. évfolyam 545.

¹⁸ Georg Büchner: *Danton halála — Válogatott írások*. Új Magyar Könyvkiadó, Bp., 1955. 23., ill. Georg Büchner művei. Európa, Bp., 1982. 27.

optimista kicsengésű hozzátoldott – Büchnernél nem szereplő! – mondat.

A színpadi átdolgozás másik feltűnő sajátossága, hogy összevonja a két feleség, Júlia és Lucile szerepét. Teljes egészében kimarad Lucile megőrülése és bármiféle erre való utalás. A zárójelenet nem Lucile letartóztatása lesz (IV. felvonás 9. jelenet), hanem a kivégzés. Az eredeti szövegben Júlia megmérgezi magát, Lucile-t pedig letartóztatják. Ezzel szemben az előadás 15. képében Simon vezetésével Júliát szándékoznak letartóztatni, aki viszont – mint Büchnernél is – már megmérgezte magát, és mielőtt elfognák, „Éljen a király!” felkiáltással az ajkán meghal. Ez az éljenzés az eredeti darabban is elhangzik, ott Lucile szájából (akinek a sorsát a színpadi változat nem zárja le); őt éppen emiatt tartóztatják le „A köztársaság nevében!”

A magyarországi bemutató időpontja nemcsak az ilyen részletek – kényszerű – átalakítását, hanem bizonyos szövegrészeknek a kihúzását is indokoltta tette. Az eddig számba vett, átdolgozásnak minősíthető módosítások mellett számos szövegkihagyás is jellemzi az előadást. A darab ellen már az első megjelenése (1835) idején komoly kifogások merültek fel, amelyek egyrészt a mű politikai tartalma, másrészt bizonyos erotikus töltésű jelenetei és mondatai ellen irányultak. Büchnernek a korabeli német forradalmi mozgalmakban betöltött szerepe és üldöztetése indokolja, hogy névtelenül szándékozik megjelentetni a darabot, ami ennek ellenére végül is neve feltüntetésével lát napvilágot. Ami pedig a darab erkölcstelenségére vonatkozó ellenvetéseket illeti, családjának írt egyik levelében a szerző így érvel:

A drámai költő „műve nem lehet sem erkölcsösebb, sem erkölcstelenebb, mint maga a történelem, márpedig a Jóisten a történelmet nem fiatal lányok olvasnivalójául teremtette, így hát tőlem sem lehet rossz néven venni, ha drámám éppoly kevésbé alkalmas erre. Dantonból és a forradalom banditáiból mégsem csinálhattam erényhősöket.”¹⁹

¹⁹ Georg Büchner művei. Európa, Bp., 1982. 234.

1928-ban is hasonló kifogásokkal kellett számolnia a fordító-nak, ill. a bemutatóra készülő színháznak. Ilyen szempontból is tipikus a Nyugatban közölt két betiltott jelenet, amelyek közül az egyik az arisztokraták lámpavasra akasztását jeleníti meg, a másik pedig a bordélyházban játszódik Danton és szeretője, Marion között. Az átdolgozás, amennyire csak lehetett, igyekezett csökkenteni a szöveg politikai élet, ezért kihagyott többek között ilyen mondatokat:

„A rémuralom az erényből következik, és nem egyéb, mint gyors, szigorú és tántoríthatatlan igazságosság. Azt mondják ők, hogy a rémuralom a zsarnoki uralom fegyvere, s így a mi uralmunk is hasonlít a zsarnoksághoz. Ez igaz. De csak úgy, ahogyan a szabadságharcos fegyvere hasonlít ahhoz a kardhoz, amelyet a zsarnok csatlósa visel az oldalán. Ha a zsarnok rémuralommal kormányozza baromi alattvalóit, mint zsarnok helyesen teszi; zúzzátok szét rémuralommal a szabadság ellenségeit: nektek köszöni a köztársaság a létezését, s helyesen teszitek.”

vagy

„Egy köztársaságban csak köztársasági polgárok vannak, aki királypárti és idegen, az ellenség.”²⁰ (Robespierre beszédéből)

Az erotikus kicsengésű szövegrészek pedig jelentős rövidítéssel kerülnek az előadásba (pl. I. felvonás 1. jelenet) vagy teljes egészében kimaradnak belőle (pl. I. felvonás 2. jelenet).

A színpadi feldolgozás szembeötlő sajátossága továbbá, hogy kimarad belőle az összes olyan jelenet, amelyben a nép, a tömeg mint *dramatis personae* a színpadra lép. Mivel ez a 32 jelenetből álló darab 8 jelenetét érinti, kihúzásuk vagy más jelenetekbe illesztésük rögtön a darab csaknem egynegyedének elvesztését jelenti. Kérdés, hogy mit veszít ezáltal a darab az értékeiből. E jelenetek kompozíciós jelentősége túlnő a dráma keretein, és a német dráma fejlődésének történetében sajátos szerepet tölt be. Erre hívja fel a figyelmet Büchner tanulmányában Lukács György, amikor a következőket írja: „A népnek, mint kórusnak a szerepe . . . rendkívüli módon

²⁰ Uo. 19.

megnövekedett a drámáknak a francia forradalom előtti és utáni fejlődési szakaszában. Az *Egmont*nak, a *Wallenstein táborának* stb.-nek a népjelenetei világosan megmutatják ezt az utat: szorosabb kapcsolat van a között, ami „fent” a főhős tragikus sorsának szövödményei során történik, és a „lenti” mozgalmak, fejlemények között, melyek magának a népnek az életében mennek végbe.

Büchner még egy lépést tesz előre: önála az anyagi helyzet, a párizsi népnek abból fakadó szellemi és erkölcsi állapota az a végső alap, melyen létrejön mind a Robespierre és Danton közötti konfliktus, mind annak kimenetele, Danton híveinek bukása. Így hát, ez a kórus aktívabb . . .”²¹ Az a folyamat, amire itt Lukács utal, a nyilvánosság megváltozásának folyamata, amelynek során létrejön a polgári nyilvánosság, és kialakulnak annak intézményes formái. Mindez pontról pontra érzékelhető a német polgári dráma fejlődésének történetében. Lessing drámáiból még teljesen hiányzik a nép előtti nyilvánosság, a cselekmény a négy fal között, zárt ajtók mögött zajlik le. Paradigmatikus értékű ebben az összefüggésben az *Emilia Galotti* egy jelenete (III. felvonás 7. jelenet) ahol a történések színhelyéül szolgáló helyiségbe benyomulni szándékozó tömeget a szolga „Ti vissza!” felkiáltással utasítja ki. A gesztus bizonyítéka annak, hogy ezekben a drámákban nem egyszerűen nem jelenik meg a nyilvánosság, hanem a szerző tudatosan mondott le róla. Erre utalnak több helyen levelei és elméleti írásai egyaránt.²² Schiller: *Ármány és*

²¹ Lukács György: *A fasiszta módra meghamisított és az igazi Georg Büchner*, in: Lukács György: *Német realisták*. Szépirodalmi, Bp., 1955. 61.

²² Példaként idézem Lessing 1758-ban Nicolai-hoz írt levelét, amelyben éppen az *Emilia Galotti*ról számol be (önmagáról egyes szám harmadik személyben beszélve): „Jelenlegi szüzséje egy polgári Virginia, amelynek az Emilia Galotti címet adta. Ugyanis a római Virginia történetét elkülönítette mindattól, ami benne az egész államot érinti; úgy vélte, hogy egy leány sorsa, akit saját apja megölt, mert erényét többre értékelte, mint életét, már önmagában elég

szerелеm című drámája nemcsak azt a Lessing által kifejezett sajátosságot mutatja be, hogy a polgárság nem rendelkezik a nyilvánosság eszközeivel, a polgári nyilvánosság intézményei nem léteznek, hanem ennek másik aspektusát is: a közvélemény a nemesi hatalom befolyása alatt áll, ami a népet eszközül használja saját hatalmának közvetítésére. A népnek a drámában betöltött jelentősége itt azonban még csak közvetve, a dialógusokban válik nyilvánvalóvá, szereplőként nem jelenik meg a színpadon.

Nem így Büchnernél, ahol – mint említettük – a darabnak mintegy egynegyedében a nép is a színpadon van. Több-rétegű dramaturgiai funkciót betöltő szerepeltetésének egyik rétege ugyanaz, ami a Schiller-drámában: a nép, a tömeg manipulálható. Ez a III. felvonás 10. jelenetében a legnyilvánvalóbb, ahol a polgárok egyértelműen Danton ellen fordulnak. A csupán egy oldalas jelenet elején a csödület azt kiáltja: „Le a decemvirekkel! Éljen Danton!”, a végén pedig – egyetlen polgár szavainak hatására – : „Éljen Robespierre! Vesszen Danton!”²³ (A Kosztolányi-féle átdolgozásban ez a fordulat a Forradalmi Törvényszék ülésén résztvevők sorai-ban következik be.) Ami Schillerhez képest különbséget

tragikus, és képes az egész lelket megrázni, ha nem követi is egyúttal az egész államrend megdöntése.” (A levelet idézi magyarul: Fodor Géza: *Zene és dráma*. Magvető, Bp., 1974. 75.)

Általánosabban fogalmazza meg a problémát Lessing a Hamburgi dramaturgia 14. számában: „Fejedelmek és hősök neve pompát és fenséget adhat egy darabnak; de a meghatottság érzelméhez nem járul semmivel. Természetes, hogy legmélyebben azok szerencsétlensége hatol a szívünkbe, akiknek életkörülményei a legjobban megközelítik a miénket, és ha királyokon szánakozunk, mint emberekkel érzünk együtt velük, nem mint királyokkal. Magas rangjuk szerencsétlenségüket gyakran jelentősebbé teszi ugyan, de azért nem teszi érdekesebbé. S legyenek bár sorsukkal egész népek egybekötve; rokonszenvünk csak egyetlen tárgyat kíván és az állam túlságosan is absztrakt fogalom érzelmeink számára.” (G. E. Lessing: *Laokoön – Hamburgi dramaturgia*. Akadémiai, Bp., 1963. 260–261.)

²³ Georg Büchner művei. Európa, Bp. 1982. 69.

jelent, az az, hogy itt a szemben álló felek (Danton – Robespierre) egyaránt felhasználhatják ezt az eszközt – más kérdés, hogy ezt valóban megteszik-e. A különbség oka a drámák eltérő történelmi-társadalmi háttéréből ered. „A francia forradalom . . . kiépítette a maga organizációját; elsősorban annak a demokratikus elvnek az érvényesítésével, hogy a kormányzásba, az uralomba be kell vonni a népet. . . . A hatalomnak azért van szüksége a nyilvánosságra, mert a nép akarata és érdeke a kormányzás alapelve, márpedig a nép akaratát megismerni, de befolyásolni is, nyilvánosság előtt lehet.”²⁴ Ez a fajta nyilvánosság már nem a reprezentatív, hanem a polgári nyilvánosság része, azé a nyilvánosságé, amely egyúttal a nyilvánosság éppen megteremtődő intézményeivel is rendelkezik (Forradalmi Törvényszék, Konvent), hatalmát ezen keresztül gyakorolja, s így is befolyásolja a tömeget. S a népjelenetek törlése éppen attól fosztja meg az előadást, hogy az organizációnak ezt a funkcióját bemutassa.

A nép büchneri ábrázolása nemcsak az előbb jelzett strukturális, hanem tartalmi vonatkozásban is fordulatot jelent a korábbi drámákhoz képest. Schiller előbb említett *Ármány és szerelem* című drámájában (1784) ugyan nem, de például a később írt (1804) *Tell Vilmos*ban megjelenik a nép mint dramatis personae. Halász Előd éppen ebben látja a műnek a szerző életművében és a német dráma történetében betöltött jelentőségét: a szerző „következetesen építi fel azt az esemény-sorozatot, amelyből kibontakozik a történelmi helyzet, . . . s az a folyamat, amelyet ez a helyzet szül: a nép öntudatának megacélozódása, átcsapása passzív tűrésből a lázadásba, néma szabadságvágyának politikai tetté érlelődése.”²⁵ Valóban beszélhetünk itt a nép öntudatra ébredéséről, céljainak pozitív megfogalmazásáról, a tényleges harcot azonban

²⁴ Bécsy Tamás: *A cselekvés . . .*, 227. o.

²⁵ Halász Előd: *A német irodalom története*. Gondolat, Bp., 1987. 383.

nem a nép vívja meg: az összeesküvők — mint arra a drámában többször is utalás történik — nem rendelkeznek eszközökkel a hatalom ellen. Két példát idézek a dráma szövegéből:

„REDING: Az ellenség kezében van a fegyver,

És békés úton biztos, hogy nem enged.”²⁶

„STAUFFACHER: Hiába minden. Nincsen fegyverünk.”²⁷

A helytartóval végül is nem az összeesküvők, hanem Tell egymaga száll szembe, s ebben csak részben motiválta őt a zsarnokság elleni fellépés; emellett döntő mozzanat volt az apaként átélt sérelem. Schiller bizonyos mértékig idealizáló népszemléletével szemben Büchner nem idealizál. „Nála a tömegjelenetek nem a bölcs népet, hanem a sokszor szélsőséges, félrevezetett, önmagával sem tisztában levő tömeget ábrázolják — a népet, amelyet a döntő pillanatokban mégis alapvető érdekei mozgatnak. A nép megérzi, hogy róla döntenek, az ő érdekében, csak ezt a saját érdekét nem tudja megfogalmazni és kifejezni.”²⁸ A tömegeknek „még nincs világos tudatuk arról, milyen célirányos cselekvéssé válhatnak elkeseredésük”.²⁹ Nem minden túlzástól mentes Kosztolányinak a Színházi Életben a *Dantonról* megjelent írásának következő mondata: „Csak Shakespeare ismerte ennyire a megvásárolható, pálinkától bűzlő, ostoba tömeget, csak ő vetette meg ennyire.”³⁰ Nem is annyira megvetésről van itt szó, hanem sokkal inkább annak felismeréséről, hogy a tömeget többnyire nem az ideológia, hanem saját egyéni élete, adott esetben a gyomra mozgatja. Büchner írja egyik, Gutzkownak címzett levelében:

²⁶ Friedrich Schiller összes drámái. Magyar Helikon, Bp., 1970. II. kötet 385.

²⁷ Uo. 404.

²⁸ Almási Miklós: *A drámafejlődés útjai*. Akadémiai, Bp., 1969. 161.

²⁹ Lukács György: i. m. 60.

³⁰ Kosztolányi Dezső: i. m. 135.

„Hízlalja meg a parasztokat, és a forradalmat megüti a guta. Ha minden paraszt fazekába tyúk kerül, kimúlik tőle a gall kakas.”³¹

A Büchner-darab sajátos jellegzetessége, hogy a szerzőnek a tömegről vallott véleménye nemcsak a velük kimondatott szavak és az általuk végrehajtott cselekedetek síkján, hanem egy képi, szimbolikus síkon is kifejezésre jut.

A mű átdolgozásának, ill. jelentős mértékű lerövidítésének áldozataként esik az a bonyolult, az eredeti szöveget szinte mondatról mondatra behálózó összefüggésrendszer, amely az emberi test, az éhség és a táplálkozás szimbolikus kifejezőerejére épül. A színpadi változatban ennek csak elenyésző töredéke marad meg, aminek következtében a dráma bonyolult testszimbolikai rendszere helyett néhány szétszórta, csak önmagában értelmes és értelmezhető szimbolikus utalást, képet kapunk. Nem véletlenül használtam a rendszer szót, ugyanis ezek az utalások a drámában tényleges összefüggéshálózatot alkotnak. Büchner írja egyik, családjának küldött levelében:

„Ami még az úgynevezett eszményítő költőket illeti, úgy találom, hogy szinte kizárólag dróton rángatott bábokat alkottak égszínkék orral és szenvelgő pátosszal, nem pedig *hús-vér embereket*, akiknek bánatával és örömeivel együtt éreznek, és akiknek a viselkedése undorral vagy csodálattal töltene el.”³²

A hús-vér embereket Büchner esetében komolyan kell venni. A szereplők nemcsak eszmék, ideológiák szócsövei, a történeteket a saját testük fizikai valóságában is megélik. Kosztolányi Büchnernek ezt a sajátos módszerét a következőképpen fogalmazta meg a már említett cikkében: „Hőset nemcsak külsőségeiben, nemcsak történelmi pompájában látja. Lehántja róla redős tógáját, boncolóasztalra fekteti, késeivel föltárja testét, kikészíti izmait, megállapítja tapadóhelyüket, kettőfürészeli koponyáját, beletekint az agyvelő titkos teker-

³¹ Georg Büchner művei. Európa, Bp., 1982. 231.

³² Uo. 234. (Kiemelés tőlem — V. I.)

vényeibe.”³³ Ebben a drámában az emberek nem egyszerűen cselekszenek, hanem hangsúlyozottan a *kezükkel*, az *ujjaikkal* teszik ezt:

„EGY HÖLGY: Mit művel az ujjaival?”³⁴

„ROBESPIERRE: A törvény kardja nem rozsdásodik meg azoknak a kezében, akikre rábízták.”³⁵

„LACROIX: Az emelvényen hadonászott (Fingerte), és azt mondta . . .”³⁶

„DANTON: Kardok vagyunk, amelyekkel szellemek hadakoznak, de a kezeket nem látni, mint a mesében.”³⁷

„SAINT-JUST: Márpedig pusztulniuk kell, ha mindjárt a tulajdon kezeinkkel fojtjuk is meg őket.”³⁸

A felsorolt példák csak egy töredékét képezik azoknak a mondatoknak, amelyekben a kéz, az ujjak mint a cselekvésnek, a tevékenységnek a kifejezői fordulnak elő. A német szövegben 36 ilyen mondat szerepel. Természetesen a passzív szerkezetekhez hasonlóan itt is számolni kell azzal, hogy a magyar fordítás helyenként kénytelen lemondani a szó szerinti hűségről, ennek következtében szükségszerűen csökken ezeknek a kifejezéseknek a jelentősége a magyar szövegben. Így például a következő mondatban:

„CAMILLE: Glaubt ihr, er könne die Finger davon lassen, wenn es zum Handeln kömmt?”³⁹

Kosztolányi kénytelen volt a magyarra legfeljebb sután lefordítható mondat helyett egy tartalmában azonos mondatot használni — igyekezve egyben a testszimbolikai utalást is megmenteni:

³³ Kosztolányi Dezső: i. m. 134.

³⁴ Georg Büchner *művei*. Európa, Bp., 1982. 9.

³⁵ Uo. 21.

³⁶ Uo. 25.

³⁷ Uo. 44.

³⁸ Uo. 62.

³⁹ Georg Büchner: *Werke und Briefe*. Deutsche Taschenbuch Verlag, München, 1988. 72.

„CAMILLE: Azt hiszitek, Danton félti majd a bőrét, amikor igazán tenni kell?”⁴⁰

A *kar* az átölelés, a védelem összefüggésében kerül elő, és megtalálható a politikai védelemnyújtás és a szerelmi ölelés kifejezésekként egyaránt:

„ROBESPIERRE: Testvéreitek tárt karokkal fogadnak, ellenségeink fölött vésztörvényszéket tartunk.”⁴¹

„DANTON: Most ismeritek Dantont. Még egypár óra, és elszenderül a dicsőség karjaiban.”⁴²

„MARION: Egy reggel eljött, s úgy csókolt engem, mintha megakarna fojtani; karja a nyakam szorította.”⁴³

Az *ajkak* is kétféle jelentéskörben, egyrészt a beszélés, másrészt a csók kifejezőiként fordulnak elő:

„MARION: Milyen hideg lett az ajkad, szavaid megfojtották a csókjaid.”⁴⁴

„DANTON: ... tétova gondolataim a kövek ajkaival beszélnek.”⁴⁵

„CAMILLE: Lucile, csókjaid lebegnek az ajkam körül.”⁴⁶

A guillotine-tól pedig nem egyszerűen félnek, hanem a *nyakukat* féltik tőle:

„3. POLGÁR: Csak egy kicsit megcsiklandozzuk a nyakadat...”⁴⁷

„LACROIX: Ettől a mondástól megfájdult a nyakam.”⁴⁸

„LACROIX: A zsarnokok kitörik a nyakukat a sírunkon.”⁴⁹

Mindegyik esetben csak illusztrációként idéztem a példákat, amelyek száma az eredeti szöveg alapján többszörözhető lenne.

⁴⁰ Georg Büchner művei. Európa, Bp., 1982. 12.

⁴¹ Uo. 16.

⁴² Uo. 59.

⁴³ Uo. 23.

⁴⁴ Uo. 27.

⁴⁵ Uo. 43.

⁴⁶ Uo. 71.

⁴⁷ Uo. 15.

⁴⁸ Uo. 25.

⁴⁹ Uo. 79.

A dantonisták a vereséget tehát nemcsak eszmei, hanem fizikai síkon is megélik, sőt elsősorban így élik meg, amint azt többek között Danton szavai bizonyítják:

„DANTON: Manapság mindent emberhúsból készítenek. Ez korunk átká. Most majd az én testemet is fölhasználják.”⁵⁰

„DANTON: . . . úgy rémlik, hogy egy gépezetbe pottyantunk, mely apródonként, rendszeresen csavarja ki valamennyi testrészünket. Főzöl izre ölnek meg, gépiesen.”⁵¹

A dantonisták nemcsak eszmei, hanem fizikai szintű megsemmisítésének indokát adja Saint-Just a II. felvonás 7. jelenetében:

„Azt kérdezem, miért legyen az erkölcsi természet forradalmaiban irgalmasabb, mint a fizikai? Az Eszme éppúgy elpusztít mindent, ami útjában áll, mint a fizikai törvény. Egy eseménynek, amely az erkölcsi világrend, más szóval az emberiség arculatját megváltoztatja, joga van vérben gázolnia. A világszellem csakúgy felhasználja eszmei célja elérésében a mi karunkat, mint a vulkánokat vagy árvizeket. Mindegy neki, hogy járványban vagy forradalomban pusztul el valaki.”⁵²

Éppen ennek a kettősségnek az együttes színpadi ábrázolása alapján állítható szembe a *Danton halála* pl. Schiller *Don Carlos*ával. Mint azt Almási Miklós Büchner-tanulmányában kifejti, ugyan mindkettő „a forradalom „önpusztító” logikájához, az események értékéhez, a harc válaszfútjainak tragédiájához” nyúl, de „míg Schiller ezt az eszmények tragédiájaként elemzi, addig Büchner már a forradalom ontológiáját bontja ki, egyrészt mert maga is forradalmat csinált, másrészt pedig mert materialista volt.”⁵³ Lukács György is „következetes és harcos materialistának”⁵⁴ nevezi Büchnert, aki egyik levelében ezt írta:

„A társadalmat a gondolat révén, a művelt osztályból kiindulva megreformálni? Lehetetlen! A mi korunk tisztán materiális; . . . Sohase

⁵⁰ Uo. 56.

⁵¹ Uo. 66.

⁵² Uo. 49.

⁵³ Almási Miklós: i. m. 158.

⁵⁴ Lukács György: i. m. 58.

fogják áthidalni a művelt és műveletlen társadalom közötti szakadékot. . . . És a nagy osztály maga? Számára csak két emeltyű létezik: az anyagi nyomor és a vallási fanatizmus.”⁵⁵

A fenti levélrészletet, ill. a korábban idézett Gutzkow-levél részletét figyelembe véve Büchner materializmusa elsősorban a „gyomorkérdés”⁵⁶ megfogalmazásában ragadható meg: annak észrevételében, hogy a tömeget az ideológia csak másodlagosan, saját anyagi biztonsága után érdekli, és elsősorban ez utóbbi hiánya képes mozgásba hozni. „A nép olyan, mint a Minotauros, hetenként meg kell kapnia a maga hulláit, nehogy az etetőket falja fel.”⁵⁷ — ahogy Lacroix fogalmaz a drámában. S ezt a problémakört a szerző beilleszti a szöveg képi-szimbolikus rendszerébe is. A nép és az arisztokrácia, ill. később a nép és a dantonisták ellentéte ebben az összefüggésben az éhség, éhezés és jóllakottság ellentétéként jelenik meg:

„1. POLGÁR: Nektek korog a hasatok az éhségtől, az övéket csikarja a sok étel. . . .”⁵⁸

„2. POLGÁR: Danton selyemben, bársonyban jár, gyönyörű háza van, szép felesége, vörös borban fürdik, ezüsttálról falatozza a vadpecsenyét. . . .”⁵⁹

A nép éhezik, és a reakciója az lesz, hogy éhségét először az arisztokraták meggyilkolásával igyekezik csillapítani:

„1. POLGÁR: Asszonyaink és gyerekeink kenyérért sírnak, arisztokraták húásával akarjuk jóllakolni őket.”⁶⁰

S mivel helyzetében ezután sem következik be változás, a tömeg a dantonisták ellen fordul, és őket „falja fel”. Kosztolányi megfogalmazásában: „A nép éppúgy fölزابálja a forra-

⁵⁵ Georg Büchner művei. Európa, Bp., 1982. 247.

⁵⁶ Lukács György: i. m. 65.

⁵⁷ Georg Büchner művei. Európa, Bp., 1982. 22.

⁵⁸ Uo. 14.

⁵⁹ Uo. 69.

⁶⁰ Uo. 15.

dalmárokat, mint a királyokat.”⁶¹ A kivégzés előtt a kocsisok hajba kapnak azon, hogy ki vigye a letartóztatottakat a vesztőhelyre, hiszen a pénzt a szállított személyek után kapják – ily módon érdekükké válik minél több forradalmár kivégzése:

„2. KORDÉS: Ez a bitang elveszi tőlem a kenyeret. ... Az én porontyaim is férgek, s azok is enni akarnak.”⁶²

A kivégzésen pedig megjelenik egy asszony a gyermekeivel, és ezt kiáltja:

„Helyet! Helyet! A gyermekeim ordítanak az éhségtől. Ha látnak valamit. legalább elcsöndesednek. Helyet nekik.”⁶³

A dantonisták kivégzése nem más, mint egy áldozati lakoma, amelyen a saját testüket áldozzák fel, és amely a nép éhségének kielégítését van hivatva szolgálni:

„SAINT-JUST: No én majd elkészítem azt az ételt. A hamisítók adják hozzá a tojást, s az idegenek az almát. Belehalnak ebbe a lakomába.”⁶⁴

„CAMILLE: Ez egy klasszikus lakoma; fekszünk a helyünkön és egy kis vért loccsantunk ki az istenek tiszteletére.”⁶⁵

Danton és társai tehát teljesen tisztában vannak azzal, hogy ők itt az ellenük forduló népharagnak is áldozatai, ugyanakkor tudják azt is, hogy ez a tömeget csak ideig-óráig elégítheti ki, és egyáltalán nincs szó végleges megoldásról:

„CAMILLE: ... meddig zabálja föl az éhes emberiség tulajdon tagjait? Vagy olthatatlan szomjúságunkban meddig szívjuk ki még egymás vérért, mi, hajótöröttek, kik egy roncsra kukszolunk?”⁶⁶

Camille előbbi ironikus, ill. utóbbi kétségbeesett megnyilatkozása a dráma szövegébe ágyazottan fejezi ki ebben az

⁶¹ Kosztolányi Dezső: i. m. 136.

⁶² Georg Büchner művei. Európa, Bp., 1982. 73–74.

⁶³ Uo. 79.

⁶⁴ Uo. 32.

⁶⁵ Uo. 79.

összefüggésben is Büchnernek a tömegről vallott véleményét – arról a tömegről, amely – mint korábban láttuk – vak, és igazából nincs tisztában saját érdekeivel és céljaival, „nem tud morállal és felelősséggel rendelkezni, a forradalmat mint olyat végeredményben nem tudja felismerni”.⁶⁷

A drámában sajátos ellentét figyelhető meg azok között, akik „észnél vannak” (bei Sinnen sein), ill. akiket az őrültség, a téboly (Wahnsinn) kerített hatalmába vagy igyekszik a hatalmába keríteni. Az őrültség jele a drámában, hogy az megfosztja az embert saját testének, testrészeinek tudatától, akaratlagos irányításától. Ezért mondhatja Simon:

„Nem a kezem vert, nem a karom, az őrültségem tette, nem magam.”⁶⁸

Lucile megőrülése sem csak a darab végén következik be, első jelei már a II. felvonás 3. jelenetében jelentkeznek: az érzékei (hall és lát) a tudat kontrollja nélkül kezdenek el működni:

„CAMILLE: Mit szólsz te, Lucile?

LUCILE: Semmit. Szeretem, ha beszélsz.

CAMILLE: És figyelsz is rám?

LUCILE: Hát hogyan.

CAMILLE: És igazat adsz nekem? Tudod, hogy mit mondtam?

LUCILE: Azt nem tudom, Camille.”⁶⁹

Ugyanebben a jelenetben Lucile néhány mondattal később:

„Ugye, Camille, ez őrület? Őrült vagyok, ugye?”⁷⁰

Amikor a IV. felvonás 4. jelenetében ténylegesen bekövetkezik Lucile megőrülése, az érzékei megbízhatatlanná válnak (Camille-t kőkabátban látja), és Camille karját keresi („Hol a karod?”⁷¹) mint védelmet.

⁶⁶ Uo. 34.

⁶⁷ Gerhard P. Knapp: i. m. 61–62.

⁶⁸ Georg Büchner művei. Bp., 1982. 16.

⁶⁹ Uo. 40.

⁷⁰ Uo. 41.

⁷¹ Uo. 74.

A tébolyhoz hasonlóan az érzékek feletti uralom elvesztését jelenti a drámában az *álom* is. A II. felvonás 5. jelenetében Danton éjszaka felriad, és kiáltozni kezd, önmaga viszont ezt nem érzékeli:

„Én, én? Nem, nem beszéltem. Csak gondolkoztam magamban, egészen halkan és titokban.”⁷²

Júlia igyekszik magához téríteni Dantont:

„Térj magadhoz, Georg, ... (Gott erhalte dir deine Sinne, Georg, ...).⁷³

„DANTON: Magamnál vagyok, láthatod!” (Ich bin bei Sinnen, siehst du.)⁷⁴

Hasonló történik Camille-lel a IV. felvonás 4. jelenetében. Álmából felriadva tébolyulthoz hasonlóan viselkedik, őt Danton téríti észhez – azaz saját érzékeinek, saját testének tudatához:

„CAMILLE: Ez te vagy, ez én! Ez itt a kezem! Igen, magamhoz tértem.”⁷⁵

Végül Camille fogalmazza meg az álom és az örület rokonságát, amikor a tébolytól félve nem akar többé elaludni:

„A téboly az üstökömbe markolt. Nem akarok többé aludni.”⁷⁶

Danton és társai állandóan foglalkoznak testükkel, testük megsemmisülésének tragikumával. Nem így az erényes és tiszta Robespierre, akit Danton a következőképpen jellemez:

„Te túlságosan erényes vagy, Robespierre! Pénzt senkitől se fogadtál el, adósságot se csináltál, nővel se háltál, mindig tiszta kabátot viseltél, berűgva se voltál soha.”⁷⁷

Tehát ez a Robespierre a dráma folyamán egyszer sem foglalkozik saját testével, érzékeivel. Ugyanígy Saint-Just sem.

⁷⁷ Uo. 28.

⁷² Uo. 43.

⁷³ Uo. 43.

⁷⁴ Uo. 43.

⁷⁵ Uo. 73.

⁷⁶ Uo. 73.

S hogy miért, arra Kosztolányi adja meg a választ, feleletet adva egyben arra a kérdésre is, hogy miért nevezte a *Danton halálát* „A tiszta örület kritikája”-nak: „Robespierre . . . nem kerül magával összeütközésbe. Ő az ész örültje. Saint-Just is egész alak. Ő az elmélet örültje. Dantonban azonban van valami kettősség, valami hasadás, ami megindító.”⁷⁸ Test és szellem, fizikai lét és eszme kettőssége az, amit itt Kosztolányi Dantonban felfedez.

Amint azt Büchnerről szóló cikkei bizonyítják, a fordító nagyra értékelte az általa „kölyökszzeni”-nek⁷⁹ nevezett Büchner drámáját, s azt Shakespeare műveivel állította egy sorba. S hogy az általa átdolgozott *Danton* mégsem igazán „büchneri”, és elveszti számos olyan értékét, amit maga Kosztolányi is nagyra becsült, az több tényező együtthatásának az eredménye, amelyek közül a legfontosabbak a darab bemutatásának időpontjából következő kényszerű változtatások, a kornak a drámáról vallott felfogása, a színpadi megjelenítés lehetőségeinek figyelembevétele és nem utolsósorban a szövegfordítás szükségszerű vagy Kosztolányi művészi egyéniségéből következő eltérései. A végeredmény egy magyar *Danton halála*. Kosztolányi egy Hamlet-átdolgozás kapcsán medítál az Élet hasábjain a változtatások jogos vagy jogtalan voltáról, aminek során megállapítja: a modern rendezés „Shakespeare-t is úgy tekintette, mint kész anyagot, melyet a maga szellemével lelkesíthet át. Előtte Shakespeare csak egy drámaíró; lehet lángész, szuverén zseni, és mindenben a maga ura, de nekünk, új embereknek át kell formálnunk a magunk képére és hasonlatosságára, hogy megérthessük.”⁸⁰ Ezt az elvet tartotta szem előtt akkor is, amikor Büchner darabját vitte a magyar közönség elé.

VITÉZ ILDIKÓ

⁷⁸ Kosztolányi Dezső: i. m. 137.

⁷⁹ Uo. 134.

⁸⁰ Uo. 30.

A HOMÁLY BÓL

MÁRAI SÁNDOR ÉS A NEMZETNEVELÉS (EGY RÖPIRAT ÉS VISSZHANGJA)¹

Tudnunk kell, miben hibáztunk, meg kell ismerünk a valóságot, fel kell készülnünk, gyáva szorongás nélkül, a jövő mindenfajta feladataira.²

Márai Sándor maga sem sejtette, hogy a *Röpirat a nemzetnevelés érdekében* című művével szelet vet és vihart arat. Nemcsak a sajtóvisszhang volt indulatosabb, gúnyolódóbb jellegű, mint gondolni lehetett volna, hanem a szélső jobbról és a szélső balról érkező támadások is megsokszorozódtak (bár a szélső balról érkezők 1945 után erősödtek föl), és olykor máig erően³ szaporodtak meg a Márai-életművet szinte

¹ Márai Sándor: *Röpirat a nemzetnevelés érdekében*. Bp. 1942.

² Uő: *A könyvek bosszúja*. Pesti Hírlap 1941. december 14. Kötetben: *Vasárnapi krónika*. Bp. 1943. 282—287.

³ Kristó Nagy István: *Dögvadás*. Új Idő 1989/3. 34. A cikkíró indulatos polémiája hevében Márait „másodrendű Krúdy-epigon”-nak tekinti, s úgy véli, talán „a »nemzetnevelésről« szóló, német győzelemért drukkoló szovjetellenes műve” az oka, hogy Márai — tegyük hozzá: 1948-ban (!) — emigrációba ment. Kristó Nagy emlékezetből hivatkozott a röpiratra, az egykorú reagálások — látni fogjuk — másképp értékelik Márai viszonyát a „német győzelem”-hez. Igaz, Kristó Nagy már a Magyar Élet 1943-as évfolyamában (7/18.) „gondolatfecni”-ként minősítette Márai, Szabó Zoltán és Cs. Szabó néhány írását.

kezdettől végigkísérő félreértések, félremagyarázások. Márai Sándor a magyar irodalomba robbanásától kezdve osztotta meg a közvéleményt, rajongói éppen úgy olvasták félre regényeit, mint ahogy támadóit, ellenfeleit, ellenségeit öntudatos polgár-magatartása, arisztokratikusnak vélt kívülállása, aggályos regényszerkezet- és mondatformálása irritálta. Nem állíthatjuk, hogy tisztelői és támadói a „népi”, illetve az „urbánus” írócsoportok között oszlottak meg, mindkét oldalon akadtak értő hívei és értetlen ellenzői írásművészetének, olykor nem különbözött (legfeljebb a kulturált vagy az alpári megfogalmazást tekintve) a dicséretek, valamint a kifogások hangneme. Bármilyen hihetetlennek hangzik, például Örley István⁴ és Veres Péter⁵ (jóllehet egészen mást tudtak az irodalom céljának) számos ponton azonos módon emeltek óvást Márai írásművészetével szemben, míg Szabó Zoltán,⁶ helyeslőleg, jórészt oly vonásokra hívta föl a figyelmet,

⁴ Örley István: *A Márai-mű új állomásai*. Nyugat 1941. 529–534.

⁵ Veres Péter: *Máraitól tanuljunk írni?* Magyar Élet 1941/3. 9–11.; Uő: *A mai magyar népi írókról*. In: *Ember és írás*. Bp. 1942². 57–58. Előbb „nyegle szellemeskedés”-nek nevezi Márai stílusát, majd a „papíronszónoklás nagy mestere”-nek. A dinamikus „szabó-dezsői” retorikával szemben ez „intellektuális retorika” (a Cs. Szabóéval együtt), de csak olyan veszedelmes, mint amaz. Őseik „más érzelmi hangsúllyal, Ignotus és Szomory Dezső voltak”. Utóbb üres locsogást, nyelvi, hangulatbeli, stílusbeli modorosságokat vet Márai (valamint Ignotus és Karinthy) szemére. Veres Péter hasonlóképpen nyilatkozott Krúdyról is. Uo. 19. Vö. még: uő: *Népiség és szocializmus*. Bp. [1943]. Márait itt az asszimilánsok közé sorolja. „Mert Adynak és Illyés Gyulának nem árt meg Párizs és Európa, de a Máraiaknak megárt. Se magyarok nem lesznek, se európaiak, csak nosztalgikus siránkozóak vagy pesszimista sznobok mindkét oldal javára.” Márai vagy nem olvasta Veres Péternek rá vonatkozó mondatait, vagy nagyvonalúan napirendre tért fölöttük. 1945-ben Illyés, Veres Péter és Kassák önéletrajzi–szociografikus munkáit a maga hasonló törekvéseivel látta párhuzamban. Magyar Nemzet 1945/10. 4.

⁶ Szabó Zoltán: *Könyv mellett*. Jelenkor 1941/6. 7. Uő: *Márai Sándorról* (eredetileg: Magyar Csillag 1944.). In: *Ősök és társak*.

amely inkább az „urbánus” írók jellemvonásának tetszett. Eltekintve a személyes indulatoktól (mint például Kodolányi János megjegyzéseiből kiolvashatóan⁷), az életidegen, öncélúságba fúló, a gondolatok mélységét cizellált fogalmazással helyettesítő, valójában szerkesztetlen-retorikus regényeket szerző Márai képe bontakozik ki előttünk, a dekadens polgárság szószólója, akinek semmi köze sincs a társadalom mélyében lejátszódó folyamatokhoz. Ezt a képet zavarta meg Márai látszólagos pályafordulata, amikor is az irodalom közvetlen pedagógiai szerepének hangsúlyozásával, az értelmiségi hivatásnak műveltségközvetítői szerepet tulajdonítva (Ortega y Gasset tételeitől egyáltalában nem függetlenül!) részt kért abból a munkából, amely már a háború utáni korszak magyar lehetőségeit körvonalazta. A pályafordulat csupán látszólagos, hiszen az *Újságban*, majd a *Pesti Hírlapban* közreadott újságcikkeiben addig is politizált (egy részük a *Vasárnapi krónika* című kötetében jelent meg, de csupán kis részük, hiszen a *Pesti Hírlapban* több éven keresztül kedden, csütörtökön⁸ is, vasárnap is (továbbá álnéven más napon is!) megjelentek a Márai-cikkek!), egyébként hallatta hangját kül- és belpolitikai kérdésekről szólva.

Bern 1984. 117–124. E cikkben vitába száll Veres Péter kérdésfeltevésével. Ugyanebben a kötetben megfontolandó magyarázatát kapjuk Veres Péter egy töről fakadó Márai- és Krúdy-ellenességének: 171–172.

⁷ Kodolányi János: *Sznobok*. In: *Esti beszélgetés*. Bp. 1941. II. 246–255. Kodolányi Bóka Lászlónak egy Márairól írt cikke miatt sértődött meg, egy utalást önmagára vonatkoztatva. Bóka álláspontját túl határozottan bírálva kitér Máraira is: „Márai bizonyosan különb a máraizmusnál s főképp ebben a nyavalyában tetszelgő kritikusaival, de hogy ez a penetráns közeg egyáltalában van s ilyen fullasztóan nehezedik szellemi életünkre, mégis csak rajta kell számon kérnünk”. (252–253.) Ezt megelőzőleg Kodolányi Pétain Franciaországról ír: „ami Franciaországban történik, okulással és igazolással szolgálhat nekünk” (251.). Nem ez az egyetlen kitétel, amely erősen vitathatóvá teszi Kodolányi álláspontját.

⁸ Csütörtöki rovatának Tegnapi és ma volt a címe. Később, 1943 nyaratól mindkét rovat rendszertelenebbé vált.

Útirajzaiban,⁹ az *Új Szellemben* publikált esszéiben¹⁰ pedig a demokrácia elkötelezettjeként szegült szembe egyrészt a szociális demagógiának a szélső jobboldali sajtóban hangoskodó képviselőivel, másfelől a mindenkor uralkodó kormányzattal (mint a francia és az angol tájékozódás híve!). Idecélt a *Napnyugati őrző* is, nem is szólva megrendítő erejű párdarabjáról, a *Kassai őrző*tről. Az nem vitás, hogy Márai megfogalmazásai helyenként erőteljesen magukon viselik az uralkodó terminológiát, s mint bölcseledő író nem forrasztja újszerű egységbe a kedvelt spanyoljainál és a Spenglernél olvasottakat. Nem alkot új gondolati rendszert, s az a polgárság-kép, amely szépirodalmi műveiből és útirajzaiból élénk tárul, sokkal inkább szerzői konstrukció eredménye, mint valódi adatokon nyugvó kutatás. Az *Egy polgár vallomásai* első kötetének részletei nem összegződnek a virtuális magyar (vidéki városi) polgárság eszméjévé, az Márai más olvasmányainak, részben Thomas Mann-élményének (vagy akár Hauptmann *Naplemente előttje* magyarázatának) ihletésére is módosulhatott. Mindazonáltal ez az ideál-polgárság nem tagolódhatott be sem a szélső jobb-, sem a szélső baloldali elképzelésekbe, továbbá funkciójával, tevékenységi formáival és műveltségesszményével különbözött Veres Péter vagy Kodolányi János elképzeléseitől is, majdnem előzmény nélküliek a magyar gondolkodás történetében.

Máraitól sokan tudták idegennek a nemzeti sorskérdések vállalását, mivel regényei — látszólag — a magán élet válságát mutatták be, a krízis összesűrűsödésének pillanatát. Hogy ez a válságtudat valójában egyetemessé növvő szorongásokat tartalmaz; hogy a szüntelen Európára (helyesebben: a polgári Európa fausti lényegére) tekintő művész a magyarság Európához tartozásában nem az élethelehetőségeitől megfosztott rétegek problémáinak megtagadását, másodrendű

⁹ Már a *Napnyugati őrző*ratban is (Bp. 1936.), de még inkább a kritikusok által félreértett *Kassai őrző*ratban (Bp. 1941.).

¹⁰ 1937–1938-ban.

voltát hirdette, hanem éppen ellenkezőleg: polgári „szintre” akarta fölhozni az elnyomott, a műveltségéből kizárt osztályokat is: kevesen vették észre. Az azonban valóban igaz, hogy röpirattal, értekezéssel a nemzetnevelés kérdéseiről 1942-ben, szinte a végső órában, nyilatkozott meg Márai Sándor, miután egyfelől erre a kormányzattól is érkezett készítés, másfelől tapasztalnia kellett, milyen visszhangtalanok féltő-óvó újságcikkei, regényei. Antal István szorgalmazta 1942-ben írótanács létesítését a „nemzetnevelés” előmozdítására.¹¹ Több írótól kért ez ügyben véleményt, így Márai Sándortól,¹² és ennek a kormányzati szándéknak konkrét lépései: az 1942-es lillafüredi találkozó,¹³ illetve rendelet a ponyvatermékek kiadásának megszüntetéséről. Márai részt vett a lillafüredi találkozón, s az emlékezések jó része elismerően, más része ironikusan emlegeti szereplését. A *Magyar Élet* című lapban Pálóczi Horváth Lajos¹⁴ valamiféle népi-

¹¹ Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom*. New York 1983. 333.

¹² Márai Sándor: *Az író és a nemzetnevelés*. Budapesti Szemle 1943. 782. füzet, 29–45. Újra: *Ihlet és nemzedék*. Bp. 1946. 67–93. Az alábbi passzusok csonkítva kerültek be a kötetbe: „Hős mindenekfölött az, aki életét áldozza hazája védelmében. Hős mindenekfölött az, aki meghal egy eszményért. De hős az is, aki áldozatok árán élni tud egy eszményért, s az élet, melyet egy eszmény szolgálatában tölt el a szellemi ember, tud veszélyes lenni.” Vagy: „Erőinket töretlenül kell e válságos időben megőriznünk a magyarság megmaradása érdekében.” Az első idézetből az első mondat hiányzik; a második 1946-ban félreérthetőnek tetszett.

¹³ Pesti Hírlap 1942. november 22. Eszerint 55 író vett részt. November 21-én Karácsony Sándor: *Az író és a nemzetnevelés* című előadása hangzott el. Felkért hozzászólók: Márai (12. számú jegyzetben i. m.), Erdélyi József, Veres Péter, Tóth László, Mécs László, Bókay János, Harsányi Zsolt, Makkai Sándor, Németh László, Gyenei József, Voinovich Géza, Asztalos István, Thury Lajos, Juhász Géza. Vö. még: Borbándi: i. m. 334–336. Grezsa Ferenc: *Németh László háborús korszaka (1938–1944)*. Bp. 1985. 328., 484–485. nem egészen azonos számadatokat közöl a résztvevőkkel kapcsolatban.

¹⁴ Pálóczi Horváth Lajos: *Lillafüredi arcképek*. Magyar Élet 1943/1. 10–14.

urbánus összefogást sugall portrévázlataival, szerinte Márai egyet értett vele a népzene ápolása, a népi kultúra kutatása, valamint a néplélektan, a szociológia katonai iskolákba való bebocsáttatása érdekében. Nem ily egyértelműen elismerő Gulyás Pál beszámolója,¹⁵ lehetetlen nem kihallanunk az iróniát írásából:

„Ki az író? Egy ember, aki belső erő parancsán kényszert érez az igazságot formába önteni. Az író legfőbb feladata a nevelés . . .

Ez már nem Karácsony Sándor mondókája. Márai Sándor beszél most, az Európán át lépegető. Ő kiküszöböl minden kollégiumi érdekességet a beszédjéből. Ő nem öregdeákosan — paradox. Magasztos, fennkölt, finom, halk, fáradt, mint egy nagypolgári alkony.”

(Gulyás Pál szellemes írása egyben annak is tanújele, miképpen lehetett látni némi kajánsággal Márait, miképpen lehetett beszédére rávetíteni például a *Vendégjáték Bolzanóban* előadásmódját.)

Márai röpirata lényegében beszédének gondolatmenetét szélesítette ki, az országos nevelési programot fogalmazta meg azzal a szándékkal, amely majd a szárszói értekezlet résztvevőinek terveit is mozgatta: a viszonylagosan, a háborús Európában egyelőre nyugodtnak mondható Magyarország átmentése arra az új Európára, amelyben a vetélkedő nagyhatalmak között a nemzet megtalálhatja szuverenitását, járható útját, nem utolsósorban azt az igazságosabb társadalmi berendezkedést, amely megrázkódtatás nélkül biztosítja egy demokratikusabb világba való átfejlődés lehetőségét. Márai Naplójából tudjuk meg, hogy röpiratáért „a totalitárius eszmékkel kacérkodó nyilasok majdnem agyonverték”, 1944. október 15-én éjszaka pedig belőttek lakásába, majd átkutatták a lakást.¹⁶ 1943-ban a „szombathelyi egyházmegye hatósága” hoz határozatot arról: tartsák távol az illetékteleneket a nemzeti neveléstől, s illetékteleneknek meg-

¹⁵ Gulyás Pál: *Lillafüredi napok*. Forrás 1943/1. 118—120. A többi forrás adata: Borbándi: i. m., Grezsa: i. m.

¹⁶ Márai Sándor: *Napló 1943—44*. Bp. 1945. 205., 427—428. Az innen vett adatokat a továbbiakban nem dokumentálom külön.

nevezve Márai Sándort értik.¹⁷ Ezek mellett a közvetlen, „hatósági” reakciók mellett nem kevésbé tanulságos az egykorú írásbeli ismertetések átböngészése, a skála a feltétlen elismeréstől a denúciálásig terjed, a szellemtörténeti okfejtéstől a napi politika durva nyelvéig, a vitatársak között Bajcsy-Zsilinszky Endre, Kodolányi János, Joó Tibor, Milotay István tetszenek a „legjelentősebb nevek”-nek. S még jóindulatúnak kell tartanunk azt a nézetet (mert az), amely csupán dilettantizmust, szakszerűtlenséget ró föl, illetve azt, amely a recenzenseket azért hibáztatta, mert nem vették tudomásul: író alkotásával állnak szemben, nem profi politikusával vagy közgazdászával.¹⁸ Ami azonban föltűnő, hogy Márainak nem elsősorban közgazdasági jellegű, valóban inkább esszéisztikus, mint szűkebb értelemben vett „szakmai” megállapításait (odavetett megjegyzéseit) vitatták, hanem még ezekben is a kikövetkeztetett „ideologikumot”, és főleg az alábbi témakörökben fejtették ki a vitapartnerek Márai érvelésével, ötleteivel, gondolatmenetének vélt vagy valódi zökkenőivel szemben kialakított véleményüket:

1. A kollektív és az egyéni felelősség kérdése a háborúban;
2. Magyarország helye és „hivatása” a háború utáni Európában és a Duna-medencében;
3. Ki az igazi műveltség hordozója?
4. A nemzetnevelés konkrét teendői (a népi és a polgári műveltség problémaköre — igaz, a „népi” és a „polgári” fogalma nem mindig fogalmazódik meg a szükséges egyértelműséggel!)

A Márai által felvetett és a bírálók által megkérdőjelezett problémák megteremthették volna a lehetőséget arra, hogy időszerű kérdésekről konstruktív vita bontakozhassék ki. Még a lillafüredi előadások, korreferátumok is ebbe az

¹⁷ A szombathelyi egyházmegye tanítósága különös határozatot hozott Márai Sándor röpiratáról. Független Magyarország 1943/13.

¹⁸ Ervin Gábor: *A művész és a nemzet nevelése*. Jelenkor 1943/2. 8. Ugyanitt Veres Pétertől kérdezik: „Vagy csak tréfál, mikor éppen Máraitól félti a nemzetet?” 1942/12. 12.

irányba mutattak, legalábbis, nem csekély illúzióval, így fogta föl Márai:

„... Az íróktól ebben az országban nem kér mást és többet — az államhatalom sem —, csak azt, hogy maradjanak hűségesek szellemük legmélyebb értelméhez, a magyarság megmaradásának szolgálatához s azokhoz az eszményekhez, melyek az emberi együttélést emberhez méltóvá teszik.”¹⁹

Ilyen szellemben értelmezte *A kassai polgárokat* Lányi Viktor is, szerinte Márai

„mai problémának látja a kérdésfelvetést: A művész dolga, hogy a veszély és a válság pillanatában az embereknek lelkiismerete legyen.”²⁰

Ám Márai röpiratának vitája mégis célt tévesztett. Nem a nemzet legjobb erőinek összefogását eredményezte, hanem érzékeltette a szellemi és politikai megosztottságot, a szellemi és a politikai tájékozódásban és annak közvetlen hasznosításában mutatkozó, áthidalhatatlannak tetsző ellentéteket. *A Magyar Csillag* ugyan tömörítette a más „eszme-barrikádon” aligha találkozni képes írókat, közös nyilatkozat kibocsátásában egyesítette a nemrég szembenálló feleket (például Kodolányit és Márait),²¹ de mind az eltérő fogalomhasználat, mind pedig a személyes és világnézeti beállítottság különbözősége szüntelen kitetszett, jelezte a konszenzus hiányát, olykor még a megértés szándékát is. A Márait ért bírálatokban több korábban hangoztatott kifogás is tükröződött. Például a szélső jobb ritka következetességgel támadta: Oláh György már az *Egy polgár vallomásait* is elma-

¹⁹ Márai Sándor: *A rabszolga könyve*. Pesti Hírlap 1942. november 29. Kötetben: *Ihlet és nemzedék*, 270–276.

²⁰ Pesti Hírlap 1942. december 6.

²¹ Kodolányi elismerő megjegyzése Márairól: Magyar Élet 1943/6. 9. Igazságtalan kitétele Kosztolányiról: uo. 10. Ez Márait mélyen sértette: Napló, 65. Az „együttes vallomás” első lelőhelye: Magyar Csillag 1943. 573–574. Újraközölve: *Illyés Gyula Emlékkönyv*. Bp. 1984. 125–126.

rasztalta freudizmusban, cinizmusban, felelőtlenségben, intellektuális nihilizmusban;²² az *Ég és földnek az Egyedül Vagyunk* recenzense rója föl nyílt politikai állásfoglalását a „liberális demokrácia, a zsidó freudizmus mellett”.²³

Ezekután nem árt megismernednünk a röpirat néhány gondolatával,²⁴ elsősorban azokkal, amelyek valóban a Márai-életműben gyökereznek, s így kétségtelenül kihívták maguk ellen a Márai pályáját rosszállással kísérő vitázók ellen-szenvét. Az a példány, amelyet olvastam, Zolnai Béla magán-könyvtárából került a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának állományába.²⁵ Zolnai – szokása szerint – ceruzás aláhúzásokkal és megjegyzésekkel látta el a kötetet. Igen tanulságos megfigyelnünk, hogy egy liberális beállítottságú, franciás műveltségű és érdeklődésű tudós miképpen értékelte ezt a művet. Talán azt a véleményt is megkockáztathatjuk, hogy Zolnai Béla egy bizonyos értelmiségi álláspontot képviselt, Márai röpiratához fűzött megjegyzései a Kállay-kormány politikáját fenntartásokkal helyeslő, a náciizmust és a szélső jobboldali irányzatot erőteljesen bíráló nézeteket fejeznek ki. Különösképpen helyesli Zolnai Márainak ama véleményét, amely a háború utáni Magyarországot a nyugat-európai nemzetekhez fűződő kapcsolatai szerint értékeli, tehát a művelt Európával való elkötelezettségben. Zolnai – megjegyzései a tanúk – értékeli Márai német ellenességét: „Hitler terve ellen”; „Hallatlanul bátor és Hitler-ellenes”, másutt: „Erre haragszik a magát folyton eladó Milotay”; „Ezt Milotay, a szoknyahős tagadja” stb.

²² Oláh György: *Egy polgár vallomásai (Márai Sándor pöréhez)*. Új Magyarország 1935/146. 3. (A budapesti büntetőtörvényszék 2000 pengőre ítélte Márait önéletrajza egyik fejezetéért.)

²³ *Egyedül Vagyunk* 1942/12.

²⁴ A röpiratot kivonatolta Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Bp. 1983. 208–213. Vö. még: Uő: *Magyarország nemzetközi helyzete és a magyar szellemi élet 1938–1944*. Bp. 1987. 47.

²⁵ Jelzete: 474.829. Zolnai megjegyzései 1942 novemberéből valók, Márai 1942 júliusa és szeptembere között írta a röpiratot.

Zolnai tanúbizonyságát hitelesnek fogadhatjuk el, a röpiratban található s ma már csak aprólékos szövegvizsgálattal kimutatható utalások a kortársak előtt még egyértelműek voltak. S bár sok mindent valóban lehetett közölni, mégis tekintettel kellett lennie Márainak a létező háborús cenzúrára; már 1939-ben nem engedte a cenzúra megjelenni a *Jónás könyvéről* írott újságcikkét.²⁶

Márait leginkább az foglalkoztatta,²⁷ mi lesz a magyarság sorsa a háború után. A második világháborút az emberiség legnagyobb szerencsétlenségének tartotta, amelybe a magyarság belesodródott. A magyarság sorsa összefonódott Európáéval, itt, a történeti határoknál kezdődik Kelet. A felelősség kollektív, bár a magyarság sosem volt imperialista. Nem Bécsot vagy Belgrádot akarta-akarja elfoglalni, hanem Zágont. Történelmi sorsa óvatosságra és méltányosságra tanította. A cél: a megmaradás. Történeti arányérzékeivel kíválik a Duna-medence népei közül, mivel „páratlanul józan, mértéktartó, sosem volt politikai gyűjtogató”; nem szerezni akart, hanem megtartani. Ide áterjedt az Európát felgyújtó tűzvész. A szellemi szint emelése erőt adhat az anyagi képesség növelésére, a magyar szellem vezetészerepre rendeltetett; a röpirat más helyén konkretizálja Márai: a Duna-medencében hivatása van a magyarságnak.

Ezekután a Spenglernél és Ortégánál, a Madariagánál és Huizingánál olvasott eszméket illeszti bele a röpiratba, a tömeg-ember és a technikai civilizáció Európát és Európa egységét szétzúzó szerepét fejtegeti, a liberalizmussal szemben a kollektív elv érvényesülését, gyógyírként a mennyiségi szempontok helyettesítését ajánlja a minőség szempontjával.

²⁶ Vö.: *Ihlet és nemzedék*, 219–222. Márai Jónás könyve-élményéről: Tizennégy magyar író 1939 könyvéről. Független Újság 1940/1.

²⁷ Márai indítékaira lehet következtetni *A kakasülőn* című cikkből (Pesti Hírlap 1942/204.): „ez a háború totális, minden és mindenki háborúja a földgolyón (. . .) Nincs kakasülő többé, csak közös színpad van és közös szerep.”

A civilizáció ellenében a kultúra jelentőségét hangsúlyozza, ama kultúráét, amely mindig szintézis. A ma emberét a félműveltség jellemzi, erőfeszítés nélkül jut hozzá az ismeretekhez, a „tömegkommunikáció” ontja az információkat, így – mint Márai sokszor kifejti – legfeljebb „jól értesült” lesz, de nem művelt. A mai ipar jelszava a „rekord”, a béke ellenben a természetes életütemhez igazodik. Európa egységét a nemzeti öncélúság is veszélyezteti; és ez a háborúban öltött testet. Csak visszapillantva tetszik a XIX. század idillnek, mélyén ott ringott a háború, mely csak „végszó volt”.

Márai számára a bolsevista állam kollektív rendje nem vonzó. Erős a hadserege, de – Márai szerint – fanatizált egyénekből áll, a bolsevizmus felszívja az egyéni élet minden tartalmát. Ezzel szemben az európai embert az öntudat jellemzi. A jövőben új gazdasági szerkezetre van szükség, nagyobb gazdasági egységekbe kellene tömörülni. Az ellentétek nem moshatók el, hiszen csak ott mozog az élet, ahol ellentét van. De a gazdasági békekötés, a nyersanyagok elosztásának ésszerűbb formája, a tömegek igényének figyelembevétele anélkül, hogy feladnánk a minőségelvet: a jövőben megvalósítandó képlete lehet az össz-európai együttműködésnek. Mindehhez hangsúlyosan járulhat hozzá a vízum nélküli utazások megvalósítása. A szellem embere számára pedig nélkülözhetetlen a szabadság.

A magyarságot „múltja, képességei, sajátos szellemi alkata alapján” minőségi vezetős szerepre szánta sorsa. Ha nem tudja ezt betölteni, „válságos sorsfordulatok elé kerül”. A szentistváni állameszme minden itt élő népnek biztosítja a jogot, Márai párhuzamot lát az angol és a magyar alkotmányos jog terén. „Magyarnak lenni nem állapot, hanem feladat és hivatás”; „a magyar államélet (. . .) szabad erők és kölcsönös szerepek összjátéka”. A nemzetiségek nem lehetnek hűtlenek a szentistváni állameszméhez, hiszen ez képviseli igazi érdekeiket. A magyar nemzetiségi politika elkövetett ugyan hibákat, de ezek a politikai hibák „eltörpülnek a jelen faji és nemzeti türelmetlenségéhez képest”. A magyarság Délkelet-

Európában a kiegyensúlyozó erő. A nemzet lényege nem a faj és a vér, hanem a nyelv, tiszta fajú nemzetek nincsenek is, legfeljebb tiszta vérűek. A magyarság hivatástudatát és történelmi küldetését igazolja védőbástya szerepe, itt ér véget az a terület, „ahol az occidentális sorsközösség öntudata még igazán él”; az európai hivatásérvzés öntudata itt erősebb, mint a szomszéd országokban. Magyarország „az utolsó kultúrterület, ahol az európai keresztény műveltség hivatásérzete egyértelmű a nemzet életformájával”. A magyar: egyéniség, a nemzeti eszme itt a minőség jegyében áll.

A jövőben Európában két nemzetnek lesz igen fontos szerepe: a franciának és a magyarnak. Még a németek is lehetőséget biztosítottak az általuk megszállt francia területen az irodalomnak, mert érezték, hogy szükségük van a francia irodalomra. „A franciák dolga lesz, igényérzettel tölteni meg az eltömegesedett Európa szellemi, művészi és tudományos életét.” A magyarságnak viszont önismeretre van szüksége, a gyakorlati pedagógia új és erőteljes módszereire. El kell búcsúznia a „tetszetős káprázat”-tól, a „pátosz”-tól és az „öncsalás”-tól, „az elérzékenyült önimádat”-tól. „Egy nemzet mindig szerződéses állapotban él az emberiség”-gel, egyként bűn a spekulatív szellemű hazafiság és a közösséget megtagadó. Egyként veszély a sallangos és üzletes nemzetieskedés, valamint a nyegle és meddő ál-intellektualizmus.

Márai nem mulasztja el, hogy ne vesse föl életművének egyik, őt talán leginkább gyötrő problémáját, a polgárét. Szerinte a polgár szabja meg a „siker” és a „bukás” érték-mérőit, viszont rámutat a hazai kispolgári ízlés sekélyességére, mint ahogy keserűen állapítja meg: a középosztály (amelyet nem azonosít a polgársággal) műveltségi szintje elmarad a XIX. századi elődöké mögött. Több értéket lát az alsóbb néposztályokban. A középosztály ízlésének nevelése roppant feladat, s ezzel együtt fejlesztésre szorul szellemi igényérzete és erkölcsi felelőssége. Nem kevésbé megoldásra váró kérdés a gazdasági és a társadalmi viszonyok kiegyenlítése. Márai nemzetkarakterológiájában a magyarság keleti

vonásait emeli ki, ebben az időben olvasta Lin Yu Tang két könyvét, erre kell gondolnunk, amikor az alábbiakat olvassuk:

„A magyar lélek megőrzött valamit a keleti ember élet- és halál-szemléletéből — nem becsüli túl egyéni életét, akár a kínai.”

Ám Márai hamar visszatalál a magyarság Európához való tartozásának kérdésére, s azt a műveltséget tartja a nemzet-nevelés céljának, amely tartalmával úgy nemzeti, hogy az európai kultúrákkal közös vonásokat is a magáénak tudja. A műveltség ellenszere, visszavonulási területe és védelmet biztosító lényege lehet a magyarságnak. „Mert a műveltség-hez bátorság kell; igen, az igazi műveltséghez hősiesség kell. A műveltség a béke hősiessége.” A magyar pedig bátor nép.

Ezekután tér rá a népnevelésre, amelynek reformját ki-kerülhetetlennek tartja. Zilahy ötletével, a „kitűnőek iskolájá”-val szemben a néptanítóknak szán Márai kulcsszerepet, a népiskolákban kell kezdeni „az egyetemes, átható magyar műveltség” megalapozását. Ehhez azonban — elismerve a néptanítók áldozatos munkáját — emelni kell a néptanítók szintjét. A svájci, a holland és a dán példákra irányítja a figyelmet. A két világháború között — gondolja tovább Márai — Magyarországon valóban volt „irodalmi élet”-szinte csak itt volt, mondja, de a kiadók munkája elmaradt az irodalmi élet színvonala mögött, hiszen főleg ízlésromboló, bestsellereket adtak ki. Ennek a helyzetnek megváltoztatása szoros összefüggésben van az általános nemzetneveléssel.

²⁸ Vö.: *Ünnepi tanácsok*. Uo. december 20.: „meg kell maradni meg kell védeni az ország határait, társadalmi rendjét, minden eszközzel.” Itt és másutt Márai a szélsőségek ellenében kíséri meg eszményei őrzését. Hogy nem a társadalmi status quóról, hanem egy reformált polgári világról van szó, arra vonatkozólag vö. Napló, 369.: „én az európai humanizmusban hittem, s abban a polgári szocializmusban, mely minden dolgozó számára tisztességes élet-szintet, szabadságot és műveltséget nyújt.” 1942–1943-ban Márai-nak tekintettel kellett lennie a működő cenzúrára, így megfogalmazásai óvatosabbak, mint az önmagának írt naplóban.

Hibát követünk el, ha részben a megvalósult történelmi események, részben a mai történelmi kutatások szemszögéből vizsgáljuk Márai röpiratát, s megmosolyogjuk azokat az illúziókat, amelyek 1942-ben nemcsak Máraira voltak a jellemzők. Az akkorra kialakult országhatárok védelmét természetesen tartotta,²⁸ mint ahogy alapelve volt, hogy „minden élő nemzetiség tehetsége és képességei” szabadon érvényesülhetnek Magyarországon. S bár sokan vitatták, egyesek ironikus elképzelését a „műveltség” nemzetmentő szerepéről, ezt azonban a minőségelv testet öltött példájának kell tekintenünk. S ezt érezte meg pontosan a Zolnai által is említett Milotay, aki éppen ezen a ponton támadta szerzőnket. S bár Márai valóban viszonylag keveset értett a közgazdasághoz, elképzelései a nagyobb vámterületről éppen körünkben látszanak megvalósulni a Közös Piac törekvéseiben (bár éppen ezt a gondolatát is szóvá tette a kritika).

A Márait ért bírálatokat aszerint csoportosíthatjuk, milyen mértékben fogadták el elképzeléseit. Viszonylag röviden adhatunk számot azokról az ismertetésekről, amelyek maradéktalan egyetértésüket fejezték ki. Így Balla Antal kiemeli a „nagy tárgyszeretet”-et, a „tudományos felkészültség”-et, az „intuíció”-t és a „bölcс nemzeti konzervativizmus”-t.²⁹ Léway Endre „bátorhangú írás”-ként méltatja Márai művét, „bőkeretű, csillogó tervezet”-nek, bár „a gyakorlati megoldás lehetősége hiányzik belőle”, valamint „a magyar mélykultúra alapvetése”.³⁰ A *Mai Nap* cikkírója „rendkívül időszerű és helyenkint feltűnően bátor” írásként aposztrofálja a röpiratot, „mert eljön majd a pillanat, amikor ismét aktuálisakká válnak Márai mondanivalói”.³¹ Flórián Tibor fontosnak tartja, hogy Márai „kilépett hűvös zárkózottságából anélkül, hogy félredobta volna európaiságát”. Így

²⁹ Balla Antal: *Röpirat a nemzetnevelés ügyében*. Pesti Hírlap 1942/244. 5.

³⁰ Léway Endre: *Márai Sándor: Röpirat a nemzetnevelés érdekében*. Kalangya 1943. 92–93.

³¹ k. i., A *Mai Nap* 1942/252.

érkezett meg az író a magyarsághoz. „Sosem iparszerűen hazafias”, figyelmeztetését „hatalmas”-nak nevezi.³² Kúhár Flóris dicsérő szavai: „a legnagyobb magyar nemzetnevelők gondolatvilágával tárja fel a magyarság sorskérdéseit, a magyarság és Európa, a magyarság és a nemzetiségek viszonyát”.³³

Az ismertetések másik csoportjában a méltatás és a bírálat váltakozik, többnyire Márai szándékát értékelik, írásával azonban nem tudnak egyetérteni. Vándor Gyula megemlékezik Márai mély felelősségérzetéről, de a dolgozatot „túlságosan elvont”-nak és „gyakorlatiatlannak” minősíti, írója csupán a célkitűzésig jutott el. Márainak „kevés kapcsolata van a széles néprétegekkel, s ezért nem is tud igazi közösségi nevelést elképzelni”.³⁴ Joó Tibor „tisztelettel, rokonszenvvel és gyengédséggel” áll a mű előtt, értékeli, miként fejlődött a lokálpatrióta, világpolgári humanista valódi nacionalistává (Joó Tibor fogalmi szótárában a nacionalizmus nem mai jelentésében szerepel, hanem kb. a ma használatos patriotizmuséban). Rámutat arra, hogy Márai kritikusan pártokat képviselnek, így nem értékelhetik eléggé a szerző „legnemesebb indulat”-át, „jószándék”-át. Egyes részletekben egyet ért, másokban nem. Mint történetbölcse a rendszert kéri számon Máraitól; neves alkotókból merített, de olvasmányai nem „egyesülnek nála szervesen”. Ezért a gondolat-összeállítás bizonytalan és ötletszerű. A kollektív felelősség nem illik bele Márai gondolatrendszerébe. A kereszténység individualista elveken alapszik, mindenki egyénileg felelős. Joó szerint Márai nem értette meg Ortégát, ugyanis Ortega „tömege” nem szociológiai fogalom, metafizikai jelentéssel rendelkezik, akár az elit. Márait „fatalizmus”-ban marasz-

³² Flórián Tibor: *Márai Sándor röpirata a nemzetnevelés ügyében*. Erdélyi Szemle 1942/11. 8.

³³ -rf-: *Márai Sándor: Röpirat a nemzetnevelés ügyében*. Katholikus Szemle 1943. 30–31.

³⁴ Vándor Gyula: *Röpirat a nemzetnevelés ügyében*. Délvidéki Szemle 1943. 41–43.

talja el, leegyszerűsíti azt, ami bonyolult, egyoldalúan gazdasági – szociális szemszögből vizsgálódik. Egyet ért a magyarság vezetészerepének kérdésében. Végeredményben azonban Márai inkább „érzelemből, aggodalomból és szükségérzetből ír”, nem fejt ki „racionális rendszeres terv”-et.³⁵

Bajcsy-Zsilinszky Endre széljegyzeteket fűzött Márai röpiratához.³⁶ Szerinte a magyarságot évezredek nevelték olyanvár, megnyilatkozásaikban „magyar szellem” vezesse őket. Példái: Ady Endre: *Petőfi nem alkuszik*, Bartók, Krúdy, Móricz Zsigmond művei. Az író nem ad(hat) gyakorlati tanácsot, sem kompromisszumra ötletet, ez számára ingoványos terület. Itt Kossuth, illetve Petőfi a példák, mint a politika és az irodalom feladatvállalásai. Márainál „az eszmény szétolvad a szép szavak örvénylésében”, s ennek következménye, hogy jóhiszeműsége és jóízlése ellenére néhány ponton félrecsúszik a mondandó. Bajcsy-Zsilinszky vitatja a kollektív felelősséget, ehelyett az egyéni felelősséget hangsúlyozza. Márai hibája tömegiszonya, amelyet Le Bon, Ortega és Huizinga olvasásából vezet le. Ellentmondást lát polgár-bírálatra és az eltömegesedés ideálja között, és hibáztatja Franciaországról alkotott diagnózisát. Az új Európa „létalapja” nem a védővámok eltörléséből lesz majd megvalósítható. Ezzel szemben Bajcsy-Zsilinszky hisz egy igazságosabb békekötés lehetőségében. Márainak Croce tanulmányozását ajánlja figyelmébe. A nemzetnevelési program általános; s kínos hatást kelthet, hogy Márai lapokat szentel a nemzeti önérték túlzásainak, a nemzeti hiúság széchenyis ostromozásának, pedig számottevőbb bajnak az idegenmajmolás tetszik.

Márai nem válaszolt közvetlenül egyik bírálójának sem, csupán Bajcsy-Zsilinszky egy félreolvasását tette szóvá egy,

³⁵ Joó Tibor: *Márai és a nemzetnevelés*. Magyar Szemle 1943/186. 103–111.

³⁶ Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Jegyzetek Márai Sándor nemzetnevelési röpiratához*. Magyar Nemzet 1942. november 15. 7–8.

a szerkesztőhöz írott levélben.³⁷ Úgy vélem, hogy valamennyi vitapartnere közül Bajcsy-Zsilinszkyt becsülte a legtöbbre, hiszen mások több fejtegetését értelmezték helytelenül, mégsem emelte föl szavát.

Feltehetőleg kínosan érintette írónkat a katolikus-liberális *Jelenkor* szinte ellenséges reagálása.³⁸ Márai munkatársként is közreműködött a lapban, általában jól fogadták írásait, s az a szellem, amely munkatársai (többek között Gyergyai Albert, Szabó Zoltán, Kunszery Gyula, Keresztury Dezső, Bálint Sándor, Oltványi Imre, Szekfű Gyula, Zolnai Béla, Szilágyi János György) révén áthatotta a folyóiratot, Máraihoz közel állt. Ambrus Géza elismeri, hogy Márai szeretne kitörni a maga rajzolta polgári körből, de a röpirat alapfogalmainak tisztázatlansága ezt megnehezíti. Összekeveredik a két haza: Európa és Magyarország; s a kollektív felelősség hangoztatásával együtt is szükséges a Márainál elmaradt differenciálás: nem mindenki egyformán felelős. A magyar nem „kis” nép, feladata nemcsak a megmaradás, s itt Ambrus szerint Márai önmagával kerül ellentmondásba, hiszen röpiratában megemlékezett a magyarság hivatásáról is. Márait a bíráló közgazdasági tudatlanságban marasztalja el, a magyarság létérdeke a védővámokat igényli. Nem világos, hogy Márai szerint ki a műveltség hordozója: a középosztály vagy a munkásság. S az utolsó mondat keserű gúny: „Márai miért áll ki, ha nem áll ki, és miért nem áll ki, ha kiáll?”

A lapban aztán felemás módon védtek meg Márait, aki továbbra is híve lesz annak a gondolatnak, amely a *Jelenkor* más szerzőinek tollán oly sokszor fejeződik ki: a szellemi ellenállásának, de annak az elhatárolódásának is, amely kissé differenciálatlanul tekintve a népi írók mozgalmát, a több ágra szakadt magyar populizmus ellenében a liberális hagyományok jelentőségét hirdette.

³⁷ Uo. 261. 10.

³⁸ Ambrus Géza: *Egy-két szó Márai Sándor röpiratáról*. *Jelenkor* 1942/24. 9. Vö. még: 18. számú jegyzetben i. m.

Kodolányi János valójában megtisztelte Márait alapos re-
cenziójával.³⁹ Bár szinte nincs olyan pont, amelyben egyet-
értenek, a bírálat bírálni érdemes munkáról szól, az alap-
fogalmak értelmezésének különbözősége egyben kétféle tá-
jékozódásról tanúskodik. Kodolányi is tagadja a kollektív
felelősséget, s e probléma fölvetését gátolja, hogy Márai olyan
erkölcsi kategóriákkal méri a tömeget, mint az egyént. A há-
borúért egyének felelősek, s az egyének felelősek a kollek-
tívumért is. „Márai teljesen a modern autonóm emberi fo-
galmi rendszerében gondolkodik. Nem hisz a csodában.”
Kodolányi vitatja Ortega tételeinek igazát, s nem érez kö-
zösséget az „occidentális kultúra” Márai kifejtette értelme-
zésével sem. Ehelyett korunk jobb megértése érdekében az
olvasót Dosztojevszkijhez utalja, aki a „sigaljevizmus”-ban
pontosabban érzékeltette azt, amit Ortega „tömegembere”
képvisel. Ennek következtében a válság egyetemesebb, mé-
lyebb, mint Márai hiszi; Márai Európája csupán a múlt.
A magyarságot állapotnak véli, s legfeljebb a magatartás le-
het európai. Így létezik „magyar alkat” (Németh Lászlóra
és Lükő Gáborra hivatkozik), a polgárság pedig semmikép-
pen nem kultúrahordozó réteg, mivel nincsen „transzcendens
szimbólumrendszere”. Ezért – állítja Máraival szemben –
nincsen igazi irodalmi élet, sem valódi kritika. Kodolányi
a „magyar mítosz”-ban gondolkodik, az Árpád-házi kor-
szakban még élt az „ősi türk kozmikus rend földi megvaló-
sításának szándéka”; a magyarságnak „ősi transzcendens
szimbólumrendszere volt s töredékeiben még ma is van”.
Márai túlságosan felszínesen szemléli Európa állapotát, il-
lúzióin csüng.

Kodolányi „alapfogalmai”-t természetesen egybe le-
hetne vetni történelmi regényeinek sugallataival, valamint az
1930-as esztendőkből új erőre kapó ősmagyarkutatással. Itt
azonban Márai röpirata áll érdeklődésünk középpontjában,

³⁹ *Néhány megjegyzés Márai Sándor röpiratához.* Magyar Csillag
1942. 437–439. Innen a *Vízöntő* Márai-karikatúrájái egyenes útvezet.

s az 1940-es években kavargó nézetek keresztüzében került írás visszhangját keressük. Így nem térünk ki az egyes vitázó felek álláspontja forrásainak problémájára, érintkezésére a koreszmékkel. Csupán a korábban említett szellemi-politikai megosztottságot dokumentáljuk a recenziók ismertetésével. Szitnyai Zoltán Zilahyhoz képest elismeri Márai érdemeit, de álláspontjáról ironikusan nyilatkozik:

„Márai nem vegyül a harcolók közé, ő kényesen elkerüli a tömegeket, s elkülönülő gyalogsétáinak járdaszegélyéről nézi az úttesten hömpölygők viaskodását. Aztán hazatér szemlélődésének csillagvizsgáló tornyába, tárgyilagosan összegzi a látottakat s hűvös tiszta aggyal, okos következtetések széljegyzeteit fűzi hozzájuk. Nem vesz részt az események keletkezésében s mint tudós, úgy gyűjti ő is a jelenségek élményanyagát.”⁴⁰

Parajdi Incze Lajos⁴¹ „a nagypolgári meghasonlások krónikása”-ként szól Márairól, aki most találkozott a politikummal. „Olyan formában beszél következetesen a nemzetről, hogy a nép nem látszik ki belőle”; „... ott is nemzetet és civilizációt emleget, ahol népet és kultúrát, vérközösséget és műveltséget kellene mondania”. Márai „az egyén elkallódását és az élet eltömegesedését látja veszedelmesen közeledni”. A recenzens pozitív példaként említi az olasz és a spanyol államszervezést, mint amely elgondolkodtathatja a magyar elmélkedőket. „A polgár vitán felül a legértékesebb része a nemzetnek”, itt találkozik véleménye a Máraiéval, „de a föld népe és a munkásság volt magva önfenntartási terveinknek”. Márai elmulasztja a népi gyökök keresését, „okos gyűjtögetés” a röpirat, bőven lelhetők benne félígazságok, fogalomzavar is jellemzi, Móricz Zsigmond, Szabó Dezső, Németh László, Féja Géza, Zilahy Lajos és Makkai János több megszívlelni valót mondott a népnevelésről. Márai „műveltségnek tekinti, amit a szórakoztató ipar minden gépi berendezésével a piacra dob . . .” (Főleg ez az utolsó

⁴⁰ Szitnyai Zoltán: *Az ember és műve*. Pest 1942. 116.

⁴¹ Parajdi Incze Lajos: *Nép és nemzet Márai röpiratában*. Termés 1942. (Ősz) 100–103.

mondat sérthette Márait, hiszen az előzőkben más alapállás tetszett ki, de itt alapos a félreolvasás, mégpedig nem is egészen szándéktalan, hiszen a kor terminológiájában egyértelmű volt, kit és miért tekintenek a szórakoztató ipar képviselőjének. Márai is küzd a maga módján e szórakoztató ipar, például a „ponyva” ellen, de egészen más meggondolásokból!)

A legszélső jobb pergőtűzet zúdított Máraira és röpiratára, az *Egyedül Vagyunk* 1942-es évfolyamának egyik „főszereplője” éppen Márai. Elkezdődött ez a támadássorozat akkor, amikor Márait a Magyar Tudományos Akadémia tagjává választották. Ekkor a szerkesztőség előbányászta Márainak egy 1919-es cikkét.⁴² Itt jegyezzük meg, hogy írónk a *Vörös Lobogónak* munkatársa volt, „zendülő”-ként minősíthetjük, aki lázadt osztálya, családja ellen, s olykor véres szájú cikkekkel támogatta a Tanácsköztársaságot. Amikor az *Egyedül Vagyunk* nem csekély örömmel Márai fejére olvasta 1919-es szereplését, az író előbb a *Pesti Hírlapban*, majd az *Egyedül Vagyunkban* nyilatkozatot tett közzé.⁴³ Egyik nyilatkozat sem válik Márai dicsőségére. Mert igaz ugyan, hogy messze került 1919-es énjétől (s nemcsak ő, más is); s az is igaz, hogy a „kommünben” lehetőséget látott „az elszakított területek visszaszerzésére” (nemcsak ő, más is), az azonban nem vall bátorságra, hogy megtagadja cikkeit. Azt állítja, nem is mindig ő írta azokat, csupán anyagot szállított, a szerkesztőségben gyakran átírták. A Tanácsköztársaságtól elhatárolja magát, egy idő után hazamenekült szüleihez Kassára. Különben is mindig „antibolsevista” volt, „nem mentem soha sem szélsőbalra, sem szélsőjobbra, hanem megmaradtam az úton, melyet származásom és meggyőződése végzet-szerűen kijelölt”.⁴⁴ Az *Egyedül Vagyunk* nem elégedett meg

⁴² Van-e két Márai Sándor? *Egyedül Vagyunk* 1942. 11.

⁴³ Márai és a *Vörös Lobogó*. Uo. 12.

⁴⁴ Vö. még: *A röpcédula*. *Pesti Hírlap* 1942. 210.

Márai magyarázkodásával, idézett egy Tanácsköztársaság alatt közölt Márai-cikkből, s folytatta támadásait.⁴⁵

Nem egészen érthető, miért ment bele Márai ebbe a vitába. Hiszen újságcikkeiben és röpiratában elég határozottan foglalt állást a náciizmus, a fajelmélet, a szélső jobboldal ellen, és sosem tagadta meg „franciás”-nyugati-liberális elkötelezettségét. Így magyarázkodásaiban sem. De — finoman fogalmazva — nem mondható szerencsés ötletnek, hogy éppen az *Egyedül Vagyunk*ban ír „antibolsevizmusá”-ról, tagadja meg múltját (amelyet egyébként egész írói működése tagadott). Igaz, hogy 19 esztendő volt csupán, és szépirodalmi műveiben, zsongéiban nem találjuk nyomát szélső baloldali megnyilvánulásainak, legfeljebb újságcikkeiben, rövid megtántorodása azonban nem vet rá jó fényt. Csak találgathatjuk az okot: a magános, sehová sem tartozó író egyik tábortól sem várhatott védelmet. Az agresszív hangú jobboldali sajtó alpári módon támadta, naplójából idéztük: közvetlen fenyegetéseknek is ki volt téve. Enyhítő körülményeket tovább is találhatunk, „felmentést” azonban nem adhatunk. Mindez azonban nem csökkenti röpirata tendenciájának érdekességét, éppen a jobboldali támadásokból tetszik ki, hogy a Márai képviselte „harmadik út”, polgári liberális álláspont mennyire irritálta a magyarországi „ötödik hadoszlop” dicsőtelen képviselőit. Ilyen támadássorozatnak kevés író volt kitéve. Dunántúli „szakvélemény”-ében⁴⁶ tagadja a kollektív felelősséget, nevezetesen azt, hogy mindenki, minden kormány felelős a háborúért. Márai egyik fő bűne, hogy „előre bizalmat szavaz a Rooseveltféle Chartának”. Tömeg- és népfogalma azért hibás, mert nem tanulmányozta az olasz és a német szakmunkákat, Ortega-olvasása félrevitte. „Mint író, ő is évek óta a gyökértelen nyugati világvárosok levegőjét szívja”. Thomas Mann lübecki polgárvilágának bűvöleté-

⁴⁵ *Egyedül Vagyunk* 12.; Palásthy Béla: *Márai könyvet írt az átkos koreszme tapintatlan megnyilatkozásai ellen*. Uő: 22.

⁴⁶ Dunántúli: *Szélmalomharc a korszellem ellen*. Szerény szakvélemény Márai nemzetnevelő kiállításáról. Uo. 1942. 23—24.

ben él, és elfelejti, hogy az igazi lübecki polgár Sztálingrádnál „vállalja a munka nehezét”. Márai nem a „dómépítő polgár”-ok leszármazottja, csak sóvárogja a polgárt, majd Márait a humanizmus vétkében marasztalja el.

Oláh György a Márai–Zsilinszky-vitához szól hozzá,⁴⁷ mindkét felet támadja, gúnyolja. Mindenekelőtt szóvá teszi, amit Márai a franciákról ír, „szellemi színvakság”-ot róva föl. „A magyar nép mint ismeretlen mély tenger áll előtte.” „Az író nem akarja a hic et nunc magyar feladatokat meglátni”, „elkendőzi és letagadja, hogy mindenütt bátor szívre van szükség elsősorban, mely megvédi a műveltséget nemcsak a külső ellenség, hanem belső bomlasztók ellen is” (aligha kétséges, hogy Oláh az utóbbiakhoz sorolta Márait).

Ezzel azonban nem ért véget a szélsőjobb Márai-ellenes hadjárata.⁴⁸ Nagyágyúként Milotay Istvánt is a csatába küldik, aki két részből álló vezércikkkel hadakozik a veszedelmesnek tudott polgári szerző ellen. Márai – Milotay szerint – nem fél eléggé a bolsevizmustól, nem hangsúlyozza eléggé Német- és Olaszország szerepét, „nagy szövetségstársainkról megfeledkezett”. Arról sem szól, kinek a győzelmét várja-reméli, s mintha az angol politikusok érveit ismételtetné a gazdasági szövetségről.

„Régi történet ez az egész kapitalista világábránd, a világbíráló (!) angolszász és zsidó nagytőkének, mint rendező, békét, igazságot, biztonságot, egyenlőséget, méltányosságot hirdető hatalomnak ez a messiási küldetése és önzetlensége.”

Milotay szerint a németek háborúja jogos. Márai nem beszél a zsidóság szerepéről, a politikában kontár. Majd így folytatja: „Majdnem azt mondhatnánk, nem is akarja ezt a győzelmet, fél tőle, mint valami brutális, művelt emberhez, főleg a művelt európai humanistához nem illő szörnyűségtől”. Márai egyik kevésbé markáns, ártatlanabb tünete (!) a

⁴⁷ Uo. 25.

⁴⁸ Milotay István: *A „műveltség hősiessége”*. Új Magyarország november 8. és 15. (253. és 259.)

Huxley, Bromfield, Dreiser, Sinclair, Barbusse, Gide, R. Rolland, Merezkovszkij nevével jelezhető íróegyüttesnek. Valójában a dekadens polgári kultúra szerzője. Egy időben ez a polgári kultúra a szociális regény tömegimádatát fogadta el, most a „tömegek betörése” ellen emeli föl szavát. Az alábbi idézet pedig még világosabban láttatja, Milotay miféle álláspontból kiindulva veti el a Márai-típusú írók humanizmusát, és azt is tanúsítja: az Ortegára hivatkozó (és valóban „polgári” szemléletű) írók – gondolkodók valójában a szellemi honvédelem élvonalában álltak:

„Ennek az íráságnak nálunk csak akkor kezdtek a minőségi verseny, a humanista kultúra, vagy a magyar alkotmány védelmében és féltésében aggodalmait támadni, a tömegekkel, a »barbárokkal« szemben, mikor az olasz és német nemzeti és népi forradalmak nyomán a fasizmus és a hitleri szocializmus összefogó, teremtmő, a tömegeket fölemelő, a hatalmas, régi népeket a társadalmi és politikai anarchiából egy új virágzás, egy új élet magasára lendítette.”

S bár az egykorú terminológia elhomályosítja már számunkra, Milotay mit kifogásol Márai magatartásában, nem nehéz fölfejtenuk a bombasztikus, jelszavakkal dobálózó stílus mögött meghúzódó tartalmat: az anarchia ebben a kontextusban a parlamenti demokráciát jelenti, a gondolatközlés szabadságát, amelyet Márai a *Napnyugati őrzőirat*ban hirdetett, a humanista kultúra pedig annak a (nyugatias) európai örökségnek Márai képviselte formája, amelynek gesztusában legközelebbi rokona például az Illyés Gyula szerkesztette *A francia irodalom kincsháza* című antológiában fedezhető föl. Így a továbbiakban Milotay Márai szemére veti: nem érti, mi a hősiesség. S minthogy írónk a „műveltség”-ben látta a hősiességet a fasizmus képviselte „veszélyesen élni”-elvvel szemben (azaz a militarizmussal, az imperialista, hódító politikával szemben), Milotay szemében dekadensnek, gyökértelennek és nemzetietlennek bizonyul. A „népi” Milotay ködös fogalmazásában olyan „nemzeti”, amely a fajelméletre alapozódik, s egyben elveti Márai „nyugatias” tájékozódását. Kitérőképpen, de egy bizonyos

szemlélet dokumentációjaként itt idézem Féja Géza irodalomtörténetének⁴⁹ néhány passzusát, amely akarva-akaratlanul is az *Egyedül Vagyunk* ideológiáját erősítette. Féja szerint Márai „magatartása mélyen jellemző a magyarországi asszimiláns írótipusra”. S bár Féja jó érzékkel sorolja Márait a „magánosok” közé (Németh Lászlóval együtt), s érzékelteti ekképpen Márai külön útját a magyar irodalomban, részben közhelyeket ismétel, részben pedig a némethlászlói tipológia sekélyesített változatát adja: a mély- és hígmagyar, valamint a jött-magyar (Márait a *Rómában történt valami* című, emigrációban írt regénye szerint mélyen sértő) nem egészen egyértelmű képletét alkalmazza fejtegetéseiben. S amiképpen az *Egyedül Vagyunk* nem tartja Márait elég nemzetinek, elég magyarnak, akképpen Féja is megkockáztatja, miszerint „Márai mindenképpen német életanyagot és élményanyagot hordoz, és mindenütt a földkerekségen német élmények jelenvalóságát keresi s szeretné bizonyítani”. S ezt nemigen lehet németellenes felfogásnak tartani, sokkal inkább Grosschmied Sándornak címzett és ideges-türelmetlenül elvetett polgári humanista beállítottság bírálatáról van szó. Ami Máraiban „polgári”, az a világirodalom egy vonulatához kapcsolódó írói viselkedéskultúra művészi megfogalmazása (Várkonyi Nándor például a *Varázshegy* és a *Thibault-család* mellett tudja Márai teljesítményét⁵⁰), ideologikus változata a *Kassai őrző*ban és a röpiratban ragadható meg. Továbbá az újságcikkekben, amelyben a francia és az angol élet (bár messze nem ideálisként) aposztrofáltatik, s a nácizmus hatására történő balkanizálódással szemben az európai örökség folytonosságát érzi feladatnak. Féja szerint Márai „tudatosan tagadja a fajelmélet jogosultságát”, „ön-tudatlanul azonban annál merészebben érvényesíti”. Ellene vethetnénk, hogy ha ez valóban így lenne, az *Egyedül Vagyunk* kolumnistái dicsőítenék. Más kérdés, hogy Féja a

⁴⁹ Féja Géza: *Nagy vállalkozások kora*. Bp. 1943. 406–414.

⁵⁰ Várkonyi Nándor: *Az újabb magyar irodalom 1880–1940*. Bp. 1940. 471–476.

„polgári dekadencia” vádját is Márai ellen szegezi, s ez aligha egyeztethető össze az expanzív-agresszív fajelmélettel. Annyi bizonyos, hogy a zavarosságba fúló és prekonceptiókra épülő nemzet- és népszemlélet sokkal arisztokratikusabb irányzatot képvisel (hiszen meghatározott kritériumok alapján rétegek és vallás szerint osztályoz, s kizáró jellegű), mint Márainak műveltségkonceptiója, amely lényegében középosztály-ellenes, és ideálpolgárja nem a társadalmi osztályok fölött lebegő lény, hanem az ellentéteket kiegyenlítő, cselekvő és a műveltség címszó alatt összefoglalt liberális eszmék áldásaiban mindenkit részesíteni kívánó magatartás megtestesítője. S ha a metaforák és allegóriák nyelvén is, már 1939-ben hangot adott röpiratot vezérlő eszméinek, nevezetesen az emberibb-polgáribb jövőt elképzelő vágyának: „nem marad más tennivalónk, mint amit a halott költő fejezett ki most már klasszikus verssoraiban: meg kell szervezni a «termelő erőket odakünn s az ösztönöket idebenn (!)»”.⁵¹

Milotay (és részben Féja) polgári dekadenciának, szépelgésnek, tartalmatlan humanizmusnak látta azt, ami Márainak örökség, megőrzendő érték, kultúrahordozás és -közvetítés. Márai „németiségé”-re Féjának az *Egy polgár vallomásai* II. kötete szolgáltatott kétes hitelű bizonyítékot, ott ugyanis Márai arról vallott, mennyire otthon érezte magát a szerveződő weimari Németországban. Továbbhaladva a Márai-életműben, újságcikkek sora, a röpirat, majd a *Sértődöttek* mutatja meg, nem is szólva a naplóról, mennyire idegennek, létét fenyegetőnek, az egész európai kultúrára nézve veszedelmesnek látta azt, ami 1933 után Németországban történt; s bár félreérthető módon, arra szólított föl, hogy Magyarország társadalmi rendjét meg kell védeni, röpiratából és naplójából kitetszően a javak és a jogok igazságosabb elosztását igényelte; s igaz ugyan, hogy a népi írók egyikénél-másikánál kevésbé radikális átalakulásra gondolt, maga sem hitte, hogy konzerválható lesz az 1919 utáni Magyarország.

⁵¹ Márai Sándor: *A fasor*. Pesti Hírlap 1939. 233.

Amitől Márai félt: a szélsőség, akár jobb, akár baloldali jellegű lenne is az. S ami Márait (és Németh Lászlót) megtévesztette, az a Kállay-kormány biztosította időleges szélcsend, Márait ráadásul Kassa visszatérése is egy ideig illúziókkal töltötte el. Tehát nem arról van szó, hogy az igazság minden esetben Máraié ellenfeleivel, ellenségeivel szemben. S azt is el kell ismernünk, hogy Márai röpirata nem minden ponton kidolgozott politikai bölcsességeket tartalmaz, bőséggel akadnak túlságosan aforisztikusra sikerült megállapítások, kifejtetlen gondolatok, ábrándok, nem mindig sikerült a különböző helyekről származó elméleti tételeket egységbe forrasztani. Azonban nem lehet észre nem vennünk, hogy a röpirat is a szellemi honvédelem eszméit népszerűsíti (hadd utaljunk vissza Zolnai megjegyzéseire) a kormány részéről kiindult kezdeményezéseket továbbgondolva, azokat messze meghaladva, a magyarság jövőjéért érzett felelősségtudattól meghatározottan.

S ha a röpiratban olykor a „szép szavak” valóban örvénylenek is (Bajcsy-Zsilinszky szellemes megjegyzését kölcsön kérve), s ha a korszak terminológiájától Márai nem tud (és talán nem is akar) megszabadulni, a lényeg mégis a magyarság integrálása az európai együttesbe az európai kultúrát tagadó veszedelmes világnézettel szemben. Babits és Szabó Zoltán nézetei állnak a legközelebb a Máraiéhoz, a liberális eszmeiség és a szellemi honvédelem gondolatai indították szerzőnket arra, hogy iszapos területre lépjen, kitegye magát a jogos bírálatoknak és az otromba támadásoknak. Amit a röpirat mond, azt mondták korábban a Márai-regények is.

A „műveltség hősiessége” így vagy úgy az útirajzoknak, az újságcikkeknek és az 1940-es esztendőkből született regényeknek az alaptétele, bár ez utóbbiakban e hősiesség reménytelen volta is. Az *igazi* (melyet Féja a legtipikusabb Márai-regénynek érzett) a bukás regénye is, a főszereplő műveltsége nem képes legyőzni az ösztönöket, s ha a magánélet szférájában is, a műfajára nem találó férfi kétségbeesett küzdelmét ábrázolja az igazi fölleléséért (jóllehet igazi talán

nem is létezik). A magánéleti válságok kifejezője a társadalmi – gazdasági – politikai válságok leírójaként jelentkezik, s a leírason túl a nevelésben jelöli meg az orvosságot. Ezért érezte följogosítva magát a Magyar Pedagógiai Társaság,⁵² hogy vitaülést rendezzen Márai röpiratáról (az előadó a külpolitikai elgondolásokat tekintve egyetértett Márai-val, hangsúlyozva, hogy a szerző nem tesz különbséget tömeg és nép között, s felhívta arra a figyelmet, miszerint nem lenne szabad a falut elárasztani a város kultúrájával); pedig Márai csupán nagy vonalakban vázolta föl elképzeléseit a néptanítók és így az elemi és népiskolák színvonalának emeléséről.

Talán feltételezhetjük, hogy a Máraira oly nagy hatással lévő *Jónás könyve*⁵³ készítette arra az író: álljon ki a nyilvánosság elé. S a közvélemény feltehetőleg ennél szabályosabb, rendszerezettebb állásfoglalást vár, mintegy politikai téziseket, a gyakorlati megvalósítás receptkönyvét, avagy művelődéspolitikai programot. Ehelyett az újságokban ugyan a napi politika kisebb és nagyobb fordulataihoz hozzászóló-kommentáló, de inkább esszéisztikusan az egyes eseményekben az emberi-európai lényegre utaló mozzanatokat kiemelő művész fejtegetéseit kapta, jóllehet nem rapszodikus eszmefuttatásokat, hanem logikusan megkonstruált érveket. Oly nagy területet fog át Márai, annyi mindenről mondja el véleményét, hogy szükségszerűen lett hiányos és utalásszerű a röpirat. Emellett olyan fogalmi apparátussal dolgozott, amely csupán egy szűkebb értelmiségi elit számára volt ismerős (itt Spengler és Ortega terminusaira gondolok), s amely önmagában is félre értékre adhatott alkalmat. Például Ortega „tömeg”-fogalma könnyen keveredhetett a „nép” fogalmával, s a tömeg rálátása a népre Márait a népellenesség gyanújába hozhatta. Mint ahogy a „műveltség” hangsúlyos szerepét sokan szintén egy szűkebb elit kiváltságainak védelméként értelmezték, ahelyett, hogy ebben az új barbárság ellen

⁵² Dékány István Márai Sándor könyvéről. Uo. 1942. november 24.

⁵³ Márai Sándor: *Útinapló I.* Uo. 1943. április 25.

emelhető védőgátat láttak volna, amely alkalmas lett (lehetett?) volna az európaibb magyarság értékeinek megőrzésére. Ugyanígy a magyarság hivatásának gondolata is visszavezethetett a neonacionalizmusig, a félremagyarázott „kultúrförlény”-ig, pedig itt egy illúzióval terhelt nemes látomást kellene tudomásul vennünk: a világháborúban is (1942-ig) viszonylagos belső békét, látszólagosan független, külön állást biztosító Magyarország ábrándjáról gondolkodik az író. Olyan országról, amely elég érettnak bizonyul a szélsőségek között hanyódó Európában a bölcs közép megvalósítására, s így példát mutathat a nemzeti öncélúságban kimerülő szomszédoknak.

Ne felejtjük el, hogy 1941–42-ben a szomszédos Szlovákiában, Horvátországban, Romániában a magyarországinál jóval jobboldalibb rendszer jött létre, úgy is mondhatnók: Hitlernek jóval hűségesebb csatlósai kormányoztak, mint a hintapolitikát képviselő Kállay. S az a ragaszkodás a francia és az angol kultúrához, amely ekkoriban például a magyar könyvkiadást jellemezte, a valóságosnál nagyobb jelentőséghez jutott Márai gondolatvilágában.⁵⁴ Márai (ha más úton is mint Németh László) azt a „harmadik utat” vagy „harmadik oldalt” kereste, amely a német vagy az orosz ösvény között vezethet el a külön álló magyar világig; s ennek dokumentuma a röpirat is. A megmaradás erkölcsi parancsa az író számára a „kötelességteljesítés”-é;⁵⁵ a magyarság hivatása erkölcsi jellegű, s csak ezen túl rendelkezik politikai és gazdasági vonatkozásokkal. Márai (Németh Lászlóval szemben) a magyarság részére nyugati típusú demokráciát vél követhetőnek, s ennek gazdasági biztosítója lenne a szélesebb területet felölelő vámszövetség. Ennek a nyugati típusú demokráciának előzménye ama virtuális polgári létforma,⁵⁶ amely a vidéki magyar városokban létesült, s amely szemben állt a magyar feudalizmussal. E magyar feudalizmussal szem-

⁵⁴ Uő: *A tények*. Uo. január 21.

⁵⁵ Uő: *Útinapló II*. Uo. május 1.

⁵⁶ Uő: *Pipatőrium*. Uo. január 14.

ben kell nevelni és fölnevelni a magyarságot (s itt távoli rokonság mutatkozik a népi írók egyikének-másikának nézeteivel); a nép- és nemzetnevelés a demokrácia, azaz a műveltség iskolája.

Az I. világháborút követő békeszerződés gyógyíthatatlan sebet okozott Márainak (is), ezért nem igazságos a csehekkel. Ám ezen túl a magyar történelem egységében gondolkodik, s egy méltányosabb és bölcsőbb nemzetiségi politikát olvas ki a magyar történelmi hagyományokból. Ezen a ponton nemcsak Németh László jutott messzebb Márainál, hanem az *Apollo* fiataljainak köre is, amely pedig általában Márainak nagy tisztelője volt (gondoljunk Bóka Lászlóra).

Márai röpirata számos félreértésre adott alkalmat. Azok, akik tüntetően hangsúlyozott polgár-magatartásának jogsultságát vonták kétségbe, kitűnő alkalmat találtak arra, hogy ízekre szedjék Márai gondolatmenetét. S még olykor azok is, akik esetleg a más megfogalmazások, hangsúlyeloszlások ellenére is szövetségest fedezhettek volna föl Máraiban, ismét elmulasztották a lehetőséget: Márai maradt az a magános író, aki volt. Pedig Márai nem bűjt íróasztala mögé, folyamatosan ott leljük azok táborában, akik cselekedtek, mentették, ami menthető. 1932-ben éppen úgy aláírta a halálbüntetés elleni felhívást, tiltakozott a statárium ellen,⁵⁷ mint ahogy az adatok tanúbizonysága szerint Illyés és Zilahy társaságában sikerrel járt el a vezérkarnál Kovács Imre kiszabadítása érdekében;⁵⁸ cikkeiben éppen úgy föl-emelte szavát az „erkölcsi bátorság”, az „erkölcsi magatartás” érdekében,⁵⁹ mint ahogy (ameddig tehetette) segítette az üldözötteket, részt vett mentésükben. Szemérmesen végrehajtott akciói, kevésbé látványos kiállásai a röpiratban is megfogalmazott — írói — magatartásának következményei. S amikor önmagának 1942 vészterhes karácsonyára ajándé-

⁵⁷ *Kortársak József Attiláról (1922–1937)*. S. a. r.: Trierdota György. Bp. 1987. I. 339.

⁵⁸ Szabó Zoltán: i. m. 271.

⁵⁹ Márai Sándor: *Bátorság*. Pesti Hírlap 1943. október 31.

kot kíván, merengőn sóhajt föl, békét szeretne, Lovrana és Medea között fürdeni, eljutni Ragusába, Vicenzába, Párizsba; „hogy még egyszer az életben büntudat nélkül tudjam élvezni a nagy, tiszta zenét, a nagy művészek alkotásait, s ne kelljen közben arra gondolnom, hogy emberek milliói és milliói szenvednek”. Majd alább ismét:

„Add vissza a művészetet; a zenét, a tiszta irodalmat, a nemes gondolatokat, a tökéletes képeket és szobrokat, add vissza, büntudat nélkül.”⁶⁰

Ezt a kort sürgette Márai, ezért állt ki Jónásként, mert nem akart maga is a cinkosság vétkébe esni. Sajnálatos, mennyien értették félre, 1945 után is,⁶¹ s szinte kényszerítették: naplójában leírt legkeserűbb gondolatai szerint cselekedjék, hagyja el örökre hazáját.

FRIED ISTVÁN

A SZÍNPADI SZATÍRA LEHETŐSÉGE ÉS LEHETETLENSÉGE

(KÍSÉRLET

A MAGYAR POLGÁRI VÍGJÁTÉK MEGTEREMTÉSÉRE
TOLDY ISTVÁN KÉT DRÁMÁJÁBAN)

1872-ben a magyar politikában és gazdaságban olyan jelenségek bukkantak fel, amelyek arra mutatnak, hogy az előző öt évben hozott törvények az alapot ugyan megadták ahhoz,

⁶⁰ Uő: *Az ajándék*. Uo. 1942. december 24.

⁶¹ Dénes Tibor: *A vízvázlat*. Bp. 1948. 73–75. a szelidebb bírálatok közé tartozik, Lukács György és Szigeti József erősebben nyomta meg tollát. Erről azonban és ennek „filológiai” háttéréről másutt szándékozom írni.

hogyan Magyarország mint nemzet és mint gazdasági egység Európához tartozzék, de erre az alapra nem lehet olyan gyorsan, egyszerűen és lendületesen felépíteni egy stabil államot, mint ahogyan azt néhány éve látták. Az állami költségvetés deficitje már ötödik éve növekedett. Ehhez járult a sorozatos rossz termés és a gabona világpiaci árának csökkenése, s mindez együttesen hozzájárult a kormánypárt válságának erősödéséhez, miközben az ellenzék magatartása sem adott alapot arra a reményre, hogy a jövőben esetlegesen belőlük alakuló kormány megtalálja majd a válságból kivezetőutat. A huszonnyolc éves Arany László ilyen körülmények között írja meg a Kisfaludi Társaság pályázatára *A délibábok hősét*, a Nemzeti Színház pedig ekkor mutatja be az úgyszintén huszonnyolc éves Toldy István két politikai vígjátékát: márciusban *A jó hazafiakat*, októberben *Az új embereket*.¹

Toldy István, néhány gyermekkori próbálkozásától eltekintve,² ekkor kezdi voltaképpen szépírói tevékenységét. A két vígjáték mellett ebben az időszakban írja legjelentősebb művét, a korántsem tág horizontú, de a formai és gondolati igényesség jegyeit kétségtelenül magán hordozó regényét, az *Anatole*-t. A publicista Toldy István azonban már korábban megjelent az irodalmi életben: 1861-ben lefordította németből Eötvös József egy politikai értekezését, és, bár az azt követő években fordít regényt is, drámát is franciából, érdeklődése egyértelműen a politikai publicisztika felé fordul. 1867-ben

¹ *A jó hazafiakat* név nélkül nyújtotta be Toldy a Nemzeti Színházhoz, N. N. kézjeggyel. A Pesti Napló kritikusa szerint az előadás meglehetősen siker volt. (Pesti Napló 1872. III. 25.) *Az új embereket* is jól fogadta a közönség. (Pesti Napló 1872. X. 20.) Mindkét darab megjelent *A Nemzeti Színház Könyvtára* sorozatban 1872-ben. *A jó hazafiak* olvasható még: *Magyar drámaírók 19. század*. Szerk.: Nagy Péter. Bp., 1984.

² Toldy István drámaírói működéséről az összefoglaló jellegű kézikönyvek mellett: Legifj. Szász Károly: *Toldy István mint drámaíró*. In: *Beöthy Emlékkönyv*. Bp., 1908. és Kramer Marianne: *Toldy István*. Bp., 1933.

Frankenburg Adolffal és Pulszky Ágosttal megalapítja az 1848 című lapot, néhány év múlva pedig a *Századunk* munkatársa lesz. Jogi tanulmányai is ebbe az irányba, a politika felé vezetik. Értekezéseket ír az állam és az egyház viszonyáról, az egyházi reform és a polgári válás szükségességéről, és, bár néhány dolgozatának a témáját a magyar történelemből választja, leginkább az aktuális viszonyok foglalkoztatják. A kiegyezés nyújtotta társadalmi és gazdasági lehetőségeket lelkesen üdvözli, s az 1870-es évek elején fenyegető csőd okát is helyesen elemzi a történész-publicista. A dráma- és regényíró más szemszögből vizsgál, és csak részben jut ugyanarra a gondolatra, mint a történész. Az *Anatole* központi problémája nagyon hasonlít *A délibábok* hőséiben megfogalmazott kérdésre: miért nem tud a fiatal generáció a helyes utat megtalálva beépülni a társadalomba úgy, hogy életkorának és történelmi korának lehetőségeit kihasználva, alapjaiban szakítván az elavult, de túlságosan meggyökeresedett szokásokkal, egy más, új életet, egy liberális polgári életformát teremtsen magának és maga körül. Arany László persze mélyebbre lát és jobban bánik az anyaggal. A lírába átcsapó satíra a kívülállás, s ugyanakkor a szubjektív azonosulás lehetőségét biztosítja számára. Ettől lesz Hübele Balázs több mint egy kordokumentum, s több mint a társadalmi korlátok között útját kereső és elbukó egyén tragikumának hordozója: az objektív és szubjektív gétek között tévelygő emberi jelentékenység és kicsiség szimbólumává válik.

Az *Anatole*-ban azonban Toldynak nem sikerült megvalósítania azt a célt, amelyet maga elé tűzött a regény előszavában. Saját kora társadalmi problémáinak gyökereit ez a regény nem tárja fel, sőt, voltaképpen a problémák bemutatásával is adós marad. Mégis, a történet és a jellemek által kibomló történelemszemlélet és morál, valamint a narráció között meghúzódó ellentmondás érdemes és jelentős kísérlet-té teszi az *Anatole*-t. Művészi szempontból a komolyabb cél kitűzése több eredményt hozott, mint amivel vígjátékaiban

találkozunk. Ezek azonban élettelibbek, elevenebbek, s helyük a magyar dráma történetében ugyanaz, mint az *Anatole*-é a magyar regényében: folytatóra nem találó kísérletek maradtak.

Az *Anatole*-ban az írói célhoz kevés és nem túlságosan jól válogatott életanyag, két vígjátékában azonban éppen a társadalmi vígjáték műfaji sajátosságai kötik gúzsba Toldyt. Dramaturgiai és scenikai szempontból mindkét darab jó színvonalú, a Kisfaludy-hagyományt követi; a jellemek kidolgozása többnyire nála is hiányzik, a szereplők majd mindegyike sematikus, és egy jobbra már ismert típus megtestesítője. A közéleti-politikai és a szerelmi szálát azonban mindkét darabban nagyon ügyesen kapcsolja össze Toldy. Ez az eljárás az az új szín, amelyet ő hoz a magyar vígjáték-irodalomba, technikailag máris szinte tökéletesen. Ugyanakkor a magyar drámai hagyományban meggyökeresedett konvenciók és a végig gondolatlanul maradt ötlet lehetetlenné teszik egy igazán jó vígjáték megírását.

A jó hazafiak konfliktusa reprezentatíván aktuális volt. A magyar kormány 1867/68-ban 85 millió, 1871-ben 30 millió kölcsönt vett fel vasútépítésre. A magyarországi vasúthálózat fejlesztése elsődleges fontosságú volt mind az ipar, mind a mezőgazdaság számára, ösztönözte a szénbányászatot, a nehézipart és lehetővé tette a külföldi gazdasági kapcsolatokot. Bár harminc év kellett ahhoz, hogy a magyar vasúthálózat vonalsűrűség tekintetében felzárkózzék a nyugat- és közép-európai országokéhoz, 1870 és 1873 között a vasútvonalak hossza csaknem megduplázódott. A kiegyezés után valóságos vasútépítési láz tört ki, mert a biztos meggazdagodás reményében sokan vágtak bele a nagy jövedelmet hozó ágazatba, az országgyűlés ugyanis államilag garantált öt-hat százalékos profitot.

Egy efféle gazdasági visszaélés csírájában való elfojtása köré épül *A jó hazafiak* története. Egy Világos után Amerikába menekült magyar arisztokrata fia friss mérnöki diplomával a zsebében hazatér Magyarországra, hogy tudásával

a hazáját szolgálja. Egy kissé szentimentális monológban el is mondja, hogy tudja, milyen sokat köszönhet Amerikának, „a nagy köztársaságnak”, és hogy Magyarországon kevésbé fényes lehetőségekkel kell beérnie, mégis hazajött, mert ez ősei földje, és mert itt van igazán szükség az ő képességeire és munkájára (I. felvonás 9. jelenet). Pestre érkezvén, a társaságban megismerkedik egy miniszterrel, aki azonnal felelősségteljes munkával bízta meg: az egyik megye egészen felbolydult azon, hogy a vasutat a megye melyik részén építsék. Ebben az ügyben a fővárosból dönteni lehetetlen, mert a helyi viszonyok ismeretében csak egy nem részrehajló szakember tudja megítélni, melyik vonal szolgálná jobban az ország gazdasági érdekeit. Ez a pártatlan és hozzáértő ember lesz tehát a fiatal mérnök, Kovács Aladár, akit már a megyébe érkezése pillanatában igyekeznek megkörményékezni és megvesztegetni a két párt képviselői. A szituáció magában hordozza a szatíra lehetőségét: a vasútvonal két lehetséges helyét két tábor pártolja, természetesen mindenki saját, önös érdekeinek megfelelően. S mindannyian eszerint tartoznak egyik vagy másik politikai párthoz is. A kormánypárti azonmód ellenzékivé lesz — határozza el —, ha a vasút nem ott megy, ahol neki hajt hasznót. Az ellenzéki a kormánypárthoz csatlakozik, ha a miniszter embere döntésével az ő malmára hajtja a vizet.

Az I. felvonás 11. jelenetében a kormánypártiak, a 14. jelenetben az ellenzék használja, a másiktól mit sem tudván, ugyanazt a demagóg érvelést: a kormány feladata a nép érdekeit szolgálni, ők pedig azokat képviselik. Mint minden demagógia, ez is igaz egy bizonyos szempontból. Ott, ahol a vasút megépül, idővel fellendülne majd a mezőgazdaság, esetleg valamiféle ipar is, s ez jobb körülményeket teremhetne az ottlakók számára. S az is érthető, hogy a birtokos arisztokrácia képtelen saját pillanatnyi haszna elébe helyezni egy, még csak most bontakozó, nagyobb gazdasági egység érdekeit; főképp, ha ez egzisztenciájukban érinti őket. Nem annyira a cinizmus beszél belőlük, mint inkább — s főként a

kormánypárti tábor esetében — saját létük védelme. Úgy tűnik, a vasút az utolsó szalmaszál, amelybe kapaszkodhatnak, annak segítségével tudnák visszaszerezni az elkártyázott, elmulatott, elherdált vagyonnak legalább egy részét. Toldy ezzel a kérdéssel nemigen foglalkozik, a második felvonástól kezdve úgy tesz, mintha vegytiszta volna a képlet, mintha két, már jóllakott kutya marakodnék egy zsiros koncon. Így érthetővé válik, hogy miért nem rokonszenves Toldy egyik párthíveivel sem: hiszen ezek úgy csatlakoznak egyik vagy másik táborhoz, ahogy az számukra több haszonnal jár. A mérnök gúnyolódva meg is jegyzi, hogy ezek számára „... a valódi elvűség éppen abban áll, hogy elveinket a körülményekhez képest változtatni tudjuk”. Joggal nem is törődik az ő problémáikkal Toldy, hiszen mi közülük ezeknek a közügyekhez egyáltalán? A törvényjavaslatokhoz vagy az alkotmányjogi vitához?

Így aztán a darabnak ez a része annyira kidolgozatlan marad, hogy hamarosan maga Toldy is megfélekedezik róla. Ez a kérdés szinte észrevétlenül szűnik meg probléma lenni, mihelyst megkezdődik a szerelminek álcázott, később valóban azzá váló gazdasági intrika, s ezzel Toldy kiaknáztatlanul hagy egyfajta lehetőséget: a szatíráét. Igaz, ha nem így tenne, talán túlságosan belegabalyodnék saját dramaturgiájának hálójába. Ahhoz, hogy egy vígjáték érdekes tudjon maradni, és a nézők figyelmét lekösse, kell, hogy a problémának legyen tétje. De ahhoz, hogy vígjáték is maradhasson, a végére ki kell derülnie, hogy a vesztes sem veszít olyan sokat. Ezt itt Toldy úgy oldja meg, hogy a darab végén a néző figyelme teljesen elterelődik arról, hogy az egyik párt elveszítette a lehetőséget arra, hogy helyreállítsa egzisztenciájának gazdasági alapját, a másik párt azonban egyenlőtlenül sokat nyert: vasutat ugyan nem kapott, de a mérnök csodálatosan visszaszerzett, óriási apai örökséggel házasodott be a családba. S ez a befejezés egyenes következménye a küzdő felek egyenlőtlen erejének.

Egyik párt sem állt ugyanis tétlenül. A vesztegetésnél egyszerűbb, és főként olcsóbb utat választották: egy-egy szép

fiatal nővel akarták elcsábíttatni a mérnököt. Világos tehát az ellentétes cél és akarat, de alapjában véve mindkét csoport azonos eszközzel igyekszik a magáét megvalósítani. A konfliktus ütközőpontjában a mérnök áll, az ő szerepe pedig éppen a konfliktus megoldása, s igazából ő lenne az eszköz mindkét párt kezében. Csakhogy ezt az eszközt nem olyan egyszerű használni, ezért iktatódik közbe a két női szereplő — mintegy katalizátorként. Egyik sem éri el azonban a kívánt hatást, a mérnököt nem sikerül egyik irányban sem befolyásolni. Az egyik iránt érzéketlen, a másik iránt azonban túlságosan is érzékeny. De így sem engedi, hogy érzelmei uralkodhassanak döntésén. A véletlen hozza meg számára az egyedüli megoldásnak számító jó véget, a konfliktus pedig úgy simul el, hogy egyik párt sem nyer a másik rovására a vasút kérdésében. A mérnök szinte égből pottyant öröksége azonban felszabadítja a szelíd, kedves, szép, szeretetre méltó és szerelmes lány apját a hozománygyűjtés kényszere alól. A szerelmesek is egymáséi lehetnek, s minthogy ez a darab utolsó pillanataiban derül ki, ki is törődne itt a hoppon maradottakkal.

Már a vígjáték dramaturgiai vázából is látszik a buktató, amellyel Toldy István nemigen tudott megbírkózni. A *deus ex machina* természetéből fakadóan, a konfliktust csak a cselekmény felszínén oldja meg. Ebből adódhat a befejezés kidolgozatlansága is. A mindent eldöntő utolsó jelenetben a két párt szót sem kap, csak egy „*ah*”-t mond mind, és „*(általános levertség)*”. És ez a *deus ex machina* nem ugyanaz, mint például a *Tartuffe*-ben. Toldy, mint láttuk, nem feszíti végsőkéig a húrt, épp csak hogy megpendíti. Külső segítségre sem azért van szükség, mert a cselekmény és a jellemek felépítése egyértelműen egy belülről megoldhatatlan helyzet *felé* viszi a darabot. Itt a konfliktusban szembenálló két fél közül egyik sem jobb vagy rosszabb a másiknál — ha pusztán a konfliktus szempontjából nézzük őket. A vasút dolgában egyiknek sincs inkább igaza, mint a másiknak. Ezt a mérnökkel együtt megtudja a néző is, rögtön az első felvonás elején. Egy, a pártharcokon kívülálló, teljesen

kiábrándult öregember, apjának ifjúkori barátja, Sólyom Benedek világosítja fel a mérnököt és minket a helyi viszonyokról. Az pedig, hogy az egyik párt, mondhatjuk úgy, csalétkébe beleszeret a mérnök, csak egy gyenge dramaturgiai lehetőséggel ad többet. A konfliktus tehát feloldhatatlannak látszik már a darab elején, és megoldhatatlan marad a darab végén.

De mire volt jó akkor a négy felvonás? Természetesen szórakoztatásra, csipkelődésre, de legfőképpen egy fiatalos és igazán szép hit illusztrálására: igaz, hogy a gyakorlati politikai viszonyok még zavarosak, és hogy az előző generáció felfogása nemigen alakítható át, mégis, olyan gazdasági és emberi feltételek és egy olyan alkotmányos alap áll rendelkezésünkre, amelyet ha racionálisan használunk fel, nincs messze az elképzelt, ideális cél, s íme a példa arra, hogy az út göröngyös bár, de azért egyenes.

Ugyanennek a tételnek egy másik megközelítése *Az új emberek*. Az idő itt is a „jelenkor”, a téma ismét egy fontos, aktuális probléma: kire számíthat az új rendszer gazdaságilag és politikailag, hol keresse bázisát, melyek azok a rétegek, amelyek nemcsak anyagi, de elvi meggyőződésből is támogatják. Toldy válasza egyszerű és logikus: a felvilágosult, fiatal arisztokrata és az emancipált zsidó nagypolgár kettőse viszi a helyes úton az országot.

Az új emberek helyszíne egy fürdőváros vagy inkább falu. A miliőt jól jellemzik a szereplők elfoglaltságai: udvariassági látogatások és kilovaglások délelőttönként, este színház, s ha már végképp nem tudják elütni az idejüket, elsétálnak a közeli forráshoz. Ez is mutatja, hogy bár éppen most került sor a képviselőválasztásra, a – gondolhatnánk – fontos esemény sem tudja a társaság nagy részét kizökkenteni haszontalan mindennapjaik kellemes eltöltéséből. Vagy inkább csak úgy mellékesen foglalkoznak a korteshadjárral, mintha nem volna jelentősebb esemény, mint egy lovastúra. Talán ez az a vonás, amellyel Toldy legjobban jellemzi szereplőit, hiszen a cselekmény fő vonala a követválasztás,

szinte az egész darabon bűvópatakként vonul végig, előtérbe kerül a szerelmi bonyodalom, s ezáltal a közéleti és magánéleti szál összekapcsolása a lehető legszerencsésebb. A történet a következő: a Csipkeyvé lett gazdag Spitzernak (aki épp most kapott nemességet érdemei elismeréséül, minthogy oly sokat tett a „hazai gabonakereskedelem előmozdításáért”) legfőbb bánata az, hogy szép, fiatal és főképpen nagyon gazdag, özvegyen maradt lányát a férje után még mindig Krauthubernénak hívják. Pedig a fent felsorolt, igen megnyerő tulajdonságai alapján könnyedén férjhez mehetne egy magyar arisztokratához. A fiatal özvegynek azonban három udvarlója közül egyik sem tetszik, s mert egyszer az apja kedvére ment férjhez, másodszorra már csak olyanhoz akar menni, akit megszeret. Hamarosan fel is tűnik egy ilyen férfi, az egyik udvarló unokaöccse. Épp most érkezett Pestről, ahol képviselőként elárulta saját családját és osztályát egy újság-cikkben, amelyben vadul ostorozta a születési arisztokrácia intézményét. Most pedig azért jött haza, mert a szomszédos választókerület megürült képviselői posztjára egy hozzá hasonlóan liberális érületű embert szeretne megválasztatni. Ennek az embernek az öreg Csipkeyt szemelte ki, akivel ugyan még sohasem találkozott, de már hallott róla. Ő és Csipkey lánya megszeretik egymást, s az intrikák következményeként az is kiderül, hogy Csipkey fia sokkal alkalmasabb liberális képviselőnek, mint az apa. Így aztán minden valószínűség szerint őt fogják megválasztani, hiszen mindenki, aki szóba jöhetett a választásokon, az ő javára mondott le a jelöltségről.

Első vígjátékával ellentétben, amelyben a főszereplőn és Sólyom Benedeken kívül a szereplők alig rendelkeztek bármiféle sajátos arcéllal, amely megkülönböztette volna őket a többiektől, *Az új emberek* szereplőiben Toldy, ha nem is jellemeket, de különböző típusok képviselőit állítja elének. *A jó hazafiakban*, mint láttuk, a két tábor tagjait ugyanazok a motivációk vezetik, ugyanolyan származásúak, neveltetésűek, és ugyanúgy viselkednek egymással szemben, hiszen

ugyanazt a célt akarják elérni, ugyanazzal az eszközzel. A darab irányzatos volta pedig nem hagyott helyet semmiféle egyéni jellemvonás kialakításának. *Az új emberek* szereplői azonban mind mások. Csipkey lányának, Metellának az udvarlói egy gazdag, öreg konzervatív arisztokrata, egy jó anyagi háttérrel rendelkező világhi, és egy lecsúszott, elszegényedett nemesi család sarja. Mindannyian elvennék az asszonyt, ha le tudnák győzni előítéleteiket. De csak ez a közös bennük, mert mindhármukat Metella más és más tulajdonsága ragadta meg. Az öregnek leginkább Metella bája tetszik, a világhinak a hideg szépsége és büszkesége, a főispánok koldusbotra jutott utódjának pedig természetesen a nő pénze. Végül mindhárman megkéri a kezét, mégpedig rájuk jellemző módon: az első egy Metella barátnőjének gondolt nő által, a második levélben, a harmadik pedig az apához fordul. Ezek között nincs tehát nagy különbség, de amennyi van, az egy alapvetően közös világnézet háromféle megjelenési formája egy-egy adott egyéniség, pillanatnyi egzisztencia keretei között. Az előbbi példa főként a tradíciónak az egyéniségen való átszűrését mutatta, a gazdasági és társadalmi státus szerepe leginkább a politikához való viszonyukban jelenik meg. A gavallér nem akar mindenáron képviselő lenni, a másik kettő igen. A nagybirtokos arisztokrácia tagja őseire, történelmi hagyományokra hivatkozva indul a képviselőválasztáson, az elszegényedett nemességhez tartozó Darlay számára a politika az egyetlen terület, ahol egy ön-maga előtt nem megalázó pozícióba kerülhet. Legalábbis – nem sok sikerrel ugyan –, ő ezt a látszatot szeretné kelteni. Emögött valójában inkább az húzódik meg, hogy mivel semmihez sem ért, semmilyen iskolát sem végzett, nagyszerű főispán lehetne belőle. Épp, mint őseiből. Ő kizárólag azon érzi a világ megváltozását maga körül, hogy azért nem lesz ő főispán, mert újabban az állam iskolák elvégzéséhez kötik ezt a hivatalt. Úgy látja, egyetlen lehetősége maradt: egy jó parti. Ő úgy halad a korrallal, hogy akkor is elvesz egy gazdag nőt, ha annak nincs famíliája. S ha ez a házasság képviselőséggel

is jár majd, annál jobb. Erre ugyan még nem goldol, amikor a fiatal liberális Kövesdynek elmondja, hogyan képzei el jövőjét, hiszen elsősorban anyagi jóléte biztosítására törekszik, amire Kövesdy indulatos szövegével Toldy István teszi ezt a megjegyzést: „Ázsiába veletek: Ennek a fajnak ki kell vesznie, különben a magyarnak nem lesz jövője.”

A gazdag, konzervatív arisztokrata, a közügyekkel mit sem törődő gavallér és az elszegényedett nemesből hozományvadásszá lett léhűtő típusa mellett, vagy inkább velük szemben ott áll az ifjú Kövesdy alakja. Még meg sem jelent a színen, de már sok mindent megtudunk róla az expozícióból. Nagybátyja szerint ő egy „véres szájú demagóg”, aki a felsőházat múmiagyűjteménynek nevezi, holott jól tudja, hogy annak nagybátyja is tagja. De húga megvédi, igaz, más szempontból. Számára Kövesdy a legkedvesebb, legderekabb ember az egész megyében, hiszen, mint az később kiderül, ő neveltette a hűgát apjuk halála után, szakítván addigi léha életvezetésével. A hűg, Irma, azt persze nem tudhatja, hogy Kövesdy Pesten már többször kellemetlenkedett Metellának (és talán másoknak is) azzal, hogy minden udvariasságot nélkülözve követte őt az utcán, mint egy akármilyen haszontalan világhi.

Kövesdynek azonban ez is megbocsátható. Ő semmiféle előítéllettől nem hagyja magát befolyásolni, Metellát sem a pénzéért szereti meg, és számára ugyanolyan fontos az ország érdeke, mint a magánélete. Szilárdan hiszi, hogy az új idők, melyek a törvényekben benn vannak, a lelkekben még nincsenek, ezért kellenek „új elemek a törvényhozásban”, s ő azért jött haza, hogy megtegye a kötelességét. Ugyanúgy, ahogy Kovács Aladár mérnök *A jó hazafiak*ban. Kövesdy is, a mérnök is, hazája iránti felelősségérzetből cselekszik, csak hogy Kovács Aladár nehezebb helyzetben van. Egyrészt ő csak most tanulja a hazai viszonyokat, másrészt magánélete így rövid időre összeütközésbe kerül közéleti feladatával, harmadrészt pedig egy konkrét, gyakorlati kérdésben kell döntenie. Kövesdynek semmiben sem kell döntenie, ő kész

elhatározással érkezik, s csak azt kell megvalósítania. S ahhoz, hogy magánéletét is rendezze, csak húga előítéleteit kell legyőznie. De végül ez a feladat sem hárul rá, mert Metella jó szíve, büszkesége és jótékony-sága fegyverezi le Irmát. Eből is látszik, hogy a nő szereplők sem kevésbé sematikusak. Metella minden tette olyan nemes szívű nőről árulkodik, aki megmaradt egyszerűnek és őszintének, még azután is, hogy óriási vagyont örökölt öreg férje után, akit úgy ápolt, mint egy szent, apja akaratából feláldozván fiatal éveinek egy részét. Kövesdy húga, Irma egy tisztaszívű, előítéletein végül is győzni tudó, tévedését elismerő fiatal lány, akinek helyén van az esze, hiszen ő látja meg Metella udvarlóí számára a házasság és a képviselőség összekapcsolásának lehetőségét. Három vasat is tart egyszerre a tűzben, amikor bármelyikkel elvetetné Metellát csak azért, hogy bátyjától eltérítse az asszonyt. Végül azonban nem szégyelli megkövetni addigi legnagyobb ellenségét, amikor belátja, hogy félreismerte. *A jó hazafiak* nőalakjai sokkal halványabbak nála. Az egyik párt csalátke egy érzéketlen szépasszony, aki eltékozolta a vagyonát, és aki azt hiszi, ért a politikához és a férfiakhoz, és nem is jön rá, hogy tévedett. A másik pedig egy fruska, aki azt gondolja magáról, hogy nincsenek érzelmei; mindaddig, amíg szerelmes nem lesz.

Az új emberekben van egy igen jól megrajzolt figura is: az öreg Csipkey. Ő az egyetlen, akinek az alakjában harmonikusan vannak jelen erények és hibák egy időben. Büszke arra, hogy honnan küzdötte fel magát, de még inkább arra, hogy mivé. Nem véletlen, hogy a Spitzer Csipkeyvé magyarosította, mert nem volt oka múltjával gyökeresen szakítani, hiszen becsületes munkával jutott oda, hogy most elégedetten olvagathatja a nemességét bizonyító okiratot. De a tevékeny élettel nem hagyott fel: megvett olcsón egy, az előző tulajdonos gazdatisztjeinek kezén tönkrement birtokot, melyet fia segítségével rövid idő alatt mintagazdasággá változtatott. Fiát iskoláztatta, jó gazdát csinált belőle, ugyanakkor liberális magyar polgárnak nevelte. Ő az, aki saját gazdasági

érdekeit tökéletesen összhangba tudta hozni azzal, ami az ország számára kedvező. Ő ezt az állam el is ismerte, igaz, úgy, hogy egy elavult intézménybe való beilleszkedés lehetőségét biztosította számára. Ezt gyermekei nem is tartják fontosnak, ő maga azonban nem is tudott volna a nemesi címnél nagyobb jutalmat elképzelni; s bár sok pénzébe került, gyermekes örömmel gondol rá. Ő az élő bizonyíték Kövesdy igazára, aki szerint a születési arisztokráciánál még a pénz-arisztokráciának is több értelme van. Igaz, Csipkey hiú és túlságosan jóhiszemű. Örül és büszke, hogy képviselő lesz, mert így nem mondhatják majd rá, hogy „virilista, mert pénze van, hanem képviselő, mert bíznak benne a polgártársai, van népszerűsége”, gondolja. Ez is azt mutatja, hogy az állami megbecsülésnél majdnem fontosabb számára a körülötte élő emberek véleménye, s főként a liberális érzületűeké. Hiszen maga is az tulajdonképpen, ugyan a lányát pusztán anyagi érdekből belekényszerítette egy rossz házasságba.

Csipkey, éppen jellemének kétarcúsága miatt, nagyszerűen alkalmas a karikírozásra, s Toldy ki is használja ezt. Csipkey naivitásában lemondana a képviselőjelöltségről, amikor azt hallja, hogy ellene van a néphangulat, és még verekedésekre is sor kerülhet. Annyit jegyez meg, hogy „az lehetetlen, azt tiltja a törvény”. Mert ő, aki tiszteletben tartja a törvényeket, nem tudja elképzelni, hogy mások másként cselekedhetnek. Az pedig igazán bohózatba illő jelenet, amikor a fia életéért aggódik — feleslegesen —, aki éppen az ő becsületéért vív párbajt a felfuvalkodott Darlayval. Itt valóban elnézően mosolygunk rajta, hiszen az érző szívű, bár kissé gyáva, de szerető apa beszél belőle.

A fiában azonban az apából csak az erények találhatók, sőt, mintha az öreg Csipkey hibái is jó tulajdonságokká változtak volna gyermekében. Egyesíti magában a liberális nagypolgárság ideálját és a nemesi virtust. Kiváló gazdálkodó, felvilágosult hazafi, szerény, de büszke férfi, és a kardforgatáshoz is jobban ért, mint a legjobb vívó hírében álló arisztokrata. Így aztán az, hogy milyen megsemmisítően győzte le párbajban

Darlayt, egykettőre mellé állítja a közhangulatot. Képviselő is lesz belőle, mert az utolsó jelenet báli forgatagában a két ellenfél (Kövesdy konzervatív nagybátyja és Csipkey) elismeri, hogy öregek ők már „az efféle mulatságra”, tudniillik a táncra, de értsd: a képviselőségre, és mindketten egyhangúlag lemondanak a fiatalember javára.

*

Az alig árnyalt jellemek és az itt-ott előforduló dramaturgiai hanyagságok ellenére. (*Az új emberek*ben pl. egy szereplőről teljesen megfélekedzik Toldy: az Irma által Kövesdynek szánt Etelkáról a darab végén semmit sem tudunk meg.) E két dráma új lehetőségeket hozott a magyar vígjáték számára. De e megteremtett új lehetőségek kihasználatlanul maradtak. Az aktuális politikum és a magánélet összekapcsolódásának polgári szempontú megírása ilyen színvonalon nem talált folytatásra. A népszínmű és az új romantikus dráma mindent elhomályosító sikere és Csiky más nézőpontú darabjai gyorsan elfordították a figyelmet Toldy vígjátékairól. De még ha lett volna is érdeklődés, a drámaírók között egy sem akadt, akinek igazán lett volna hajlama és tehetsége ennyire nyílt politikum ilyen jó színvonalú drámává formálásához. (Dóczi Lajos sokkal később megpróbálkozik egy, *Az új emberek*éhez hasonló probléma megírásával, 1889-ben a *Vegyes párok*ban, de az anyag annyira idegen tőle, hogy nem is tud vele mit kezdeni.) Az arisztokráciáról rajzolt Toldy-féle kép sem található meg másnál. Ez nem is különös, hiszen éppen ez tükrözi legjobban Toldy sajátos szemléletét, amely szerint: a jogilag már lehetővé tett társadalmi változás során le kell számolni az előző generáció maradi nézeteivel. De a vígjátékaiban mindenki iránt elnéző, megbocsátó; Darlayt kivéve. Ennek oka az, amiről mindkét darab szól: Toldy hisz saját nemzedékének lehetőségeiben, mert, ahogyan egyik röpiratában megfogalmazza, „várakozásunknak racionális alapja

van”,³ hiszen „szabadságért [küzdünk], melyben mások szabadsága is támaszra talál; — nem pusztán mulékony, helyi természetű érdekekért, hanem örökigaz általános eszmékért, melyeket magáénak vall az egész szabadelvű világ”.⁴ Ezért nem kerül Toldy az illúzióvesztésnek *A délibábok hőséiben* megfogalmazott állapotába, és ezért is marad el kidolgozottságban az *Anatole* Arany László műve mögött, s ez az oka annak, hogy két vígjátékából nem lesz szatíra. Toldy észreveszi ugyan ennek a lehetőségét, de megvalósítani nem tudja. Mégpedig éppen az általa oly őszinte pátoossal megfogalmazott hitből fakadóan, amely szerint az előző nemzedék a kiegyezéssel jóvátette minden hibáját, s a fiatal generációnak (a sajátjának) most az a dolga, hogy a rendelkezésére álló alkotmányos és gazdasági alapból kiindulva Magyarországból európai országot teremtsen.

E két vígjátékban a fiatalok mozgatják a szálakat. A maradi öregeket legyőzik vagy meggyőzik. Mert nekik megvan a lehetőségük és a tehetségük átvenni az irányítást. Kövesdy könnyedén alakít pártot „Szabadelvűek ide mellém, pecsovisok oda!” felkiáltással. A fiatal mérnök is hamar talál magának segítőtársat, a fiatal Csipkeyt pedig mindenki gyorsan megszere-ti. Ezért nem vizsgálja a honi viszonyokat szatirikusan Toldy. Aki a fejlődés gátja, az így vagy úgy, de félreáll. Toldyt nem érdekli a kívülrekedtek problémája, csak addig fordított rájuk figyelmet, amíg a haladás, a haza érdekeit szolgáló fiatalok útjában voltak. Darlayt kivéve mindegyik fiatal szereplő szabadelvű, de őt meg is szégyenítik alaposan, mégpedig saját közegében. Egyedül iránta nincs kegyelemmel Toldy.

E két darab tehát, mint láttuk, egy korábbi történelmi pillanat dokumentuma, Toldy számára azonban az egyetlen elfogadható világnézet tükre. A vígjátékok hibái ezért (talán sietős megírásuk mellett) az ő alapjában naiv politikai szemléletének következményei. *A jó hazafiak* és *Az új emberek*

³ Toldy István: *Mit kell az 1848-iki törvényeken változtatni?* Pest, 1866. 50.

⁴ Toldy István: i. m. 31–32.

Toldy jó atmoszférateremtő képessége, ügyes, szellemes párbeszédei és a színpadi komikum iránti valódi érzéke ellenére azért nem lesz a felnövekvő generáció igazába vetett hit megörökítésénél több, mert Toldy nem lát az események mögé. Nem veszi észre, mennyi véletlen szerencsés összeját-
szása hozta létre vígjátékai szituációit, és hogy talán az emberanyag tekintetében is közelebb áll a társadalmi valósághoz Berczik Árpád: *A közügyek* című darabja, melyben, amikor egy fiatalembernek választania kell, hogy politikus legyen-e, vagy nősüljön, természetesen az utóbbi mellett dönt, mondván: „Nem kell nekünk vasút, gyalog megyünk a mennyországba!” Azaz, az emberek többsége magánéleti boldogulását érezte a fontosabbnak.

MANDELIK ÁGNES

DOKUMENTUM

ARANKA GYÖRGY ÉS FEKETE JÁNOS LEVELEZÉSE 1799-BEN

Előző közleményeinkben¹ nyomon követhettük Fekete János és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság kapcsolatának a kialakulását. Fekete János nemcsak az esedékes tagsági díjakkal keresi fel az erdélyieket, hanem írásokkal is: sorra elküldi nekik másolatban kézíratainak (költeményeinek, fordításainak) egy-egy példányát. 1798-tól szorosabbá válik kapcsolata a társaság vezetőjével, Aranka Györggyel, s a gyarapodó levelezés mennyiségileg akkor sem csappan, amikor Aranka 1798 nyár elején lemond a társaságban betöltött irányító szerepéről.

A sűrű levélváltás egyre közelebb hozza egymáshoz a két tollforgatót, s a külföldet megjárta magyarországi főúr, Fekete János felajánlja Arankának a tegezést is. Versek és fordítások cserélnek gazdát, az irodalomról cserélik ki gondolataikat. Miközben a levelek hangvétele egyre személyesebb, az érintett tárgykörök egyre bővülnek. Kortárs költőkről mondanak szubjektív ítéletet, olykor egymással szemben állót, vitathatót. A dermedt századvég magyar valóságából hiányoznak az irodalmi élet pezsgő intézményei, s így az értékes információkat hordozó, Pest (Fót) és Marosvásárhely között utazgató levelek árulkodnak a két magányosnak tekinthető alkotó mindennapjairól. Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság léte mégis egyfajta szűk nyilvánosság fórumává vált, s a társasággal, valamint a tagjaival fenntartott levelezési kapcsolat bizonyos kereteket teremtett bárkinek arra, hogy információkat szerezzen az élő alkotókról, a megjelenő könyvekről, a költészetről, az irodalom műhelykérdéseiről, fordításokról létező egymástól eltérő felfogásokról.

¹ *Galánthai gróf Fekete János és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság.* It 1985/4.; *Aranka György 1798-as levelei galánthai gróf Fekete Jánoshoz.* It 1989/2.

Aranka György Fekete Jánoshoz intézett, az Országos Széchenyi Könyvtár kéziratárában található levelei lajstromozásra kerültek,² nehezebben áttekinthetők viszont Fekete Arankához intézett levelei, ezekből több el is vészett, noha arra is van példa, hogy egy-egy levél két ízben is lemásolásra került.³ 1799-től Mátyási József⁴ titkárként lép Fekete szolgálatába, s neki köszönhető, hogy a Fekete írások nagyobb része — köztük a levelek is — a titkár-költő másolatában olvashatók. Az eredeti Fekete kéziratok — kivált a május 17-i levél — csak nehezen követhetők. Ez időben a szembajokkal küzködő Aranka levelei sem tartoznak a könnyen olvasható kéziratok sorába.

Mátyási József Fekete élete végéig, 1803-ban bekövetkezett haláláig állt ura szolgálatában, és méltányolhatta az öregedő Fekete barátságát. A megszülető Fekete írások első kritikusja maga a titkár, aki segít urának a stilisztika kérdéseiben csakúgy, mint irodalmi kapcsolatainak az ápolásában. A viszony kölcsönös: esetenként Fekete hívja fel az erdélyiek figyelmét Mátyási írásaira. Fekete véleménye Erdélyben jó ajánlólevél.

Az 1799-es levelek lajstroma:

1. Fekete Arankához, 1799. máj. 17.
2. Aranka Feketéhez máj. 18.
3. Fekete Arankához, kelet nélkül (május vagy június!)
4. Aranka Feketéhez júl. 2.
5. Aranka Feketéhez júl. 6.
6. Fekete Arankához júl. 21. (Feketénél tévesen június 21.!)
7. Aranka Feketéhez aug. 3.
8. Aranka Feketéhez aug. 16.
9. Fekete Arankához aug. 22.
10. Aranka Feketéhez szept. 17.
11. Fekete Arankához okt. 9.
12. Aranka Feketéhez okt. 27.
13. Fekete Arankához nov. 21.

² *A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címjegyzéke*, IX. Irodalmi Levelestár. Leírta dr. Váczy János és Rédeyné dr. Hoffmann Mária. I. k. Bp., 1923. (1799: 594., 595., 596., 597., 598., 599., 600., 601. és a 602. sz. tételek.)

³ MTA Kézirattár. Régi és újabb írók 4. r. 72–73. sz. Néhai Galánthai Fekete János Magyar költői munkái II. rész. 2–4. (kézirát), valamint ugyanott (M. Irod. Lev. 4. r. 3. sz. jelzet alatt).

⁴ Mátyási József (1768–1849) költő, a provinciális népiesség képviselője.

14. Aranka Feketéhez	dec. 3.
15. Fekete Arankához	dec. 27.
16. Aranka Feketéhez	dec. 30.

1. FEKETE JÁNOS LEVELE ARANKA GYÖRGYHÖZ

Nagy Tekintetű Udvari Tanácsos ur Táblának egyik birája
Nékem pártfogo Uram!

Már ugy véltem, hogy az én Kedves Barátom és Duna Partyán hol kesergő hol danolo Musámnak pártfogoja, rollum meg feledkezet, midőn a Nagy Tekéntetű Urnak alábbi levelét, éppen mikor Pestről egy jo Barátomhoz készülénk, különös vigasztalással vettem; ugyan onnénd származik, hogy későbben felelek, minthogy engem semmi foglalatosság, a restség vádgyátol nem menthetne, régtől fogvást adván arra irigyeim, hogy Pályám futásátol el zárjanak és a köz jora el szánt tehetségemet, tsak aprob munkálatra határozzák.

Alázatosson köszönöm orleáni szüzem hibái jobbitását még talám többekis találatnának, mert a magamnak tartott exemplárban ujjakra akadtam, melyek magában aprok, de mégis le Iroim tudatlanságát bizonyítván, néhuni a munkát rutittyák; ha vagy az Idén, vagy jövő esztendőre, sorsom mostohasága, Ditső Erdélyi Hazánkban, régtől fogvást el tökélet metetelemet nem gátolya, el hozom ezen általam, már végső képpen meg rostált orleáni Szüzem le írását, és azután amazokatis hozzája hasonlokká tehettyük, hogy a jövendő század (mert ebben szegény Ideges Johannámnak! tudom tsak lappangni kellett) benne legalább tsak a Posta elégtelenségének jeleit láthassa.

A mi a pénz dolgát illeti, Én mihelyest Pestre vissza térek a Ditső Társaságnak ama Esztendőnként számára rendelt 20 Rhénes forintokat meg fogom küldeni, hozza kaptolván, az olta költ némely versben írott leveleimet, minthogy ezen

tul, valami jó vagy rossz Pennámból folyhat. Ezen Társaságunk tartozó adó fejében töllem bé fog nyuitatni; szerentsésnek fognám magamat tartani, ha hibáimról kegyessen fedvén, annak bölts tagjai, azallis Parnassusnak göröngyös útját, nékem könyebíteni méltoztatnák; anyivalis inkább hogy el térvén a szokot tsapástol, én magamnak egy különös nyomot vágni merészlettem a két tsutsu hegy felé, melyet tsak akkor fogom jonak tartani, midön ily Tudos, és Tökéletes Biráktol, helyben hagyásáról bizonyossá tétetem.

Örömmel és vigasztalással várom tehát, a Ditső Társaság hozzám küldendő levelét, és aszt előreis bizonyossá teszem, hogy minden igéit, Törvény gyanánt fogom tisztelni, és azoknak ellenvetés nélkül hodonni kívánok. A Nagy Tekéntetü Tanátsos Ur Versei, aszt bizonyityák, a mit a két Haza régtől fogvást Aranyka Urrol tartot, és nem idő töltésemre, de oktatásomra szolgáltnak. Meg vallom, leg inkább bámultam, Azon szép Hugotskájának irott könyü és gyönyörü rendeket:

Hogyha vénség a verseket
Tilalmassá tenné,
Nem szülnél öszen ilyeket,
S Pegáz fel sem venné,
Meg Vénhedet Potrohunkat
Turosult hátára,
Ne hadgyuk tehát magunkat
szorítani Prosára.

De mért-nemis vágyodhatnánk
Thes(?) Példájára?
S Anacreonként nem hatnánk,
Venus tanyájára;
A Fernei Böltsis vén volt,
S Verseket faraga,
S Azoknál szebbet nem koholt,
Ifjúság alaga.

Még az Egek szemeinket
Nem hadgyák Bágyadni
Onnénd kapván érzésinket,
Szabad leszsz fakadni

Versekre Bámulásunkban,
 S Talám meg töbekre,
 A szépeknél vágyásunkban,
 S Titkosb kegyelmekre.

Ugyis korábban szoktanak
 Ficzkóink vénülni
 S Tüzek! akár mely pályákban,
 Hamar látjuk hűlni,
 S a náluk fel lobbant lángot,
 Szalma ként hevíteni
 S Ismét el enyészvén leg ott,
 Ritkán elégitni.

Ag lovon farkast vernek el!
 És hogy tsontá válni
 A vén Roka farkának kell,
 Ki mér ellent álni?
 Minthogy e köz példa mondás!
 Hát verset koholni,
 Vénis merhet, mint ki ki más,
 Sőt Lánykák tsokolni.

Hogyha mint mi, birja magát
 Vágyhat koronára!
 Verselyünk, szeressünk tehát,
 Ifjak bosszujára,
 S Bár Téged el nem érhetlek
 Jutando Pályádba,
 Secundálván követhetlek
 Enyelgő kotádca.

Ezen verseken meg tétzik, hogy Bakony közepén költet-
 tenek, de a Barátság rolok, kegyessebben fog itélni, mint az
 Aristarchusok,⁵ aszt leg aláb bizonyítják Kivánom, hogy
 igazabb tisztelettel, buzgob szivességgel, senki sem visel-
 tetik ahoz, akinek küldetnek.

⁵ Aristarchus (i. e. 2. század) alexandriai grammatikus, a szöveg-
 kritika atyja.

Nagy Tekéntetű Udvari tanácsos Urnak
Kőlt Rendeken Pünkösdi havának (május) 17dikán 1799ben.

alázatos hiv szolgája
G[roff] Fekete János

U.i. Mátyási a hozzá mutatott kegyességet alázatosan köszöni.⁶

2. ARANKA GYÖRGY LEVELE FEKETE JÁNOSHOZ

M[aros]Vásárhely 18. May 799.

Kegyes Méltóságos Groff Generalis Ur!

Szabad é Nagysádnál közelebbi aprobb foglalatosságaimnak mássait le tenni? Itt vagynak:

L.Ann. Senekának I Levele

Ugy tégy K. Luvilim! Légy Ura magadnak; és azt az időt, melyet vagy elvesznek, vagy ellopnak, vagy csipeg csupog; Szedd össze és tartsd meg. Ugy van a'mint irom, hitesd el magaddal: hogy némely időnkét elveszik tőlünk, mást el lopnak; 's a' többi elfoly. De az a' kár melyet tunyasságunk okoz: legcsunyább. Mert ha számba tetszik vened: nagy része életünknek abban telik el, hogy rosszszat cselekszünk; legnagyobb abban hogy semmit se csinálunk; és egészen abban, hogy nem azt mivellyük a'mit kellenék. Kicsoda közölünk, a'ki az Időt valamire méltó dolognak tartsa? a'ki a' napot meg tudja becsülni? a'ki meg gondollya, hogy mindennap hal? Mert abban csalatunk meg, hogy a' Halált várjuk: holott nagy részin már által is estünk; és a'mi még hátra vagyon Időnkéből, azis az övé. Ugy tégy azért Lucili!

⁶ A levél kéziratán olvasható Aranka kéziratosa jegyzete: „Válaszoltam 2. Jul. 799.”

A'mint irod hogy hozzá fogtál. Ne hagyd elveszni egy Óradatis. Ha Mát megfogadtad: azt nyerted véle, hogy Honaptol kevésbé függöszsz. Midőn halogattyuk az Életet, el repült. Semmi nem miénk Lucilli! csak az Idő; egyedül csak ennek a' mulo és sikamlo dolognak tulajdonossivá tett bennünket a Természet; és valaki akar; ettől is megfoszt. De olly szörnyü az embernek együgyüség: hogy mikor egy leg kisebb, semmire kellő; legalább kipotolható dolgot, mellyben rövidséget okoztak, magoknak fel tudatni megengednek: ezért nem tartya magát senki semmivel adosnak. Ez az egyetlen egy dolog azomban az: mellyet a' legháládatosabb se adhatviszsza. De kérded: hogyha, ki néked ezeket jóva lom, mit csinálók? Mint a fecsékölő, de gondos emberrel szokott történni, megvallom igazán: költségemről legalább számat tudok adni. Hogy semmit ne vesztenék el nem mondhatom: de mit, miért és hogy vesztekel, meg mondom. Okát adhatom szegénységemnek. Esigy az esik rajtam, a'mi azokon, kik magok hibájokon kívül fordultanak ki vagonnyokból: Szán minden; nem segéll senki. Mit kell hát csinálnom? A'ki azzal, a'mije, ámbár kevese vagyombééri: azt nem tartom szegénynek. Te pedig inkább akarom, hogy a magadét tartsd meg, és míg a' jó idő szolgál kezgy véle élni. Mert a'mint Eleink tartották: késő akkor vágni bé a' csapot; mikor a' fenekére jutották. Mivel a'mi a' fenekénn maradt, nem csakhogy kevés: hanem a' rosszszais.

Eddig Seneka.

Bölcs Beszédek! Ékesen szollás mértékére szokott Mondások, velős Kitételek! Bölcsen méri öszve Seneka az Időt és Életet. Nemlehet maga idejével elég takaros senki: Se kézi munkás, se szolgál; valaki mindennapi megevő kenyerét két kezével keresi. Rabja mindenki a könyörületlen szükségnek: melly éjjet napot, az ő ajtaján és ablakán őrt áll. Annak, kinek vizenn mentébe rongyollott hajójából a' vizet szüntelen merni kell; és a' életét napról napra keresi: egyaránt drága ideje. Nem olyan szembe tűnő, de nem sokkal

olcsobb az Ifjuságé. Minél észre vehetlenebb ennek mind gyarapodása, mind romlása: Annál gondosabb nevelése. Bizol embert látni benne: és ha idejét haszonra nem fordította; hamarább mint gondolnád, egy idétlen vagy szelidithetetlen állatot látsz benne ember helyett. De ez a' Gond főképpen az Atyák és Anyák foglalatossága. Azonfelyül a' Ház gondjai, Életviszontagságai! Az a' nap, mellynek sugárai a' föld színét örömmel töltik bé; a' terhek jármát veti az ő nyakukba. Melly lassu és unalmas ezeknek Életek folyamattya! Ha sebess ellenben, árában vagy: és ha rendes, hirtelen elfoly. Ezek között a' véletekis köz gondok között, honnan jut néktek Haza Attyai, és főfő Szolgái! a' Ti nemes célotokra valami kevés idő? Kivált ha mint lennetek illik Atyák és Gazdákis vagytok. A' Ti Házatok gondjain kívül, mindeniküknek baja, a' Ti bajotok; és mindeniküknek békességes 's Haza boldogságais időt kér tőletek. Foglalatosságtok meg akasztása, csak pihenés; és nyugtotokis csak munkátok Nemének megváltoztatása, csendesebb, de munkásobb dolog. Áldott pillanatok! mellyek ezta' fáratságos nyugodalmat, olykor a' valóságos nyugodalomnak balsamjával tudják enyhíteni. Együgyü háládatlan köz nép! melly ezt irigyli. Mennél nemesebb a' Fő a' kezeknél és láboknál, annál bágyasztobbak munkái; és ennek a' munkás nyugodalomba merült időnek orái, mennél kisebb zajjal folynak: annál drágábbakis, kényesebbekis. Az Elmének gyakorlása, szivjobbitása, mindkettőnek nemesítése; jo Rendnek Rendtartásoknak, Törvényeknek szerzése, 's azokra valo vigyázás; a' Gazdaság, kézi művek, kereskedés gyarapítása: mind ez a' Haza Attyaiban annaka' nyugodalom idejének gondja; mellynek enyhítő kellemetességeivel mi mások telylyes gyönyörüséggel élünk.

Hogy az Emberi nemzet Sorsa, az oktalan állatokénál nemesebb, szerencséesebb; hogy magát polgári Társaságokba köti, hogy ezt virágzová 's magát boldoggá és bátorságossá tész; ezt az okosság cselekszi. Ennek szülő Annya a' Gondolat: és ez, mint a Hegyeknek halgatokebelekben a' vizek

fejei; az üress idő csendes kebelébe fogantatik. Ebben a' lármas gondok töviseitől ment nyugalom műhelyében szedi fel a' gondos Elme, emez Emberi Nemzet Mesterei, a Bölcsék által, a' Hasznos esméreteknek magvait; Választva 's köti össze a' Gondolatok Nemeit; és ad lételt mind a' Nemes Mesterségeknek, mind a' Szép Tudományoknak, mind az ujj Találmányoknak. Így ad a' lassu idő, mintegy a' nyugalom fészkebe ülén, nevededést az égis tornyozo fáknak, ujjulást a' Természetnek. Kövesd az ő uttyát Drága Barátom! Mert a' legkissebb fü szárais az Élet Reguláját írta. Légyen az idővel valobánásban, minden lépted minél a'probb: de annál bizonyosabb. Ugy dolgozzál, hogy akármi keveset, de végezz. Az idő rövid: életünk határa bizontalan: és ha nem végeztél; mind idődet mind éltedet kárré vallowtad. A'ki idejét ügyélte el, hogy csak élt: gyermekkori idejében holt meg. A'ki csak azért élt, hogy megtudjon élni: ez ember, de szegény volt. Egy Nemes Teremtésnek egy embernek élete megtartásában foglalta idejét; de a' szükség határai között: azért ugy tartatik hogy nemtelenül élt. A'ki élt, és azonkívül hogy az Emberben az állatot táplálta, a' napnak terhei, 's életviszontagságai között, arrais nyert üress időt, hogy Hazájának, Nemzetének éllyen; és annakfenn maradando Nyomát, a' jövő időknakis által tudja adni: egy emberhez illő nemes Életet csak ez élt. Meg szerzem.

Szent György napjára 1799

Tüzet okádo szájokból
 Száz kis réz Volkanoknak
 Szélvészlakta Bürrojból
 Öt pünkösti Uraknak
 Kik Egek s' föld boszszujára
 Az halált 's Jajt vizítek
 s' Ragado Mirigy modjára
 A' zürzavart hintitek,
 Magatok hitt Testvérei
 Égvivo Orjasoknak

Szerencsétlen vezérei
 Az ujj szabad raboknak
 Jourdán Scherer!⁷ Nagy nevére
 Apollonak intelek
 Ha Marsyas estvéjére
 Meglakolni bűnetek
 Jutni féltek: Midőn a' Szüz
 Elmének szép Serege
 Gyámolának koszorútfüz
 A Békesség szép Ege
 Ne borullyon általatok
 Vérrel folyo esőre
 És mennydörgő szerszámotok
 Némullyon el időre.
 Mert Innepet hirdettetett
 Ma Apollo Fő Papja
 's Vig erünkbe örömet tett
 Bánffy György Neve Napja.
 Kinek élte meszsze nyullyon
 Hazája örömére
 's Szerencséje mind ujjullyon
 Míg ér késő végére.
 A' Tisztesség Nevedekjék
 Nyomrol nyomra Házába
 's Harmadik György emelkedjék
 Ujj Száz végin nyomába.

Sz[ent] György napján a Guber[nátor]⁸ Excellentiája Tiszteletére mulatságokis tartván egy szép Kis Aszszonynak. —

A Gazdaszszonyomnak

Ha azt vizsgálom Szépekben,
 Hogy mi benneek állandó
 Mi az Angyali szép Nemben
 Nemén kívül imádandó?
 A' Szép Elmének Kegyelme
 Mellyet okosság követ

⁷ Jourdán Scherer = ismeretlen.

⁸ Bánffy György (1746/47–1822).

Kegyesség 's jo Sziv érdeme
 Mellyet vezérel Becsület.
 Társalkodás nyájassága
 Szemérem és Jelesség
 Az Erkölcnek tisztasága
 Hűség és a' Tiszteség.
 Midőn ezt mind nem találom
 Nemedben ezerekbe
 Annál nagyobbán csudálom
 Hogy megvan Személyedbe.
 És már ezért nem csudálom
 Ha mindenek imádnak
 Mivel hogy mind ezt találom
 Tebenned állandonak.⁹

A' N[agy]sád és Fő Ispány Gr[off] Teleki Domokos Ur
 között szép versekben folytatott érzékeny Levelezést, a'
 Gr[off] által adván, magam kezemmel le irtam a' Társaság
 számára, és első Gyűlés alkalmatosságával bé fogom mu-
 tatni, emlékezetül. Ajánlom magamat N[agy]sád kegyes-
 ségeibe és különös Tisztelettel vagyok N[agy]sádnak

alázatos szolgálja
 Aranka György.

3. FEKETE JÁNOS LEVELE ARANKA GYÖRGYHÖZ

Drága kedves tisztelt Barátom!

Már sokszor könyörögtem, hogy ama hasztalan Titulu-
 sokat hagynánk azoknak, a' kiknek egész érdeme tsak azokra
 határoztatik. Mi éljünk úgy, mint egy zászló alatt szolgál-
 landok Apollo és a' muzsák táborában. Esedezem tehát még

⁹ A levél végén volt olvasható „N. Vály Klárának küldött válasz
 1799” című vers is, amelynek közlésétől eltekintünk, mert olvasható
 Aranka György Nagyváradon 1806-ban kiadott verskötetében (lásd
Elme játéka, 79–81.). A vers előzménye: Vály Klára költőnő verses
 levélben közönte a születésnapjára készülő Aranka Györgyöt.

egyszer, hogy az édes barát név mellett meg maradván a' többieknek csak Leveleim tékájára hagyjuk.

Most a' N[enemes] T[ekintetes] Urnak Vásárhelyről 18^a Maii írott Levelére kívánván felelni, csak elébb azt jelentem, hogy reménylem az enyimnek vételét, a'melly szint olly tájban, mint ez hozzám, Erdélyben érkezhete.

Meg vallom, hogy Senecát az ugy nevezett Philosophust nem szeretem, de nemis igen betsűlőm; *elsőben*: mert azon Herczeg Apaturókként, a'kik ámbátor szegénységre esküdtenek és azt prédikálják, Lucullus módjára élnek: ő is csak nem két millio forint Jövedelemmel birván; ollyatén házakban lakván, a'mellyekhez képest a' mostani Luxus palotái csak koldus kunyhok volnának; olly válogatott étkekkel élván, minéműek most egy Fejedelem asztalán sem látszatnak; ugy tetszik mintha csak tsúfot űzne a' virtusból, midőn mértékletességről fetseg, és a szegénységet vitatván, a' gazdagság ellen lármáz képzelő írásaiban. *Másodszor*: ki felejthetné el azon istentelen alatsónyságát, hogy midőn Nero az Annyát meg ölte (:ha bátor rola nem tudott volna semmit is:) ő volt, a'ki ezen iszonyúság vitatására, azon híres a' Senatusban mondott védelmező beszédjét koholta, a'mellynek motskát csak a' halgatok hizelkedése haladhatta fel. *Harmadszor*: midőn írásiban ama virágokat vadászta, a'mellyek minden nyelvben a' vélek élő Nemzet bágyadását bizonyítják, egyik volt a' főbb rontói közzül amaz arany idei stilusnak a' Romaiaknál. De valamint a' méhek mindenféléből, és nem csak rózsákból avagy violákból tudnak mézet alkotni: szintugy bánt az én barátom Seneca dagadt antithesiseivel, és midőn ő csak hamisan fénylő szavakat villogtatna, azokból hasznos oktatást tudott a' köz jónak kassába gyűjteni.

A' velem közlött Poeticus Munkák, ujonnan bizonyítási annak, a'mit utolso Levelemben és versimben jelentettem, tudniillik, hogy a' nagy elme nem vénül. Ezen három darab mindenik gyönyörű; mert el éri azon bölts könnyűséget, melyet Anacreonban, Horatiusban most is bámulunk, ugy

mint a' Frantziák között Chaulieuben,¹⁰ Saint-Aulerben,¹¹ és a' Ferneyi böltsben;¹² szint ez azon drága könnyűség, a'mellyet Hazánk Zsoltáros Poetái, minthogy el nem érhettek, szentség ostorával sokszor büntetni kívántak. De kivált remek munka a' Váli Klárának szollo felelet.

Én is némelly azolta firkált Munkáimból hármát ide kaptsolok. Az egyike G[róff] Teleki László¹³ ditsérete; mert egy Poemában a' Vallás és Hitetlenségről, mindent a'mit eddig Magyar versben olvastam, fellyül haladott, noha minden keresztényi osztályok képzelői, nem éppen orthodoxusnak fognák tartani a' Költőt. A másik, egy kedves Barátomnak Doctor Szombati Josef¹⁴ Urnak irott Levél; homlokán viseli költése alkalmatosságát. A' harmadik, egy kis környülállásimon kesergő Ének, melyet talám egy vén Czigány, ha egyéb dolga nem lészen, kotára fog vonni.

Kérem a' N[emes] T[ekintetes] Urat, ne terheltelesség tudtomra adni, mert valoban el felejtettem, ha meg vagyon é a' ditső Társaságnál az egész fordításom, Ovidius Szerelem mesterségének és az ellen valo orvoslásnak? ha hogy egészen meg nintsen mi hibázna belőle, hogy ezen munkát is ottan tőkéletessé és egészszé tehessen a' hibázandó részek meg küldésével.

Már egyéb nintsen hátra, hanem hogy a' minden esztendőben tartozó 20. forintot ide kaptsoljam, és magamat pártfogásába ajánlván, különös tiszteletemről bizonyossá tegyem a' Nagy Tekintetű Tanácsos Urat, alázatos hiv szolgája

G.[róff] Fekete János

U. I. Grof Teleki Domokosnak irott két levélkém talám nem volt méltó a' bé nyújtásra.

¹⁰ Chaulieu, l'abbé Guillaume de (1639–1720) francia költő.

¹¹ Saint-Auler = ismeretlen.

¹² „Ferneyi bölts” = Voltaire, François-Marie Arouet (1694–1778) francia költő, író, Fekete vele is levelezett.

¹³ Teleki László (1764–1821) író, költő.

¹⁴ Szombathi József (Cseh) (1748–1815). Népszerű pesti orvos, aki gyakran kezelt írókat, művészeket.

1. G. Teleki László kedves Barátomnak.

El töréd lírámat, mert felül haladtál
 Azon remekedben, melyt utóbb mutattál;
 Magyar Parnassusnak lépvén tetejére,
 Ki juthatna versid fontos érdemére?
 Apád mellé talám magunkat tehetjük,
 Veled hogy repüljünk, azt nem remélhetjük.
 Első Russot, Voltért tudván egyeztetni,
 Helikonra téged ki merne követni?
 Például nevezzük Pindarus Odáit
 Bár senki sem tudta fel érni tsudáit,
 Az Öregebb Russo vágyodott polczára,
 De csak te jutottál a' Görög nyomára.
 Miként a' kevély sаст napfelé reptében,
 Más madár szárnyának bádjattabb létében,
 Akárhogy igyekszik, hasztalan követné,
 Ugy hozzád közzülünk magát ki tehetné?
 'S minden vers iroink vallani tartoznak,
 Hogy csak a' Hegy partján így amúgy motoznak.
 Néked engedtetvén fel hágni tsutsára,
 Pindar, Russo, Voltér fénylő tronusára.
 Én tehát le mondok hangzo trombitának,
 Istent vagy vitézet idvezlend' korának,
 'S könnyebb dolgotskákat vévén furuglyára
 Virágokat tépek aszszonyok számára.
 Vagy néha gunyolok föld szint satyrában,
 'S Horatzot követem egyűgyűbb voltában.
 Te Homert azomban készülhetsz el hadni,
 'S Poemában nekünk Istvánt elől adni.
 A' karfáknál álván tapsolok Hazáddal,
 Kit ditsőíteni fogsz ezen munkáddal.

2. Drága kedves Barátom (Szombati Józsefhez)

Hive vagy Barátom a' Magyar Strophának,
 Öregebb Gyöngyösi verselő modjának,
 Betsülvén érdemét Kemény Jánosának,
 'S csak végre bádjattabb szép Cupidojának.

¹⁵ Teleki Domokos (1773—1798) költő, író, természettudós, a társaság egyik szervező tagja.

Jártál te is vélném Helicon hantjára,
'S Ifjantan danoltál István kotájára,
Még szemed nem vetéd Apollo fiára,
Fel áldozván magad Eskuláj nyomára.

Minap mindnyájunkról keményen ítéltél,
'S Gyöngyösihez képest maszlagoknak véltél,
'S Ámbár egy Poetat előtted szemléltél,
Epigrammájátol még sem igen féltél;

Mert nem rég meg tudván ötet gyógyítani,
El lankadt erejét ismét ujjitani,
Bátrabban merhetted szegényt boszszantani,
Tudván hogy ellened nem fog fel állani.

Igy a' vitéz Jantsár szakáttsa verését
Könnyebben szenvedí, mint mások ütését,
Mínthogy meg gondolja használó főzését,
'S általa testének erőre kelését.

De noha magamat Gyöngyösihez semmi
Nem merném barátom! fognak mások lenni
A'kiket Czéhébe bé lehetne venni;
'S fel találásokra nem kell meszsze menni.

Van Teleki Lászlónk, szegény Batsányival,
Erdődink, Arankánk, ditső Szilágyival,
Gvadányi Josefünk, Paulinus Palival
Gunyolo Faludink, Tudos Révaival.

Még sokakat tudnék ezekhez számlálni,
Kik ő velek szembe merhetnének álni,
Noha négyes rithmust nem szoktak próbálni,
'S ujjabb Gyöngyösivel két hangra sem szálni.

Ha pedig tekintnéd munkáiknak tárját,
Mellyel fel oldozván balgatagság zárját,
A' jozanabb észnek terjesztik határját,
Gyöngyösinek talám nem keresnéd párját.

Hogy még is kedvesebb légyen vitatása
Mostani költőknek, imé háládása
Gyogyult Barátodnak, 's bár tsekély adása,
Őrökös szívének hozzád hodolása.

3. Ének

1.
Szálongo gondjaim,
Keserves bajaim,
Hagyjatok nyugodni,
Csendesen álmodni.

2.
Eleget szenvedtem
Sorsal verekedtem,
Kellene vidulni
Szívembek, 's ujjulni.

3.
Sokat nem kívánok
Hálókát nem szövök
Fénylő tisztségekre,
'S tündér egyebekre.

4.
Nem ingerel Mársnak
Bár hívna is társnak
Harsogo notája,
'S Laurus koronája.

5.
Nem háborgattatom,
'S békével halhatom.
Ha fuv trombitája,
'S nem vonsz vér pállýája.

6.
Amor sem unszol már,
Mert ötven nyolczra jár
Életem forgása,
'S Húl vérem mozgása.

7.
Nálam szükségé vál,
És tsak alkuból ál,
Nem tud hát sérteni,
'S mély sebben ejteni.

8.
Tsak meg nyugodhatnám,
És ne hányattatnám
Csekélylly értékembe,
'S más egyéb ügyembe.

9.
Birna más várokat,
'S terjedt határokat,
Nem fogvám salynálni,
'S pompáját kárpálni.¹⁶

10.
Ha leszen mit ennem,
'S máshoz nem kell mennem
Sullyos koldulásra,
Nints ok busulásra.

11.
Musáknak tejével,
Pipátskám füstjével
Tudok mulatozni,
'S az észnek áldozni.

12.
Ezt ha meg nyerhetem,
A' többít meg vetem.
Vajha már meg volna!
Búrol szám nem szolna.

13.
Vígan éldegelnék
'S rozsátskát is szednék,
Várván ki mulásra
Mint vég sétálásra.

¹⁶ Fekete a 2. sz. versének „Paulinus Palival” kitételéhez a következőket jegyezte: „Ányos Pál Paulinus vala és tsak a' kár hogy tovább nem élt.” Aranka a levél kézhez vétele után a levélre jegyezte: „Az Ivid. Szerelem Könyvéből a Gyűjteményben meg vagynak ezek:

4. ARANKA GYÖRGY LEVELE FEKETE JÁNOSHOZ

Méltóságos Groff Generali Ur,
Drága kedves N[a]gy[ságo]s Uram!

Szinte oda levék. Alig hiszem, még mostis hogy vagyok. Quam prope furra Regna Proserpina Vidimus, et judicantem Aearum! Szinte keze csokolására menék a kormos Proserpina kis aszszonnak, a csendes Árnyékok boldog országába. Ma veszem legelsőbe tollamat kezembe: és szerentsés vagyok hogy a' N[agy]sád tiszteletére cselekedhetem. Nyavalyás korombannis nagy mulattságomra és örömömre volt azonban a' N[agy]sád Pünkösdi Hava 17dikén hozzám eresztett, és már beteges állapotomban vett Uri Levele; és annak sorait meg édesítő szép Elméssége. Utinam! Vajha azok a szép, azok az életet megédesítő erek, meg nem fogynának! A'mit N[agy]sádban nagyörömmel és csudálkozással látok magamnak is kívánnám azta' szerentsét. Egyszermászsor, és olykor olykor, nem tagadhatom, hogy érzem énis kegyes pillantásait annak az Isten-Aszszonnak a'ki a' belső és külső erekbe a' tüzet és elevenséget önti: de igen ritkán, igen röviden! Ha mikor mi kicsint dolgozhatom, megvallom, nehezen jutok hozzá. És félek hogy a' munka büze megne érezzék, és az izzatosság meg ne lássék rajta. Éppen megbetegülésem előtt tettem volt két probát esmét, mellyekkel N[agy]sádnak ezennel udvarlok, az egyiket a' N[agy]sád jo Baráttjának, a' nagy Gazda gr[off] Bethlen Lászlónak;¹⁷ a' más egy válasz N[eme]s Magyar Országra egy nálam csak hírében esméretes Versszerző Aszszonnak Vályi Klárának

I. k. ötödik elégiája, kilencedik, 15-dik

II. k. 6-dik, 10-dik Elég.

III. k. 7-dik Elégiája. Gr. Fekete. Válaszoltam 6 Jul. 799." Paulinus = pálos rendi szerzetes.

¹⁷ Bethlen László (1751–1814) alispán, majd főispán, királyi tanácsos.

hozzám küldött Levelére. Most olygyenge a' fejem, hogy egyébbel nemis udvarolhatok. A' Társaságról se tudok most semmitis, hanem reménlem fogja N[agy]sád tisztelő Levelét venni. Ajánlom magamat N[agy]sád Kegyességeibe és örökös alázatos Tisztelettel vagyok Nagysádnak alázatos szolgálója

M[aros]Vásárhely 2. Jul. 799.

Aranka György

Egy Nagy Gazdának

Te, kit magosb Sorsra emelt
 Jo Szerencse kegyelme,
 Szép Elméknek tején nevelt
 Uri nemes Szép Elme!
 Mért engeded, hogy Egeknek
 Annyi szép Ajándéka,
 Légyen nemtelen terheknek
 Prédául martaléka?
 Azért élni, hogy csak éllyünk,
 Ez a' köz nép insége;
 Falat, bátyát hogy emellyünk
 A' bátorság szüksége.
 Vad él azért hogy éhségnek
 Nyilt torkát bé dughassa,
 's Nyakánnfüggő más inségnek
 Csapását elbirhassa.
 Embernek jo mezőtskáját
 Barázdákra szántani,
 Nyájainak ki fejt tejét
 Édes Sajtá oltani;
 Mezeiről asztagokkal
 Hogy csürit karimázza,
 Juhainak lágy gyapjokkal
 Legelőit ruházza,
 Hogy cserepes Házainak
 Meszsze lássék teteje,
 És irigy szomszédjainak
 Olvadjon rá epéje;

Pompás kertye terméseit
s Hogy dicsérje szépsége,
És gondjai tövisseit
Potollya dicsőssége.
De mind ez, 's más száz gondokkal
Magát mikor bádgyasztya
's Éjjel nappal ujj gondokkal
Az életit fárasztja:
A'mit csinál egy oktalan
Állat csak azt csinállya
Más formába: minduntalan
Hogy ő magát táplállya.
Szegény ha csak arra jutott,
Elég hogy legyen mára,
Gazdagabb ha nyitott utot,
Hogy jusson Honapjára.
És kivált ha Gyermekeinek
Sorsát megjobbithatta
's Élet folyo Szükséginek
Árját elfordithatta.
Mind ezért mikor fárad
Naprol napra nő dolga,
Terhe rajta mint viz árad,
's Éjjel nappal csak *Szolga*
Mind ezekkel csak egyet nyér,
Hogy maga 's világ rabja:
Boldogságot pedig az ér:
Ki Szabad 's maga Ura.
Gondjai közt hogy ha kinek
Van egy szabad Orája,
's Közepette terheinek
Megpendül vig notája.

X

'Susi az Öttsinek

Ugy tetszik hogy esztendeje
A'mi olta nem látlak
El apad a' Barna teje
Szív szakadva mig várlak.

X

Válasz

Ha elfogy a' Barna teje
 Bogáréval szolgálhatsz,
 's Hogy ne legyen esztendeje
 Ma estvére el várhatsz.

5. ARANKA GYÖRGY LEVELE FEKETE JÁNOSHOZ

M[aros]Vásárhely 6. Jul. 799.

Méltóságos Groff Ur,
 Kedves Barátom!

Nagysád úgy parancsolja: azért engedelmeskedem. Nem terhelem N[agy]sádat Titulussaival. Egy barátságos Levél, nem Diplomátikus munka: azért ártatlanul ment lehet a' Titulusok szorgos megadása nélkül. Ellenben költsönben azt kívánom N[agy]sádtól énis: hogy Nékem csak Te hangonn írjon; és a' Nagy Tekintetű Ur, esedezem 's hasonló szokkal, melyek a' Barátság szikráit megoltogatták, engemet méltoztassék megkimélleni.

A' tegnap estvéli postával volt szerencsém N[agy]sádnak ujj becses Levelét venni Nap és hely nélkül; a' Társaság számára melléje zárt 20 forintokkal; melyeket közelebb bé fogok adni és mutatni: addigis a' köz Jo nevében alázatosan köszönök.

Parancsol N[agy]sád hogy tudósítsam: hogy bé küldött Munkáiban az Ovidius Szerelem Mesterségének, és orvoslásának meg vagyon egészsz fordítása. Meg nézván azért N[agy]sád Munkáit úgy találom, hogy nevezett Munkájából Ovidiusnak csak ezek vagynak meg:

az I könyvből az Vik, IXik és XV. Ének
 a' II könyvből a' VI dik és Xdik Ének és
 a' III dikbol a' VII dik, több nincsen.

Én most gyógyulván fel, éppen a' közelébbi postával irtam N[agy]sádnak. Ugy tetszik, hogy a' hideg forroságaitol még nem egészen hült volt ki akkor a' fejem. Csudálnám ha nem éppen azokat a' Verseket küldöttem esmét meg N[agy]sádnak, melyeket az előtt közlöttem volt. Engedjen meg N[agy]sád erőtlenségemnek! Hogy többé ugy ne járjak; méltóztassék azoknak a' Darabotskáknak, melyeket megküldöttem, Lajstromát megküldeni. Hadd tudjam mi mentki: mi nem? Én az én hitván verseimmel ugy vagyok: mint az Anya a' Leányaival. A'hányszor meg nézem ügyesen: mindenkor hibát találok benne: és jobbitgatom. Ezért nem bánom részszerént azta' Hibámat: hogy némelyikét másodszeris megküldöttem. Talám fog N[agy]sád benne valami jobbitást látni. Sőt azt gondolom: hogy megkénék küldenem, mikor esmét jobbitani fogok rajta. Nagysádnak mint Philosophusnak, és Barátomnak irom; azért hogy vegyen példát rola!

A' N[agy]sád szép Elméjének három ujj Remekét, gyönyörűséggel olvasom. A' Grof Teleki László Ur szép Elméjének örvendek. Annak az Urnak Nagy Tudománya és Széles Litteraturája régen esméretes előttem; de hogy az Elme piatszán ugy jelent meg elsőbenis, mind diadalmas; ki a' borostyánt mások, sőt Attya felettis megérdemelye: ez nagy ujjság előttem. Ki mondhatatlanul kívánom látni azta' szép Munkát. Könyörgök N[agy]sádnak tegye aztaz öröme nékem, és le iratván, első postán küldje bé. Szabadé egy két Jegyzést tennem N[agy]sád Verseire?

Lírámat. Miért nem Lantomat v. Kobzomat?

Mellyt pro Mellyet. Nem szabad! Miért nem? Remekedben mellyet utobbszor mutattál.

Ki juthatna — érdemére. Talám jobb: *érhetne.*

Apád. Mért nem inkább *Atyád?*

— *Magunkat tehettük* — azaz Teleki Josefhez.¹⁸ Igaz

¹⁸ Teleki József (1738—1796) konzervatív szemléletű író, költő. Gúnyverset írt Arankáról.

Hogy Gr[off] Fekete teheti hozzá magát igazán; de nem illik hogy maga mondja magáról. Mert nagy Krisis alá veti magát.

Mint a' kevély *Sasot* pro *Sast*. Nem szabad! Miért nem? Mint eme kevély *Sast*-

-*vallani* tartoznak pro meg *vallani*. Nem jo. Nem jobb volnaé? Megadni-

-le mondok hangzo *Trombitának*. Nem jo. *Trombitáról*. Ablativus kell.

-*Aszszonyok*. Miért nem! A' Szépek v. Szépnem v. a' Szüzek-

A' *Doctor Szombatinak irt versekre*. Mikor N[agy]sád a' mái versszerzőket, kiket Gyöngyösivel egybe hasonlít, elé számlállya: talám hibázik. Gyöngyösihez csak azokat lehet tenni kik vitézi Énekeketbirtak, v. fordítottak. Minémüek a' Négy soru vers Irok között: *Horváth Ádám* Hunyadi Jánosba; *Nagy Ferencz* Hunyadi Lászloba; *Etédi Márton*¹⁹ a Magyar Gyászba, és *Dugonits András* Ulysses Történeteibe; vagy a' kik más lábon irtak, minémüek Generalis Gr. *Fekete Gen[eralis]* Gr. *Gvadányi* és *Szalkai*.

A' mi az elsőket nézi: jól indultak azt tartom a' Négy soru versekkel. Mert magossan versbe Vitézi Éneket lehetetlen írni: hanem vagy olyan Strofákban: vagy Hexameterekben. De az ő Lelkek a' Gyöngyösi Lelkénél sokkal kissebb volt.

A' mi a' másod rendbélieket nézi: Elsőben azokban a' Versek nemeiben, melyeket ezek irtak; a' Gyöngyösi Dicsőségéhez közelíteni lehetetlen. Nem alkalmatosok a' Magoss énekre. Innen Gr. *Gvadányi* és *Szalkai* mint comicusok szerencséjeket tették: de nem mint Gyöngyösik. Gr. *Fekete* leg közelébb járt ama Szüzbe: de soha meg nem fogja a' világ szeretni. Az a' cserélt cadentiákkal irt Versek neme: igen szerencsétlen követése volta *Franczia* versnek. A' *Feminus* Verseknek egy Syllabával legalább kurtábbaknak kellett

¹⁹ Etédi Márton, költő, színdarabíró, adatai ismeretlenek, esetleg azonos a korábban Pesten tanult erdélyi orvostanhallgató Soós Mártonnal, aki 1799-ben már Désen orvos, a nyelvművelő társaság tagja.

volna lenni. Doctor Szombati Urat köszöntöm: és véle tartok.

Az Ének végül legszebb. De ha N[agy]sád egy szép és Elmés Éneket látni akar, nézze meg Csokonait. A' Lantra olyan Vers Szerzőt nemigen tartok. Nem tudom meg vagyóné N[agy]sádnál a'mire czélozok.

Ide teszem:

(Következik a *Jo barátném, panaszkodol* kezdetű, későbbi kötetekben *Válasz Vályi Klárához* címmel közölt költemény.)

Már Senekára! A' Nagysád megjegyzési igen helyyesek. Én még *azt* teszem hozzájuk. Hogy közönségesen a' régi Levél irokban, és nevezetesen Senekában az a' hiba: hogy egy egy közhelyet (Locus Communist) el évesznek, p. o. Munkásság, Barátság, 'sat. 'S azt nyuzzák. Innen Quodlibettel, nemigaz állatásokkal telyesek Irásaik. De a' cél a' lévén, hogy mind a' Görög, mind a' Deák Classicusok lassan lassan magyarra, és tiszta jo magyarsággal fordittasának: hogy ebben az ember példáját adja a' szép és jo fordításnak és a' közönséggel azokat előreis megizeltesse, nem árt mindenikből probát tenni rendibe. Mátyási vallyon hol vagyon? Ajánlom magamat alázatosan és vagyok örökös

Tisztelettel

Nagysádnak

alázatos Szolgája
Aranka György.

6. FEKETE JÁNOS LEVELE ARANKA GYÖRGYHÖZ

Drága kedves Barátom!

Két nap közze vevén 2^{ik} és 4^{ik} napján ezen Honapnak hozzám bocsátott Leveleidet, mindenek előtt azon kezdem, hogy a Te hang mellett maradván, úgy írjunk ezentul egymásnak, mint hajdan a Romaiak. De előre meg mondom, hogy ha engem Nagyságolsz, én Téged kedves Barátom!

Méltoságnak foglak, minthogy ki tanultam, hogy Erdélyben a Királyi Tábla Biráinak ezen Titulus szokott járni.

Most az első Leveleden kezdem feleletemet: Valóban tiszta szívből salynálom sullyos betegségedet, és tsak a' vigasztalhat, hogy ismét helyre állott egésséged, mellynek állandó megmaradását továbbis ohajtom a Muzsák és magam kedvéért. Jol teszed Barátom! hogy életed végső részébenis, magamként virágokat szedni kívánsz mind Venus mind Apollo kertjéből. Az örömet vigasztalásul engedték az egek, hogy pálya futásunk általa édesülvén, számos testi lelki nyomorúságinkat könnyebben túrhessük.

A' két vers darab Költőjének betsületére vál, és nékem nagyon tetszett. Vajha az én gond nélkül való firkálásim is néked ugy tetszhetnének! de non est omnibus consessum ire Corinthum. Most a' másik Leveled cikkelyenként való feleléséhez lépek:

A' meg küldött 20 forint azon pénz, a' melyet esztendőnként a' Társaságnak, mig élek, küldeni kívánok.

Én ugy véltem, hogy Ovidius Szerelem mestersége fordításából egy részt már hozzátok küldöttem, de minthogy vélekedésem hibás, ezen egész el végzett Munkát, első alkalmatossággal, mert Postán igen nagy volna a Pakettonnya (?), bé küldeni el nem mulatom.

E Leveledbe kaptolt versek, valaminthogy igen szépek, ugy nem duplicatái az elébbiekkal vetteknek. Szerentsés vagy, hogy Horatius tanítása szerént nem általlod a' Limae labort. Én magam csekély firkálásirol tsak mint Gresset²⁰ mondhatom:

Trop occupé pour abreger
Trop paresseux pour corriger
Je vous livre mes Reveries. —

Grof Teleki László Munkáját meg nem küldhetem, mert kezemből ki bocsátását meg tiltotta. Titulusa ezen Mun-

²⁰ Gresset, Jean Baptiste Louis (1709—1777) francia író, költő.

kának: A' Vallás, Babona, és Hitetlenség. Nem kételkedem, hogy Erdélybe menvén veled kedves Barátom! közleni fogja. Addig tsak azt mondhatom hogy ditséretemet valóban meg érdemli. Meg vallom, hogy én az Attyát, ámbátor Kálvin nyájának Pápája vala, soha se tudtam, nagy Poetának tartani. Tanult ember volt, de egy kevésbé az, a' mit a' Frantziák Pedantnak neveznek. Jo verselés, hibátlan verselés, jeles érdem: de még koránt sem Poesis. Én előttem ama vigyázatlanságokkal tellyes Chaulieu sokkal nagyobb Poeta, mint a' regularis, Didacticus Boileau Despreaux. De gustibus non est disputandum: azt mondta Frideric l'unique.

A' Verseimre tett Jegyzéseket nagyon köszönöm, és meg valván a' nyelv ellen történt hibáimat, azokat használni fogom jövődre is.

Ha Fekete, midőn a' Crisisben vett: *magunkat tehetjük*: írta, tsak magáról szollott volna: ezen Crisist meg érdemlené. De az egész Poeták seregjében magátis bé foglalván, talám bátran vitathatja, hogy a' jobbak közzülők, úgy mint Poeták, s a mi több Philosophicus Poeták, ama Jó verselő, Orthodoxus, Symbolicus Grof mellé magokat tehetik. Igen szép azomban Aranka Györgytől, hogy Teleki Josefet anynyira vitatja, leg alább Jó Szívének előttem nagy betsületére vál. Én a'mint holta után Teleki Josefről ítéltém, úgy szollottam vele életébenis, sőt már ez előtt 40 Esztendővel ki katzagtam azon helytelen, srofokra vett, Frantzia Munkáját: Sur la feiblesse des Esprits Forts, és nevettem a törpét, ki amaz oriások ellen fegyverkezésre ki kelt vala.²¹

Minekelőtte Szombatinak irott versem tzáfolására feleljek, azt kívánom kérdezni: hogy Aspasiánál egyben gyűlvén Athénás Böltsei, és Szép Neme, vagy is a' leg válogatottabb-társasága ezen Górog Ország Parisának, vallyon nem kaczagták volna é ki azt, a'ki nem akarta volna, hogy Home-

²¹ Teleki József francia nyelvű művének pontos címe: *Essai sur la foiblesse des esprits forts* (Voltaire és az enciklopédisták ellen hadakozó, a vallást védő könyv). Leyden, 1760.

rus mellé helyhez tettessenek Pindarus, Sophocles, Euripides, Eschilus, Menander, Theocritus, Anacreon, Sappho, és több mások? ugy szinte Maecénás vatsoráinál, nem de reá támadtak volna é arra, a'ki Virgilius Pajtásinak nem akarta volna esmerni Horatiust, Varot, Gallust, Catullust Tibullust, Propertiust, Ovidiust 's a't? De hogyan fel háborodnának az Olaszok, ha el tiltatnának, hogy Tassozhoz ne tegyék Ariostot, Petrarchat, Boccacciot, Machiavelt, 's a' többi olasz Iróit a XV^{ik} Száznak. Gli cinque centisti. Nem szollok a' Francziákról, mert azoknál valoban, Chaulieu gunyoló Munkáiban, la Fontaine fabuláiban, nagyobb Poéták sok másokkal, mint Voltaire Henriássában. De maga a' Fernei Bölts is, nem tsak Tragédiáiban, de más a'probb szerű vers költésében, én előttem, sokkal remekebb Poéta, mint ama hires Epopeia költésében.

Nem tartom tehát igaznak (:minthogy a' Poesis egy ollyas kert, a'mellyben többféle virágokat lehet teremteni, melyek ha szépek egyaránt tetszhetnek:) hogy Gyöngyösihez, tsak a' négy soru versben irt Poémák költői tétethetnek; sőt azt vélem, hogy ha élne, inkább látná magával egy karba tenni ama Socratica Philosophiával irott a'probb Munkáit több mostani jo Poetáinknak, mint Horváth Ádámot ki vévén, minden heroicus Poema Költőket, avagy Fordítókat. Én előttem minden Munkában leg nagyobb vétek, az unalom szerzése?

Arrol sem vagyok meg győzve, hogy tsak négy soru Strophákban, vagy Hexameterekben (:mellyeket én az élő nyelvekből örömet ki irtanék:) lehessen magosan fel ható dolgokról írni, és nemis kételkedem, hogy egy, két sorú versben irott poema, ha mester kéztől iratna, minden eddig strophákkal irottakat fel haladhatna. Egy nemzet sinsen, a'melly midőn Poesisa még böltsőben vala, nem négy sorozott volna, hanem midőn nyelve jo karba jött, tsak hamar el hagyta a' stró pázást, és két hangal meg elégedett.

A'mi azon vers keverését az én Pucellamnak vagy is Orleani Szűzemnek illeti: Horváth Ádám vala az, a'ki reá

bátorított. A' többi okait Elöl-járo Beszédjében ezen Fordításomnak elő számláltam. Általjában pedig, a femminus Ritmusnak a Frantziákként egy syllabával hosszabbnak, nem rövidebbnek kellene lenni: de minthogy anyai nyelvünkben nintsenek *des e muets*, mint a' Francziában, azért tsak arra határoztam a' Francia Poesis követését, hogy a' Feminus rithmusokat vocalisokkal végezném. Ezen próbám magadtol drága kedves Barátom! helyben hagyatott, sőt érdem felett valo ditsérések után követtetettis. A' vers keverést könnyű lett volna az Orleani Szűzben el kerülni, de ugy tartom hogy Comicus Poémákban, a'milyen a' Pucella, minthogy a' gunyolást segíti, ékességére vál a' Munkának.

Most még Gyöngyösről ki kell magyaráznom gondolatomat. Én tsak Kemény Jánosát tartom Epicum Poémának, és Murányi Vénusát, Kárikháját koránt se betsülöm anynyira, mint Cupidoját, vagy Palinodiáját Szomorodott Magyar Országnak. Sőt ha az elsőbe nem keverte volna a' helytelen szentséget, ama Szép Mythológiával, Cupidoját in suo genere, még talám Kemény János eleibe tenném.

Valamikor magyarságról kérdés leszen, meg hajtott fejfel fogom hibáim jegyzését el fogadni: de midőn Literaturában Gustusrol szo leszen, akkor non jurabo in verba Magistri. Emlékezzetek meg Uraim, hogy mikor a' Berlini Protestans Ekklesiák, Gellert, Ramler, Klopstock, Vieland énekjeit kivánták Templomaikban jobb hangon zengtetni, a' zsol-táros sokaság ama Nagy Fridrikhez panaszra ment, és ő azt felelte: hogy az ő Religioja az emberség; azomban nem bányia ha továbbis az Istennek olly rossz verseket akarnak énekelni (. . .)

Nálunkis lehetne ennek applicatioja.

Csokonai Énekje szép: de meg vallom hogy egynéhány Énekemet nem tserélném vele; mert én azt szeretem, ha minden Munkában egy kis Socratica Philosophia találtatik.

Senecarol meg egyzünk: de ugyan azért jobb lett volna inkább Cicero Philosphicus Munkáin kezdeni a fordítás próbáit. p. o. De natura Deorum, De Divinatione.

De már Levelem Dissertatjová válik: azért végett vetek az haszontalan firkálásnak, 's téged szívemhez kaptsolván igaz szívvvel vagyok 's leszek holtig

Pesth. d. 21^a Junii 1799.

Tisztelőd hiv Barátod

G. Fekete János

P. S. Mátyási Pesten vagyon, és ha az Isten sorsomat, a'mint reménylem meg jobbitja, velem fogja életét tölteni.

7. ARANKA GYÖRGY LEVELE FEKETE JÁNOSHOZ

M[aros]Vásárhely 3 Aug. 799.

Kedves Barátom!

És így kedves Barátom! mivel Néked úgy tetszik, énis te: Teis te. A' Barátság Lelke, a'mint tartom, meg volt bennünk egymáshoz eddigis; most csak formába üttyük: Szerencsét kívánok hozzá magunknak. Ha Senekának 's a' régi Bölcseneknek gondolkodások uttyán ereszténém elmémet; némely Elme Szikráiban, mellyek az ugynevezett Köz helyeknek mezején termő aproságokban gyönyörködő Elméknek eledelekis, foglalatosságokis énis kereshetném a' beszéd czifraságát; Fejtegethetném p. o. sorsunk külömbségén nézve eme régen nyuzott Jegyzést, hogy a' Barátság vagy egyenlőket köt össze, vagy egyenlőket csinál: De azona' csemege nénn nem kapok. Jo Barátok közt vagy Ékesenn Szollás mutogatása; vagy gyengeség. Én már, mint Vályi Klárának irtam, jobb kezemen számlálom esztendeimet: és minekelőtte a' Boldog Árnyékok társaságokba vitetem Hazámnak akarok szolgálni; a' közönséges esméreteket szaporítani. A' Barátságról csak egy jegyzést teszek: melly magamra nézve szükséges. A' Barátságnak, a'mint tapasztaltam, mint a' Szeretetnek nagy Mestersége a' Meg kimélés; őt vélekedésem szerént, mintegy a' hízkeledésigvaló Utánna

Járás. Ez pedig nemcsak a' Cselekedetekben hanem a' Szokbannis. Egyszóval legkisebb botránkoztatásnakis elkerülése. És éppen ebben a' részben nemtudom kedves Drága Barátom, hogy szenvedheted el a' vén embert. Nevelésem hibájáé vagy Természetemé? igen érzem hogy durva vagyok; mások gorombaságnakis mondhatták. Első gondolatomban nemtudom válogatni a' szót. Ezért első munkátskáimat soha nemis ereszttem világra: hanem későn, és sok rostálás után. A' Levél pedig iratik és megyen első tüzzel: mintegy a' Levelekből és Szivből foly; nem a' főből. Ebben a' részben nem vállalok magamért előtted kezességet. Rajtad áll, eltűrhetedé? Én ugyan kerülni kívánom: de tartok tőle hogy már eddigis némely probáit adtam; kivált utolsó Levelemben. Engedelmet kérek rola. Minekutánna postára tettem: azután emlékeztem némely faragatlan szokra. Talánn attol esett, hogy hamar; a'mint mondják, helybe válaszoltam.

Ha hibáimat megengedheted és eltűrheted Barátom: tehát ezután nemfogunk egymástól semmit tartozkodni. Gondolkodásunk modját és foglalatosságunk rendit egymással közleni fogjuk. Az enyim igen széles, az egészsz Litteraturára ki terjed: és mind arra, valami Nemzetemnek 's Hazámnak becsületére, 's Esméretei világának terjesztésére, és Hasznára szolgál. Megfogod látni. A' Vers szerzés nálam csak egyegy szerencsés pillanatnak munkája; melly mint a' villámlás jó és megyen. Mesterségében pedig és Mesterségének esmére-tében, vén fejemhez képest, a'mint tapasztaltad, igen ifiu vagyok.

Nem tudom Bárátom esméretes vagyé Göttingai Professornak Schlözernek²² egy betstelen tudos Munkájával *Kritische Samlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Ezt pénzért dolgozta, egy Kira Dicsina (?) a' Szászok mellett; a' Magyarok ellen pedig, az egészsz Nemzeteken

²² Schlözer, August Ludwig (1735–1809) a göttingai egyetem professzora. Erdélyben széles körű vitát váltott ki *Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* című 1795-ben Göttingában kiadott műve, amelyben elfogultan írt az erdélyi magyarokról.

egy olyan Satyra, melyet egy hazafi nehezen szenvedhet el. Erre irogattam volt egy keveset, melyben a' fejit megakartam mosni. Én ezt, ha kedved találnád benne ki küldeném hogy lásd meg: milyen dolgokra ereszkedem, és hogy mérek olyan híres tudos Göttingai emberrel a' Historiába, régiségekbe és Diplomatiakába a' mezőre ki szállani. Ha a' könyvet esméred, ha az e'félékbe kedvedet találod: add tudtomra. Most térek a' Leveledre:

Gr[off] Teleki László Urat eddig csak Jo Szivéről, Nagy Hazafiságáról, és Litteraturában való igen széles Tudományáról esmértem. Köszönöm, és igen köszönöm Barátom, hogy most egy negyedik oldaláról, a' Vers Szerzésben való szép és ritka Tehetségéről esmérteted megvelem. Az a' szép Ajándék kétség kívül nem rég kezdődött abbana' szép Elmében ki fejtődni. Világot kívánok neki! Ollyan világot milyen nagy Érdemét illeti! Ki mondhatatlanul szeretném, bárcsak egykét pár verset látni belőle.

A' Szerelem Mesterségét nagy ohajtva várom; a' Gyűjteményes Munkáidba elegyített szép darabok, nagy kívánságot gerjesztettek bennem. De mégis ne siess bé küldésekkel. Édes kedves Barátom! Szenvedj el engemet. Magadis érzed egykis gyengességedet a' Magyar Nyelvben; és Magad a' Limára²³ nemtermettél. Ez a' hiba nema' Szép Elmék hanem az Urak hibája. Minden szép Ajándékid mellett, az Sors Tégedet Urrá szült volt. A' Lima pedig durva nehéz munka. Azért igen szerencsétetem azta' gondolatodat, hogy a' szép Magyar és jó versszerző Mátyásit Magad mellé veszed. Segild a' Magyarságban kedves Barátom véle magadat. Mert a'mint azta' jó Urat ismérem meg érdemli Barátságodatis, Hiteledetis.

A' Dr. Szombatinak irt verseidet nem czáfoltam K[edves] [Barátom] hanem, a' Barátság Igasságával élván, Jegyzéseket tettem reájok. Most veszem eszembe válaszbol hogy

²³ Lima = kidolgozás, csiszoltság, stílus.

hibáztam. Jól irod, hogy a' Chéfek, a' Fők, akármi vas nemébe együvé illenek. De engemet a' Bolondság elragadott volt Gyöngyösírről éppen az az ítéletem Barátom a'mia' Tiéd. Hogy egy Epicumot csak négy Soru versekbe vagy Hexameterekbe lehessen Magossan írni: azt irtam volt; és nem tetszik. Gyakran veszem elé, mikor ürességem vagyon a' Szüzödet Barátom! a' napokbanis vettem elé vagy két estve; és jutott eszembe mit irtam neked. Szinre megis győződöm hogy az az cserélt vagy változtatott vers Nemeivel irt énekis fel emelkedhetik a' Magosságra. Csak kettőt jegyzek meg: Ugyan azonegy Énekben a' vers nemit a' Cserelésbe változtatod. Ugy vagyóné az az Eredetibenn? Szabadéaz? Másodszor. A' Periodus lehet akár kurta; akár hoszszu, és akár melly hoszszu; de vallyon nem szebben esnék az Ének a' Verseknek ilyen nemeivel irattatván, ha a'hol végződik a' Periodus, t. i. a' nagy, a' vers nemeis ott végződnék bé. Ez az aproság bennem nem csinál semmit; én mondhatom hogy minél figyelmesebben olvasom és többször, az egész munka annál kedvesebb előttem; és már nem kezdek csudálkozni azokonn a'kik gyönyörüségeket nem talállyák benne. Mert úgy gondolom hogy az aproságokhoz szoktak, és olyan neméhez a' Versnek, mellyben a'hol kezdődik a' gondolat, ottis végződik. Még akarék N. Gr. Teleki Josef Ur Verseiről írni: de mind a' hely, mind az idő kicsiny. Mászszorra tartom. Nem láttad volté azokat a' Verseit, mellyeket az enyimekről irtvolt a' Szegény Ur? (? kimaradt Aranka szövegéből egy szó E. S.) Tudosits rola; úgy arrolis, micsoda Verseimet küldöttem meg és tarts Baráttságodba, a'ki különös Tisztelettel vagyok

Drága kedves Barátom

alázatos Szolgád

Aranka György

A' Leveled talám hibából 21dik Juny volt írva; én 30dik July vettem.

8. ARANKA GYÖRGY LEVELE FEKETE JÁNOSHOZ

M[aros]Vásárhely 16. Aug. 1799.

Kedves Barátom!

Által adtam volt már gondolataimat
 Az hiv papirossnak: hogy ujj válaszomat
 Vigye válaszadra. Nem volt egyéb hátra
 Hanem hogy azokat a' viaszsz el zárja.
 'Az árnyék fordultát Délnek jelentette
 's Komus kis asztalom immár teritette;
 Csak nem csiklándotta inyem a' várt falat:
 Mikor Nagyot csattan az ablakom alatt.
 Az ajtom nem sokkalt azután megkoppan
 Nyilik, 's Bethlen László Barátunk ott toppan.

Mit csinálsz Gyurka, kinek irsz? készüly, gyere velem. Jokor
 jössz barátom! az ételt mindjárt hozzák, parancsoly Lovaid
 irántis, addig töltsünk időt; nézd el Groff Feketénekis irtam,
 még pecsételetlen, nem adszé valamit hozzá? megoldvassa,
 agysza pappirossat, le ül 's egybe folytába egynéhány ver-
 setir; ne, zárd belé: 's mennyünk! Gyönyörű egypár Elme
 ez a' Feketéjé 's Bethlené! Énis meg próbálom, és nem akar
 menni; elhagy a' Vers Lelke; folyamattyának vén csatornáit
 megrevesedtek, mohosodtak. Az ebédet itt hagyok, 's a'
 szomszéd faluba egyderék Aszszonysághoz menénk ebédre,
 onnan estvére magához Bethlenhez Radnotra; a'hol egy
 kevés napok alatt vele jó időt tölték 's aző nagy Gazdaságát
 csudáltam; 's annak tövissei között aző eleven szép elméjén
 bámultam. Vetegetők hogy jó lett volna előre megirunk
 Gr. Feketének hogy a' Lőrincz napi vásárra rándullyon
 Debreczenbe, 's magunkis mentünk volna ki addig, 's a'
 Barátság karjai között töltöttünk volna egy néhány jó órát.
 Barátom! én bizonyos Határok külömbségének törvényes

meglátására 's kijárására megyek a' napokba esmét. Addigis
kivántalok ölelni, és vagyok Kedves Barátom

alázatos Szolgád

Aranka György²⁴

9. FEKETE JÁNOS LEVELE ARANKA GYÖRGYHÖZ

Kedves Barátom!

Harmadik napján ezen Hónapnak hozzám bocsátott Leveledre nem kések felelni, annyival nagyobb örömmel, hogy el nyertem, a mit kívántam, tudniillik azt a nevezetet tőled, a melly engem kevélyebbé tészén, mint ama sokszor csak érdemetleneket ruházo Titulusi a fel fuvalkodásnak. Meg vagyön közöttünk a régiektől kívánt egyenlőség, mert mind ketten nem csak Magyar Nemes Embereknek, de nemesen gondolkodo Hazafiaknak is tarthatjuk magunkat. A Szo szaporításnak én még ama hires Ország Gyűlése alkalmatosságával sem valék barátja, a mellytől az én ujult magyarulásom mind köntösre mind nyelvünkre nézve számoltatik. Az én időm számlálása már a bal kezemre is által mégyen, mert ötven nyoltzadik esztendejét veszélyekkel töltött életemnek ezen folyoval fogom végezni. A melly nap Hazám köntösét (: le tévén a 30 esztendeig hordott bugyogot:) testemre ruháztam, énis szinte a tiedhez hasonló fogadást tettem, a mint azt a Muzsámnak irott verseimből láthattad, de holtomiglan megis fogom tartani. Bal vélekedéssel vagy rolam, Kedves Barátom! ha azt tartod hogy kéméllést vagy hizelkedést kívánok barátimtol; de meg bánatanál ha gon-

²⁴ A levelet követi a *Látogató* című vers „jobbított” változata. A vers közlésétől eltekintettünk, minthogy napvilágot látott Aranka György: *Elme játéka*i című kötetében (78—79.) „Grof Haller Sigmond urnak. Levél.” címmel.

dolnád, hogy Leveleid nékem gorombáknak látszanak: Szeretem hibáim Jegyzését, és ha meg győzetem az ellenvetés igazságáról, ahoz képest megis kívánom őket jobbitani. De régtől fogvást (: mint egyszer Grof Teleki Josefnek Pesth Vármegye Gyűlésében mondtam:) még a Romai Dalai Láma hibázhatatlanságában is kételkedvén, senki se kívánja tőlem hogy övében hidjek, mert magammal együtt az egész emberi Nemzetek[et] hibázhatónak tartom, onnét jön hogy nem mindjárt állok azok részére a kik engemet kárpálnak. Ezen vallás tétele után K[edves] B[arátom] a *limae labori*²⁵ bátran tsak remekjeid pallérozására határozhatod, nékem pedig magyarosan meg írhatod gondolatidat, bizonyos lévén arról, hogy ha őket helyben nem hagyom, szint olly szives egyenességgel ki fogom mondani gondolatimat rolok, és talám ma holnap a mi Levelezésünk az általis hasznára lészen Hazánkknak, hogy két jo barát vetélkedéseiből az igazat könnyebben ki fogja nyomozhatni. Cicero Atticussal nem valának mindenkor egy vélekedésben, *si licet in parvis exemplis grandibus uti*.

Hogy nálad a vers Szerzést tsak Szerentsés pillantásnak mondod, jól tselekszed, mert tsak midőn Apollo reánk pillant költhetünk jo verset, de az egész két Hazánkal azt kívánom, hogy sok illyes villámlásid legyenek. Engedd meg hogy tsak azt tegyem még hozzá, hogy miolta Barátod Szegény regulái szerint pillantaszsz verseket, a harmonia Munkáidat még fel hatobbakká teszi, a mint azt Prof[essor] Haller Zsigmondnak²⁶ irott gyönyörű verseid bizonyítják.

A'mi engemet illet: fáradozásimnak tzélját minden Munkáimból könnyen által láthatod, ha azokat egy kis figyelme-tességgel tetszett olvasni. Szent Sokrates Philosophiájának hive lévén, kívánnám Hazáinkban a jozan ész és annak leg serényebb Szolgáját vagyis utmutatóját, a jámbor kételkedést közönségessebbé tenni, egyszersmind a bölts izlést vagyis

²⁵ „limae labor” = a csiszolási munka.

²⁶ „Prof. Haller Sigmond” = Haller Zsigmond (+ 1803).

a gustust a zsoltárok komor polyáiból kifejteni. Ha az Isten, a mint reménylem, nyugovo helyembe vissza téssen, akkor nagyobb fába vágom fejszémet, és azon leszek hogy Hazám történetit, az mohátsi veszedelemig Gibbon²⁷ módjára le írhasam. Ha fognakis lenni, a kik anyai nyelvünkre nézve munkámban hibátskáimat hajhásznak, reménylem, hogy a józanabb része Hazámnak még is ezen Historiámat inkább fogja kedvelleni, mint az eddig valokat. Imé a Szándékimrol kívánt Számadás.

Schlötzer Munkáját meg fogom szerezni, és igen Szivessen venni reá feleletedet. Midön azon bolond könyv: *Grosse Vahrieiten in einem kleinen Umfang an die Hungarns*, írat-tata, énis reá Németül feleltem, deki nem nyomtathattam a Palinodiámat. Ezt néked viszontag első alkalmatossággal be küldöm Erdélybe, hogy lássad melly bátorsággal keltem volt ki már akkor Hoffman²⁸ és a Consorok által piszkolt Hazánk mellett.

Grof Teleki László maga kívánja néked azon ditső Munkáját mutatni, a mellyről ugyis egy két versből lehetetlen itélni, várd el tehát K[edves] B[arátom] Erdélybe jövetelét.

A Szerelem Mesterségemet, a fellyebb említett Német Munkámmal együtt, első jo alkalmatossággal kezedhez juttatni el nem mulatom. Mátyási már sok esztendőktől fogvást verseimnek, nem tsak leg főbb le iroja, de Aristarchusais, a nyelv ellen nem tám bé csuszando hibáimnak: ha tehát a hajszál hasogatok, a Gallicismusokon kívül, mely-lyeket egyszer mászszor szemre hánytanak, más egyéb apro hibátskákat találnak, ő az oka. De tudod K[edves] Barátom, hogy Hazánk még a nyelv dolgában sem egyez meg. Debre-

²⁷ Gibbon Edward (1737–1794) angol történétíró, *History of the Decline and Fall of the Roman Empire* című főművének hat kötete 1776 és 1788 között jelent meg.

²⁸ Nem tudni pontosan, hogy Hoffmann a göttingai egyetem növényteni professzora-e vagy Hoffmann Alajosról, a pesti egyetem német nyelv és irodalom professzoráról van-e szó, aki időnként cenzorként is működött?

cen vidéke Erdélyben, Erdély Magyar Ország Tisza mentében (: a Dunaiakról nem szollok:) hibákat vadász.

Ha azt mondtam, hogy nem kívánnám verseimet mennél nagyobb tökéletességre hozni, de csak úgy, hogy fáradság nélkül faragván versimet, nem akarnám őket azon iszonyu keleptzére vonni, a melly majd mindenkor kellemetességeket, zsoltáros nehézséggel rontja. Olvasd el kérlek K[edves] B[arátom] a Muzsámnak írott Levelemet, és az előljáró beszédjét költeményeimnek, de hideg vérral olvasd el, és abból meg fogod látni Magyar poesisünkről gondolatimat. Azoknak hive maradok mind addig, míg a ditső Társaság egy jó Magyar Prosodiát nem vet a sajtó alá. Ne véld kevélységnek, de csak a négy Mennysországomat sem adnám sok mások versekkel töltött Tomusaiért. Emlékezz meg ezen alkalmatossággal, hogy mi módon bántak a Berlini Criticusok Vielandal (: Briefe über die neueste Literatur:) ez előtt 40 esztendővel: az ő Munkáik sajtókat takarnak, és Vieland most is izléssel olvastatik.

Örvendem hogy Gyöngyösiről gondolatink meg egyeznek: én nagy Tisztelője voltam, még minekelőtt Magyar nyeret tennék Apollo lovára, és leszekis holtomiglan; de koránt se vélem, hogy nem lehetne két faru versben egy fel ható, sőt az eddig írottakat felül halado Epicum poemát írni, mert ő Kemény Jánossát négy faruval írta. Ugyan ezen meg győződés birt arra, hogy Grof Teleki Lászlót ébreszteném egy ilyen vers mértékben irando Epopeára, és annak Herossául neki Botskai Istvánt ajánlanám.

A'mi az Orleáni Szüzemet illeti: a tőled jegyzett hibátskák alig ha a le íroktól nem származnak; mert midőn Grof Gvadányi Josef kedves Pajtásomnak Szüzemet meg küldeném, azon Exemplárt szorosabb rostára vévén, egész verseket Munkámból ki hagyva találtam. Azomban olly nagyon meg vagyok győzve hogy az illyes vers keverés csak gunyolo poemához illendő, hogy más egyéb költeményben mindenkor helytelennek tartanám. Hogy pedig a hajszál hasogatok lássák, hogy két soru versben is tudok fordítani, az Orleáni

Szüzemhez kaptoltam Voltér Természet törvényéről négy részben írott poemáját, a melyly ilyen Metrumra vagyon véve, ugy mint minden egyéb vers firkálisim.

Ugyan azért, hogy sok esztendővel ezelőtt olvastam azon versét Grof Teleki Josefnek, mellyben azt mondja: *Nem Aranka de arany volnál*²⁹ bámultam vitatásában jámborságodat.

Verseidből még semmit se küldöttél kétszer, egyik boldogságom szép munkáid bírása. Én azolta egy pár Gvadányinak írott Levelen kívül semmit se koholtam. Ha reá érek, Ariostot fogom Magyarra, de duplász négy soru Strophákba fordítani, mert azzal sem tartom Auctorom modját, a ki az ugy nevezett Stantzerekben írta Orlando Furiosoját. Mért ismét szint' ezen Munkát veszem fordításra, Aranka György, a ki az Originálist esméri, könnyen által fogja látni, mint Gvadányinak írást nem régen:

Mert Szent Sokratesnek Philosophiája
 Régtől fogvást elmém tápláló tanyája.
 Hanyatlo testemtől míg lelkem el nem vál
 Célja Munkáimnak egyedül abból ál:
 Hogy tudjam Hazámmal a jót izleltetni,
 s Babona hályogját szeméről fejtetni.

Grof Bethlen László kedves Barátomnak szolló feleletemet ide kaptolom, tudván hogy általad hamarébb kezéhez jut. Tarts meg Szívességedben és arról meg légy győzve, hogy igazabban, mint én, senki se nem tisztel se nem szeret

alázatos Szolgád

Pesth, d. 22^a Aug. 1799.

G. Fekete

U. I. Ujjságul csak azt írhatom, hogy az Ignationusok³⁰ vissza hozása Hazánkban bizonyosnak tartatik.

²⁹ Idézet Teleki József Arankáról írt gúnyverséből való.

³⁰ „Ignationusok” = jezsuiták.

10. ARANKA GYÖRGY LEVELE FEKETE JÁNOSHOZ

M[aros]Vásárhely 17dik Sept. 799.

Kedves Drága Barátom!

A' Nagyságos Királyi Táblától valami Határbeli Külömb-ségeknék törvényes meg nézésekre 's ki járásokra ki küldet-tetvén; 's annak alkalmatosságával 5. hetekig keringvén házamonkivül; midőn tegnapelőtt haza verekedtem, nagy vigasztalásomra vettem kétrendbeli Leveledet. Aug. 22 dikén és 5 dik 7 berben [szeptember] irtokat. A' Gr. Bethlen Lászlónak szollo szép Verseket azonnal elküldöttem. Szo-kásom ellen a' kedvem éppen igen megjött volt, hogy énis a' Musák nyelvén válaszollyak Néked; a' Szépség Lelke a' friss Levegő Égtől elevenedett volt, bujaimat, gondjaimat felejtettem, 's a' Szépekkel valo társalkodás tüzet adott volt: de válaszsomat nem akartam halasztani; most pedig a' Pos-tám igen megterhesedett; 's háromnak a' nyakamonn lévő télnek közelítéséhez valo alkalmaztatása, nem engedik hogy kedvemet tölthessem. És így a' Hazánkat Nemzetünket Szerető Jo Egek 58 esztendő't engedtek Néked érni K[edves] Barátom! engedjenek még sokat, boldogabbakat! Láthasd szegény Hazánk és Nemzetünk boldogságát, virágzását egészsz fényibe! Énis ebbenn a' Honapban töltöttem a' 62 diket; nem meszsze vagyunk egy mástól. Én már a' jobb kezemenn számlálom: Te még a' bal kezeden. Szép idő 58 esztendő, annál szebb a' 62tő. De mi jot tehetünk? Ah Barátom megszégyenülök, valamikor eza' kérdés előmbé őtlődik. Nemis lehet semmi reménségem, ha még élnékis. Hogy tudnék valami jot csinálni? a'ki még aztse tudom, miért tétettem a' világ piattzára; mi a' *Bestimmung*.³¹ Sokat fecsegnek a' Bölcseledő emberek, és lehet hogy magokat

³¹ „Bestimmung” = (itt:) elrendeltetés, küldetés.

vagy megnyugtatták, vagy megcsallták: de engem nem csálnak meg, és meg sem nyugtathatnak. Élek mint a' madár, mintegy egyágról más ágra repdesek szüntelen az élet mezején: és miért nem tudom. Ez az egészsz dolog előttem nagy éjtszakábann vagyon merülve. Elhagyomezta' setét gondolatot. A' nyelvbeli különbségek iránt, a'melly szabadságot adsz: élek vele. Azt irod: — „mellytől (Ország Gyűlésétől) az én ujult *magyarulásom* mind köntösre, mind nyelvünkre nézve *számoltatik*, — A'mi nyelvünk szerint Erdélyben! / Számol és számoltatik a' Számado szolga: számláltatik az idő esztendő és pénz? / Magyarulást nem mondjuk, hanem *Magyarság* vagy *Magyarodás*. Más Tekintet következik: *A' Haza Történeteit meg írni a' Mohácsi Veszedelemig és Gibbon tollával* —! Megvallom el veszttem a' látásomat azon a' nagy mezőnn. Nem tudom nemes magad elszánását dicserjemé inkább, vagy bátorságodonn csudálkozzam. Bát-rann Drága Nemes Barátom! Ird Gibbon tollával, Fekete modjára; Ird a' Mohácsi fekete napig: de próbáld meg előbb egykis idő szakaszonn magadat. Mindenekfelett ne siess véle. A'ki ma a' Magyar Történeteket megakarja írni, annak többet kell tudni Práynál³² 's Katonánál;³³ mert a' dolognak magának igen tisztának 's igaznak kell lenni; ugy a' Dátumoknak; ebben a' részben reménlem elég erőss vagy. Azután Lélekkel kell írni: ebbenn bizonyos vagyok. Irj, de ne siess az Irással; esmét mondom. Ugy kezdj hozzá, hogy fáradságod füstbe ne mennyen. A'mint szakaszszait a' Munkának végezd: azokat tökéletesenn végezd bé és addki: mertaz ember élete bizontalan: és egészsége, kedve, szerencséje változando. Csak erre kérlek.

³² Pray György (1723—1801) történetíró, a magyar kritikai történetírás megalapítója.

³³ Katona István (1732—1811) jezsuita történész, egyetemi tanár, megírta a magyarság történetét a XIX. század elejéig. Szintézisre törekedett.

Schlözerre tett jegyzéseimet, ha az a'kinek ki adtam volt, addig hazajő, a' Sz[ent] Mihály napi Debreczeni Vásárra ki küldöm, hogy által vigyék Néked. Ha elé nem jőne, más alkalmatosságot fogokvárni.

Költeményes Munkáidnak eleibe tett szép és Tudos Elmékedesedet Barátom, úgy gondolom hogy jó volna a' Társaság Munkáiba közönségessé tenni. A'mint én épültem olvasásából, úgy másoknak is reménlem Tanításokra szolgálna.

Bocskáit egy Epicumba, vagy Vitézi Énekben megírni Szép Gondolat! A'mi ujj Szép Elménk és Nagy Vers Szerzőnk, nemes tehetségeit meg kísértheti rajta. Egy Teleki Josef Fiához illő munka!

Szégyenlve kell megvallanom, hogy Ariostot nemolvashatom: olaszul nem tudok; nevelésem fogyatkozása ezis a' többivel; németül 's Francziáulis nagy koromba tanultam meg. Nagy jó Nevét hallottam, mindörökké vágyom látni. Fordítsd Kedves Barátom! Az Egek áldjanak meg, és adjanak Néked Erőt, életet reája. De ezzel siess, hadd legyen azaz örömöm és láthassam.

Szegény Világosodás! Kevés ideig tarta a' Te napod, és fekete ruhák indultak bé vonni a' Te fel derült Egedet! Végy vigasztalást Barátom. Nem éjtszaka, csak sötét fellegek és majdon el mulnak. Meg gondoltam hogy nem leszsz a' tiszta fény tartos: mert igen heves volt. A' gyenge embereknek szemei mi köztünk emberek között nem hamar szokják meg a' világosság fénnit. Mennyi zavart nem okoztának a' Világ és Erköls felfordítására. Joltévők lesznek ezeka' Setéttség rövid orái, és rövid ideig tartok. Nem mennyen le, csak fellegebe borul a' Napfénye.

Én, kedves Barátom! most ha akarod tudni hogy mit csinállok: irhatom hogy semmit se csinállok. Ollyan szerencsés állapotba tettem a' külsőkreis és belsőkreis magamat: hogy mintegy függetlenségben, érzéketlenségben vagyok. Közeli való czélom Nemzetünk, Nyelvünk Világa, érdemének esmértetése: mellette az arra szolgáló mindenféle meszsze ki terjedett Virágos és gyönyörűségekkel tellyes

mezők. Mert úgy gondolom azta' Tárgyotis, mint egy miveletlen, vagy félig mivelt tágas mezőt, és lakást; mellyekben v. alkalmatlan, vagy erőmfelett való, vagy éppen csunya helyekis vagynak imitt amott a' Virágos mezők és kies ligetek között: ezeknek világokat emelni szeretem; és a' melly gyönyörűséget belöllek veszek, azt emezekkel való kinlodással kissebbíteni, keseríteni, bolondságnak tartom. Meszszére veszek azoknak tisztításokra utokat, és a' bölcs természetre bízom a' többit. Midőn ezeknek szélibe hosszába való vizsgálósokbann foglalatoskodom, *decouvertetek*³⁴ teszek a' Történetekben, a' Diplomatikában, a' Nyelv Mesterségekben, a' Philosophiábann, a' Morálbann; és a' Nagy Természetnek végére mehettem és mintegy circulusba, egymásba került bölcs utait nyomozva, azokat csudálom. Az emberi gyengeségeket úgy nézem mint a Természet Esméretében (Naturális Historiában), a' csunya állatokat és mérges füveket, vagy a' Természet Tudományábann (a' Physikában) a' Jelenéseket: mint tiszta Jelentéseket. Az emberi nemben és Igazgatások rendiben való változásokat: mint a' Természet folyásában lévő változásokat. A' Nagy Természet Rendinek folyása változásiknak alája vagyunk vettelve, egy olyan törvénnyel, mellyben a' Nap és éjj: a' Nyár és Tél, Ősz és Tavasz megnem szűnnek. De meghidd Barátom hogy annak a' kicsiny fellegstötétséginek, melly a' szabadgondolkodás napját bé borítani készülni láttatik inkább örülök: mint annak a' zürzavar ugynevezett Szabadságnak, mellyha tovább terjedettvolna Hazánkat, Constitutionkat fel fordítani; és minden függésnek lánczait el szagatván, az emberséges embereknek nyakát a guilletinra tenni; a' rosszsz akarat pedig fel emelni készült. Azomban változhatatlanul vagyok Kedves Barátom

alázatos Szolgád
Aranka György

³⁴ „decouvertetek” = felfedezések, feltárások.

11. FEKETE JÁNOS LEVELE ARANKA GYÖRGYHÖZ

Pest 1799. X. 9.

Kedves drága Barátom!

Semmi mentséggel nem élek később felelésem miatt, mert a' barátság azt hozza magával, hogy meg légy győzve, bár ne tudd is miből állanak, hogy kellett lenni akadályoknak, a'melleyek ezen leveletem hátrálták.

Bethlen Barátunknak szollo levelem' hozzá utasítását köszönöm; sajnálván hogy a' szépekkel való társalkodásod által fel lobbant tüzedet, a'melley már sok remeket szült, nem használtad vers faragásra. Szerentsések vagytok ti. Erdélyiek, mert nálatok a' Szép Nem még tud magyarul, és meg nem veti Hazája nyelvét; nem tsekélly őszton ez a' jo Munka költésére, de mi tőle meg vagyunk fosztva.

Viszontagolom a' hoszszu élet kívánását, a'melleyet én magamra nézve nem nagy vágyodással kívánok. A' költeményes munkáimból több helyt, de kivált a' halálról írott verseimből meg láthattad ezen tárgyról gondolkodásom modját. Ha az Isten valahogy vissza téssen Foti Házatskámba, magyarra fordítván ezen verseit a' Francia Poétának, reá faragtatom őket a' Frontispiciumra.³⁵

Las desperer et de me pleindre
De l'Amour, des grands, et du sort,
C'est ici que j'attens la mort,
Sans la desirer ni la creindre
(Aranka kezével mellé írva:)
A' kétségben esést s panaszt
szerentsére,
Nagyokra megúnván 's szerelem
tüzére,
A' jol tévő Halált csendesen
itt várom,
És ugy: hogy sem félem, se pedig
kivánom.

³⁵ „Frontispicium” = homlokzat.

Ha lehetne az el intéző örök Valósággal alkudni, tsak azt kívánnám tőle ki nyerni, hogy míg élek az öt érzékenységeim és tsekélly eszem mivolta nékem fen tartassanak.

Azon kérdésre, hogy mi jót tettünk? én talán maga meg hitségét érdeklő bátorsággal ezt felelem: mind azt a' mi környülállásainkra nézve tőlünk ki telhetett. Tudom, hogy ha ellenségim a' hadak piarczárol el nem nyomtanak volna, hogy ma gamat gyermekségemtől fogvást mesterségem tanulásában gyakorolván, a' természettől azon meg nem rettenhető bátorsággal meg ajándékozttatva lévén, a'melly egyedül a' vezért a' köz katonától vitézségre nézve különbözteti, hasznossan szolgálhattam volna. Még most is pirulás nélkül Szemébe nézhetek azoknak, a'kik velem szolgáltak, a'nélkül, hogy alatsónyság vádjától félnem kellessék.

Utobb Hazámnak bennem helyheztetett bizodalmaival nem tsak vissza nem éltem, de azt tellyes tehetséggel, mint igaz hazafi hasznára fordítani igyekeztem. Más Valláson levő Polgár társaim ügyét minden modon jobbitani, a' földet mivelő népét könnyebbíteni iparkodtam, ha a'ki menetel nem mindenkor virágoztattais szándékimat, ha a' Magyarban még fenn álló Tatár irigység érdemlett jutalmamtol néha meg fosztott is; az első pontra Ovidiussal felelek; — carcat successibus opto.

Qvisquis ab eventu facta notanda putat. — a' másodikára azt mondom, hogy szívem meg nyugtatásában találtam leg főbb jutalmát fáradozásimnak.

Miolta pedig ezekből is ki vonván magamat, egyedül a' Muzsáknak áldozom, melly haszonnal? azt ítélje meg a' jövő Század, midőn az irigység hideg hamvaimra már nem fog rohanni; talám azt fogja leg alább rolammondani, hogy a' homály ellen alkalmas bátorsággal harczoltam.

Ami előtted Barátom! éjtszakába borulva vagyon a' talám mindnyájunk előtt is kárpit alá vonatott, a'mellyet néha egy kevésbé fel emelni, de egészen fel vonni soha sem lehet, de a'mi földi boldogságunkra nemis szükséges. Erről Philo-sophiámat majd tsak nem minden munkátskából, leg

világossabban pedig B[áró] Vay Miklos³⁶ Ötsémnek versben írott Leveleimből meg láthatod.

A' nyelv ellen tett és általad fel jegyzett hibáimat meg fogom jobbitani, és oktatásod jövődre is használni el nem mulatom.

Hogy ha még el sül a' Szándékom Hazánk Történetei írása eránt, ne busulj hogy valami eddig arról íratott, annak egyben vételéből ki ne fogjam a' valot nyomozni, nemis kívánván ezen munkámból egyéb érdemet, hanem a'melly a' tárgyaknak igazabb világosságba vételéből, és talán jobb Philosophiával valo le rajzolásából származhat, magamnak tulajdonítani. Számtalan Könyvekben meg találod mind azt el szorva a'mit Gibbon mester kézzel egybe szedett; leszek é én olly szerentsés, hogy ezen remek példát tudjam követni, azt az idő fogjameg mutatni; azomban hogy ha el készül ezen munka, te leszel első Birája, és nem tsak a' Nyelv ellen történhető botlásimnak támogatoja. Ki fog é pedig ezen munka életemben adattathatni, vagy kéntelen lészen több más Francia és egyéb firkálásaimmal halálomra várni; az a' környüállásoktól függ.

De futuris contingentibus non datur determinata veritas.

Ohajtva elvárom Schlötzerről tett Jegyzéseidet, mert gombasági közt még is sok igazat mond Ő Kegyelme.

Költeményes Munkáim Elöl-járo beszédjével, ugy mint mindennel a'mit néked küldöttem, a' ditső Társaság mint maga sajátjával bánhatik; tsak azon esedezem (: mert a' le Irok sok helyt az én magam önnön hibáit szaporították:) hogy ha hol a' nyelv ellen hibát találsz, azt meg jobbitani ne terheltelessé a' ki adásban; miolta bé küldém már sok aproságot magamis jobbitottam.

Ha valaki, hát Grof Teleki László képes Botskait epicum poemára venni, és előre bizonyos vagyok hogy a' poema jo lészen.

³⁶ A Vay Miklós (1756—1824) generálishoz írott versek nem voltak a levélhez mellékelve.

Ariosto fordítása két esztendőt kíván, ha élünk kezedhez fog jutni. Voltér Pucellája Orlando Furioso olvasásából támadott, és a'mint irám, az Olaszokmost is azt mondják: *Il divino Ariosto*. Kár hogy a' maga nyelvében nem olvashatod; igyekszem azomban hogy meg tartván erejét, és különös gunyolása modját az eredeti munkámnak, inkább boszszantsam a' hajsza! hasogatokat, mint a' jozan ész.

A'melly hír téged Barátom! a' világosodásról azon bõlts és Szép elmékedésekre vezérlett, ambátor minden hír mondok által tele torokkal hirdettetik, még eddig tsak hír, mert a' Magyar Tanátshoz a' setétség Jantsársága fel állításától nem érkezett parantsolat.

Tán a' jozan észnek használó szelei
 Erősebbek lévén, mint sem fellegjei
 Komor babonának, azokat meg győzik,
 'S Más vidékre hajtván tőlünk el mellőzik.
 Mély gyökeret vertek Joseph virágjai,
 'S Bár iparkodnának Lojola kortársai
 Hogy őket ki irtsák Polgárink Szívéből,
 Csalánt hintvén rájuk homályl üregjéből
 Egy könnyen nem hoznák, vetném(?) hervadásra,
 Mert ezen virágok nagy Szaporodásra,
 Jutván záporjoknak ellent állanának,
 'S Ifjaink Szívében ujj tavaszt várnának.

Irigyleném, ha hiv barátod nem volnék, azon Szerentsés környülállásodat, a'mellyek által mindenféle függéstől magadat fel Szabadítván, tsak a' Muzsáknak élhetsz. Vajha énis olly szerentsés lehetnék! de még sok viz fog a' Dunánelfolyini, ha tsak tsudák nem történnék, azon ideig, mellyben Barátod

Foti hajlékjába ismét vissza térvén,
 'S Ottan az idejét tanulásra mérvén
 Tsak magának élhet tudos tunyaságba
 'S Ha mulatást kíván, leli gazdagságba.

Le irtam ezen vágyásimat a' Foti lakásomról költ kesergő Énekemben, a'mellyet Kőlteményes Munkáimban, könnyen fel találhatsz.

A'mit böltés fáradozásidrol mondaszsz, az annyiból engemetis illet, mert szint' az a' célja minden iparkodásimnak, és ha te nehezebb, én könnyebb utat választunk annak elérésére, tsak onnét jön, hogy erőnket is tehetségünk rugóit esmérjük; egy bányász aranyat és ama tsak ónat, de azért mind a' kettő hasznos bányász.

További okoskodásodnak értem kutfejét. Ehez tsak nem hasonlot fogsz találni a Muzsámnak irott Levélben; hogy pedig énis néha napján talám vakmerő kézzel fel kívántam emelni egy tsutsát azon kárpitnak, melly a' természet titkait fel nem szentelt szemek előtt rejt; azt néked fellyebb említett B[áro] Vay Miklos Őtsémnek irott Levelem megfogja bizonyítani. Én a' leg hasznossabbnak és a' leg böltsebbnek tartom mindent a természetre bizni, a'melly midőn egy helyt ront más helyt épít, és az ő czirkalmas utjában változhatatlanul forgatja a' történeteknek jelenését. Őtet! vagy physicus, vagy morális munkáiban hátrálni, vagy segiteni ha ki kívánna, bolond gombát evett volna. Szerentsés azon ember, a'ki se le verni, sem el ragadni nem hagyván magát a' kedvetlen, vagy kellemes környölállásoktól, e' földi pályafutását virágokkal hinti, és a' jövendőtlől nem tudván rettenni; életevéget mintegy mély álmot gondolhattya magának, a'mellyből ha fel ébredne, tsak jobbra ébredne, mint az a'mellynek álma véget vetett, de a'ki a' leg hosszabb álmot sem tartja Szerentsétlenségnek. Vallyon mikor Szerentsésebb az ember, mint midőn alszik, 's álmodások nyugodalmát nem háborítják? Élő egészségben és szeresd

hiv barátod
G[roff] Fekete.

12. ARANKA GYÖRGY LEVELE FEKETE JÁNOSHOZ

M[aros]Vásárhely 27. oct. 799.

Kedves Barátom!

Lélekkel, Bölcsességgel tellyes ujjabb Leveled meg eleve-
nitette bennem el alélt érzékenységit. Fel ébred bennem a'
Lélek; de árnyai gyengék. Meg kezdettek erőtelenedni akkor

Mikor az el éltem hatvan két kikelet,
Fejemre már hozott egy örökös Telet;
Barázdákkal sima homlokom' szántotta;
Ki nézőkbenn Élet tüzit meg oltotta;
Az Örlöknek csontvár falai gyengülnek;
A' Hangnak töltésér csöi süketülnek;
Érzékenységit a' szép nem ébreszti;
's Gondolatom Elme uttyait téveszti.

Szép Gondolatidat nem követvén nyomokba, legalább
majmolom. Ide teszem a' Szép Franczia verseknek magyar
értelmeket

Las de esperer, et de me plaindre
De L'Amour, des Grands et du Sort
C'est ici que j'attans la mort
Sans le desirer, ni la craindre.
A' kétségben egész, 's
panaszt a' Sorsra
's Szerelemre unván; 's a' kevély Nagyokra:
Ugy, hogy sem nem félem, se pedig
kivánom;
A' joltevő Halált csendesenn itt
várom.

Bölcsességgel írásod minden pontyaiban meg rakott
Levelednek Rendit nem tartom szükségesnek követni. Meg-
engeded hogy azokat részszerént leczkeül, részszerént uta-
sításul vegyem.

A' Schlözerre tett Jegyzéseket venni fogod; még ezelőtt
két héttel Krasznán lako igen nagy igyekezetü Ifju jo Bará-

tomnak Cserei Farkasnak³⁷ adtam kezébe, olly moddal: hogy Neked küldje által Pestre; mellyet fogadott. Ha kinek mutatod, azon kérlek, hogy szerzőit halgasd el. Kiváltképpen nem bánnám, ha B[áro] Pronai Sándor³⁸ Ur látná: de ugy hogy rolam tellyességgel semmit ne tudjon. Szeretném Jegyzéseitis réá venni.

A' napokban részszerént kborolván, részszerént roszullévén semmim nincsen egyéb ujjságom mellyel udvarolylyak: hanemegy ártatlan hajadon Szüznek, mint ártatlan de ugy nevezett Szeretőmnnek irt gondolatom. Ide teszem.

Menny el lassu Postám! Hogy annak mondalak:

Megbocsáss, ha talám véle megbántalak.

Vén Postához, mint Te, 's a' küldő Uraság;

Nemis illenék jól az Hebehurgyaság.

Menny a' Gyönyörűség eleven Kertébe,

Amaz Ártatlannak ártatlan kezébe;

Annak a' Szent Bűnnek, az Ártatlanságnak

Mint talám csak Illő, 's Tűrés Magzattyának,

A' melly küszködések közt, hogy Istápja

Sok nemes Sziveknek: nem vagyok Baráttya.

Vidám noták köztis szomorú hangot vát,

Szivem, olykor olykor ha olly ártatlant lát:

Ki annak Magát, hült kebelébe adja,

's Az örömek édes Szavát nem fogadja.

Tudod édes Postám, hogy kihez szántalak,

Nem szükség hozzája hogy utasítsalak.

Siess menni emez szelid Angyalokhoz,

Talám Kétlenségből Szent Ártatlanokhoz.

Tudod régi Százak melly helyyenn fel vették,

s' A' Szelid Természet kebelébe tették,

A' nagy Elefántok kövé vált fogokat

És csudára méltó roppant nagy csontyokat,

Mellyeket Harasztos északos Hegyei

A' mint oldalokat olvasztó cseppjei

³⁷ Cserey Farkas, ifj. (1773–1842) őrnagy, biológus, pedagógus, életének első felében sokat tett az erdélyi művelődésért.

³⁸ Prónay Sándor (1760–1839) művelt protestáns főúr, a történelemben, a jogtudományban jártas. Hosszú évekig levelezett Arankával.

A' mellette csergő Víznek mosogattyák
 Most világnak esmét viszsza adogattyák.
 Ti szerencsés Csontok! Kiknek ki jövőse
 Mintegy a' Holtaknak Elevenedése:
 Légyetek boldogok! Mond meghogy sietek,
 Egy újabb életben hogy én is részt vegyek:
 Lábok eleibe, mint rabjok borulni:
 's Kegyelemek Sugári tüzetől ujjulni.

Kedves Barátom

Vagyok alázatos Szolgád
 Aranka György.

13. FEKETE JÁNOS LEVELE ARANKA GYÖRGYHÖZ

Kedves Barátom!

Vénén 27kén az el mult hónapnak hozzám bocsátott Leveledet, tsak azt láttam ki belőle, hogy meg nem tsalatoztam szives barátságodban; mert nem érdemlett kegyességgel ítélsz azon Levelemről, melyre most felelsz. Csekély valoban az én bölcsességem, és tsak az adhat elmélkedéseimnek néha valamelly aprobb érdemet, hogy ama nagy Könyvben, mellyet Világnak nevezünk, bátor magam kárával is, serényen olvastam, és a' mi Századunk igaz Bóltsei nagy részével még fiatal koromban társalkodhattam. Talentomim gyengeségének tulajdonítsd, ha illy Mesterek alatt többre nem mentem, vagy is sorsom mostohaságának,

Ezen oskola tanitott
 Nem minden fénylőt tsudálni,
 Melly gyengébbeket kábitott,
 'S Vallást Tudományt rostálni.
 Socrat kételkedő modját
 Midőn kívánom követni,
 A' hol elmém igazat lát
 Szokott tőlem betsültetni.
 Látván nálam Kristus képét,
 Nem régen egy Pap kérdezte:

'S Furtsa szemeket réám vét,
 Nagysád! mi végre szerezte?
 Mondám: Papok Martirjának
 Jelesbb helye hol lehetne?
 Mint annál, ki Hazájának
 Papjaitol üldöztetne?
 A' Pap pirult orcájában,
 Mint midőn Judás vádolta
 Az ártatlant Jersálmában,
 Avagy Anitus koholta
 Socratesnek el vesztését,
 'S mindjárt fordítván tréfára
 Ama szemtelen kérdését,
 Készül el bucsuzására.

Én sem követem Leveledet Barátom! minden pontjaiban, mert csak szívem vezérel pennám, midőn néked irok, és átaljában azt tartom, hogy mennél könnyebben foly a' Levél, annál nagyobb annak érdeme. Ugyan azért mi Férjfiak, bár tanultak legyünk, nem tudunk olly gyönyörű együgyűséggel levelezni, mint a' Szép Nem. Sevigné Asszonyoságnak Levelei, még eddigis a' Francziák által, el érhetetlen remekeknek tartatnak. Nem győzőm meg vallom eleget tsudálni szint ezen okbol Cicero Familiáris Epistoláit.

A Menangianából küldött Francia versek általad tett szép fordítása éppen jókor érkezett, mert ugy látszik, hogy rövid idő mulván el hagyom Pestnek poros avagy sáros utsáit, és Foti Hajlékomban fogok lakhatni; millyen légyen Grof Bethlen László Kedves Ötsémnek 1792-ben írott Levelemből meg láthatod; benne vagyon ezen Levélis a kezednél lévő Költeményeim számában. Reménylem, hogy engem Foton meg fogsz látogatni, és edgyik Juristitiumodat velem ottan tölteni.

Mint Horáczal Virgil Tibur vidékében,
 Mi is okoskodjunk barátság keblében.
 Pompátlan ebéddel tudván elégedni,
 Jo borból szükségét nem fogunk szenvedni.
 Leszen vén Somlyai Falernum helyében,

Mellyt Horacz akárhogy dicsérjen versében,
 Enyimet kostolván, jobbnak nem tartana,
 S Mecénás torkára méltónak mondana.
 Driadesek között kies erdőskémben
 Együtt sétálgatván nem akadunk kémben.
 S Gondoltunk váltván látom meg ifjadni
 Meg vénült Muzsánkat s rémekre fakadni.
 Estve felé kertem sűrű gesztenyessét
 Serényen meg járván utolso főzését,
 Terhellett gyomrunknak fogjuk könnyebbíteni,
 S Egeket bámulván álmunkat készíteni.
 Néha vadászatban töltvén napjainkat,
 Nyul után futtatjuk virgoncz agarinkat.
 Vagy foglyot vizslával hajhászván bokorba,
 Haza térvén erőnk ujjitjuk jó borba.
 Békével hagynak itt busító gondjaink,
 S Távol lesznek tőlünk alatsony Nagygyaink;
 Mert hiv barátságnak őriző kárpitja
 Életünknek modját előttünk borítja.

Vártam várom Schlötzerről tett Jegyzéseidet, és azokat akarataod szerint B[áro] Pronay Sándor megis fogja látni. Én is Grof Bethlen Gergely,³⁹ vagy is azon Magyar Orvos⁴⁰ által, a ki vele járt, be küldöttem volt neked, és a ditső Társaságnak (melynek egy nem a szokott Titoknokja által írott Levelét nem rég vettem) *Ovidius Artis Amatoria* és *Remediorum Amoris* általam lett magyarázását, és így minden, eddig egybe szedett munkáim nálad meg lesznek. Ariostonak első Énekjét már el végeztem, de bezzeg még 45 vagyon hátra, azon különös ötön kívül, a mellyek Orlandoja be fejezésének tartanak. Minekelőtte tovább mennék, meg bíraltattam ezen első Ének fordítását azokkal, a kik itten egyaránt jól tudják a két nyelvet. Ezek voltak B[aró] Pod-

³⁹ Bethlen Gergely (1760–1816) kamarás, guberniumi titkár, a nagyenyedi kollégium főgondnoka. Göttingában tanult. Színarabot és egy történelmi művet írt.

⁴⁰ „Magyar orvos” = Gyarmathi Sámuel (1751–1830) orvos, nyelvész, a Bethlen fiúk nevelője Erdélyben. A nyelvművelő társaság legismertebb nyelvész tagja.

maniczky Josef,⁴¹ G[rof] Barkotzy Ferencz,⁴² Somsits Lázár Bátyám és⁴³ Dr. Szombati Josef Urak. A Quatroviratus nagyon meg elégedett fordításommal, és folytatására bátorított. Ha vagy három esztendő mulván (mert alkalmasint annyi idő kelletik hozzá) elkészül a munka, Néked és a ditső Társaságnak azt is be fogom nyújtani.

A Szüz Szeretődnek irott verseid gyönyörűek, és kétséges vagyok ha őket bámuljam e inkább, avagy azt hogy illy remek Postának, bár Anacreon idejéhez közelget, szeretője Szüz maradhatott.

Nagy, tudod, barátom! a versek hatalma
S Általok nem ritka Szerzők diadalma.
Énis hajdan nekik sokszor köszönhettem,
Szép nemünk kegyelmét s néha meg ejthettem
Versekkel Kedvesem, ámbár hánykolodna,
S Szentségre, mint tiéd, keményen vágyodna.
Orfeus lírája fákat tántzoltatott,
S Jámbor szelidségét vadakban hozhatott.
Vagyon Poétákban, a mint Naso mondja,
Istenségre hatás s Cupido főbb gondja
Hogy Ditsóitói boldogulhassanak,
S Venusnak nyájánál bérre juthassanak.
Bizonytalan azért Szüzed szüzessége,
S Bár ellent állottis ekkorig Szentségbe
Tsak gyakran olvasson illy kies verseket,
Ovidban fog keresni például Szenteket.

De hadjuk a gunyolást, és szoljunk ama feleletéről P . . . n Vármegyének, melyben a sűrűbb hit változtatás okait jegyzi. Több más helytelenségek között azt mondja: hogy egyik oka a Protestánsoknak a Papistákkal mind Falunkban

⁴¹ Podmaniczky József (1756–1823) királyi tanácsos, kamarás, főispán. Emlékiratokat hagyott hátra.

⁴² Barkótz (Barkoczy) Ferenc (+1816) Pest megyei adminisztrátor, majd kamarás, titkos tanácsos.

⁴³ Somsits (Somssich) Lázár (+1807) Helytartósági titkár, Zala megye követe, több tudós társaság tagja. Latin nyelvű ódákat írt.

mind Városokban valo együtt lakása társalkodása; másik a Szerzetesek, kivált Jesuiták el törlése; harmadik hogy az Universitasokban a világi Professorok által, el rontatván a néminemü pápista nevelése Szegény Piaristáknak, az Ifjak annak helyében Deismusra, Indifferentismusra, és Libertinismusra vezéreltetnek etc. Erre egy valaki az ide kaptolt Epigrammát tsinálta, mellyet egy más valaki Deákra fordított:

Epigramma

azon kérdésre, mellyet olly bölts jozansággal ki fejezett
P . . . n Vármegye:

Kérded: hogy Pápista, le rugván vallását,
Mért szokott olly könnyen máshoz által menni?
Azért, mert minden vak kész nyereséget lát,
Vakbol hogyha lehet fél semüvé lenni.

Cur Capitolinis nova spretis sacra sequantur
Jam crebi Cives? territe Mysteria rogas:
In promptu causa est; Sacra te Lux! poscimus omnes,
Ex caelo luscus quilibet esse cupit!

Élj egészségben
hiv barátod
G[rof] Fekete

Pesth, d.21a Nov. 1799.

U. I. Egy szivedhez méltó jótéteményt tennél, Kedves Barátom! ha mint érdemes Titoknokja a Ditső Magyar Társaságnak, eszközteni méltoztatnád Erdélyben szegény Mátyási ki nyomtatott munkája el adását. Ebben mondot látván, ird meg az Exemplarok számát, és tüstént be fognak küldetni. Engemetis ezzel nagyon le köteleznél, mert ezen derék Ifju, már egy darab időtől fogvást velem lakik, és sorsát az enyimhez kaptolta.

14. ARANKA GYÖRGY LEVELE FEKETE JÁNOSHOZ

M[aros]Vásárhely December 3dikán 799.

Kedves Barátom!

A' nátha Hideg el zárt a' Szolgálattól, alkalmatlanná tett rendes dolgaim folytatására; 's nem vehetem magamnak semmi hasznát: megpróbálom lassan fordulo eszemnek anynyi hasznát vehetemé? hogy Néked irhassak.

Grof Bethlen Gergely meg küldötte az Ovidius Szerelem Mesterségéről irt hozzá hasonlithatatlan Énekeinek Ovidiusi Lélekkel lett fordítását, éppen az szolgál mostani házi rab-ságomban mulattságomra 's gyönyörűségemre. A' Gubernátorunk régtől fogva erőtlenkedvén; 's olly veszedelmesen, hogy természeti hajlandósága ellen, tellyességgel mindenre valo ügyeléstől elkellett magát vonni; az olta a' Társaság Proppe nem tarthatott Gyűlést. Első Gyűléssel pedig örömmel bé fogom azt a' Munkát mutatni: melly Nemzeti Nyelvünk örökké dicsőségére és Forditoja Elméjének, munkás-ságának, 's Hazafi szeretetének bizonyosságára fog szolgálni.

Groff Bethlen Gergely szerentsésen igazitá dolgát. Megbékéllék a' Grófnéjával 15. ezer Magyar forintban 's a' Szép Grofnétolis el marada, és a' Felséges Udvar igen nehéz Itéletének terheitőlis megszabadula. Már megyen esmét Bécsbe, Nagyságos Familiája dolgaiba. Csak derék életre valo ember a' mi Barátunk Groff Bethlen László. Mihelyt az Öttse reá bizta dolgát: mindjárt ment lett tőle.

Gr[of] Teleki Domokos se rosszszul forgodik. A' napokban egy szép fia lón a' Grófnéjának, Teleki Elek;⁴⁴ Nagy Apja Gr[of] Kendeffi⁴⁵ Elek nevére. Reggel vévén az izene-

⁴⁴ Teleki Elek (1799—1866), Teleki Domokos (+1824) és Bethlen Júlia fia.

⁴⁵ Kendeffy (Kendefi) Elek (1757—1783) főispán, főkormányzéki tanácsos.

tet; a' jokedv meg penditette az Ének hurját, és mindjárt délbe az alább irt Versekkel köszöntöttem. Az azután következett Katalin és András Napok hitván aproság terméseitis ide teszem. Nem a' gondolat felségeiért vagy munkája érdemeiért: hanem azért, hogy biztonságát adjam előttd annak; hogy abban a' Vers cserélés vagy elegyítés modjábanis, mellyről elébb gondolkodni se tudtam, a' Te példád után Követője akarok lenni.

Gr[of] Telekinek

Az harmadik ős embernek (november)

Midőn szele bé álla

's Avén kamasz Jupiternek

Zuzmarázos szakálla

Az elsőnek hig cseppjeit

Hullattya köd szemekbe

's Nap éltető melegeit

Oltya a' Természembe:

Az ártatlan kis Szerelmek (Gratiák)

Mit csinálnak bujjokba?

Mint a' lucskos kis egerek

Szoktak bujni lyukokba;

Hagyván a' fonnyadt Erdőket

's Virágtalan sik mezőket

Nagy viczogva egy helyre

Ülnek körül tűzhelyre.

's Egyik lábok tévén alol

Másikat szabadjába

A' szebb köztök nagyonn dudol

's Fujdogallya magába:

Vigadjatok Szép Szerelmek,

Az Egeknek ujj kegyelmek

Ma érkezett egy friss Gyerme

Attya Mársnak Pajtása

Annya Venus szép társa

Maga Adonis mássa.

Kis Szerelmek! vigadjatok

Kellyetek fel karokra

Száz örömök fakadjatok

Olvasztó vig hangokra.

Kis Telekinek Napjai,
 Mint kevély Duna habjai;
 Folyhassanak hosszason
 Mint Attyáé, hasznoson!
 Ennek nyilo örömeit
 Tehesse állandová
 Uri Nevét 's Érdemeit
 Sok Százakig tartová!
 Időkig meg maradjon.
 Örömeid, mint Tengernek
 Föld övező karjai
 Határ nélkül terjedjenek,
 Ne légyenek partyai!

Mara Katalinnak

Szép Katalin Jeles napja
 Ma fel derült Nevednek
 Ösztől öszre öröm Napja
 Légyen végig Éltednek
 Kegyes Egek Barátságát
 Állandosonn nyerhesd meg
 A' Szerencse bokrosságát
 Mind annyiszor győzhesd meg.
 Uri Neved dicsősége
 Soha meg ne hervadjon
 Képed Angyali Szépsége
 Időkig meg maradjon
 Örömeid, mint Tengernek
 Föld övedző karjai
 Határ nélkül terjedjenek
 Ne légyenek partyai!

*Ajtai Andrásnak*⁴⁶

Tél Hazáját, Sibériát kedvellő
 Feleki hideg szellő
 Szent Andrással kezét fogott
 's Hidegetis, de kedvetis okozott.

⁴⁶ Ajtai András — az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság titkára 1794—1795-ben, majd rövid ideig Aranka lemondása után is.

Jertek azért Baráttjai
 Tarkás hajnak 's Érdemnek,
 Kivánnjátok: zöldellyenek
 Andrásnak szép napjai!

Groff Dessőffi⁴⁷ Urtol Fintárol vettem közelébb Levelet. Küldi vele a' Berzeviczi Gergely⁴⁸ Munkáját a' Magyar Országi Commerciumrol. Igen fundamentumos szép munka; jo logikával és Esméretekkel tellyes. Azonn a' Schlendrián nyelvonn, Deákul iratott. Ezt az én Barátomnak, a jövőendő-beli Magyar Tucididesnek igen ajánlom! Szépen felfejti, és tisztánn megírja, hogy az Austriai Kereskedők, hogy tartyák zárva a' Magyar Kereskedés uttyait. A' dicsőséges fel tett czél tellyesítésében valo gondolkodásaid közt Barátom! emlékeztetni bátorkodom tégedet a' Nagyságos Grof Teleki Josef Ur Bibliothékájában a' Kornides Gyűjteményeire. Nem tudom bé állítottaké Pestre Szirákról? A' nyomtatott katalogusát annak a' Gyűjteménynek, ha meg nem volna, Pesten Budán könnyen meg lehet kapni. Azt, kivált a' véginn, a'hol az ő kész Munkáinak 's Elmékedéseinek rendi a' Kéz Irások között elé adatik, meg nézvén, által fogod látni mivel segitheted Magadat közülük. Gr[of] Teleki László jo Barátod: nincsen akadék. Az az ember már a' maga idejében máii modon gondolt, és tul van azokon a' Nagy apáink idejek beli Schlendriánokon hogy Attila Magyar volt, 's a' Hunnyok Birodalmok Magyar Birodalom. Praynélis többet látott. Nem vallya kárát a Munkás ember a' szemerkélésnek és gondolkodásnak. Vettédé észre, mi annak oka: hogy a' Magyar Királynak nintsenek ma Magyar Seregei, csak az Austriai Herczegnek, és a' szép Magyar

⁴⁷ Dessewffy (Dezsőfi) József (1771—1843) országgyűlési követ, több megye táblabírája. Verseket is írt, foglalkozott a magyar nyelvvel. Arankával több levelet váltott.

⁴⁸ Berzeviczi Gergely (1763—1822) a magyar felvilágosodás legkiválóbb közgazdásza. Fő műve: „De industria et commercio Hungariae. Leutschoviae. 1797.”

⁴⁹ Cornides (Kornides) Dániel (1732—1787) történetíró. Könyvtárát és kéziratait a Telekiék vásárolták meg.

Seregek csak Ausztriai Seregek? Ez nem régi dolog, csak a' mi Atyáink idejek béli, és a' jo bölcs Emberek nem vették észre. A Pragmatica Sanctioba nem néz és nem keres senki egyebet csak az Austriai Herczeg Aszszonyok Succestioját a' fiak magvok szakadtán; és belé csuszot szép 's helyes titulussal *reciproca Defensioja*, és *indissolubilis örökös nexussa is*. Ennél fogva a' Monarchia egy testé lett, és a' mit a' Nagy Császár Josef a Civilis Statusokra nézveis a' különböző Országoknak véghez akart vinni: lassan lassan észre vehetetlenül a' Katonai Rendre nézve véghez ment. Az egészsz vitézlő Sereg egy elegyedett testé lett, 's a' magyar. nevezet és magyar test el enyészett.

Váradrolis ujjságokat vettem. Ladislai Bielek⁵⁰ Majores Hungarorum Pars 1. Pest 8. Attila életét írja meg és Antonii Szirmai⁵¹ Notitia Montium et Locorum Viniferorum Comitatus Zempliniensis Casoviae 8. Gondold Barátom azén bumat? Ezeka jo Emberek még déákul irnak mind, a' mik éppen a' Magyar és Magyar Nemzetet illetik, a' Magyar Kereskedésről, a' Tokai Bor Termő Hegyekekről és a' Magyarok Eleiről irván. Oh hogy az az elmés nyelvű Kis Aszszony a' Satyra, nem Barátom nékem a' jo Hazámfiainak Neveket ugyan megkimélleném; de azta' hagymázás valóságos furiáját azoknak, a' kiknek nem vallás dolgában, hanem Hazát Nemzetet illető dolgoban, deákul irnak inkább mint Magyarul, elevenen lefesteném. Élly kedves Barátom, és boldogul, szerencsésen; 's engedd meg hogy légyek mint eddig alázatos Szolgád

Aranka György

Az ujj, kivált Pesten kijövő könyveket, legalább tudositásodat rolok, igen kérem.

⁵⁰ Bielek László (1744—1807) kegyesrendi pap, egyetemi tanár, a bölcelet professzora.

⁵¹ Szirmai Antal (+1812) Zempléni főjegyző, alispán, történétíró. Az említett mű címe: Notitia topographica politica i. comitatus Zempleniensis; edita et indicibus provisa industria Martini Georgii Kováchich. Budae, 1803.

15. FEKETE JÁNOS LEVELE ARANKA GYÖRGYHÖZ

Kedves Barátom!

Harmadik December hozzám utasított Leveledre hogy olly későn felelek, a' Primas⁵² halálából reám hárolt bajok okozták, mert egy Jóságomat Arendába tartván, a' Maradékival a' dolog még tsak utobb Választott Birák által el végzendő czivakodásra jutott. De te se feleltél, Kedves Barátom! utolso Levelemre. Nálunk egynéhány hétig mulatott Grof Bethlen Gergely és László Bátyjának hozván egy Levélét, arra feleletemet bé is küldötte Erdélybe. Mulatásának oka a' Duna zajja vala, melly Bétsi utját vigasztalásomra hátrálta. Már ő bizonyossá tett, hogy Ovidius Szerelem Mestersége magyarázását kezedhez juttatta. Köszönnvén arról kegyes ítéletedet, azzal, mint minden egyebemmel, kérlek hogy ugy bányi mint sajátoddal.

Nagyon sajnálom Grof Bánfi beteges voltát, de reménylem, hogy az örök valóság, halála által, az őtet érdeme szerint betsúló Két Hazát meg nem fogja szomorítani, és további boldogításoknak ezen egyik leg remekebb eszközét ismét meg fogja gyógyítani.

Bethlen Gergely el beszéllette Bátyja által eszközlött bilintsétől meg szabadulását.

Szerentsés a' Kálvinista,
 Minthogy attol szabadulhat:
 De bezzeg szegény Pápista
 Igáján holtig busulhat.
 Mert Papok tudatlansága
 Hajdan rosszszul értvén Szent Pált,
 Isten evő házassága,
 Tudod Sakramentommá vált,
 's Mint kenyér Papja kezébe
 Azzá lett, mi soha se volt,

⁵² Batthyany József (1727–1799) 1776-tól esztergomi érsek, hercegprimás. 1778-tól bíboros.

Igy hirmondo jegyzésébe
 Thersitésből Herost koholt.
 Josef midőn meg engette,
 Hogy ki ki válaszszon Vallást,
 Kár hogy törvénné nem tette,
 Hogy Aszszonyt is vehessen mást.
 Ki maradt volna Pápista,
 Így le rázhatván igáját?
 's Nem lett volna Kálvinista,
 Kása meg pergelvén száját?

Nem lett volna így 1790-ben a' Vallás eránt annyi Czivakodás, mert a' Nemességet úgy vélem nagyobb részszerént Protestánssá tette volna a' roszz Feleségjeiknek száma.

Grof Teleki Domokosnak írott verseid felette szépek, és meg mutattyák, hogy Helikon tejével táplálnak tégedet most is a' Muzsák.

Valamint jo lonak, úgy vitéz embernek
 Hasznos 's örvendetes magzatját szemlélni;
 Tompákból aranyat lám soha se vernek,
 Jotol hogy jo fajzik, tsak lehet remélni.
 Isten áldja tehát Domonkosnak Fiát.
 Legyen meg apjától esze bátorsága,
 Szeresse Hazáját Apjaként igazán,
 Ugy fog tündöklenni Romai Grofsága;
 Ez a' mint Apjának hiv barátja kíván.

Én torkig Compromissumokba Transactionkba el merülve lévén, utolsó Levelemtől fogvást egyebet nem tudtam koholni, hanem a' Primás halálára az ide kaptsolt Magyar Epicediont a' Francia Eptaphiumát. Ide rekesztem még azon különös érdemű verseit az én jo Mátyásimnak, a'mellyekkel Nevem Napját tisztelte. Nints ezeknek egyéb hibája, hanem hogy hozzám vonszo szivessége által el ragadtatván, többet ditsért mint sem érdemlem. Az ujj Esztendőre is egy remek Munkát tsinált, de a' hosszabb lévén, tsak Bethlen Gergely vissza térésére halasztom el küldését.

Azon leszek, hogy tőled említett Kőnyvét Berzeviczinek meg szerezzem. Ugy Grof Teleki Bibliothecáját, sok más Hazámban tudtomra lévő jeles Archivumokatis használni el nem mulatnám, ha egyszer olly szerentsés lehetnék, hogy még eddig tsak képzelt Munkámhoz foghassak. De hogy e' meg lehessen, még elébb nem tsak zavart házi dolgaimnak rendbe kelletik jőni, hanem Oriosto Orlando Furiosoja fordításánakis el végeződni; mert a'ki egyszerre sokba kap, keveset viszen tőkélletességre.

Azonban, ha bátor valahogy tellyesithetnémis szándékomat, abban magamat meg határoztam, hogy Hazám történetit a' Mohátsi veszedelemmel végezzem. Ennek okát könyyen által fogod látni.

Magyar Thucidides nem kívánok lenni,
Mert sok fabulákkal töltötte Munkáját;
's Inkább Tacitusnak bőltsebb utján menni;
Gibbonnak követvén Philosophiáját.

Valoban Ketske lábu pajtásom fel borzadott, hallván tőled, hogy még a' Magyar borrolis ugymint Attiláról, deákul irnak kortsosult Hazámfiái. Meg vagyok győzve, hogy tudos kezébe nyelvünk mindenre alkalmas, és hogy nekünk a' déákkal ugy kellene bánnunk, mint hajdan a' Romai Bóltsek a' Gőróggel bántanak:

De tán Totok voltak illyenek költői,
Kik nyelvünk nem tudván, annak megvetői.
Haragbolis pedig tőlők ki telhetett,
Mert még Totjainktól el nem felejtett
Fejér loért történt földjők el adása,
'S Scytháktól hegyeknek lett nyájok tolása.
Most is ellenségünk népe Sventibolknak,
Hurkáiba kását mert szalonna helyt rak.
Fülemile nyelvét a' bagoly utálja,
'S Szint azért bőgése füleink rongálja.

Élj egészségben.

(Grof Fekete)

16. ARANKA GYÖRGY LEVELE FEKETE JÁNOSHOZ

M[aros]Vásárhely 30 Xbr. [dec] 799.

Kedves Barátom!

Eröss, munkás Törvényszakasza vala ez; Sok jeles Uraságok és Aszszonyságok is valának itt: kik között régi Esmérrőim Barátaim; vendégeltem őket másokkal, 's ökis mások is engemet: hirtelen el telék az idő; mint szokott akkor, mikor jól telik. A' Barátság olyan hathatos immár Szivembe: hogy meg kell nékie hódolnom.

Legelsőbennis az 1800-at szerencsétlenné Barátom! Mit kívánnyak Néked? A' Jo Szivek Áldásáté? e' Nyomoruság; a' Tudományoké? ez Szegénység; a' Becsület Tisztességeké? ez árnyék. Legyen Néked a' Te választásod szerint: áldjon meg Tégedet mind Pesten, mind Foltonn a' Magánosság, Csendesség és Nyugutt Sziv Áldása! Ujj esztendő ajándékába vedd, a' mi nékem legdrágább; az én gyenge tehetségemnek némely ide zárt próbáit.

Leveledbe elegyített Verseid hozzá hasonlithatatlanok, mind Szived, mind Elméd Érdemeire. Ha Isten segít, fel tettem hogy Tiburod gyönyörűségeibe a' jövő Nyáron részt vegyek.

Reménlem hogy eddig Cserei Farkas megküldötte Schlözerre tett Jegyzéseimet. Azt a' Munkámat a' Magyarorságra nézve és némely Schlözerhez illő elme szikráiért küldöttem Barátom kezébe. Mert a' mi a' Materiát nézi, abba hijánosnak találtam. Sok a'probb 's némely fontosabb dolgokban is, mikor ujja meg rostáltam. Azért egészen Cassáltam is, és ujja dolgoztam; ezt pedig Néked küldöttem. Az uj munkát fogom ki nyomtattatni. Mind azáltal mégis mind Magadnak, mind más akármelly érdemes Urnak jegyzését és ítéletét rola, igen kedvesenn venném.

És így már Ovidius Szerelem Mesterségével a' Te Szép Elmédnek minden gyönyörűségeit birom, az Orlando első

énekén kívül. Az Elmék Istene Segillyen, hátra lévő részeire is. Köszönöm hogy jo Magyar és Nyelvünk szerető Barátad között B[aró] Podmaniczki Josef, Dr. Szombatfalvi (!) Josef,⁵³ kiket esmérek, Gr[of] Barkoczi Ferencz és Somsits Lázár Urak neveikkel meg esmértettél. Ohajtanám azta' szerencsém, hogy az utobb Nevezeteketis esmérhetném.

Az Érdemes Mátyási Ur régi esmérőm és Barátom.⁵⁴ Hogy rola emlékezel és ajánlod; vigasztalásomra vagy: mert abbol meg győződöm hogy szereted. Külömben nálam semmi ajánlásra nintsen szüksége: parancsollyan velem mindenben. Itt a' könyvnek rossz kelete van, kivált most. Nincsen köztünk itt több Uri Ház 5-6-nál mellynél a' Magyar könyven kapjanak. Mindazonáltal vagy 20-30-ig valo példát ide küldhet; én jo emberre fogombizni; magampedig az Uraságoknál ajánloja leszek.

Már Barátom egy néhány probáit az én csekély Elmémnek láttad. Kérlek gondold meg, 's vedd Mátyásinak is és némely más Jo Barátidnakis Elméjeket, hogy hát én ugyan ki merjeké azokkal a' Magyar Nemzet eleibe állani? nem valloké gyalázatot?

Gr[of] Bethlen László és Gr[of] Kendeffi igen különösönn tisztelnek.

⁵³ Dr. Szombatfalvi József — Aranka tollhibája, lásd a Szombati József c. jegyzetet (14. sz.).

⁵⁴ Aranka Mátyásival is több levelet váltott. Mátyási Aranka érde-meiről kiadott kötetében (Mátyási József Verseinek folytatása. Második darab. Váztzon. 1798. 173—176.) többek között így emlékezik meg: „...Arankáról szölli hát egyik História, / Ki Méltóságos Ur, mert itt Tábla' fia / Hivatala-szerént jól mondják fiának, / De más tekintetben hívhatom Atyának, / 'S méltán meg-illetné egy ditsérő ének; / Mert ő szívével-is meg-felel nevének, / Mint nemtsak jó ember, 's jó Itélő-Biró, / Hanem jó Hazafi, jó Magyar Vers-Iró /” — „...Ez az a derék Ur, a'ki a veszélyben / Dölt Magyar nyelv' párt-ját fel-fogta Erdélyben, / Mind maga eszével, mert tudós ember ez, / Mind a köz-erővel, mert társakat szerez, / Kikből, mihely gyűlik valami gazdaság, / Fel-áll egy Anya-nyelv mívelő Társaság, / Melly hazafiúi ditsőséges Szándék!” ...

Ide teszek egy karácsonyi Ritmust — 's ebbe!

Karácson Napját ha illem
Jézus Születésére
Benne a' Virtust inneplem
Ennek tiszteletére.

Mert öröktől fogva valo
Melly időbe kezdetik
Az az ember; Nem halando
Hanem a' Virtus és jo
Midőn bennünk születik.

Régi Idők mint példába
Isten 's Ember formájába
Mikor ezt bé pokálták,
Az embert, 's Jot példázták.

Mert csak a' hol el kezdetett
Emberiség's jo Magva
Istenség csak ott született
's Ott van Karácson Napja.

Vége ugyan Dicséreték
És Boldogság Mezeje:
De azonban küszködések
's Apro Szent az Eleje.

Öllelek ezerszer és vagyok
Kedves Barátom

alázatos Szolgád
Aranka György

Holnapra hívtam Barátimat egykis vigiliára; hogy eztaz
1799-et melly minket elnem temetett, hanem megtartott;
tiszteességesen temessük el. Meg fogok emlékezni roladis.

SZEMLE

HORVÁTH JÁNOS:

A MAGYAR IRODALMI MŰVELTSÉG KEZDETEI SZENT ISTVÁNTÓL MOHÁCSIG

Az Akadémiai Kiadó reprint sorozatában jelent meg Horváth Jánosnak, a XX. század egyik legkiemelkedőbb magyar irodalomtörténészének középkori literatúránkról szóló szintézise, szakmai körökben csak „Kezdetek” megjelöléssel emlegetett kötete. Az új kiadáshoz írt előszóban az egykori tanítvány, Tarnai Andor többek között azt is megemlíti, hogy sokak szerint „éppen *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* a legjobb Horváth három szintézis-kötete közül, s ezek alighanem joggal vallják véleményüket. Ha az okot keressük, kétségtelenül szerepet játszik benne a szerző stílusa, mely mindig világos, áttekinthető, s a nem ritka archaizmusok mellett is mindig érthető, egészében vonzó . . .”

Úgy hisszük, az irodalomtörténészek nemzedékeit felnevelő professzornak ez a valóban színes és olvasmányos stílusa nagy vonzóerőt jelentett mind a szakemberek, mind az olvasóközönség számára: fejtegetéseiben soha nincsenek üresjáratok, ítéletalkotása körültekintő, tényekre alapozott, szélsőségektől mentes, mértéktartó. Mégis, Horváth János érdemei közül ezúttal első renden azt az egészen kivételes szintetizáló képességet szeretnénk kiemelni, amellyel literatúránk kilenc évszázados fejlődését egészében tudta átfogni s a hatalmas anyagmennyiséget áttekinthető rendszerre is tudta formálni. Pontosan azt valósította meg, amit kortársai és elődei nem tudtak: az adat-tömegben értékrendet és összefüggésrendszert alakított ki, fejlődésvonalat cövekelt ki, s ennek mentén vezette végig olvasóit a magyar *historia litteraria* világában. Más kérdés, hogy azóta módosultak — főként pedig bővültek — azok a szempontok, amelyekkel irodalmi múltunkhoz közelítünk, modernebb lett az az értékhierarchia is, amelynek alapján megítéljük régebbi literatúránk alkotásait. Sokat mond azonban, ha hozzátesszük: a korszerűbb felfogás kialakítói épp a Horváth-tanítványok közül kerültek ki, az 1964-ben kiadott akadémiai hatkötetes kézikönyvet jórészt épp azok hozták létre, akik

közvetve vagy közvetlenül tőle tanulták a tudományág alapjait. S vajon lehet-e tudósi életpálya sikerebb, irodalomtörténeti munkálkodás eredményesebb, mint hogyha épp a tanítványok lépnek a Mester nyomdokaiba, s az ő munkájából, az általa létrehozott szintézisből építkezve húzzák fel a korszerűbb épület falait?

Úgy hisszük, ez a tény már önmagában is elég indok lett volna arra, hogy a *Kezdetek* a reprint sorozatban újból napvilágot lásson. Itt azonban ennél többről is szó van. Tarnai Andorral egyetértve mondhatjuk, hogy a könyv „egy-egy részlete máig kötelező olvasmány lehet egyetemi hallgatók számára”, hiszen több beleérzéssel és szövegérzékenységgel máig sem írt senki középkori írásos emlékeinkről, a legendákról, szerzetesi regulákról, imádságokról, prédikációkról, exemplumokról és víziókról, melyek révén a latinság bölcsőjéből a magyar nyelvű irodalom felnövekedett. Jól tudjuk persze, ma már egyedül csak Horváth Jánost olvasni semmiképp nem lenne elegendő, sem mennyiség, sem szemléletmód tekintetében. De az ő műveit nem olvasni, figyelmen kívül hagyni legalább ilyen mérvű hiba és hiányosság lenne, amely érezhetően szegényítené ismereteink és szempontrendszerünk arzenálját.

S még mindig nem fogytak el érveink a mostani kiadás mellett. A tudománytörténet szempontja sem engedi feledésbe merülni Horváth János nevét, nélküle lehetetlen lenne érdemben szólni irodalomtörténetírásunk múltjáról, főbb fejlődési irányairól. Legpontosabban alighanem Barta János fogalmazta meg, hol jelölhető ki helye e folyamatban. „Minél inkább távolodunk tőle, annál könnyebb meghatározni helyét a láncolatban: a magyarságnak mint nemzetnek az a kibontakozási vonala és lehetősége, amelyet a múlt században Széchenyi, Arany, Kemény Zsigmond és parányibb méretekben Gyulai Pál hordoz, a nagy elvi igényű önelemzés és önismeret szintjén benne érte el betetőzését és szankcionálását — de egyúttal lezárását is” — írta a *Fejlődéstörténet* bevezetőjében. De ez a lezárás, a *nemzeti klasszicizmus* jegyében történő rendszerteremtés soha nem jelentette azt, hogy az általa leírtak poros és avitt kacattá váltak volna a korszerűbb szemlélet jelentkezése után, hanem épp ellenkezőleg: szintézise kincsesbányájává lett az új szemléletmóddal összegezőknek is. Jelentős bővülésekkel, tágabb értelmezési mezőkkel kialakított irodalomfogalom jellemezte az új kutatónemzedéket, amely azonban gyakran hivatkozott az ő műveire, s nemcsak adatok miatt (miként egyik-másik pozitívista munkára), hanem invenciózus meglátásai — olykor megérzései — s higgadt ítéletei miatt is.

Köztudott, hogy Horváth János szerint „irodalom nincs írott szövegek nélkül; története a legrégebbiről fennmaradt írott szövegek vallomásával kezdődik”, vagyis magyar ősköltészetről — fennmaradt szövegek híján — nem lehet beszélni. Azóta ez a túlzottan

szigorú felfogás elavult s a latin krónikákból rekonstruált, kikövetkeztetett adatok mögött felsejlett a kutatás számára hasznosítható kép legrégebbi orális költészetünkről. Ehhez természetesen egyes rokontudományok (medievalisztika, finnugrisztika, régészet, néprajz stb.) nagymértékű fejlődése volt szükséges, jórészt ezeknek köszönhetően e legrégebbi korszakokról ma már sokkal több az adatunk, mint Horváth János korában, érthető tehát a felfogás megváltozása is.

A másik pont, amelyen lényeges változás állott be: irodalmunk múltját ma már más — főként közép-európai — irodalmakkal szorosabb kölcsönhatásban vizsgáljuk, a magyar jelenségeket a nemzetközi fejlődésbe ágyazottan szemléljük, az összehasonlító szempontokat erősebben érvényesítjük, mint az Horváth János korában szokásos volt. Az ő felfogásáról talán némi túlzással, de az igazságtól messze nem járva mondhatjuk: szemében irodalmunk múltja nem más, mint nemzeti öntudatra ébredésünk egyik jeles példája és megvalósulása az írott szó művészi erejének segítségével. Ebben persze sok igazság van, mégis egyoldalú a közelítési mód, ha nem tudatosítjuk: a nagy európai eszméi és művészi áramlatok sokszor erőteljesebben befolyásolták vagy éppen meghatározták a magyar fejlődést, s az ilyen hatások felmérése nem hiányozhat literatúránk történetéből. Noha Horváth János jól ismerte a nemzetközi szaktudomány eredményeit, azokra mégiscsak ritkán hivatkozott, mert módszeréből következően elsősorban a magyar irodalmi szövegek vallomására támaszkodott, azokat vizsgálta elmélyült precizitással, s nem törekedett irodalmon kívüli adatok hasznosítására. Méltánytalan lenne tehát, ha mindezzel kapcsolatban hiányosságokról beszélünk, sokkal inkább módszertani sajátosságról, a szerző tudatosan vállalt felfogásáról van itt szó, ez tükröződik középkori latin és magyar nyelvű irodalmunkról szóló fejtegetéseiben is.

Érdeemes arra is felfigyelnünk, hogy Horváth János — noha nem volt híve a rekonstruált művek és műfajok, a kikövetkeztetett szövegek tárgyalásának — azért jól tudta, hogy nem egyedül az jelentette irodalmunkat, ami — sokszor esetlegesen és véletlenszerűen — ránk maradt. „Kolostori irodalmunkban — írja — nem egyedüli birtokosát, csak megrögzített emlékét kell látnunk a középkor végi művelt magyar nyelvnek. Élt az már ekkor írástól megválva is. Ötszáz hosszú esztendő nem telhetett el hiába! S ha ma kódexeinket olvasgatjuk, ma, a nyelvújítás és a nemzeti klasszicizmus nagy százada után: méltán csodálkozunk e legkorábbi magyar irodalmi nyelv gazdagságán.”

Az „írástól megvált” pallérozott anyanyelv létét tehát természetesen tartotta, ebből pedig az is következik, hogy ilyen nyelven nemcsak egyházi szövegek találhatták meg kifejezési formájukat. Nyitott

tehát e szempontból Horváth rendszere, tüzetesen viszont csakis azt vizsgálja, amihez konkrét példaanyaga van. Ez magától értetődően a kolostori irodalom, amelynek nyelvéről jelen kötet legszebb fejezete szól. Középkori kolostori literatúráról szóló fő tételét a szerző a befejezésben így summázza: „Egész kolostori irodalmunk, műformáival egyetemben, nem egy idegen műveltség nyers átvétele, hanem két műveltségi tényező egyeztetése és összeolvasztása. Egyik a világi magyarság gazdag, spontántermésű nyelv- és formahagyománya, másik az egyházi latinság szelleme, évezredes irodalmi gyakorlattal megszabályozott nyelv- és gondolatformái. Dús, buja őstenyészet első meglepő találkozása ez a regulával, a minta, a rend és szövegfejelem idegen korlátaival.”

E tétel kifejtése a szerző előadásában ma is tanulságos, s ugyanakkor élvezetes olvasmány. Minden magyar medievista számára gyümölcsöző lehet, ha a megtermékenyítő s kitűnő vitaalapot is nyújtó Horváth János-i gondolatokat számba veszi, vagy épp az általa meghagyott fehér foltokat igyekszik eltüntetni a kutatás térképéről. A *Kezdetek* új kiadása ehhez mindenesetre nagy segítséget nyújt, s a jegyzetekhez csatolt 1944. évi szerzői pótlások, valamint a hibaigazító révén a korábbiaknál teljesebb betekintést enged a neves irodalomtörténész műhelyébe. (Akadémiai Kiadó Reprint Sorozata, 1988.)

BITSKEY ISTVÁN

PÁL JÓZSEF: A NEOKLASSZICIZMUS POÉTIKÁJA

Az európai irodalomtörténet a XVIII–XIX. század fordulóját átmenetként tartja számon. A felvilágosodás eszméin alapuló racionalista világnézet ekkor új stílusiránnyal találkozik: két poétika — az új formában feltámadt klasszicizmus és a fejlődése elején levő romantika — átmeneti kölcsönhatásáról van szó. A preromantika fogalma — bár vitatott — már megszilárdult a tudományban. Sok homályos, vitatható pont van a neoklasszicizmus körül is. E korszak kutatói nemegyszer olyan jelenségekkel találkoznak, amelyek nem illenek bele a különböző irányzatokról, áramlatokról alkotott elképzeléseinkbe. Gyakran egyetlen író életművében több stílus, poétika fonódik össze.

Ebben a vonatkozásban Pál József könyve aktuális elméleti kutatás, az irodalom fejlődését, az irodalom és a többi művészeti ág kölcsönhatásait új szemszögből vizsgálja. A szerző hatalmas anyagot használ fel, elsősorban az olasz, a francia, a német és az angol iroda-

lomból, ahol a legerősebbnek bizonyult a neoklasszicizmus. Ebbe az anyagba illeszti a magyar irodalommal kapcsolatos megfigyeléseit.

A könyv szerkezete jól átgondolt. A témát más-más aspektusból megközelítő fejezetek együttesen átfogó, összefüggő képet alkotnak. A könyv egyik legfőbb érdeme az élénk előadásmód, a világosan kifejtett gondolatok.

Pál József értelmezésében a neoklasszicizmus az egységes klasszikus korszak utolsó stádiuma, a felvilágosodás eszmei-filozófiai elvein alapuló esztétika kifejezési formája. A reneszánszban gyökerező antik irányultságú európai kultúra hosszú folyamata ér véget a neoklasszicizmussal. El kell tehát különítenünk a neoklasszicizmust a más elveken fejlődő preromantika és a Sturm und Drang irodalmától. Ugyanakkor a szerző a neoklasszicizmus és a preromantika néhány közös mozzanatára is felhívja a figyelmet: a hősi múlt felidézése, a természettel való harmónia keresése, a távoli, egzotikus országok iránti érdeklődés.

A szerző következtetései a neoklasszicizmussal foglalkozó kutatók nézeteinek vizsgálatára épülnek, kronológiai sorrendben. Elsőként 1816-ban Giovanni Berchet művészeti alkotások szemléltetésével hívta fel a figyelmet a neoklasszicizmus és az ókor kapcsolatára. Giosuè Carducci az 1789 és 1830 közötti időszakra teszi a neoklasszicizmus fejlődését, és összefüggésbe hozza a Risorgimentóval. Az új poétika sarkkövének Winckelmann esztétikai nézeteit tartja.

A mindkét poétikára jellemző elemek okozták, hogy a neoklasszicizmust hol a klasszicizmus egységes fejlődéséhez kapcsolták (nem különítve el egymástól az egyes szakaszokat, az Arcadiát és a XVIII. század végi fejlődést, lásd: Benedetto Croce), hol a romantika keretein belül egy kifejezési formaként tárgyalták (Citana, Petrini). Marco Praz óta beszélünk kétféle klasszicizmus létezéséről, az Első, illetve a Második Birodalom korának klasszicizmusáról. Az utóbbi összefügg a parnasszisták költészetével.

A periodizáció körüli viták nem érintették a jelenség lényegét, poétikáját. Az ókorral való összefüggések felismerése nem tárta fel a jelenség mélyét, mivel az egész klasszicizmus az ókor felé fordult. Momigliano hangsúlyozza elsőként a képzőművészet szerepét az élet esztétizálásában, az alkotó egyéniség szabadabb önkifejezésében. A neoklasszicizmust nem tekinti egységes jelenségnek. A különböző művészeti ágak orientációjától függően megkülönbözteti — a rokokó és a pásztor idillek felé forduló — Arcadiát, a napóleoni neoklasszicizmust, amely a szoborcsoportok dinamizmusát akarta kifejezni, és az idealisztikus alexandrinista neoklasszicizmust.

Jelentősek Walter Binni kutatásai, amennyiben erőteljesebben meghúzzák a neoklasszicizmus, az Arcadia és a preromantika közötti elmosódott határvonalat az antik művészet, a szépség, a természet és

a nosztalgikus attitűd megítélésének kérdésében. Binninél a művészet már „fennkölt”, az antik a nyugalmat, a megbékélést, a lázadó erők megfékezését jelenti.

Szauder József — olasz esztéták munkáira támaszkodva — a klasszicizmus három korszakát különbözteti meg a magyar irodalomban: a horatiusit, a voltaire-it és a neoklasszicizmust. Szauder szerint az első korszakban nem születtek döntő eredmények. A második periódust Bessenyei György és Csokonai Vitéz Mihály munkássága fémjelzi. A neoklasszicizmus legkiemelkedőbb alakja pedig Kazinczy Ferenc. Bár Pál Józsefnek nem volt célja, hogy végigkövesse a neoklasszicizmus fejlődését a magyar irodalomban, megfigyelései mégis kiegészítésre szorulnak.

A klasszicizmus Magyarországon nem jutott vezető szerephez, mivel nem bontakozott ki benne teljesen a nyugat-európai irodalmakra jellemző eszmei-művészi és politikai tartalom. Ebben az időben a magyar irodalmat egyrészt a felvilágosodás eszmei-esztétikai koncepciója, másrészt pedig az Arcadia művészetfelfogása hatja át. Ez utóbbi megmutatkozott a dallamosság, a dal iránti vonzódásban is. Véleményünk szerint helyénvaló volt az első korszakban említeni Baróti Szabó Dávid, Rájnis József, Révai Miklós és különösen Virág Benedek nevét, az első költőét, aki egyeztetni tudta az antik versformákat az antikvizáló eszmei tartalmakkal. E klasszikusoktól kölcsönzött ideák időszerűnek hatottak a felvilágosodás idején is.

Csokonai művészetében a szerző, igen helyesen, a különböző irányzatok szintézisét hangsúlyozza (klasszicizmus, szentimentalizmus, rokokó), kiemeli az olasz lírai hagyományt, az antik szerelmi mitológiát és a francia felvilágosodás költészetét. Vajda György Mihály szerint Csokonai művészete néhány ponton — népdal, költői rezignáció, nagyobb mértékű lírai szubjektívizmus — érintkezik a neoklasszicizmussal.

A klasszicizmus eszméi Kazinczy Ferenc munkásságában teljességgel ki leginkább (ezt Szauder, Vajda, Sárközy is megjegyzi). Az új irodalomra vonatkozó követeléseiben Kazinczy tovább ment Bessenyeinél. Finom ízlése Kazinczyt a „fentebb stíl”, az „emelkedett költészet” jelszavakhoz vezette, hogy védelmül szolgáljanak az erkölcsi retorizmus és a dühödt despotizmus ellen. Batsányi János és Berzsenyi Dániel költészete is beleillik a neoklasszicizmus általános képébe.

Pál József alapos elemzést nyújt a neoklasszicizmus poétikai elveiről. Két hagyományt különböztet meg: egyrészt a francia teoretikusok arisztotelészi mimézis-elvét, a világosságot, anyagi konkrétságot, a racionalizmust és a szigorú formákat, másrészt pedig a természetességre való törekvés platóni eszméjét, amely az egyén szabad, harmonikus fejlődését hirdeti, a művészetet pedig a szellemi erők magas rendű megnyilatkozásának tartja.

A munka felhívja a figyelmet egy ellentmondásra is, mely az élet esztétizálása, a gyönyörű művészi forma követése, utánzása, a tartalom elsődleges szerepének elutasítása, a nyugalom, a befejezettség kizárólagos ábrázolása és a „zseni”, a klasszikus kánonokat elutasító személy között feszül. Az ellentét feloldását Pál József a „szépség-ideál”, a „nemes egyszerűség” és a „csendes nagyság” keresésében látja. Az írók az antik szépségideál felé fordulnak, amikor létre akarják hozni ember és természet harmonikus egységét, a szépség és az igazság világát. Az antik mítoszokból vett motívumok allegorikus formában fejezik ki az időszerű problémákat. A képzőművészet „irodalmizálása”, a szobrászat és a festészet példája — melyek a nyugalmat és a befejezettséget, az élet csodálatos pillanatait, a múló érzést, szenvedélyt örökítik meg — segítették a költőket, hogy műveikhez modellt találjanak.

A neoklasszicista világszemlélet fontos eleme a „szép” és a „fenséges”, az imitáció és az invenció, az irodalmi ihlet és az Ámor és Psyche-szerű szép halál motívumainak összefonódása (Csokonai: *Az álom, A pillangóhoz*).

A szerző új megvilágításba helyezi az Árkádia-pört. Szerinte a debreceni írók — Fazekas Mihály, Kis Imre — és a Kazinczy között folyó vita, mely Csokonai nekrológjának ürügyén robbant ki, az Árkádia szó tartalmának eltérő értelmezéséből eredt. A debreceniek szó szerint értelmezték, legelőiről, szigorú erkölceiről, sivárságáról híres görög tájat értettek rajta. Kazinczy pedig (Vergilius után) metaforaként alkalmazta, az álomszerű földi paradicsom szimbólumát látta benne, ahol harmónia és romlatlan idilli viszonyok uralkodnak. Kármán József 1790-ben idézett egy részletet Barthélemy abbé A fiatal Anacharszisz utazása Görögországban az i. e. IV. század közepe felé (*Voyage de jeune Anacharsis en Grèce vers le milieu du IVe siècle avant l'ère vulgaire*) című könyvéből. Az idézet sok mindent megmagyaráz Kazinczy álláspontjából: az emelkedett költészetnek a primitív emberre gyakorolt nemesítő hatását bizonygatja.

Berzsenyi Dániel ihletének forrása az antik szépség. Költészete, melynek jellemző vonásai az erős érzelmek, a mindennapi élet apróságainak finom ábrázolása, az aggodalom és a halálváras, Foscolo, Hölderlin és Keats lírájával rokon. Berzsenyi már túllépett a klasszicizmus esztétikai elvein. A harmóniát az igazság legmagasabb fokának tartja. A művészet pedig nem más szerinte, mint a szépség létrehozása, amely megőrzi jelentését az eljövendő korok számára is.

Pál József könyve jelentős lépés a neoklasszicizmus poétikájának kutatásában. (Akadémiai)

IVAN MEGELA (Kijev)
(fordította Schiller Erzsébet)

PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM: FELFEDEZETT TITOK

A Szépirodalmi Könyvkiadó Ritkaságok sorozatának új darabja valóban raritás: 1792-ben jelent meg először Pálóczi Horváth regénye, s azóta ez az első újabb, tehát második kiadása. Mindenekelőtt örülnünk kell, hogy végre hozzáférhető lett a szöveg. Ráadásul a közlés filológiai alaposágával sincs gond: a sajtó alá rendező Németh József helyesen döntött, amikor elállt a betűhív közléstől. Az alapul vett első kiadás ugyanis hemzseg a sajtóhibáktól. *Nota bene*: még a kötet mottójaként szereplő négy újszövetségi idézet utolsó darabjának a pontos szöveghelyét is nyomdahiba éktelenítette 1792-ben. Szerencse — s Németh Józsefet dicséri —, hogy erre is felfigyelt, s kijavította az elírást. A két kiadás között csupán egyetlen lényegesebb különbség van: teljes, csonkítatlan szöveget kapunk ugyan kézhez, de a végéről elmaradt az a két latin nyelvű imádság, amelyet Pálóczi az *Officium Rakoczia*numból írt ki. Németh így érvel a Jegyzetekben: „Az imákat, mivel nem Horváth szövegei, a kötet végéről elhagytuk.” (96.) Persze igaza van, de az imádságok helyét a kiadás és a lapszám feltüntetésével illetet volna megadni, mert az legalábbis árulkodó, hogy Pálóczi mit választ ki a számtalan ima közül. Ennek ellenére azonban ez a szövegkiadás szakmai szempontból is használhatónak tűnik.

Nem ilyen egyértelmű azonban az elismerés, ha a regény textusáról áttérünk a szöveggondozói apparátusra, jelesül a bevezető tanulmányra. (A jegyzeteket ezúttal nem kívánom érinteni, mert bár elég csekély számúak, de egészében nem rosszak.) Németh József dolgozata (Horváth Ádám és a szabadkőművesség) ugyanis nem tartalmaz bibliográfiai utalásokat. Sőt, nem csatlakozik hozzá olyan — akár szelektált — irodalomjegyzék sem, amely az érdeklődő olvasót eligazítaná a Pálóczi Horváthról szóló szakirodalomban. S ez a hiányosság nem a kiadónak róható föl, ezért csak a sajtó alá rendező lehet felelős: hiszen a sorozat két másik, legújabb kötetében *van* irodalomjegyzék (Teleki József: *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által*. Kiad. Éder Zoltán. Bp., 1988.; *Aranka György erdélyi társaságai*. Kiad. Enyedi Sándor. Bp., 1988.) Németh József tájékozottsága, megállapításainak súlya tehát nem mérhető fel ebből a kötetből. Ha meg akarjuk ítélni kutatásainak jelentőségét, vissza kell nyúlnunk egy korábbi tanulmányához (*Horváth Ádám, a szabadkőműves és politizáló költő*. A Veszprém megyei múzeumok közleményei, 17. (1984.). Veszprém, 1985., 461–471.). Ezt annál inkább megtehetjük, mert a szerző nem tartotta szükségesnek, hogy új tanulmányt írjon a *Felfedezett titok*hoz, csupán kicsit átstilizálta, s újraközelítette ezt a régebbi dolgozatát — többnyire szó szerint. Ez persze nem baj, de legalább utalhatott volna rá.

A tanulmány mindenképpen új szempontokkal és főképp új adatokkal járul hozzá a Horváth Ádámról kialakított eddigi képhez, még ha érződik is rajta némileg a kellő kitekintés hiánya. Egy ponton azonban Németh József — megítélésem szerint — elsiklik olyan mozzanatok mellett, amelyek a *Felfedezett titok* megírásának szándékához alapvetőnek tűnnek.

Amikor Németh 1984-es tanulmányában áttekintette Pálóczi pályáját, természetesen értékelte a röpiratokat is. Itt gyakorlatilag arra a filológiai alapra épített, amelyet Pálóczi első komoly monográfiusa, Hegyi Ferenc vetett meg: ő ugyanis felsorolja mindazokat a műveket — a név nélkül megjelenteket is —, amelyek Horváth Ádámnak tulajdoníthatók (Hegyi Ferenc: *Pálóczi Horváth Ádám*. Debrecen, 1939. 97—100.). Csakhogy azóta újabb adat is előbukkant: a Petrik-féle bibliográfiához kiadott pótkötet egy eddig szerző, azaz fordító nélkül számon tartott röpirat szerzőjét Horváth Ádámval azonosította (Bibl. Hung. 1712—1860. V. Additamenta. Bp., 1971. 482.). Ez a 15 lapos kisnyomtatvány pedig a következő: *A szabad kömívesek nem jakobíták. Eggy egyenes szívű Embernek az Ítlete* [sic!]. Fordítatott Németből. Kassán, Ellinger János József betűjével. 1793. A bibliográfiai kézikönyv természetesen nem közli, hogy milyen érvek alapján történt az azonosítás. Ám ezzel az adattal mindenképpen számot kell vetni, hiszen ez a röplap egy évvel a regény után jelent meg. Ráadásul — ne feledjük — a regény is a szerző feltüntetése nélkül látott napvilágot! S emlékezetünkbe idézhetjük azt is, hogy 1791-ben is megjelent egy, a szabadkőműveseket védelmező röpirat (*Freimaurer avagy Szabad Kőműves Rendnek oltalmazása*), szintén Kassán, sőt ugyanaz a cenzor, báró Sahlhausen Móric engedélyezte, mint az emlegetett 1793-as röpiratot. Ehhez hozzátehetjük egyrészt azt, hogy Abafi Lajos sejtése szerint Sahlhausen szintén szabadkőműves volt (Abafi Lajos: *A szabadkőművesség története Magyarországon*. Bp., 1900. 341—342.), másrészt azt, hogy az 1791-es röpiratot még az év decemberében visszavonni rendelte a Kancellária (*Megbíráltak és bírálók. A cenzúrahivatal aktáiból*. 1780—1867. Vál. Mályuszné Császár Edit. Bp., 1985. 104.). Ha a cenzor tényleg szabadkőműves, érthetőnek tűnik, hogy miért Kassa az 1793-as röplap kiadási helye, amikor 1791-ben egy hasonló szellemű művet már kivontak a forgalomból, s a regény névtelensége is magyarázható: Pálóczi a regénnyel is közösségi feladatot kívánt ellátni — nevezetesen a szabadkőművesek védelmezését —, akárcsak a röplap fordításakor. S a névtelenség vállalásához igen alkalmas lehetett a szentimentális regénykeret, amely a történetet egy haldokló ifjú által elmondott, életgyónásra emlékeztető vallomásnak tünteti fel, s ahol ilyenformán a regény szerzője saját magát csak közvetítőnek, tehát másodlagos és névtelenül maradó közreműködőnek lát-

tathatja. Természetesen nem állítom, hogy ez az egyetlen vagy legfontosabb oka Pálóczi Horváth választásának, de mindez hozzászámítandó Németh József kísérő tanulmányának szempontjaihoz (17. skk.). Az 1793-as röplap pedig azért állíthatja más fénybe a regényt — s ez akkor is igaz lenne, ha nem Pálóczi Horváth lenne a fordítója —, mert ami a regényben csupán jól érzékelhető célzat, az itt, a röplap szövegében tömören, díszkurzívra kifejtett nyílt kijelentés. A legfőbb elhárítandó vád ugyanis az, hogy a szabadkőművesek, akárcsak a jakobinusok „A' Keresztyén Vallásnak ki-irtására, és minden Európai Fejedelmeknek romlásokra” igyekeznek (a röplap: 11.). Ezeket a vádakat cáfolja a röpirat, de a regény is olvasható úgy, mint az első vád erőteljes cáfolata: többek között ezért is kellett a végére az a két latin nyelvű imádság. S ha ehhez a törekvéshez mérjük a *Felfedezett titokban* megfogalmazott szép erkölcsi alapelveket, akkor mindenképpen jóval többre kell értékelnünk, mint ahogy azt annak idején Vörös Károly tette. (*Adalékok Pálóczi Horváth Ádám életéhez*. Bp., 1958. 58.)

Nem folytatom a gondolatmenetet, mert végleg szétfeszítené egy recenzió kereteit. Az itt felvetett gondolatokat inkább kérdésnek szántam, megválaszolásához további kutatások szükségesek. Igen jó, hogy ezt már a *Felfedezett titok* új kiadásának birtokában lehet elvégezni. (Szépirodalmi, 1988)

SZILÁGYI MÁRTON

KAZINCZY FERENC: AZ ÉN ÉLETEM

Összegyűjtötte, szerkesztette, az előszót és a jegyzeteket írta
SZILÁGYI FERENC

Van egy régi meggyőződés a felvilágosodáskor irodalomtörténész-kutatóinak körében: a nagy magyar levélregény, az időszak reprezentatív epikai műfaja nem íródott meg, hanem ott rejtőzik Kazinczy Ferenc levelezésének jelenleg 24 kötetben kiadott, de még korántsem teljes szöveganyagában. Ennek alapján Szilágyi Ferenc előbb (1984-ben) a *Sophie* c. munkát állította össze és jelentette meg, levelekből, feljegyzésekből egybeválogatva. Mostani vállalkozása — a nagy ötletek szokása szerint — evidens. Kazinczy tudatosan készült önéletrajzána megírására, egyes részleteket ebből többször is megfogalmazott — összeállításuk, egységgé komponálásuk 1988-ig váratott magára. Mind a *Sophiet*, mind *Az én életemet* áthatja (a hatékony munkamódszer azonossága mellett) Szilágyinak az az őszinte törekvése, hogy élvezhető, élő Kazinczy-szövegeket tegyen le a XX. század vég nem irodalmár, de művelt olvasójának asztalára. Ezt a célt jól szolgálja a napjaink helyesírására korszerűsített, folyamatosan olvasható szöveg, a ma már nélkülözhetetlen, eligazító jegyzetapparátus,

valamint a közönségtoborzó előszó a szerző-szerkesztő, a népszerű Nemzet és emlékezet-sorozatban való megjelentetés pedig a Magvető Kiadó részéről.

Az így létrehozott önéletrajz az irodalomtörténész számára — a szövegek hozzáférhetővé tételén túl — több, az egész korszak kutatására érvényes tanulsággal is szolgál. Közülük most két, egymással szorosan összefonódó kérdéskörre utalunk. Kazinczy, pályája egészét átható tudatossággal, nemcsak (és talán nem elsősorban) a „jót s jót!” programja alapján, évek hosszú során át érlelt-csiszolt művekben építette saját klasszicista emlékművét, hanem életének, társadalmi és irodalmi érintkezéseinek, személyiségének láttatásában is. Szilágyi látványos példák sorát vonultatja fel *Az emlékiró Kazinczy* c. bevezető tanulmányában annak bemutatására, hogyan cizellálódik egy-egy esemény megörökítésének szövege, hogyan alakul ki a *Pályám emlékezete* és a *Fogságom naplója* irodalmias textusa, amely tetemesen különbözik az első feljegyzések közvetlen, előbb ábrázolásmódjától. A reprezentatív emlékiratokban erős hangsúly jutott Gottfried Swieten csókjának, a császár látásának, a bécsi *Hamlet*-előadásnak, Mozart fortepiano-játszása emlékének, a galérialátogatások tapasztalatainak, a megfelelő önarckép megfestésének — tehát mindannak, amit voltaire-i arcnak nevezhetünk. A családtörténetnek azonban csak egy része fér belé: a Rákóczi asztalánál ülő Kazinczy-ős felvillantása, a kollégiumi hagyomány még igen; a gátlásos gyerekember rajza, Bács megyei érzelmessége, a volt „státusfogoly” iránti családi és rokoni idegenkedés, a menyére és először látott unokájára pillantást is alig vető Bossányi Zsuzsanna nyakassága már nem.

Bennünket viszont ezek az ellentmondások foglalkoztatnak igazán. A művelt átlagolvasót azért, mert kezdi megszokni, hogy a „dicső múlt” egyes korszakainak rajza csak a hétköznapi élet ismeretében vázolható fel reálisan és tartósan, s csupán ez a szilárd kép nincs kitéve a politikai és egyéb divatok hullámokban érkező ártétkelési törekvéseinek; a kutatót pedig azért, mert bepillantat a XIX. századelő irodalmi vezérének műhelyébe, létének és tevékenységének szociológiai feltételrendszerébe. Itt van pl. az említett és már-már heroikus törekvés, hogy a diáriumok jószágszámot, terméseredményt, bevételt-kiadást, családi perpatvarokat, érdektelen nemesurakkal és asszonyágokkal való találkozásokat rögzítő feljegyzéseiből megszülessen a klasszicista műalkotás értékű önéletrajz. A megszépítő, szubjektív írói akaraton kívül itt már rögzítenünk kell a forrásanyag alkalmatlanságát is, mint tény — és mint okot, miért kellett irodalomtörténészi munkával rekonstruálni az autobiográfiát. Szilágyi is idézi Kazinczy őszinte, már a kudarcot előlegező kifakadását a Kis Jánoshoz intézett, 1813. évi levélből: „Mely genie tudna ebből egy *művészi munkát* dolgozni...”

Persze, a korszak kutatói számára a helyzet ismerős: a gazdasági napi ügyei után fáradtan gyertyát gyújtó niklai poéta vagy a szobájába zárkózó szatmárcsekei költő esetéből. Csakhogy Berzsenyi és Kölcsey lírai tehetségek voltak. A márványos, klasszikus forma mögött feszítő, már romantikus élet- és tudattartalmak, illetve a „sötétisztizma” versekért, sőt a költőlet igazolásáért folytatott belső vívódások lenyomatai — a versírás szubjektív áttételeivel — ott vannak költeményeikben. Kazinczy (s erről *Az én életem* most azt is meggyőzheti, akinek netán kételyei lettek volna) kimondottan prózaírói talentummal van megáldva, s azzal a képességgel, hogy magyar „literary gentleman” váljon belőle. Más, de nem kisebb a tét: az imitáció-elv hirdetője, akinek műves, megfaragott versei lírikusként legfeljebb a másodvonalban jelölnék ki helyét, életművének legeredettebb hányadát igyekszik szemünk láttára — a szó klasszicista értelmében — publikációképesé tenni. S hogy a dilemma még súlyosabb legyen: az Erdélybe látogató, már nem fiatal Kazinczy szemléletének és leírásainak frissessége, a Pestet felkereső, a korfogalom szerint már-már agg széphalmi mester boldog rácsodálkozása a város fejlődésére bizonyítja, hogy ezek a képességek a korral csak finomodnak, de nem vesznek ki személyiségéből. A magyar valóság szorító hétköznapi gondjainak közepette egy-egy, kézírattal bélelt irodalmi levél érkezése vagy legkivált a költő-barátok valamelyikének személyes látogatása eseményt jelentett, egy másik, egy spirituális életforma üzenetét. Ugyanígy a ritka kimozdulások a birtok, a lakóhely határai közül. Az irodalom tehát nemcsak a nemzeti kultúra cselekvési tere, a közösségi lét hosszú időn át csaknem kizárólagos tevékenységi területe, hanem menekvés, Melczer Tibor gondolatmenetét idézve és szavát kölcsönözve, *azílum* az egyén, a személyiség számára is.

És ebben a korlátozott lehetőségű, magányos műhelyben a prózaíró Kazinczy tolla gyorsabban, a klasszicizmus átélte, belső készletessé vált formai kényszereinek nyűge nélkül szántja a papírt. Ízes, szép magyar nyelven, szemléletesen rögzíti az élményt, hogy egy-egy elevenen megörökített eseménysor, életkép után általában morális szentenciával, a sokat látott-tapasztalt ember értékítéletével zárja le a részletet. Példánk ezúttal az 1828. évi pesti út leírásából származik. Mélyen jellemző, hogy a város haladását a Kígyó utcában sétáló öreg Kazinczy a képzőművészet és a műkereskedés fejlődésén méri, megtorpanva a négy közül az egyik képület előtt: „A bolt élébe kirakott darabokat urak és asszonyságok, ifjak és öregek, tanulók és katonák reggel olta estig csoportosan csudálgatják; s szép látni, a katona mint gyullad tűzre a csatadarabok mellett, s mint magyarázgatja, hogy volt, mint volt; (. . .) A vevő nem a mesterséget tekintette a képben; de az sem rossz; a jó szem azon is gyarapodik.” Az ilyen részletek igazolják messzemenően XX. századi íróink, költőink lelke-

sedését Kazinczy prózája iránt, Németh Lászlótól Szabó Magdán át Nemes Nagy Ágnesig.

Szilágyi Ferenc ezúttal tehát azzal tett sokat a Kazinczy-kutatás javára, hogy megbontotta az egysíkú képet, a jelzőnek mind klasszicista önarckép, mind sematikus irodalomtörténeti portré értelmében. Ehhez mindenekelőtt jelentős szövegfeltáró és -gondozó munkát kellett végeznie, amíg az MTA könyvtára kéziratárának több fondjából, korábbi részletközlésekből, a *Pályám emlékezete* átkötésként használt részleteiből összeállt *Az én életem* főszövege. Hatásos megoldás a Mocsáry Antalhoz küldendő, már Kazinczy Eugenia által befejezett utolsó, 1831. aug. 20-i levéllel zárni a kötetet, bár az ennek jegyzetében idézett végső naplóbejegyzések sem kevésbé drámaiak. (A zömében kiadatlan textusok nagy száma, sőt túlnyomó hányada miatt nem ártott volna megjegyezni, hogy — bár Szilágyi a szöveg-gondozást nyilván kéziratból végezte — az már megjelent a KazLev második pótkötetében.)

Az ilyen gazdag szellemi háterszággal rendelkező főszöveg jegyzetapparátusának általában nem a sajtó alá rendező ismeretei, hanem a kiadó terjedelmi lehetőségei szabnak határt. Ezúttal is ez történt. Mindazonáltal a jegyzetapparátus némileg elszietettnek tűnik; bizonyos elveit szemléltetést nemcsak kezdetben, de a technikai szerkesztés során sem tisztázták. A kéziratról kézira lépegető jegyzetkészítés nem teszi fölöslegessé a névmutatót, viszont ismétlődéseivel fogyasztja a terjedelmet, egyszersmind nehezíti a kötet használatát. Br. Prónay Lászlóról például a jegyzetekben négyszer olvashatunk, de Zechenter Antaltól is kétszer. A megoldás alighanem egy annotált névmutató lett volna, továbbá egy, valamennyi dokumentumra érvényes szómagyarázat, amelyek az adott terjedelmen belül lehetővé tették volna egy műcím- és egy helynév-mutató kialakítását is. Kifogásolható, hogy nem következetes az idegen nevek utónevének írásmódja. Ugyancsak a sietős munka rovására írhatók olyan, a jegyzetekben maradt tollhibák, hogy ócsai Balogh Péterből Balogh Péter *ócsai főispán* lesz (311.), hogy összekeveredik a Két pisztoly és a Két oroszán vendégfogadó Pest topográfiájában (573.), hogy „Klingmann” August Klingemann-nal (1777—1831) azonos (286.) stb.

Az észrevételezett hibák és tévesztések természetesen nem változtatnak a kötet kettős értékén: forráskiadványként betöltendő tudományos és perújrafelvételt indítható olvasói jelentőségén. Egyidejűleg pedig egyetérthetünk Szilágyi Ferencel abban, hogy Kazinczy Ferenc most összeállított önéletírása nem pótolhatja a Váczy János óta töredékes életrajz korszerű ismereteken alapuló újrajrását és befejezését, sem a kritikai szövegkiadás majdani elkészítését. (Magvető Könyvkiadó, 1988.)

KERÉNYI FERENC

J. SOLTÉSZ KATALIN: ARANY JÁNOS VERSELÉSE

A magyar verstanírás története során számos kitűnő leíró jellegű, normatív verstan született, jóval kevesebb verstantörténet, ritka a funkcionális, még ritkább az alkalmazott verstani tanulmány. J. Soltész Katalin könyve ez utóbbi. Elgondolkoztató azonban, hogy miközben új és izgalmas verstanok jelennek meg — pl. az *Opus* sorozat előző, nyolcadik darabja, Kecskés Andrásról *A magyar vers hangzásszerkezete* (1984) —, nem sok jele mutatkozik a közmegegyezésnek az alapfogalmak, a szóhasználat terén. Pedig a funkcionális vagy épp alkalmazott verstani tanulmány, sőt, a legszerényebb verstani utalás egy verselemzésben is feltételezi a leíró rendszert.

Aki tehát a *Toldi* verselését magyarosnak, hangsúlyosnak, ütemhangsúlyosnak vagy szólamnyomatékosnak, sormértékét négyütemű vagy felező tizenkettősnek nevezi, az — akár öntudatlanul is — elkötelezi magát valamelyik irányzat mellett, és kiteszi magát a többi iskola támadó kedvének. A fogalmak és elnevezések sokféleségének labirintusában szerencsére mégsem könnyű eltévedni. A verstan az irodalomelmélet más ágainál nehezebben választható le konkrét tárgyról, a versről magáról, és ennyiben mindig is gyakorlati stúdium. Amikor tehát a *Toldi* verseléséről beszélünk, verstani pártállásra való tekintet nélkül Arany János tizenkét szótagos, nem időmérték, hanem hangsúlyviszonyok által szabályozott soraira gondolunk, amelyeket cezúra tagol két egyenlő félre. És minthogy ugyanannak a működő jelenségnek — a nyelvileg megvalósult versnek — a szabályszerűségeit kísérreljük meg fölfejtteni, úgy tűnik, tudjuk, miről beszélünk. Talán ezért olyan szenvedélyesek a verstani viták. De nemcsak a verstan kutatói csapnak össze szenvedélyesen. Maguk a költők, akiknek mégis csak a legtöbbet illenék tudni a vers törvényeiről, gyakran hevesen elutasítják a verstanokat: vagy azért, mert olyan előírárendszernek látják, amelyek félelmük szerint megköti és korlátozza a kifejezés szabadságát, vagy pedig — szinten romantikus indíttatásból — a versírást olyan teremtő folyamatnak tartják, amelynek misztériumába nem szabad illetéktelen kíváncsiskodókat beavatni. Más költők azonban a vers anyagszerű megmunkálásának mesterségbeli fortélyait odaadással kutatják, elméleti írásokkal is gazdagítva a verstant. Köztudottan ilyen volt Arany János is, aki *A magyar nemzeti versidomról* (1848) című tanulmányával a hangsúlyos verselés kutatását megalapozta.

J. Soltész Katalin az Arany verselését földolgozó könyvében vonzó szerénységgel a költő saját verstani fogalomrendszeréhez igazodik. És meglehet, nemcsak a költő iránti tiszteletből, hanem mert elsődleges célja nem az, hogy a vitás kérdésekben állást foglaljon; s ezért mögöttes leíró rendszeréből is csak annyit mutat meg, amennyi épp

szükséges. Ezzel a gesztussal jelzi, hogy elfogadja a költők mesterségbeli hozzáértését, hallgatólagosan megengedve, hogy Gyöngyösitől Weöresig szép számmal írtak felező tizenkettősöket, függetlenül attól, hogy mit gondoltak a sorban előforduló hangsúlyos szótagok számáról vagy épp az ütemegyenlőség elvéről.

J. Soltész ehhez a gyakorlati tudáshoz alkalmazkodik akkor is, amikor olyan jelenségeket vizsgál, amelyekkel Arany nem foglalkozott elméleti munkáiban. Így például a szerző az ún. modern időmértékes formákat (tehát nem a klasszikus görög–latin strófa- és sorképleteket) laza – jambusi, trocheusi – és szoros – anapestuszi, daktilusi – időmértékre bontja. Ez nagyon is a költők gyakorlatát követi, hiszen a jambikus, trochaikus soroknál elterjedt licencia az utolsó tiszta láb követelménye (amiből értelemszerűen következik, hogy az előző lábaknak jószerivel csak a szótagértéke számít); ezzel szemben az anapestuszi, daktilikus sorokban nem alkalmazható efféle „lazaság”. Példaszerű és üdvözlendő, hogy J. Soltész Katalin művében, amely a teljesség igényével dolgozza fel Arany János verselését – és ezért nem lehet meg világos és jól használható fogalmi apparátus nélkül –, a gyakorlathoz fordul segítségért. Noha a gyakorlat jelen esetben, paradox módon, nemcsak a versírás gyakorlatát – Arany gyakorlatát – jelenti, hanem az elmélet gyakorlatát is, tehát mindazt, ami a verstani elemzések, verselemzések hosszú hagyományából megnyugtató módon átvehető.

A szerző bölcs visszafogottságára jellemző, ahogyan például a szakirodalomban újabban fokozott figyelemmel kitüntetett szimultán, bimetrius versmértéket kezeli. A magyaros ritmus megmértékléséről, az időmérték rámintázásáról beszél, miközben nem tagadja a külön szimultán versrendszer létét, csakhogy, mint később még látni fogjuk, Arany esetében valóban nem erről van szó.

A *Prozódia és ritmika* című fejezet is szép példája annak, ahogyan J. Soltész Katalin gondosan árnyalt és hajlékony kategóriarendszerének kialakításához gyakorlati szempontokat alkalmaz. A leíró verstanok, mégha gyakorlati-oktatási céllal készülnek is, ritkán veszik figyelembe, hogy a műalkotás egyénítettségének milyen fontos összetevője, ahogyan az alkotó meghaladja, illetve ízléséhez hajlítja a szabályrendszert. A licenciák éppoly jellemzőek egy költőre, mint mondjuk virtuóz formatudása. Egyes licenciák elterjedhetnek, bekerülhetnek a verstanokba, esetleg immár szabályként. Mások csak szakmai titkok, trükkök maradnak, gyakorlati-technikai problémák megoldásai. Ebben a fejezetben a szerző sorra veszi Arany licenciáit, egy-egy versttechnikai észrevételben foglalva össze tapasztalatait. Például ezt írja: „A jambusversben tehát a hangsúly ritmustámogató szerepe nem a hangsúlyos rövid, hanem a hangsúlytalan hosszú szótagok sokaságában rejlik, s ez természetes is, hiszen nyelvünkben

több a hosszú (hosszú magánhangzós vagy zárt), mint a rövid szótag.” (100.) Ez a megállapítás, noha fogalmazásában kerül minden kiélezést, látványosságot, ha komolyan végiggondoljuk, messzire ható következtetéseket hordoz: Szabó Lőrinc rafináltan prózai jambusverse is levezethető belőle. Hasonlóképp lényeges, amit a trochaikus verssorról mond: „Minthogy az utolsó szótag időtartama közömbös, a trocheusi sor szabályát (. . .) úgy látszik, az utolsó előtti szótag időtartamára redukálhatjuk: akatalektikus, páros szótagszámú sorban hosszúnak, katalektikus, páratlan szótagszámú sorban pedig rövidnek kell lennie. (. . .) ez a követelmény a magyaros ritmusban is igen nagymértékben érvényesül, ez okozza a kétféle ritmusrendszer szinte szétválaszthatatlan egybeolvadását; a határt — legalábbis Arany esetében — ott vonhatjuk meg, ahol a vers ellenáll a magyaros ütemezésnek (. . .).” (109.)

E kiragadott példák talán jelzik a könyv legfőbb erényeit: szemléletének letisztult érettségét, fogalmazásának pontosságát. J. Soltész Katalin kettős célt valósított meg művével. Egyrészt Arany János költői életművének (beleértve az Arisztophanész-fordításokat is) teljes verstani elemzésével önértékű tudományos művet hozott létre, amelyet bátran oda lehet sorolni a legfontosabb Arany-életrajzok és -monográfiák mellé. Másrészt a könyv fontos segédanyag is. Ott a helye a gyűjteményes Arany-kiadások mellett is: aligha kezdhet már valaki Arany versével foglalkozni e tanulmány megkerülésével.

Ebből a szempontból említést érdemel az is, hogy J. Soltész könyve kiter olyan részletekre, amelyekre nem vagy ritkábban szokás. Talán mert zavarbaejtően egyszerű dolgok ezek, amelyeket azonban, mondanunk sem kell, mindig a gyakorlat magyaráz: rákérdezni is az kérdező, aki belülről közelít e vershez. Ilyen pl. rögtön a könyv első fejezetének tárgya: a vers írásképe, a vers látható alakjának vizsgálata. Nem a vers strófikus tagolásáról van itt szó (amit egyébként a hozzá kapcsolódó rímképlettel együtt a következő fejezet tárgyal), hanem olyan költői eszközökről, mint a verssor bekezdése, ami jelölheti a beljebb szedett sorok metrikai különbözőségét a többi sorhoz képest, jelölheti csupán hosszúságának eltérését, vagy épp kiemelheti, támogathatja a rímképletet. A verssor bekezdése eszerint a láthatóvá tett verstani szerkezet eszköze. Más esetben, szakozatlan versnél feladata az értelmi tagolás is lehet. Hasonló elem a nagy betűs, dőlt betűs — értelmi és érzelmi — kiemelés. Mindezeket nemcsak a versolvasó szeme siklik át könnyen, hanem sokszor az elemző sem tartja említésre érdemesnek. J. Soltész Katalin még egyéb eljárásokat is észrevesz és osztályoz, mint a szavak kipontozása, rövidítések használata; és tárgyszerű számbavételükkel határozottan jelzi, hogy Arany a vers látható alakjának megformálásával mennyi többletközlést rejtett műveibe.

A vers írásképet majd a strófa- és rímszerkezeteket taglaló fejezetek után tér rá a szigorú értelemben vett metrikai rendszerek elemzésére, ennek a résznek nyitófejezetéről már esett szó a licenciák kapcsán.

A hangsúlyos — a szerzőnek Aranyhoz igazodó szóhasználatában magyaros — ritmus vizsgálatában rendkívül érdekesek J. Soltész Katalin fejtegetései a felező tizenkettős felsorainak belső tagolásáról. A szakirodalomban vita folyik arról, hogy a hatszótagos felsor bontható-e további, kisebb ütemekre. Szepes—Szerdahelyi *Verstana* (1981) erre egyértelmű nemmel felel, elkülönítve azonban a Toldi-verset mint trochaizált szimultánverset a felező tizenkettes eredeti változatától. J. Soltész Katalin a belső ütemtagolás nézetét vallja. Két variánst különít el, a $4/2$ és a $3/3$ tagolását. Véleménye szerint a hatszótagú felsor hosszú ötödik szótag esetén akkor is $4/2$ arányban tagolódik, ha a szóhatár szerint az ütemezés $3/3$ lenne. Minthogy ez a „súlyos versvég” igencsak jellemző lett a tizenkettősre, a hosszú ötödik szótag hiánya J. Soltész szerint többnyire érzelmi töltést hordoz, az izgatottság, indulat jellemzését szolgálja. Példaként idézi a *Toldi* Második énekének sorait: „Azért, hogy senkinek láb alatt ne legyek, / Nem bánom én, igen, akár ma elmegyek.” A dőlten szedett szótagok tehát a rövid ötödik szótagot jelzik, amelyek az olvasó ritmusképzetét, előzetes elvárást megzavarják. A belső sortagolás elemzése során végül arra a meggyőződésre jut, hogy mivel a négyütemű tizenkettős ütemezésének változatai közül a $4/2 // 4/2$ mennyiségi túlsúlyra tett szert, „a ritmikai változatosságnak új eszközét kellett keresni. Arany ezt az időmértékelésben találta meg.” (73.) Bár magam is hajlok a felező tizenkettős felsorainak további ütemtagolására, J. Soltész mértéktartó és szellemes fejtegetései megválaszolatlanul hagynak néhány kérdést. Hasznos lett volna részletesebben kifejteni a „súlyos versvég” elméletét. Ha ugyanis igaz az, hogy hosszú ötödik szótag esetén a szóhatár szerint $3/3$ osztatú sor is a $4/2$ tagolásra hajlik, akkor ez azt is jelenti, hogy a $4/2$ osztás olyan zenei jellegű ritmusképlet, amit a hangsúly- és időmértékviszonyok gyengíthetnek, elmozdíthatnak az értelmi tagolás felé. Ebben az esetben azonban a „Tikkadt szöcskenyájak”, „Jaj be keservesen” (*Toldi* Első ének) típusú felsorok leírására nyugodtan alkalmazható lenne a $2/4$ osztás.

A szabálytalan sormetszetek kapcsán a szerző megjegyzi, hogy ezeknek „jelentős része háromütemű (harmadoló) tizenkettősnek olvasható” (72.). Idézetei, például: „Majd kilenc-tíz / ember-öltő / régiségben” önmagukban meggyőzőek, de hozzátenném, hogy csakis a ritmuskörnyezetből kiszakítva ütemezhetőek így, ekképpen gyakorlatilag mégsem. A tizenkettős sorok $4 // 4 // 4$, illetve $4/2 // 4/2$ és $3/3 // 3/3$ osztása olyannyira ellentétes, hogy hosszabb mű esetén az olvasó inkább tudomásul vesz egy-egy megbicsaklott metszetet, minthogy új ütemezésre térjen át.

Kérdés azonban, hogy a 4/2 és 3/3 tagolás valóban olyan könnyen váltogatható-e. Ha az analóg zenei ütemeket nézzük, semmiképp. A tiszta 3/3 tagolásra rendkívül kevés példa akad költészetünkben, ami fölveheti azt a kérdést is, nem a zenei ritmus és értelmi tagolás egymásnak feszüléséről kell-e beszélnünk. A probléma ilyen jelzészerű fölmutatásával csak azt akarnám érzékeltetni, hogy a felező tizenkettősök kérdése továbbra sincs megnyugtatóan tisztázva. J. Soltész Katalin vitathatatlan érdeme, hogy a különböző felfogások közti ellentétet nem élezi tovább, s noha állást foglal a felsorolt tagolása mellett, minthogy vizsgálódásai nem egy előzetesen fölállított tétel igazolására szolgálnak, hanem Arany verselési gyakorlatának elemzése alakítja felfogását: adatai, eredményei további kutatások alapjául kínálják magukat.

Arany verselésének egyik legizgalmasabb vonása, ahogyan a hangsúlyos metrumot időmértékes elemekkel keresztezi. Kettős, bimetrikus ritmust fokozatilag többféleképpen lehet létrehozni. Hiszen a kései nagy epikus költeményeket, a *Toldi szerelme*, *Buda halála* verselését színező chorijambizált tizenkettősök is szimultán ritmusúak; de a kettős ritmus kiterjedhet a vers egészére is, mint például a más összefüggésben már említett trochaikus-hangsúlyos verseknél. Sőt, J. Soltész Katalin elkerülve a verstani szempont túlértékelését az alkotás folyamatában, megengedi a véletlen bimetriát, mint a *Szülőhelyem* című versben. A trochaikus ritmus és hangsúlyos verselés szétválasztásával kapcsolatos korábbi idézet mellé kívánczik a következő: „Felvetődik az elkerülhetetlen kérdés: hogyan különböztethetjük meg a magyaros ritmust a trocheustól; de ugyanakkor az ellenkérdés is: szükséges-e ez a megkülönböztetés? Nem fontosabb-e, hogy egy-egy vers oivastán éppen a ritmus kettősségét tudatosítjuk, hogy egyszerre élvezzük a magyaros és a trocheusi lejtést? Az elhatárolásra valóban csak olyankor van szükség, ha a versformákat rendszerezni akarjuk.” (81.) Minthogy azonban a szerző épp erre vállalkozik könyvében, valamivel később még ezt fűzi hozzá: „(. . .) kétségkívül vannak trocheusi versek, amelyek ellenállnak a magyaros ütemezésnek. Arany esetében csak ezeket veszem ki a 'nemzeti versidom' kategóriából, azon megfontolás alapján, hogy az ő ritmikái törekvése a magyaros formák megmértékelése volt és nem az időmértékes formák magyarosra hangolása, mint utána Kiss Józsefé és Adyé.” (82.)

A magyaros formák megmértékeléséről írott fejezethez egyetlen kiegészítést ajánlanék megfontolásra. A felező tizenkettősök megmértékelésére Arany köztudottan főleg chorijambust használt, a chorijambus sorbeli elhelyezésével kialakítható tizenötfféle sorváltozatot J. Soltész szép példákkal szemlélteti. Később a *Buda halála* Harmadik énekéből idéz négy sort, mint amelyben, ritka kivételként,

egyetlen choriambus sincsen. Ez igaz ugyan, de föltűnő, hogy a nyolc félsorból négy ionicus a minorével kezdődik: „Puha rózsafába”, „Szeretetből írja”, „szeretetből küldi” és „Szerető kívánság” (94.). Amúgy az ionicus a minorét mint dallamosító időmértékes elemet épp a következő oldalon elemzi, majd a fejezet zárásaképp idézi Babits Mihályt, aki azt írja: „1. A félalexandrin utolsó előtti szótagának *hosszúnak* kell lenni (...) 2. Az előző négy szótag egyszerű szabálya: ezek közt legalább két *szomszédos* szótagnak rövidnek kell lennie. Tehát e négy szótag: vagy $\cup \cup - -$: *Ionicus a minore*; vagy $- \cup \cup -$: *Choriambos* (...) vagy $- - \cup \cup$: *Ionicus a maiore* (...) vagy $\cup \cup \cup -$ és $- \cup \cup \cup$ (...)” (96.) Ha a két utolsó képletet, a negyedik, illetve első paiont is tekintetbe vesszük, akkor az idézet valamennyi félsora megmértékelt: „Veszi hegyes törét”, „az aranyos met-szöt”, „levelet ír, tetszöt” és végül „gondolata szüli”. Mindez lehetőségként benne van J. Soltész szövegében, de épp mert oly részletesen idézi Babitsot, s nyilván egyetértőleg, jó lett volna rövidebbre zárni a kört egy visszaütéssel.

Üttörő és izgalmas a „formabontó” Aranyt bemutató, a *Szabad ritmus* címet viselő rövid fejezet, amely a költő kötetlen ritmusú kísérleteit vizsgálja. Ugyancsak újdonság értékű az ún. járulékos versdiszkekről, alakzatokról (belső rím, alliteráció, refrén) szóló fejezet. Külön is szólni kell az ugyanitt tárgyalt enjambement-okról. A szokatlanul merész soráthajlások így, kiragadva és egybegyűjtve, új színnel gazdagítják az Arany formabontó hajlamairól kialakult képet.

A könyv voltaképpen elemző része eddig tart. A *versformák áttekintése* című fejezet és a *Függelék* statisztikailag, illetve táblázatban foglalja össze Arany valamennyi versének verstani adatait. A jól kezelhető, áttekinthető táblázatban egyetlen sajtóhibát fedeztem föl, a 280. oldalon a *Zách Klára* című versnél „A strófa sorainak száma” sorban tévesen 6-os szám áll 4-es helyett.

J. Soltész Katalin könyve többszörösen is hasznos segítséget nyújt mindazoknak, akik ezután Arany költészetével foglalkoznak. Műve megbízható adataival, világos szerkezeti fölépítésével az Arany-kutatás nélkülözhetetlen segédkönyve. A tanulmány egésze pedig — a bőséges példaszorok, árnyalt elemzések — szép bizonyítéka Arany közismert és elismert versművészetének, amely, és az adatok közlésén túlmenően ez a könyv legfőbb értéke, J. Soltész Katalin módszerének köszönhetően most belülről vált megközelíthetővé: a szerző Arany műhelyébe vezeti olvasóit. Talán nem hiábavaló vágyt az remélni, hogy aki végigolvassa ezt a könyvet — legyen tanár, diák, irodalmár — nem függelékként fogja ezután verselemzése végére csapni, hogy milyen is a vers metrumba, rímképlete. (Akadémiai, Opus Irodalomelméleti Tanulmányok 9.)

FERENCZ GYŐZŐ

EMLÉKEZÉS

MARTINKÓ ANDRÁS (1912–1989)

A *Budapest* című folyóirat 1984. évfolyamában, egy önéletrajzi írás kísérőjeként három fénykép van Martinkó András életéből.

Időben az első, a kor szabályos iskolai fotója, 1927-ben készült a mezőkövesdi gimnáziumban. Középen, mint mindenhol, itt is az osztályfőnök ül. Mellette-mögötte-előtte negyvennyolc legényke. Nem egyforma elegáns sötétben, mint az első világháború előtti fogarasi diákok, Babits tanár úr osztálya. Néhányon van csak öltöny és nyakkendő, alig a felén sötét zakó; a többin megörökölt és nem elég pontosan simuló ruha látszik, vagy otthon készült, könnyebb anyagból való kabátféle, a szegénység biztos jele. A gyerekcrcok is különfélék. Érdeklődés, elszántság, csodálkozás, öntudat, félelem és keménység egyaránt tükröződik rajtuk. És talán az otthoni környezet is. Az osztályfőnök mellett közvetlenül, karbatett kézzel, kicsit soványkán, a legszegényebbek közül valón öltözve ül a tizenöt éves Martinkó András. Szuhogyból, villany, posta, vasútállomás és jegyző nélküli kis faluból jött. Az elemi iskola hatodik osztályának elvégzése után, magántanulóként tette le az első évi vizsgákat, s így került be a gimnáziumba. A tanító meg a tanfelügyelő erős kapacitálására gondolt csak a sokgyermekes bányászcsalád arra, hogy a rendkívül eszes fiúból bármi áron „urat” kell nevelni. Esetleg papot. Ezen a fényképen a messzire néző szelid tekintetben nem az uraskodás vágya látszik. Talán csak az elszántság. Meg az értelem.

A második kép 1932-ből való. A Laczkó Géza regényében, a *Királyhágóban*, meg Jankovich Ferenc önéletrajzában (és Martinkó András emlékezetesen szép esszéjében) megidézett Eötvös Kollégium egyik dolgozó sarkát mutatja. A fotográfián leendő akadémikus, professzor és gimnáziumi tanár. Az emberek itt ugyanis munkára és nem pozícióra készültek. Tudták, mint Móricz Zsigmond nagybátyja, hogy a majdani állásuk sokmindentől függhet, de akár ide, akár oda jutnak, mindenképpen a Szellem emberei kell legyenek. Az értékteremtő, értékőrző, embert formáló Szellemé. Ehhez mérten húsz-huszonkétévesen is komoly arccal ülnek a könyvekkel megrakott asztal mögött. Mi járhat az egyetlen nyakkendő nélküli fiatalember,

Martinkó András fejében? Az már biztos, hogy tanár lesz. Nem tanító vagy pap, ahová még a falu szegényeinek a tekintete elér, de gimnáziumi professzor, akárcsak Szabó Dezső, akinek a nevétől a harmincas években Budapest hangos, s akinek a katedráját majd pár év múlva Ungváron el is fogja foglalni. De nem azért készül tanítani, mert a tudományt nem tudná művelni. Ekkor már bizonyára véglegesre erősödött vonzalma az egész életét végigkísérő Kemény Zsigmond iránt (az ő pályafordulatáról írott művével lesz majd „doktor”); feltehetően készen van néhány szépirodalmi alkotása; bizonyára már ekkor sem tud választani az irodalom és a nyelvészet között, nem tud csak az egyikkel foglalkozni, pontosan úgy, ahogy élete legvégén sem csak az egyikhez húzott. A fénykép többi szereplőjének arca kicsit melázóbb, nyugodtabb. A húszéves Martinkó András szemében erős az elhatározás, szája ívében a szigorúság. Mintha már most tudná: neki mindig és mindenért sokkal többet kell majd dolgoznia.

A harmadik felvétel az akkor hetvenkétéves címzetes egyetemi tanárt, az Irodalomtudományi Intézet nyugalmazott főmunkatársát mutatja. Ez sem mosolygós, akárcsak Nagy Lajos portréi. A száj itt is szigorúan zárt. A szem azonban mintha megnőtt volna! Tudón és fürkészőn, vallatón és árulkodón néz a világba. Előtte az íróasztalon kész vagy készülő könyvek, tanulmányok kéziratái, cédulái, az 1977-ben megjelent, Akadémiai díjjal koszorúzott *Teremtő idők* utáni korszak munkái. Itt kell lennie valahol a közelben a korábbi, s az irodalomtörténetírás belső szakmai protokollja szerint a legmagasabb szellemi rangot biztosító nyelvelméleti, poétikai, medievisztikai könyveknek, a felvilágosodás kori és XIX. századi szerzőkről írott műveknek. Bizonyára az asztal szélén nyugszik az *Ómagyar Mária-siralom*-ról írott (1988 decemberében megjelent) korszakos könyv manuscriptuma. Talán itt van a Petőfiről volt opusok folytatása. Esetleg *Az ember tragédiájáról* tervezett mű vázlata. Itt kell lennie az édesanyjáról szóló szociografikus esszéregény néhány fejezetének. Lehet, hogy más szépirodalmi alkotások is húzódnak a fiókok mélyén? Novellák? Vagy netán egy regény a Rákosi-korszakról? A fénykép azonban szenvedésről, aszkézisről, magányosságról is beszél. A szakmai tisztességet, az igazságot, a következetes republikánus erkölcsöt mindennél többre tartó ember számára ugyanis az élet — a kudarcok, a szenvedések, a megaláztatottság útja is egyben.

Jelképes értékű lett Martinkó András halála. Az irigy idő egy héttel az évek óta húzódó nagydoktori vitája előtt, 1989. január 31-én ragadta el, nem engedvén meg neki, hogy láthassa sereglésre készülő tisztelőit, mint hajtanak fejet életműve, példája, személye előtt.

00048107

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Zöld Ferenc igazgató

Budapest, 1991. — Nyomdai táskaszám: 18734

Felelős szerkesztő: Ratzky Rita

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 17,6 (A/5 ív) terjedelemben

HU ISSN 0324—4970

A kézirat a nyomdába érkezett: 1990. június 30.

A tartalom folytatása az első borítólapról

AZ OKTATÁS MŰHELYÉBŐL

VITÉZ ILDIKÓ: Kosztolányi—Büchner társszerzője	368
--	-----

A HOMÁLYBÓL

FRIED ISTVÁN: Márai Sándor és a nemzetnevelés	390
MANDELIK ÁGNES: A színpadi szatíra lehetősége és lehetetlensége	419

DOKUMENTUM

ENYEDI SÁNDOR: Aranka György és Fekete János levelezése 1799-ben	435
--	-----

SZEMLE

BITSKEY ISTVÁN: Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei Szent Istvántól Mohácsig	499
IVAN MEGELA: Pál József: A neoklasszicizmus poétikája	502
SZILÁGYI MÁRTON: Pálóczi Horváth Ádám: Felfedezett titok	506
KERÉNYI FERENC: Kazinczy Ferenc: Az én életem	508
FERENCZ GYŐZŐ: J. Soltész Katalin: Arany János verselése	512

EMLÉKEZÉS

SIPOS LAJOS: Martinkó András (1912–1989)	518
--	-----

Ára: 135,— Ft

Előfizetés egy évre: 180,— Ft

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118-5881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138-2440) könyvesboltjaiban.

1991. évtől az előfizetési díj egy évre: 260,— Ft

Egy szám ára: 65,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat
H-1389 Budapest, Pf. 149.

